

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Godišnjak 41: Godišnjak/Jahrbuch

Govedarica, Blagoje

2012

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/1245a7c8-3c84-43bf-8dd2-eb155259f59e>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN UND KÜNSTE
VON BOSNIEN-HERZEGOWINA

GODIŠNJAK JAHRBUCH

Centar za balkanološka ispitivanja
Zentrum für Balkanforschungen
KNJIGA / BAND 41

Redakcija / Redaktion
Dževad Juzbašić, Radoslav Katičić,
Esad Kurtović, Blagoje Govedarica

Urednik / Herausgeber
Blagoje Govedarica

SARAJEVO 2012

FONDACIJA
ZA IZDAVAŠTVO
SARAJEVO

Štampano uz podršku:

Fondacije za izdavaštvo Federalnog ministarstva kulture i sporta Bosne i Hercegovine,
Rimsko-germanske komisije Njemačkog arheološkog instituta i Federalnog ministarstva
obrazovanja i nauke /

Gedruckt mit Unterstützung:

des Verlagsfonds des Föderalen Ministeriums für Kultur und Sport
Bosnien-Herzegowinas, der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen
Archäologischen Instituts und des Föderalen Ministeriums für Bildung
und Wissenschaft Bosnien-Herzegowinas

Sadržaj / Inhaltsverzeichnis

Rane evropske civilizacije / Frühe europäische Zivilisationen

<i>S. N. Korenevskij</i>	
Majkopska kultura na sjevernom Kavkazu /	
The Maikop culture in the Northern Caucasus.....	7
<i>Blagoje Govedarica</i>	
Majkopska gravura /	
The Maikop engraving.....	37

Članci / Aufsätze

<i>Martina Blečić Kavur</i>	
Ukrašene brončane falere s trnom: ornament kao amblem /	
Ornamented bronze phalerae with a thorn: ornament as an emblem	43
<i>Aleksandar Jašarević</i>	
Zapadnobalkanski tip krstolike kopče iz Kačnja /	
Westbalkan type of cross shape belt-hook from Kačanj	67
<i>Zilka Kujundžić-Vejzagić</i>	
Neprolazna svjetlost jantara sa japodskih nekropola u dolini Une /	
Imperishable light of the Amber from the Japod necropolises in the Una valley	77
<i>Amra Šaćić</i>	
Kulturno-historijski razvoj ilirskog naroda Naresa (<i>civitas Narensium</i>) /	
Cultural-historical development of the Illirian people of Naresi (<i>civitas Narensium</i>).....	97
<i>Snježana Vasilj</i>	
Arheološki lokalitet Doljani-Dubine u općini Čapljina, Bosna i Hercegovina.	
Prilog istraživanju donjeg toka rijeke Neretve /	
Archaeological site Doljani – Dubine, municipality of Čapljina in Bosnia and Herzegovina.	
A contribution to the research of the lower course of the river Neretva	113
<i>Naser Ferri</i>	
Vjervanjanja i štovanje bogova u predkršćanskoj Dardaniji /	
Cults and Beliefs in Pre-Christian Dardania	135

Adnan Busuladžić

- Kasnoantička grobnica na svod, crkva i nekropola na lokalitetu
Studena česma u Donjem Vakufu /
Late Antique burial vault (tomb), church and necropolis at the site of Studena Česma
in Donji Vakuf 159

Ante Milošević

- Ranosrednjovjekovni reljef iz Maloga Čajna kod Visokog s dodanim natpisom
velikog kaznaca Nespina /
The Early Medieval relief from Malo Čajno nearby Visoko with great Nespina
kaznac's added inscription 187

Tibor Živković

- Nova tumačenja vesti o južnoslovenskim *gentes* u *De administrando imperio*
vizantijskog cara Konstantina VII Porfirogenita (944–959) /
New Interpretations of Data about South Slavic *Gentes* from the *De Administrando Imperio*
of Byzantine Emperor Constantine VII Porphyrogenitus (944–959) 201

Esad Kurtović

- Prilog kontekstualizaciji i dataciji stećaka u Starom Slanom kod Trebinja /
A Contribution to the Contextualization and Dating of Stećci in Staro Slano near Trebinje. 211

Zijad Halilović

- Nekropola sa stećcima na lokalitetu Kose u Crnićima, Kreševo /
The necropolis with stećak tombstones at Kose in Crnići, municipality of Kreševo 219

Adnan Kaljanac / Tijana Križanović

- Bosanskohercegovački antikvarizam osmanskog doba Antikvari na razmeđu istoka i zapada /
Antiquarism of the Bosnia and Herzegovina from the Ottoman Period Antiquaries between
East and West 229

Mario Katić

- Obilježavanje mjesta odmaranja s pokojnikom /
Marking the Resting Place with the Deceased 255

Kritike i prikazi / Besprechungen

- Domagoj Tončinić, Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije,
Arheološki muzej, Split 2011., 228 str; Salmedin Mesihović, Antiqui Homines Bosnae,
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2011., 692 str. (Danijel Džino) 269

- Miroslav Marić, Primena geografskih informacionih sistema u arheološkoj dokumentaciji,
Printshop, Beograd, 2011., 142 str., 44 sl. (Tino Tomas) 272

- Maja Petrincec: Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države,
Split, 2009. (Midhat Dizdarević) 273

- Dubravko Lovrenović, Bosanska kvadratura kruga, Dobra knjiga – Synopsis,
Sarajevo – Zagreb, 2012, 496 str. (Enes Dedić) 276

- Zbornik radova, Пад Српске деспотовине 1459. године, Српска академија наука
и уметности, Научни скупови, Књига CXXXIV, Одељење историјских наука, Књига 32,
Београд 2011, 439 str. (Dženan Dautović) 277

Hronika / Chronik

Izvještaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH u 2012. godini	281
---	-----

In memoriam

Vesna Girardi Jurkić (1944. – 2012.)	283
--	-----

Adrese autora / Autorenadressen	285
---------------------------------------	-----

Uputstva / Richtlinien / Guidelines

Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH /	287
Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zentrum für Balkanforschungen der AWBH /	289
Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH.....	291

Majkopska kultura na sjevernom Kavkazu

S. N. Korenevskij
Moskva

Godišnjak/Jahrbuch 2012,41:7-36
DOI:10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-40.1

I. Uvod

Majkopska kultura¹ predstavlja jednu od najznačajnijih pojava u kontekstu predurbanih zemljoradničkih i stočarskih zajednica Srednjeg Istoka i Kavkaza. Ona je nastala iznenada bez značajnijeg udjela lokalnog supstrata, a isto tako je iznenada i nestala nakon ca. 1000 godina razvoja, ostavljajući za sobom brojne arheološke nalaze i spomenike. Područje ove kulture obuhvata pogranični prostor između jugozapadne Azije i istočne Evrope, oblast sjevernog Kavkaza i pretkavkaskih stepa, na kojima se odvajkada sučeljavaju kulturni uticaji južnih naroda i tradicija evropskog stanovništva (Sl. 1).

Izučavanje Majkopske kulture otpočelo je krajem 19. vijeka, poslije otkrića izvanredno bogatih grobova u gradu Majkopu (1897) i dvije kamene grobnice u stanici Carska, današnja Novosvobodna (1898).² Najobimnija istraživanja obavljena su krajem 19. i u prvoj polovini 20. vijeka.³ Nakon 70-tih godina 20. vijeka na temu

Majkopske kulture objavljeno je nekoliko monografija i zbornika,⁴ kao i opšta istraživanja R. N. Munčaeva i S. N. Korenevkog i A. D. Rezepkina.⁵ Uz to za problematiku Majkopske kulture vlada nesmanjeni interes i izvan Ruske federacije, pri čemu se uglavnom teži sagledavanju rezultata savremenih ruskih istraživanja. Ta tendencija se jasno odražava u radovima A. Häuslera, B. Govedarice, B. Lionnea, F. Kohla, D. Anthonyja i drugih.⁶

Nakon istraživanja N. I. Veselovskog najznačajnija iskopavanja u okviru Majkopske kulture obavili su R. M. Munčaev, A. L. Nečitajlo, I. M. Čečenov, V. M. Batčaev, R. Je. Bertozov, A. H. Nagoev, G. H. Atabiev, V. G. Petrenko, V. L. Rostunov, N. G. i P. K. Kozaev, N. G. Lovpače, K. A. Dneprovski, V. L. Erlih, A. D. Rezepkin, S. N. Korenevskij, A. R. Kantorovič, V. A. Maslov i dr. Važne radove o Majkopskoj kulturi objavili su i M. V. Andreeva, R. M. Mogamedov i V. I. Markovin.⁷

Sam termin "Majkopska kultura" uveo je E. I. Krupnov u svojim radovima iz 1951. i 1957. godine i to za grobove i naselja s područja sjevernokavkaskih rijeka Kuban i Terek koji su po obredu i nalazima pokazivali visok stepen bliskosti sa majkopskim kurganom i grobovima iz Novosvobodne.⁸ Pri tom treba naglasiti da su nalazišta

* Sa ovim Godišnjakom otpočinjemo ciklus "Rane evropske civilizacije". U tom okviru biće, prema mogućnostima, povremeno objavljivani sažeti prikazi aktuelnog izučavanja važnijih kulturnih cjelina koje su obilježile razvoj praistorijske Evrope. Ciklus otpočinjemo prezentacijom Majkopske kulture koja čini jednu od najznačajnijih kulturnih pojava u 4. mileniju pr. n. e., a koja je u našoj literaturi do sada bila potpuno zapostavljena. Autor teksta je jedan od vodećih savremenih istraživača fenomena Majkopske kulture.

¹ U novije vrijeme takođe nazvana i Majkopsko-Novosvobodna kulturna oblast.

² Веселовский 1990, 1-11; 1901, 29-39.

³ Фармаковский 1914; Ростовцев 1921; 1921a.; Ebert 1926; Hančar 1937; Tallgren 1911; 1926; 1929; 1933; Childe 1936; Childe 1950; Чайлд 1952; Gimbutas 1956; Иессен 1935; 1941; 1950; 1962; Крупнов 1951; 1957.

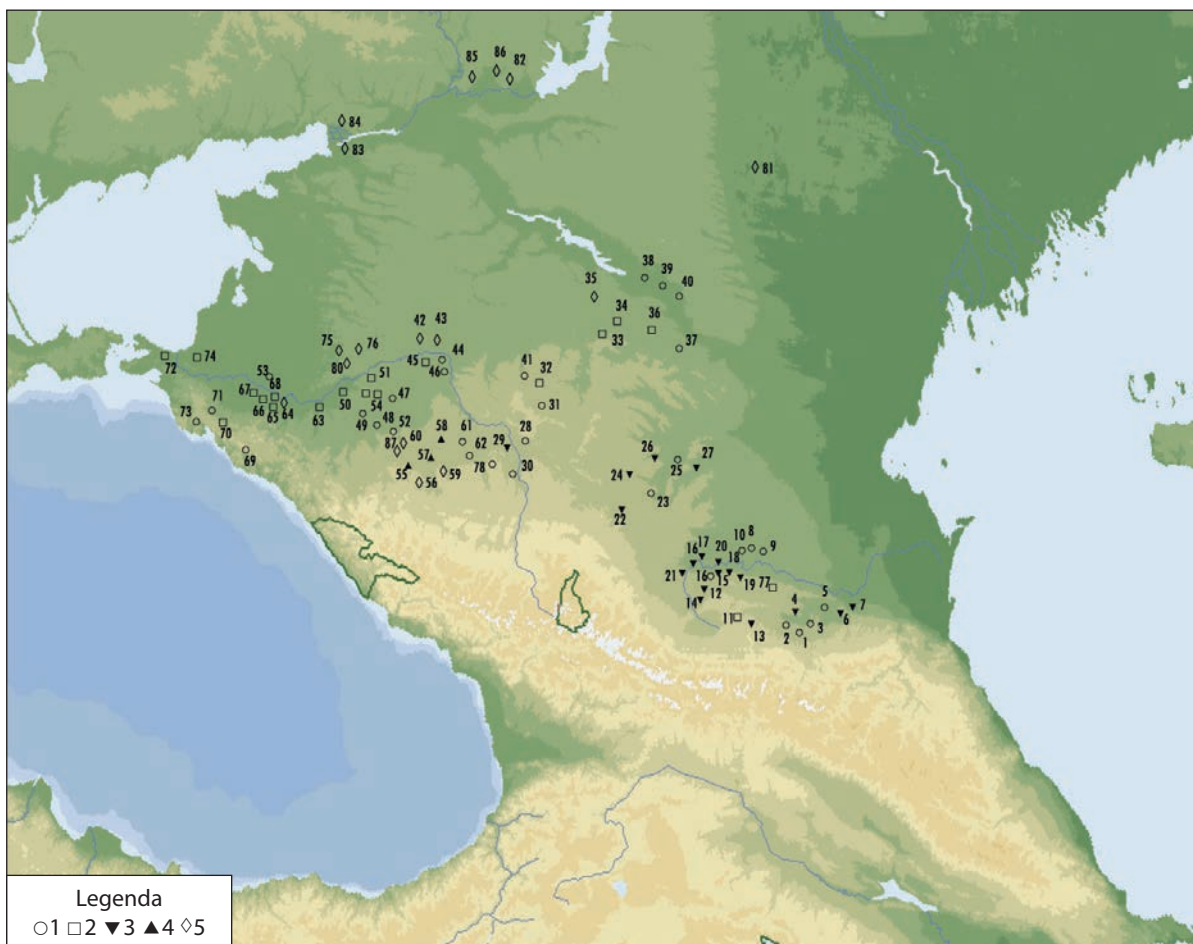
⁴ Monografije: Чеченов 1973; Бетрозов 1982; Нечитайло 1978; zbornici zajedničkih istraživanja kabardino-balkarskih naučnika: Бетрозов, Нароев 1984; Батчаев 1984; Чеченов 1984.

⁵ Мунчаев 1975; 1994; Корневский 1993; 1995; Rezepkin 2000.

⁶ Häusler 1994, 191 ff.; Govedarica 2002, 781 ff.; Lionnet 2007, 133-162; Kohl 2007, 72-86; Anthony 2008, 263-265.

⁷ Андреева 1977, 22-34; 1979, 39-56; Магомедов 1991, 13-38; Марковин 1976, 193-200; 1985, 3-15.

⁸ Крупнов 1951, 22-55; 1957, 46-73.

Sl. 1. Karta rasprostranjenosti nalazišta Majkopske kulture
 Legenda: 1. Majkopska varijanta; 2. Psekupska varijanta; 3. Dolinska varijanta;
 4. Novosvobodna varijanta; 5. Nalazišta bez internog opredjeljenja

1. Naselje u pećini Mištulagtilagat; 2. Zamankul (Brut); 3. Sunža; 4. Dzuarikau; 5. Asinovska, Samaški; 6. Bamut;
7. Bači Jurt; 8. naselje Galjugaevsk I-VI; 9. Kalinovsk; 10. Komarovo; 11. Kudahurt; 12. "Sadki" u Naljčiku;
13. Kurgan Starij Uruh; 14. Naljčik; 15. naselje Dolinsk; 16. Lečinkaj; 17. Kišpek; 18. Čegrem I; 19. Čegrem II?;
20. Kizburun III; 21. Marinska III-V; 22. Nežinskij; 23. Inozemcovo 1976; 24. Inozemcovo 2000; 25. naselje Kirpičnij;
26. Tepličnij; 27. Soldato-Aleksandrovski, slučajni nalaz; 28. naselje i nekropola Ust-Džegutinsk;
29. Kubina; 30. Kurgan Kardonikski; 31. Vorovskoleska; 32. Kurgan Kursavskij (33-40, 81. Kumo-Manička periferija);
41. naselje Tašljansk; 42. Temižbekska; 43. Kazanska; 44. Zisermanov; 45. Venci; 46. Vozdviženska;
47. naselje Sereginsk; 48. Kelermeska; 49. Černjišev; 50. naselje Pšiš; 51. Novolabinska; 52. Majkop; 53. ostava Staromišastovska;
54. naselje i nekropola Uašhitu; 55. Kladi – Novosvobodna; 56. Kurgan Psebajska;
57. Kostromska; 58. Kurgan Jaroslavska; 59. Kurgan Andrjukovska; 60. Kurgan Mahoševska; 61. Vladimirovka;
62. Mostovska; 63. naselje Psekupsk; 64. Kurgan Saratovska; 65. naselje Čišho; 66. naselje Pšekuhabl; 67. naselje Gorodskoj;
68. naselje Beljaevsko; 69. Tenginska; 70. naselje Djurso; 71. naselje Natuhaevsk; 72. Fontan;
73. Rasvet; 74. Temrjuk; 75. Kurgan Timoševska; 76. Baturinska; 77. Verhnij Akbaš; 78. naselje Bolsheteginska;
79. Novokorsunovska; 80. Krasnogvardeiskoe; 87. Naselje Mešoko naves, Hadjoh Kumo-Manička periferija;
33. Ipatov; 34. Ajgursk; 35. Zolatarevka; 36. Šarahalsun; 37. Čograj; 38. Zunda Tolga; 39. Mandžikin; 40. Tačin Carnj;
82. Kostirsk; 83. Koisugsk; 84. Kurgan Radutka; 85. naselje Razdorsk; 86. naselje Konstantinovsk.

tog tipa tada bila još uvijek dosta rijetka. Osim eponimih nalazišta iz Majkopa i Novosvobodne, bili su poznati i kurgani iz Kostromske, Andrjukovske, Psebajske, kao i naselje u selu Dolinsk

kod grada Naljčika. U osnovi, Majkopska kultura je razmatrana kao kulturna pojava vezana prvenstveno za bazen rijeke Kuban na zapadu sjevernog Kavkaza. Danas je u okviru Majkopske

kulture poznato oko 30 naselja i 300 grobova. Područje ove kulture obuhvata prostor od oko 750 x 150 km u sjevernom podnožju Kavkaskog masiva. Nalazišta su uglavnom koncentrisana u bazenima Kubana i Tereka. U osnovi to je sjeverno Pretkavkazje sa stepskom periferijom do Kumomaničke depresije na sjeveru.⁹

II. Nalazišta Majkopske kulture

II. 1. Naselja

Danas raspoložemo podacima o nekoliko desetina majkopskih naselja. Prvo je istraženo krajem 30-tih godina u selu Dolinsk kod Nalčika. U 60-tim i 70-tim godinama prošlog vijeka otkriveni su tragovi naselja pod nasipom kurgana u Nalčiku i pod kurganima na ušću Džegutina (Ust-Džegutin). Osamdesetih godina dvadesetog vijeka nastupio je novi period istraživanja majkopskih naselja, što je bilo vezano za aktivnost na zaštiti spomenika kulture.¹⁰ Tako su otkrivena naselja Boljšeteginsko (I. V. Cogur i ranije I. V. Kaminskaja); Serginsko, Uašitu (K. A. Dneprovskij), Galjugaevsko (S. N. Korenevskij), Industrija (A. A. Formozov, A. P. Runič), Alikonovsko u gradu Kislovodsk (S. N. Korenevskij), Psekupsko (P. A. Ditler, N. G. Lovpače), Čišho (A. D. Rezepkin), Djurso u gradu Novorosijsk (A. P. Koronenko). Devedesetih godina prošlog vijeka otpočeta su iskopavanja naselja Kladi koje odgovara Novosvobodnoj fazi Majkopske kulture.¹¹ Tome slijede istraživanja majkopskih naselja u Ust-Džegutinu, u Hutoru Gorodskoj, u Phaguape, u Čišho i u Pšikujhabl.¹² U gradu Novorosijsk otkriveno je naselje Natuhaevsko,¹³ a 2007. je u gradu Jesentuki istraženo naselje Kirpičnij 1.¹⁴ Prema publikovanom materijalu najpoznatija su naselja Dolinsk,¹⁵ Ust-Džegutinsk,¹⁶ Galjugaevsk 1,¹⁷ Sereginsk,¹⁸ Psekupsk¹⁹ i Boljšetegensk.²⁰

⁹ Корневский 2004, 1 ff.

¹⁰ Корневский 1993, 1 ff.; 1995, 1 ff.; 2004, 12-14.

¹¹ Резепкин 2008, 156-176.

¹² Резепкин, Лионне 2007, 5-73.

¹³ Шишлов и др. 2009, 443-446.

¹⁴ Корневский 2007, 1 ff.

¹⁵ Круглов, Подгаецкий 1941, 147-212.

¹⁶ Корневский 2004; Нечитайло 1978; Nechitailo 2007, 163-178.

¹⁷ Корневский 1995, 1-189.

¹⁸ Днепровский 1991, 3-17.

¹⁹ Ловпаче, Дитлер 1988, 140-155.

²⁰ Каминская, Динков 1993, 7-15.

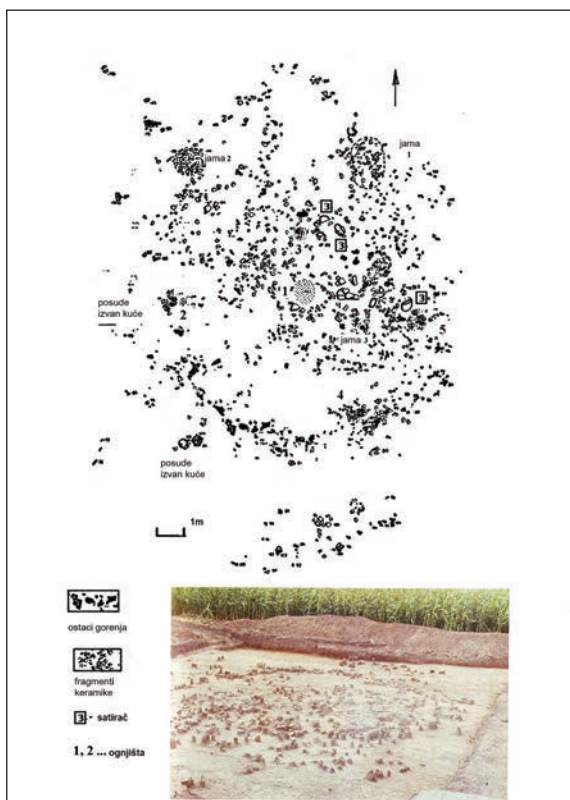
Istražena naselja Majkopske kulture redovno su smještena u dolinama rijeka i to uglavnom na nižim lokacijama, blizu obale. U predgorju Kavkaza naselja se nalaze na zaravnima brdskih padina. Uglavnom se radi o naseljima na otvorenom, dok su pećinska staništa sasvim rijetka (pećina Mištulagtilagat, abri Mešoko i Hadžoh). Kulturni sedimenti majkopskih naselja ne prelaze 10 cm debljine, što jasno upućuje na jednoslojna naselja. Pronađeni stambeni objekti predstavljaju nadzemne građevine od drveta obloženog ilovačom. U basenu rijeke Kuban nađene su strukture koje su bile obložene glinom (Serginsk, Čišho), dok stambeni objekti u dolini Tereka uopšte nemaju glinenu oblogu, ili je ona neznatna. Površina stambenih građevina kreće se 9-25 m², a ponekad i do 70 m². U svim stambenim objektima otkriveni su tragovi vatrišta. U jednoj kući površine 72 m² iz naselja Galjugaevsk I nalazilo se čak pet ognjišta. Od toga je jedno bilo u centru, a četiri su bila raspoređena po stranama svijeta, uz zidove kuće (Sl. 2).

Sve otkrivene stambene građevine po pravilu pokazuju tragove požara. Pitanje uzroka tako čestih požara u Majkopskoj kulturi je još otvoreno, no kako svjedoče odgovarajuća nalazišta Tripoljske kulture, spaljivanje naselja je izgleda bio tipičan ritualni manir u tadašnjim zemljoradničkim zajednicama.

Druga karakteristična crta majkopskih naselja je obilje jama sa životinjskim kostima, odlomcima kamenih mlinova, glinenih konusa (vjerovatno vezani za ognjišta) i drugog otpada. Karakter tih jama nije sasvim jasan. Pored nesumnjive potrebe drevnih ljudi za higijenskim deponovanjem otpadaka, mogu se pretpostaviti i neke kultne radnje, npr. u cilju umnožavanja stočnog fonda i opšteg materijalnog blagostanja naselja. Slične jame sa otpadom nađene su u naselju Berikldeebi u Gruziji, a keramički kontekst nižeg sloja tog nalazišta veoma je blizak Majkopskoj kulturi.²¹

U majkopskim naseljima nađeni su tragovi lončarske djelatnosti (jame sa keramičkim proizvodima, keramičke peći), tkanja (pršljenci za preslice), zemljoradnje (obilje ručnih mlinova, srpovi sa kremenim rezačima). Takođe su pronađeni razni udarački instrumenti od oblutaka.

²¹ Глonti, Джавашихвили 1987, 80-86; Кипиани 1997, 13-41; Djavaxisvili 1998, 5-20.

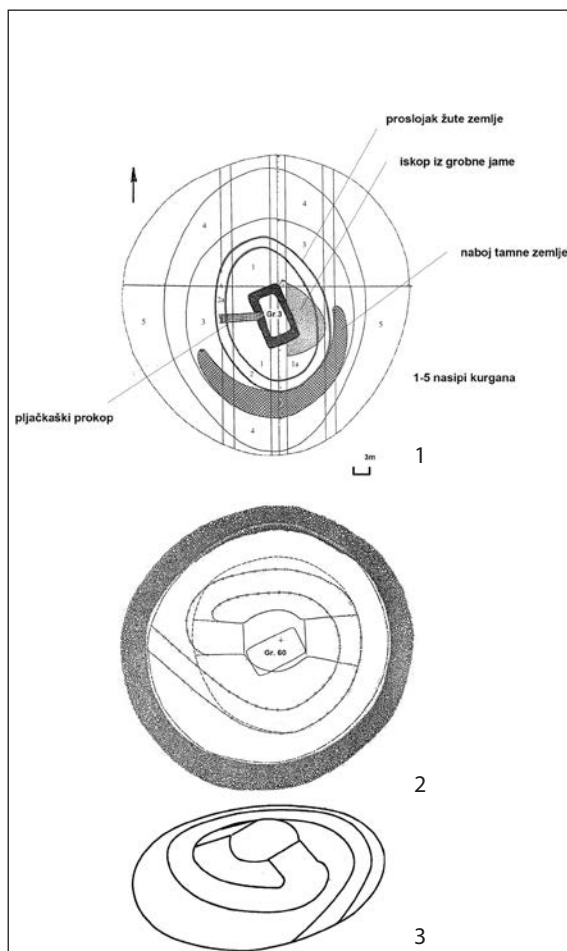

Sl. 2. Naselje Galjugaevsk I – ostaci kuće

U naseljima Galjugaevsk I i Serginsk nađeni su i predmeti od bronzе: motike, noževi i sjekire. Koštana i kremena oruđa su rijetka. Mada u naseljima nema tragova metalurške djelatnosti, postojanje metalurgije u Majkopskoj kulturi je nesumnjivo. Na to ukazuje obilje bronzanih nalaza iz grobova i njihova tipološka raznovrsnost. Prema tome, moguće je da su metalurške radionice postojale u naseljima, ali još nisu pronađene. Druga mogućnost je da su metalurške livnice i kovačnice bile izvan naselja, poput onih koje poznajemo kod afričkih Aboridžina.²²

II. 2. Nekropole

Sahranjivanje je obavljano u tumulima-kurganima. Ta tradicija je na sjevernom Kavkazu nastala još u doba eneolita, tokom petog milenija pr. n. e. Nosioci Majkopske kulture su taj fenomen dalje razvili stvaranjem velikih višeslojnih kurgana koji su uz sahranjivanje imali i ulogu svetišta. Nasipi su od zemlje, ili od kamena.²³ Kod zemljanih kurgana ponekad se susreću nasipi sastavljene

Sl. 3. Veliki kurgani nekropole u Zamankulu;
1. Kurgan 3 u Brutu; 2-3. Kurgan 2 u Zamankulu
(rekonstrukcija nasipa)

ni samo od sloja tadašnjeg humusa, no najčešće su nasipi od miješane zemlje. Kameni kurgani su obrazovani nabacivanjem kamena nad grobnicom, nad kojim se kasnije formirao sloj zemlje. Uz to se u majkopskim kurganima često nalaze kružni kameni zidovi – kromleksi – koji mogu biti jednostruki ili višestruki, zavisno od etapa sahranjivanja i od rituala koji su u njima upražnjavani. Najčešće se susreću individualni kurgani, što znači da u nasipima podignutim iznad primarnog groba nije bilo naknadnih sahranjivanja pripadnika Majkopske kulture. Kurgani u kojima je bilo nekoliko majkopskih sahrana su manje zastupljeni.

Majkopski kurgani imaju različite dimenzije, od sasvim malih koji ne prelaze visinu od 1 m, do zemljanih kolosa visine od 6 do 12 m. Oblik je najčešće sferičan, odnosno sa kružnom

²² Cline 1937, 120-138; Кореневский 1993, 1 ff.; 2004, 1-ff.

²³ Мунчаев 1975, 1 ff.; 1994, 335-347.

osnovom. Rijetko se javljaju ovalni nasipi u vidu pravilne elipse, a ponekad je površina tumula završena, kao u kurganu 11 (tzv. "srebrenom") iz Kladi.²⁴ Jedinstvenu pojavu predstavlja i kurgan iz sela Brut sa tri ovalna nasipa koja su podignuta nad jednim primarnim grobom, kao i kurgan 2 iz Zamankula koji se u vrhu završava spiraloidno (Sl. 3, 1-3).²⁵

Nasipi majkopskih kurgana odražavaju složenu arhitekturu i magične predstave njihovih graditelja. Kurgani mogu biti nekoliko puta dosipani, popravljani nakon obrušavanja centralnog dijela u grobnu jamu, te okruživani kromleksima u toku tih građevinskih i ritualnih ceremonija. Veliki kurgani su bili mjesto kultnog poklonjenja i odraz posmrtnog prestiža umrloga. U kurganu 1 druge Kišpekske grupe otkrivena je neobična kamena konstrukcija srpastog oblika, a u kurganu iz sela Brut nađena je istovjetna konstrukcija od zemlje (Sl. 3, 1). Postoje i drugi primjeri srpastih konstrukcija od kamena (kurgan 1 iz Sunženske nekropole, iskopavanja P. K. Kozaeva), pa bi se moglo pretpostaviti da one odražavaju neki specifični majkopski ritual. U nekoliko kurgana susreću se tragovi rituala u vidu razbijanja keramike i rasipanja životinjskih kostiju ("daća"). U kurganima sunženske nekropole tragovi tih rituala prostiru se po osi SI-JZ, saglasno dužoj osi grobova.²⁶

Jedan od najkompleksnijih kurgana u kubanskom basenu je već spomenuti višeslojni kurgan 11 ili "Srebreni kurgan" iz Kladi. Tumul je imao visinu od 12 m i promjer od 148 m, a sadržavao je oko 60 sahrana iz ranog bronzanog doba. Pri tome je posljednji nasip bio vezan sa megalitskim postrojenjem br. 54 koje ne pripada Majkopskoj kulturi. Fenomen "srebrenoga kurgana" nastao je tako što je on u svom konačnom obliku prekrivio mjesto ranije kurganske nekropole. U njegov sastav ulazi nekoliko kurgana koje je autor iskopavanja A. D. Rezepekin obilježio brojevima 11A, 11B, 11C, 11D, 11E, 11G, 11H. Nasip nad grobom 54 također prekriva još nekoliko grobova koji prvobitno nisu imali svoj kurganski pokrov.²⁷

Postojanje ravnih nekropola u Majkopskoj kulturi nije sa sigurnošću potvrđeno, ali se takav vid sahranjivanja ne može sasvim isključiti. Na

to ukazuje veoma slaba zastupljenost kurgana u zoni Mazdokske stepe u kojoj su inače potvrđena brojna naselja tipa Galjugaevsk I. Pod nasipom kurgana Uašitu 1 iz ranog željeznog doba otkriveni su majkopski grobovi koji su bili ukopani u sloj starijeg naselja ove kulture, a da pri tom nisu nađeni tragovi kurgana.²⁸ I na kraju, indikativan je nedostatak nasipa kod čitave serije grobova iz pozne faze "Srebrnog kurgana" iz Kladi.

Sahranjivanje u Majkopskoj kulturi karakteriše svojstvena multiritualnost koja se ogleda u raznovrsnosti formi i konstrukcije grobova. Najčešće su grobovi polagani u velikim i malim jamama, pri čemu razmjere velikih dostižu do 4-5 m, a male 2,2 m i širinu 1-1,5 m. Dosta česta je praksa postavljanja grobova na prvobitnoj površini, ili u plitkim ukopima u prirodnoj podlozi. Grobne jame se oblažu kamenjem, bivaju pokrivene drvenim gredama, ili su obložene u vidu grobnog sanduka. Prisutni su i elementi megalitske tradicije koji se ogledaju u velikim kamenim sanducima i kamenim grobnicama. U grobnicama nekropole Kladi postoje unutrašnje pregrade i otvori (Sl. 4, 9). Unutrašnji zidovi grobnice iz Kladi ukrašeni su slikanim antropomorfnim i zoomorfnim predstavama (Sl. 4, 3-5).

U grobnicama centralnog Pretkavkazja karakteristični su antropomorfnii pokrovi, ali nema pregradnih zidova, niti otvora. Posebno zanimljiva je pojava antropomorfnih kamenih stela, ili jednostavno obrađenih kamenih ploča koje također predstavljaju simbolizirane antropomorfne stele. Majkopske kamene grobnice su često građene sa precizno uklopljenim pločama, čiji sastav se po potrebi dodatno učvršćuje kamenjem ili popunjava glinom. Takva hermetizacija grobova upućuje na kult straha od duha pokojnika. Uz pokojnika su redovno bili prilozi, najčešće keramičke posude, a uz to dolazi oružje, oruđe i nakit. Kod nakita karakteristično je mnoštvo proizvoda od zlata i srebra, dok bronzani ukrasni predmeti skoro u potpunosti nedostaju. Perle i privjesci su rađeni od poludragih minerala serdolika, lazulita, tirkiza, gorskog kristala, ahata i paste. Posude su stavljane kod nogu i kod glave, a oruđa na uglovima groba ili duž zidova grobnice. Polaganje oruđa u šaci ili "pod rukom" je dosta rijetko. Takva praksa je strana Majkopskoj kulturi i može se pretpostaviti da je naslijeđena

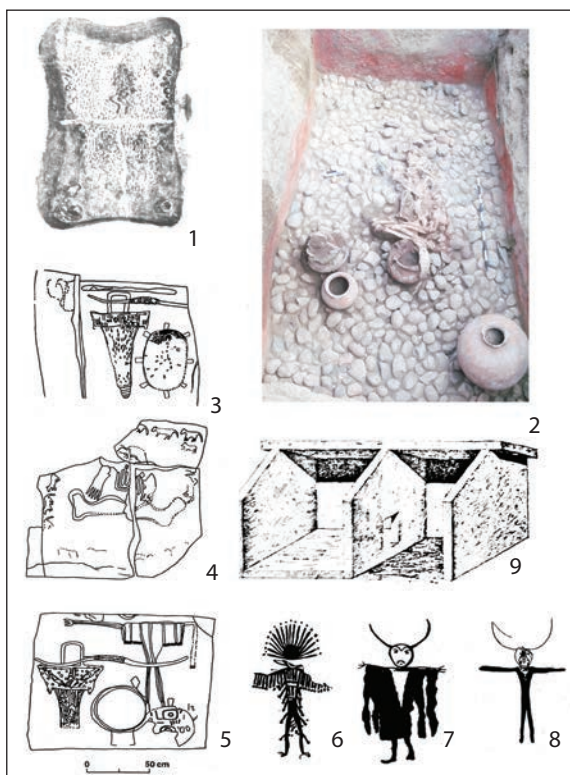
²⁴ Кореневский, Ростунов 2004, 146-167.

²⁵ Кореневский, Ростунов 2004, 146-167.

²⁶ Кореневский 2004, 15-21.

²⁷ Rezepekin 2000, 1-74.

²⁸ Кореневский, Днепровский 2003, 83-94.

Sl. 4. Grubovi Majkopske kulture i analogije slikanom grobu iz nekropole Kladi

1. Majkopski kurgan, crtež N. Reriha (po Veselovskom i Farmakovskom 1914); 2. grob 18 iz kurgana 1 u nekropoli Marinovska-3; 3-5. crteži na robnim pločama iz kurgana 28 u Kladi (po Rezepkinu); 6-8. crteži na kamenim sanducima nekropole Kamankol na Altaju (po Kubarevu); 9. Grob 1 u stanici Novosvobodna (ranije Carska, po Veselovskom).

od mjesnog eneolitskog stanovništva, ili se radi o uticajima Kulture jamnih grobova.

Pokojnici su polagani kao zgrčenci na boku, najčešće sa orijentacijom prema jugozapadu ili jugoistoku. Odstupanje od tog kanona je rijetko, ali je prisutno i to u samom eponimnom kurganu iz Majkopa, u kome su pokojnici ležali na leđima sa zgrčenim nogama i sa rukama savijenim u laktu, tako da su se šake nalazile kod lica. Takav položaj odražava pozu adoracije, ili neki drugi zavjetni gest, čime se možda naglašava poseban značaj ovih pokojnika. Razmještaj inventara u grobu majkopskog kurgana predstavlja tipičan obrazac za ovu kulturu (Sl. 4, 1).

Majkopski pogrebni ritual podrazumijeva upotrebu okera, a dno groba je često prekriveno riječnim oblucima. Zidovi se oblažu kamenjem ili posebnim slojem zemlje, a ponekad se nalaze

kamene bordure oko groba. U grobu 18 iz kurgana 1 treće Marinske nekropole zidovi grobne jame su bili obloženi crvenom štukaturom (Sl. 4, 3). Kult vatre se ogleda u ognjištima koja su nađena kod nekih grobova ili u tragovima uglja u popuni jame. Grobne konstrukcije su pokriva- ne drvenim gredama ili kamenm pločama, pri čemu unutrašnjost grobnice nije zatrpavana, već je ostavljena kao slobodna kamera. Pokrov groba je nerijetko bio dodatno zasut kamenjem, na koji zatim tolazi nasip kurgana.

III. O načinu privređivanja nosilaca Majkopske kulture

Analize pokazuju da su majkopska plemena živjela u sjedilačkim naseljima i da su se bavila zemljoradnjom i stacioniranim stočarstvom. Kulture koje su uzgajali Majkopci nisu nam u dovoljnoj mjeri poznate, ali po svemu sudeći radilo se o poljoprivredi koja je bila praktikovana tokom relativno kratkog stacioniranja na jednom mjestu. Njihova djelatnost mogla bi se okarakterisati kao seoska privreda organizovana na primarnoj obradi plodne zemlje u dolini rijeka. Ispošćenost zemlje, kolebanje vlažnosti i poplave bili su permanentni uzrok stalnoj migraciji stanovništva i premještanju u produktivnije dijelove rječne doline. Postojanje zaštitnih utvrđenja od zemlje ili palisade u majkopskim naseljima nije utvrđeno. Međutim, to nije znak miroljubivosti tadašnjeg stanovništva, već je za takav način života naprosto bilo neracionalno graditi stacionirana utvrđenja.

Majkopska plemena su uzgajala krupnorogu i sitnorogu stoku i svinje. Poznavali su magare i psa, a u repertoaru njihove ishrane bio je i konj. Među životinjskim kostima u otpadnim jamama naselja dominiraju krupnoroga i sitnoroga stoka, kao i svinje, dok konj zauzima treće mjesto. Divlje životinje, ptice i ribe su slabo zastupljene među tima nalazima. Jesu li nosioci Majkopske kulture bili konjevodci je pitanje koje za sada mora ostati bez jasnog odgovora. Naime, nema mogućnosti za procjenu da li su konjske kosti iz jama pripadale pripitomljenim ili divljim životinjama. Sa sigurnošću se pak može reći da su u pogrebnim ritualima, uz domaće životinje, žrtvovani i ekvidi, dok ostataka divljih životinja nema. Sljedstveno tome u pogrebnom ritualu Majkopske kulture nije bilo velike razlike u kul-

tnoj simbolici ekvida (konj, magare), govečeta ili ovce. Sudeći po predstavi magarca na jednom od srebrnih pehara iz Majkopskog kurgana, izgleda da su magarci bili svete životinje. Kakav značaj su imali konji koje su majkopci lovili, za sada se ne može reći.

Činjenica da se kosti divljih životinja rijetko nalaze u otpadnim jamama majkopskih naselja ukazuje na mali značaj lova u ishrani u odnosu na prethodno eneolitsko stanovništvo. No, to je moglo biti i posljedica određenih kulturnih običaja prema kojima kosti ulovljenih životinja nisu odlagane u naselju. Kostii divljih životinja mogle su biti ostavljene na nekom drugom mjestu ili su davane psima.²⁹

Da li su plemena Majkopske kulture koristila životinje za transport? Na to pitanje se može dati pozitivan odgovor. U kurganu pete Marinske nekropole u Novopavlovsku nađene su dvije žrtvene glave bika kroz čije nosne kosti su bile provučene bronzane alke koje su služile za upravljanje teglećim životinjama. Preko alke u nosu se vrlo efektno potčinjava i najsnažnija životinja. Na taj način se bika moglo jahati, natovariti, upregnuti u sanke i sl.

Jesu li majkopska plemena poznavala kola? To pitanje još nije razriješeno, mada se u literaturi može sresti pozitivan odgovor. Povod za to je nalaz drvenog točka u grobu 18 kurgana 2 iz Stanice Novokorsunovske,³⁰ kao i glineni modeli točka sa proširenim usadnikom u sredini iz naselja Phaguape³¹ i Natuhaevsk.³² Međutim, izučavanje pogrebnog obreda Majkopske kulture pokazuje da on ne poznaje simboliku transportnih kola. Točak koji je nađen u kurganu u Stanici Novokorsunovskoj imao je u sredini umjesto usadnika sa žljebovima veliki otvor, što dovodi u pitanje njegovu vezu sa transportnom konstrukcijom. Iz istorijske etnografije je poznato da nalazi modela glinenih točkova još ne označavaju fakat postojanja prevoznog sredstva. Kod Indijana iz Meksikanskog zaliva točkovi od gline su bili igračke. U kulturama Karpatskog bazena iz druge polovine 4. milenijuma pr. n. e. poznati su modeli (?) četvrtastih posuda na točkovima. No, malo šta na njima podsjeća na karoseriju zapre-

ge.³³ Osim toga, točak se pojavljuje u različitim kultovima. U grobu 5 kurgana 31 iz Kladi nađen je točak sa usadnikom i četiri štanke koji je standardna predstava u kultu Sunca. Prema tome, pitanje upotrebe zaprežnih kola u Majkopskoj kulturi je još otvoreno. Brojni primjeri simbolike transporta kolima poznati su na prostoru Pretkavkazja tek u kulturama koje slijede Majkopsku.

IV. Analiza materijalne produkcije

Majkopska kultura je stekla oreol jedne od vodećih kultura u praistorijskoj arheologiji Evrazije prije svega zahvaljujući raznovrsnosti keramičke proizvodnje i širokoj paleti nalaza od bronzee. Materijalna produkcija ove kulture predstavlja veoma široko i još uvijek nedovoljno istraženo polje rada.

IV. 1. Keramika

Istraživanje majkopske keramike zasniva se na brojnim nalazima iz naselja i nekropola. U zadnjih 15 godina izdvojeno je nekih 80 raznobraznih tipova majkopske keramike, a došlo se i do interesantnih saznanja u pogledu proizvodne tehnologije. Zadnja klasifikacija razrađena je po metodi i terminologiji A. A. Bobrinskog, zasnovanoj na mikroskopskoj analizi tijesta posuda i na cjelovitom izučavanju načina proizvodnje. U cjelini je utvrđeno da je majkopska keramika rađena na primitivnom keramičkom kolu tipa "drehebaren Tisches". Upotrebljavane su "glinene kobasice" koje su nizane jedna na drugu, a konačan oblik bivao je formiran na kolu. Vrat posude je često bio naknadno nalijepljen, zbog čega je nastao prepoznativi detalj – žlijeb na ramenu posude. Uz to je rađena i jednostavna keramika bez upotrebe kola. Po nalazima iz naselja Galjugovsk I, fragmenti keramike rađene na kolu čine oko 50% sveukupnog posuđa. Po sastavu tijesta razlikuju se posude bez mineralne primjese s dodacima organskog materijala (vegetacija), posude s mineralnom primjesom (drobljeni kamen, pijesak, šamot) i sa organskim primjesama. Kod grube keramike prisutne su obje vrste primjese, a kod kvalitetne samo druga vrsta. Boja keramike varira od crvene, malinaste do okeržute i crne. Spoljna površina kod grube keramike je zaglačana, a kod fine polirana. Prestižno stono posuđe

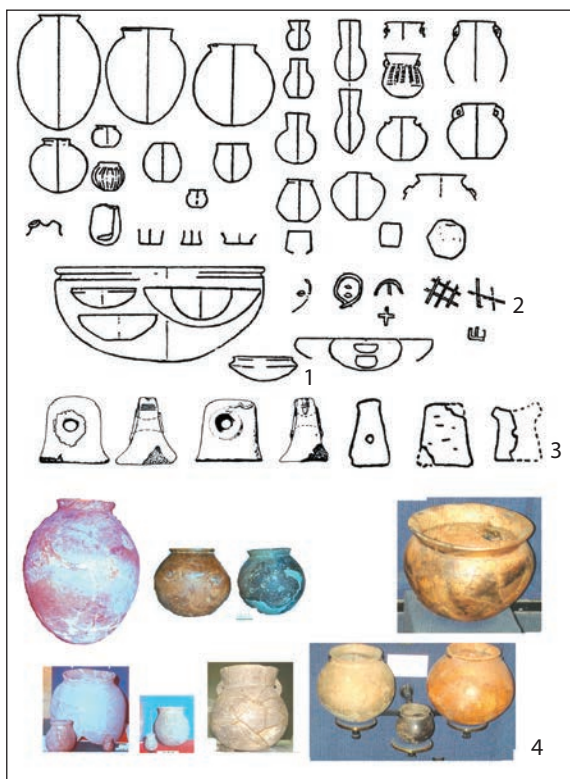
²⁹ Кореневский 2004, 73-77.

³⁰ Кондрашов, Резепкин 1988, 91-97.

³¹ Резепкин, Лионе 2007, Sl. 25, 3.

³² Шишлов и др. 2010, 375, Sl. 6, 6.

³³ Боровка 2008, Sl. 1.

Sl. 5. Karakteristične keramičke forme Majkopske (galjugevsko-sereginske) varijante

1. Keramika rađena na lončarskom kolu;
2. Znaci na keramici;
3. Glinene piramide (konusi);
4. Fotosi keramike

Sl. 6. Karakteristične forme Psekupske varijante
1. Keramika; 2. glinene konusi sa gljivaskom glavom;
3. Fotosi keramike

je uglavnom predstavljeno finom keramikom, a kuhinjsko grubom. Podjednako dobro su zastupljene posude sa zaobljenim i sa ravnim dnom. Pitanje načina pečenja majkopske keramike je u mnogome još otvoreno. Moguće je da su upotrebljavali specijalne keramičke peći, ali nije isključeno pečenje u otvorenim ognjištima. U naselju Galjugaevskoe I nađene su jame sa keramičkim otpadom. Veoma kvalitetna produkcija keramike rađene na kolu i nalazi "majstorskih oznaka" dozvoljavaju pretpostavku da su keramiku proizvodile specijalizovane zanatlije za potrebe šire zajednice.³⁴

Oblici posuda su raznovrsni (Sl. 5-8). Tu spadaju različite forme sa zaobljenim ili zaravnjenim dnom, keramika sa ravnim dnom, posude sa drškama i bez njih. Interesantne su posude sa tri drške ili sa pseudodrškama – aplikacijama – što je rijetkost u praistorijskom lončarstvu. U pogledu namjene, majkopske posude su mogle služiti

ti za držanje vode, zrnavlja i drugih sadržaja, te kao posude za individualnu upotrebu, kao što je slučaj sa malim flašama. Karakteristične su zdjele raznih oblika, uključujući velike činije. Kod grube keramike uglavnom su zastupljene posude za kuvanje, kao i različito krupno i sitno posuđe.

Kod finog posuđa rađenog na kolu pojavljuju se znakovi – pečati proizvođača (Sl. 5, 2). To podsjeća na keramiku s prostora Bliskog istoka iz doba kasnog halkolita, počev od urskog perioda u Arslantepe VII, mada ta tradicija tamo postoji još od ranije. Bliske analogije majkopskim znakovima mogu se naći u sjevernoj Mesopotamiji, istočnoj Anadoliji i u Siriji.³⁵ Na južnom Kavkazu takva keramika je zastupljena u kulturi Leilatepe.³⁶ Na keramici sa ravnim dnom javljaju se znaci u obliku krsta ili rešetke (Sl. 7, 1), čije

³⁴ Кореневский 2004, 22-38.

³⁵ Кореневский 2004, 37-38.

³⁶ Нарманов и др. 2007, 1 ff.; Мусеибли 2007, 1 ff.

Sl. 7. Karakteristične forme Dolinske varijante
1. Keramika rađena na keramičkom kolu; 2. Znakovi
na dnu posude; 3. Fotosi keramike

analogije nalazimo u naselju Velikent II u Dagestanu, na istočnom Kavkazu.³⁷

IV. 2. Metal

Proučavanje nalaza od metala je do sada uglavnom bilo vezano za formalnu analizu i tipologiju koja je u zadnje vrijeme dosta detaljno razrađena.³⁸ U novije vrijeme takođe je obavljen niz metalurških analiza koje pokazuju prevladu arsenbronzes s neznatnim tragovima drugih elemenata.³⁹ Problematikom izrade majkopske bronzes trenutno se najviše bave N. V. Rindina i I. V. Ravič. Oni su ustanovili da veće prisustvo nikla doprinosi učvršćenju nestabilnog arsena, čime se povećava kvalitet bronzanih izrađevina.⁴⁰ N. V. Rindina je utvrdila "posrebljenje" arsenkog

Sl. 8. 1-2. Karakteristične forme Novosvobodna varijante (grupe)

premaza majkopskih bodeža i razjasnila složenu tehnologiju njihove proizvodnje.⁴¹

Na osnovu varijacije primjese nikla ($Ni \geq 0,1\%$ do $1-3\%$) moguće je u Majkopskoj kulturi razlikovati tzv. niskoarsensku i visokoarsensku bronzu. Ta vrsta metala je inače tipična u 4. milenijumu na prostoru čitavog Kavkaza. No za sada nije moguće povezivati majkopsku arsennikl-bronzu sa određenim rudnicima sulfidnog bakra-nikla. Nastanak ove legure vjerovatno je posljedica primjese minerala arsena, odnosno arsenida – sirovine koja sadrži i nikl i koja je po boji slična malahitu.

V. A. Galibin je u kompleksu grobova iz Novosvobodne konstatovao široku upotrebu nakita od srebra sa primjesama zlata i bakra, kao i predmete od zlata sa primjesom srebra i bakra.⁴²

U cjelini, pitanje konkretnih izvora majkopskog metala je u velikoj mjeri još otvoreno i neriješeno, što je posljedica opšte metodološke složenosti ove problematike.⁴³

Već pri prvim pokušajima interpretacije majkopskih nalaza došlo je do dvoumljenja o tome da li su predmeti od bronzes i metalni nakit bili uvozni ili lokalni produkt. A. A. Jesen je smatrao

³⁷ Мунчаев и др. 2010, 330, Sl. 6, 6; 331, Sl. 7.

³⁸ Иессен 1950, 157-202; Мунчаев 1975, 1 ff.; Корневский 2004, 42-49; Корневский, 2011, 1-333.

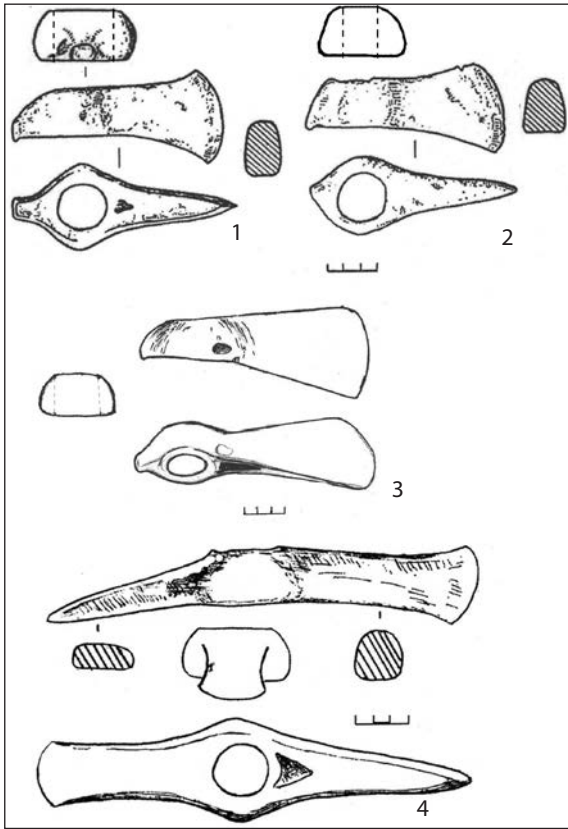
³⁹ Селимханов 1960, 1 ff.; Черных 1966, 36-39; Корневский 1984, 254-299; 2008, 93-97; 2011, 15-20; Галибин 1991, 59-69; Рындина и др. 2008, 196-221.

⁴⁰ Рындина и др. 2008, 196-221.

⁴¹ Рындина 2002, 92-96.

⁴² Галибин 1991, 59-69.

⁴³ Корневский 2004, 96.

Sl. 9. Majkopske sjekire i njihove analogije.

1. Lečinkaj, k.7, gr. 5; 2. Pjatigorsk, slučajni nalaz; 3. Airum, Jermenija; 4. Ust Labinsk, sjekira tipa Ariušd

da se u ranoj majkopskoj fazi ove kulture radilo o uvoznim predmetima, dok je u kasnoj, Novosvobodna fazi, postojala lokalna produkcija.⁴⁴ R. Munčaeu je pretpostavio mogućnost obrade zlata u lokalnim okvirima.⁴⁵ Tipološka komparacija majkopskih proizvoda od bronce i plemenitih metala sa odgovarajućim nalazima s područja prednje Azije nameće korekciju Jesenovih pretpostavki. Suština je u tom što se za majkopske metalne nalaze teško mogu naći strani uzori. To se posebno odnosi na zbir nalaza iz Majkopskog kurgana koji su tipični za ranu etapu. Srebrni pehari sa iskucanim predstavama nemaju analogija izvan Majkopske kulture niti u nalazištima odgovarajuće faze Uruk-perioda. Adekvatno tome nedostaje materijalna argumentacija za tvrdnju da su to uvezeni predmeti ili strani pokloni majkopskim kneževima.⁴⁶

⁴⁴ Иессен 1935, 89, 90.

⁴⁵ Мунчаев 1975, 407.

⁴⁶ Više o ovome: Govedarica 2002, 796-797.

Sl. 10. Oružje grupe Novosvobodna, k.31, gr. 5

1. sjekira-čekić sa zlatnom intarzijom; 2. kamena sjekira tipa Kulture ljevkastih pehara; 3. Bronzani mač

Mada još malo znamo o nastanku tehnologije majkopskih juvelira i kovača, može se reći da je to u mnogome bio autohtoni sistem, sposoban za razvijanje i izradu originalnih rukotvorina.⁴⁷ Čini se da je tu na djelu bila idejna i materijalna adaptacija formi južnog porijekla, kao i mjesna transformacija obrazaca elitnog oružja koje se sreće na zapadu. U tom smislu treba spomenuti sjekire tipa Lečinki sa širokim usadnikom koje su rađene u tradiciji podunavskih oruđa tipa sjekire-motike (Sl. 9, 1, 2). U oblasti Kubana (Ust-Labinsk) nađena je sjekira tipa Ariušd (Sl. 9, 4). U istoj tradiciji, ali od kavkaskog arsen-nikl-metal, livene su i motike iz ostave Prierevansko.⁴⁸ Prema tome, može se govoriti o prihvatanju for-

⁴⁷ Кореневский 1988, 86-104.

⁴⁸ Геворкян 1980, 1 ff.; Кореневский, 2011, 65, 66, 246-248.

Sl. 11. Oruđe i oružje iz Majkopskog kurgana
1. Bronzana sjekira; 2. bronzana motika; 3. bronzana sjekira-motika; 4. bronzani bodež – britva; 5. kameni brus; 6. kameno žezlo sa zlatnom nitnom; 7. bronzani bodež; 8. bronzana tesla; 9. bronzano dlijeto

mi podunavskog kompleksnog oruđa i njihovu djelimičnu modifikaciju (sjekire-motike) u kulturnom kontekstu Pretkavkazja i o njihovom prenošenju dalje na jug – u rudnu oblast Allavrdsko na južnom Kavkazu, gdje se takođe susreću odgovarajući proizvodi (Sl. 9, 3).

Vrlo interesantna je forma sjekire-čekića sa glivasto oblikovanim tjemnom iz groba 5 kurgana 31 u stanici Novosvobodnoj (Sl. 10, 1) i stanici Vozdvijenskoj koja podsjeća na kamene sjekire zapadnoevropske Kulture bojnih sjekira (Sl. 10, 2).⁴⁹ U Majkopskoj kulturi su takvi nalazi rijetki te se ne mogu uzimati kao dokaz masovnog preuzimanja sjevernih formi oružja. Moglo bi se prije reći da je to pomodni odraz predstavnika majkopske elite koji su kopirali neke strane

oblike bojnog oružja, ne u cilju postizanja većeg bojnog efekta, već zbog prestiža.

Socijalni značaj majkopske metalurgije može se razmatrati na osnovu tipologije proizvodnih formi. Metalurška produkcija bila je prije svega usmjerena na potrebe ratnika, a shodno mogućnostima tog vremena najviše su se izrađivali bodeži (Sl. 11, 4, 7; 12, 1), sjekire (Sl. 9; 10, 1, 2; 11, 1; 12, 1) i vrhovi koplj (Sl. 13, 1, 2). Uz to je u Majkopskoj kulturi poznata najstarija forma bronzanog mača, dužine 63 cm (Sl. 10, 3). Mada se taj tip oružja nalazi samo pojedinačno, njegova težina od oko 900 g već ukazuje na dobru upućenost majkopskih majstora. Kao što je poznato, mačevi su po pravilu teški oko 1000 g ili nešto više.

Vrh prestiža u majkopskom pogrebnom rituelu zauzima ratničko-lovačka oprema od bronz, a prije svega bodeži. Treba naglasiti da su u čitavom arealu Kultura uruskog vremena Majkopci prvi počeli praviti oružje od zlata, čime se naglašava njihovo kultno i prestižno značenje, možda i kao znak vojne vlasti. Drška bronzane sjekire-čekića iz groba 5 kurgana 31 iz nekropole Kladi bila je obavijena srebrnom trakom, a na kraju je bio srebrni poklopac. Samo oružje je bilo ukrašeno zlatnim i srebrnim inkrustracijama smještenim u malim specijalno za to izlivenim kružnim udubljenjima (Sl. 10, 1).

Ukrašavanje oružja plemenitim metalima je dosta raširen običaj u kulturi različitih ratničkih naroda praistorijske Evrope. Vodeću ulogu u tome su imale balkansko-podunavske zajednice iz druge polovine petog milenija pr. n. e. (kulture Karanovo VI – Gumelnița – Varna), gdje su drške bojnih sjekira bile oblagane zlatnim folijama.⁵⁰ Tradicija ukrašavanja oružja zlatom našla je odraz na prostoru Pretkavkazja u 4. mileniju pr. n. e., a i kasnije. A to će posebno doći do izražaja u Mesopotamiji u vrijeme učvršćenja sumerske ratničke vlasti. Zlatom je optočeno i oružje poglavara grada Uruka iz vremena I dinastije, legendarnog vojskovođe i sveštenika Gilgameša.⁵¹ Takav specijalni odnos prema oružju bio je opšti fenomen u 4. i 3. mileniju pr. n. e., nezavisno od od kulturne sredine i od uslova formiranja vojne elite.

Druga važna oblast majkopske metalurgije je izrada oruđa, uglavnom za obradu drveta. U tom

⁴⁹ Чайлд 1952, 214.

⁵⁰ Иванов 1988, 49-66.

⁵¹ Дьяконов 1973, 177.

Sl. 12. Grob 18 iz kurgana 1 nekropole Marinska-3
1. bronzani bodež; 2. bronzana sjekira; 3. bronzana tesla; 4-5. bronzana šila; 6. kremene strelice; 7-8. zlatne alke; 9. ceremonijalna kamena sjekira

segmentu vodeće su tanki čekići-tesle sa ravnim sječivom, tesle sa zaobljenom oštricom poput blanje (Sl. 11, 8), kao i uska žljebasta dlijeta (Sl. 11, 9). U okviru oruđa razlikuju se zemljoradnički (motike, Sl. 11, 2) i agrarno-vojni instrumenti (sjekire-motike, Sl. 11, 3).

Treći metalurški segment je proizvodnja prestižnih i ceremonijalnih predmeta. Takvi su mali diskovi-standarte (Sl. 14, 1), viljuškaste i kukaste standarte sa usadnikom (Sl. 14, 2, 4) i kružne "petlje" od bronzane žice (Sl. 14, 3). Slične viljuškaste standarte su u starom Vavilonu bile simboli božanstava veoma visokog ranga, vjerovatno boginja Innan-Ištaa-Astarta-Anahit (Sl. 14, 5).⁵² Tanki diskovi od bakra prečnika 10-12 cm koriste se kod plemena Surmo u južnoj Etiopiji kao ukras donje usne koja na taj način biva istegnuta do neprepoznatljivosti. Taj neobični primjer predstavlja jedinu vjerovatnu etnografsku paralelu upotrebe takvih diskova. Namjena

⁵² McMahon et al. 2001, 212, Fig. 9.

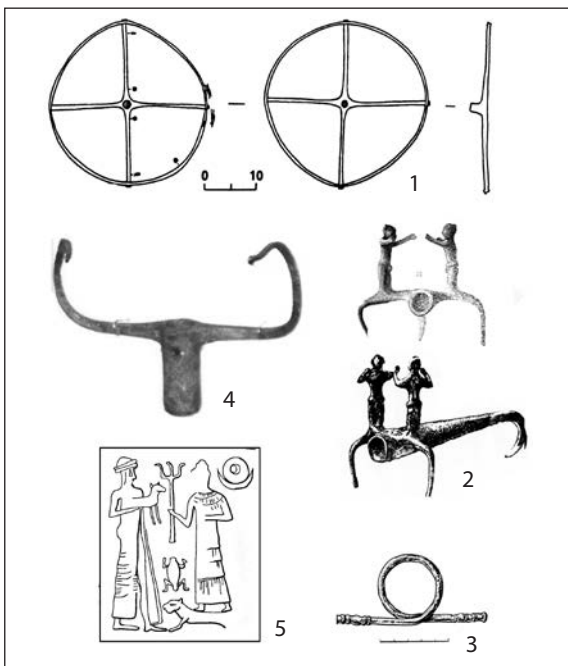

Sl. 13. Bronzana koplja
1. Psekupsk, kurgan 2; 2. Psebajaska; 3. Zulu vojnici
(Render.ru. Зулуцы. Windows Internet Explorer)

bronzanih petlji je ostala nejasna, mada ima pokušaja da se one interpretiraju kao dijelovi konjske opreme – psalijske.⁵³

Četvrti metalurški segment je izrada posuda za ceremonijalne i prestižne svečanosti. Majkopski majstori proizveli su mnoštvo posuda od bronzane, zlata i srebra (elektruma) i u tom domenu su imali vodeće mjesto u prednjoj Aziji i Evropi onoga vremena (Sl. 15, 1-9). Debljina metalnih zidova dostiže 1 mm, a veličina posuda varira od 10-12 cm do 40-50 cm (Sl. 15; 16). Sudovi najčešće nemaju šavova, već se radi o precizno spojenom limu. Ponekad su vidljivi tragovi popravki kod neprecizno izvedenih spojeva metala. Remek djela praistorijske umjetnosti predstavljaju pehari od elektruma(?) iz Majkopskog kurgana

⁵³ Govedarica 2002, 788 i tamo navedena dalja literatura.

Sl. 14. 1. Točak, Novosvobodna, kurgan 31, gr. 5;
2. Novosvobodna, kurgan 1; 3. Nalaz s područja grada
Majkopa; 4. Novosvobodna, kurgan 1, gr. 1;
5. Otisak pečata iz starovavilonskog doba
(po McMahon A., Tunga Ö, Bagdo)

sa urezanim predstavama planina, drveta života i procesijom životinja (Sl. 15, 8-10).

Peti segment predstavlja izrada nakita od zlata i srebra u kombinaciji sa poludragim kamenom ili bez njega. Nakit od bakra nije poznat u Majkopskoj kulturi, a isključiva upotreba plemenitih metala je po svojoj prilici bila uslovljena kulturnim razlozima. Kod svih starih naroda zlato se smatra metalom boga Sunca, dok se srebro veže za lunarna božanstva.

U Majkopskom kurganu nađene su dvije zlatne dijademe (Sl. 17, 1-2) koje su starije od odgovarajućih ukrasa iz groba sumerske carice Šu-bad⁵⁴ i koje se mogu smatrati pretečama budućih kruna.

Na posebnoj cijeni su bili ukrasi u obliku zlatnih ili srebrnih alki (Sl. 17, 11-14; 18, 1-3, 8-13) nanizanih u ogrlice, često sa perlama od karneola. Tako se u ovom kompozitnom nakitu objedinjuje magija metala i poludragog kamenja. S juga, preko Kurinske nizije importovan je tirkiz i lazurit. Prekrasne perle od lazurita protkane zla-

Sl. 15. Luksuzne posude iz majkopskog kurgana
1, 2, 4. zlato; 3, 5-8, 10 elektron (srebro?); 9. kameni
sud sa zlatnom oplatom i poklopcem

tom nađene su u kurganima nekropole Kudahurt u Balkariji (Sl. 18, 15-24, 25). Često se sreću perle od karneola i privjesci od gorskog kristala, kao i perle od ahata. Puno rjeđe su u upotrebi perle od bijele paste (Sl. 18, 26).

IV. 3. Kamen

Izrađevine od kamena uključuju brojna oruđa od oblutaka, kao što su ručni udarači, satirači, cjepači kremenja i dr. U naseljima se često nalaze satirači. Proizvodnju kremenih sječiva i udarnog oružja od kamena majkopci su doveli do savršenstva. Pored uobičajenih kremenih umetaka za srpove, noževa i grebača, proizvode se bodeži i strelice sa dvostranim retušom, ukošenom bazom i testerastim ivicama (Sl. 12, 6).

Unikatni produkt predstavljaju kamene posude, poput kuglastog suda iz Majkopskog kurgana sa zlatnim limom na vratu, pričvršćenim zlatnim nitama i sa zlatnom drškom (Sl. 15, 10). Dalje treba spomenuti blještavo uglučane kamene brusove (Sl. 11, 5-6), kao i magične kamene kugle i kocke za igranje.

⁵⁴ Woolley 1934 PG/1130.

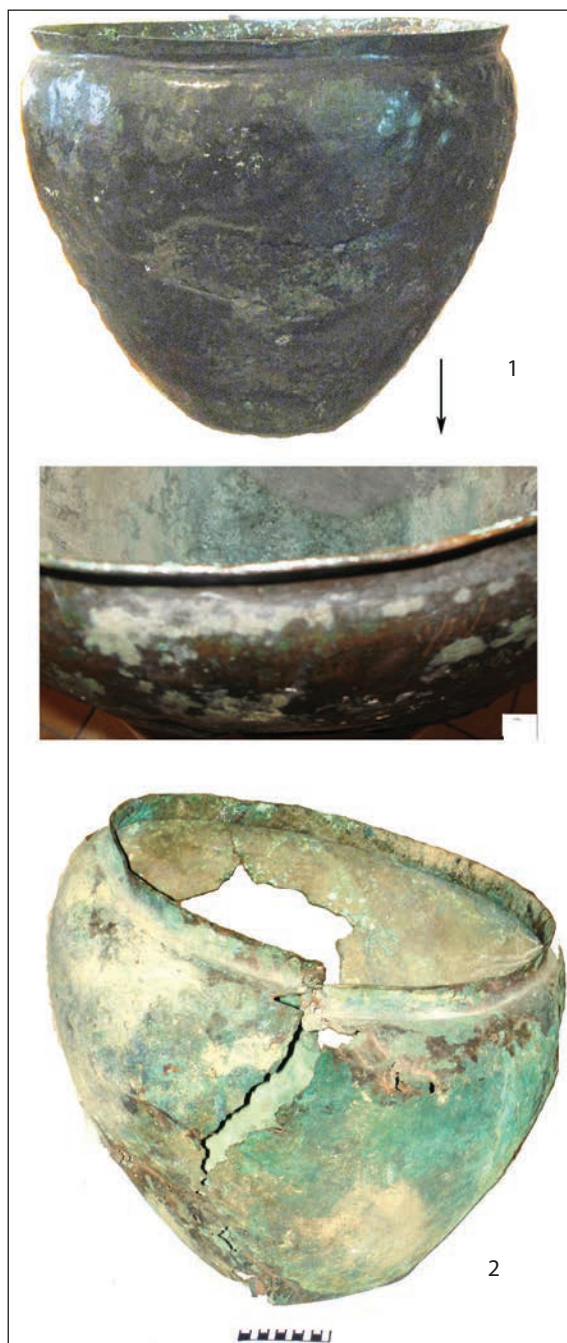
V. Interna tipologija Majkopske kulture

Tipološka neujednačenost kompleksa iz okvira Majkopskog kurgana i iz grobnica Novosvobodnaje već je odavno primijećena. O tome govori Jesen 1950. godine na osnovu metalnih formi, praveći razliku između ranomajkopskih tipova oružja i oruđa, nađenih u Majkopskom kurganu i onih iz stanice Novosvobodna koji su kasniji. Nakon istraživanja majkopskih naselja 80-tih godina prošlog vijeka, u ova tipološka razmatranja u široj mjeri je mogla biti uključena i keramika. Tako su na osnovu cjelovitog poređenja naseobinskih i grobnih nalaza izdvojene četiri tipološke varijante u okviru majkopske kulturne oblasti.⁵⁵

V. 1. Majkopska varijanta (ili grupa)

Karakteristične su posude sa zaobljenim dnom i izduženim loptastim tijelom, polukružne zdjele – čanci, kao i posude sa znakovima na ramenu. Rađene su na jednostavnom lončarskom kolu od gline bez mineralne primjese, a ornamentika je izvođena otiscima, urezivanjem i plastičnim ukrasima (Sl. 5, 1, 2, 4). Analogije tom posudu nalaze se u kulturama Leilatepe u Azerbejdžanu, Arslantepe VII i Amuk F. Takođe su tipične glinene perforirane piramide – konusi koje se nalaze uz ognjišta i koje su vjerovatno služile kao podmetači za posude prilikom kuvanja (Sl. 5, 3). Od metalnih produkata karakteristični su ranomajkopski proizvodi po klasifikaciji Jesena: bodeži tipa Besčernkovo, sjekire, sjekire-čekići, motike i drugi metalni nalazi iz Majkopskog kurgana. U okviru te varijante razlikuju se dvije podvarijante, galjugaevska u centralnom Prekavkazju i sereginska u Prikubanju.

Grobni spomenici su predstavljeni malim i velikim kurganima koji dostižu visinu 8-10 m. Grobovi mogu biti ukopani u zdravicu ili su to nadzemne kamene grobnice od oblutaka ili kamenih blokova, sa dnom popločanim oblucima. Više od 90% grobova je opljačkano i rastureno, i to već u antici, moguće iz ritualnih pobuda. Najznačajniji pogrebni spomenici su Majkopski kurgan, nekropole Sunžensk, Zamankul, Lečinkaj, Mostovsk, Hutor Rasvet i druge. Najznačajnija naselja ove varijante su Goljugaev 1 i 3, Ust Džegutin i Boljšetegin. Metalni nalazi i na-

Sl. 16. Bronzani kotlovi
1. Kurgan u Autoservisu, Kislovodsk;
2. Kurgan u Nalčiku

kit su uglavnom koncentrisani u Majkopskom kurganu, u ostavi Staromišastovska i u grobu 70 Kurgana 1 iz nekropole Zamankul. Bodeži ranomajkopskog tipa poznati su u kurganima nekropole Sunžensk, u Stanici Mostovsk, Zunda Tolga, Mandžikin, Hutor Rasvet i u “Sadkov” u Nalčiku. Majkopskoj varijanti pripada i razrušeni grob sa bronzanom sjekirom iz nekropole Lečinkaj.

⁵⁵ Кореневский 2004, 50-63.

Sl. 17. Nakit: 1-19. Majkopski kurgan; 20-21. Ostava Staromišastovska (zlato, karneol, tirkiz, pasta)

V. 2. Psekupska varijanta

Ova varijanta sadrži keramiku koja odgovara prethodnoj grupi, s tim što su ovdje forme uglavnom više razvučene i spljoštene, a uz to se nalaze i dvojne posude (Sl. 6, 1, 3). Na posudu nema nikakvih oznaka. Posebno su karakteristične gline piramide sa gljivastom glavom (Sl. 6, 2). Ova varijanta je najbolje zastupljena u Zakubanskoj oblasti. Pored toga, pojavljuje se u centralnom Pretkavkazju, u Stavropoljskoj oblasti (Kursavski kurgan) i u Balkariji (Kudahurt). U ovoj varijanti nisu poznati veliki kurgani, a grobovi su ukopani u manjim jamama. Ni u jednom grobu nisu nađene metalne posude. Najznačajnija nalazišta su naselja Psekupsk i Čišho te kurgani iz Krasnogverdejske (iskopavanja A. A. Nehaeva) i kurgan 1 nekropole Kudahurt u Balkariji. U grobovima psekupske varijante nađeni su bronzani bodeži sa drškom ili bez nje, vrhovi koplja, sjekire i tesle.

V. 3. Dolinska varijanta

Ova varijanta je najbolje zastupljena u istoimenom naselju. U 2007. godini iskopano je i naselje Kirpičnij u gradu Jesentuki. Tipične su keramičke posude sa ravnim dnom, kruškastim tijelom

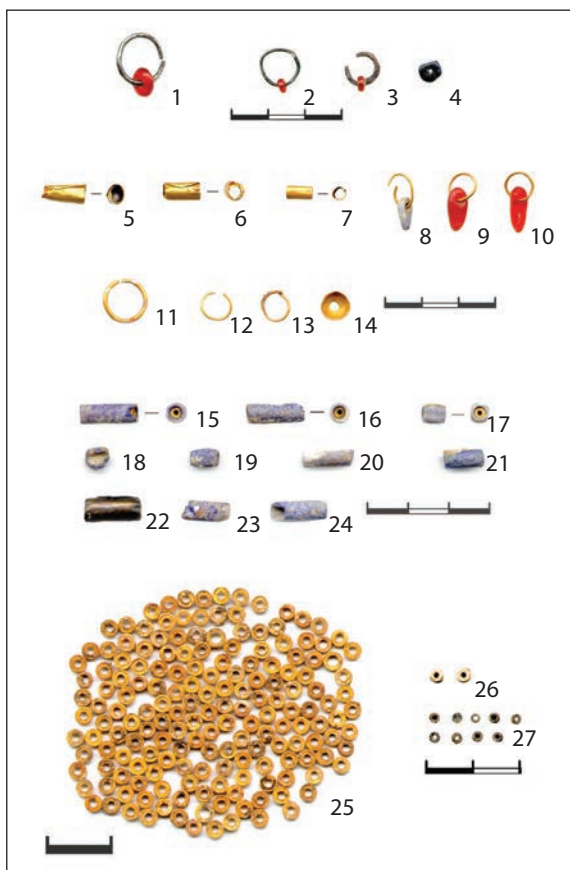
i oštro ili blago “s” izvijenim obodom. Na dnu posuda iz grobova vidljivi su tragovi okretanja grnčarskog kola. Gruba keramika je rađena od gline bez mineralne primjese. Preovlađuje oker boja, a paleta se kreće od roskaste do crvene i od svjetložute do bijele. Uglavnom se radi o jedno-obraznim loncima koji se razlikuju samo po dimenzijama. Fina keramika susreće se rijetko. Poznate su zdjele sa mineralnom primjesom ili bez primjese. One su slabije izdiferencirane u odnosu na odgovarajuće posude majkopske, odnosno galjugaevsko-sereginske varijante (Sl. 7). Dvojne posude, čanci i druge tipične prednjeazijske forme ovdje nedostaju. No, dolinske posude je češće ukrašavane od keramike majkopske i psekupske varijante. Tipične su utrljane ili urezane linije. Karakterističan je “parket-ornament” i različite vrste reljefnih, plastičnih naljepaka. Drške su postavljene u predjelu ramena ili na sredini tijela posude. Posebno su zanimljive velike posude sa tri drške – forma koja je u praistorijskom razdoblju dosta rijetka, a koja je u etnografiji kavkaskih naroda sačuvana sve do danas, kao i posude sa tri pseudodrške na trbuhu.

U okviru ove varijante sahranjivanje je obavljano u malim i u velikim tumulima, visine do 10 m. Tu spadaju sahranjivanja iz Naljčika i Kišpeka, kao i raznovrsni kompleksi iz nekropole Čegem I i II, Kizburun, kurgani iz Bamuta i Dzuarikau, nekropole Marinska 3 i 5, Nežinski kurgan, Inozemcovo. Grobni inventar sadrži i metalne proizvode, naročito bodeže sa drškom, sjekire, ravne tesle, dljetja i šila. Takođe su poznate “viljuške” sa usadnikom i bronzane alke. Prema nalazima iz nosne kosti lobanja dva bika iz kurganske grupe Marinska 5, te alke su služile za upravljanje teglećim životinjama (Sl. 14, 3).⁵⁶ Unikatni u kompleksima dolinske varijante su mali, prekrasno izrađeni kameni čekići kljunastog oblika koji su vjerovatno bili znak nekog prestižnog društvenog položaja (Sl. 12, 9).

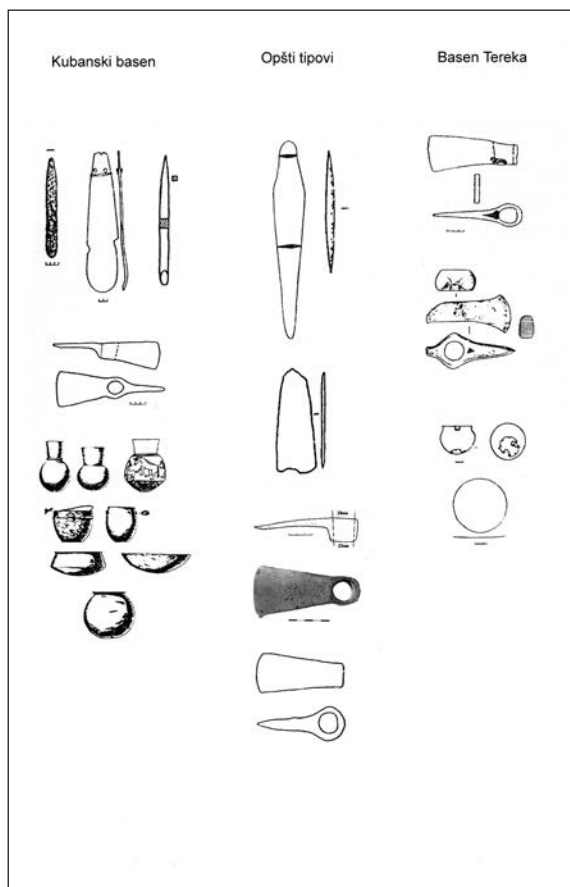
V. 4. Varijanta (ili grupa) Novosvobodna

Ova varijanta je nazvana prema dvije kamene grobnice sa lokaliteta Kladi u stanici Novosvobodnoj. Na tom nalazištu je u novije vrijeme A. D. Rezepkin iskopao nekoliko novih kurgana, kao i ostatke naselja koji su ležali ispod kurga-

⁵⁶ Iskopavanja A. P. Kantaroviča, V. A. Maslova i V. G. Petrenka.

Sl. 18. Nakit iz kurgana Kudahurt
1-4. Grob 1; 5-27. Grob 3 (srebro, zlato, gešir, lazurit)

Sl. 19. Tipologija majkopskog metala I

na.⁵⁷ Keramički repertoar ove varijante predstavljen je uglavnom nalazima iz grobova, kao i nalazima iz istoimenog naselja. Radi se raznovrsnim posudama sa ravnim dnom, rađenim od gline sa mineralnim primjesama (Sl. 8). Pojedni tipovi su crno polirani. Indikativne su posude sa dvije drške i visokim vratom, posude kruškastog tijela bez drške, zdjele sa jednom drškom, manji lonci, odnosno šolje. Ornametika je izvođena štampanjem u vidu riblje kosti, urezanim linijama sa motivom ljestvice ili nizovima dugmetastih ispupčenja. To ukrašavanje uglavnom odgovara keramici dolinske varijante, s tim što tamo nema motiva riblje kosti. U grobu 5 kurgana 31 nađen je sud sa tri lažne drške koji je tipičan i za keramiku terek-skih nalazišta dolinske varijante. Tu je takođe nađen fragment dvojnog suda bliskoistočnog tipa.

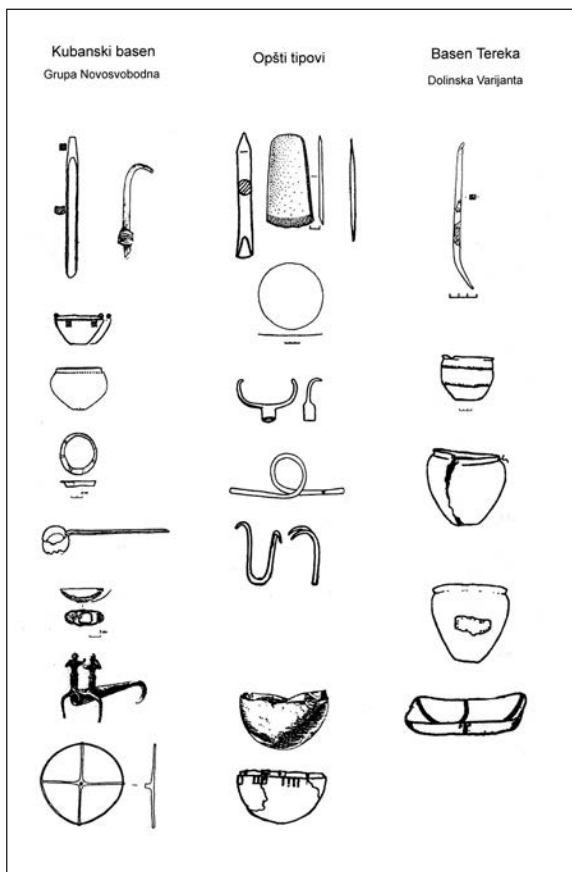
Spomenici grupe Novosvobodna su veoma brojni. Lokalizovani su u podgorskoj oblasti Adi-geje, na nadmorskoj visini 400-500 m, dok se druga nalazišta Majkopske kulture nalaze uglav-

nom na visini od oko 200 m iznad nivoa mora. Svakako najznačajniji spomenici grupe Novosvobodna su kamene grobnice i njihovi bogati nalazi koji uključuju bronzano oružje, oruđe, prestižne predmete, ceremonijalne posude i nakit od zlata, srebra i poludragog kamenja. U nalazištu Kladi kompleksi sa keramikom grupe Novosvobodna zastupljeni su u drugom nivou po stratigrafiji sahranjivanja (horizont III po Rezeckinu).⁵⁸ Prvi stratigrafski nivo (horizonti I i II po Rezeckinu) predstavljen je kompleksima koji ne sadrže takvu keramiku, niti kamene grobnice. Taj nivo karakterišu male posude, šolje i lonci koji uglavnom odgovaraju keramici psekupske i dolinske varijante.

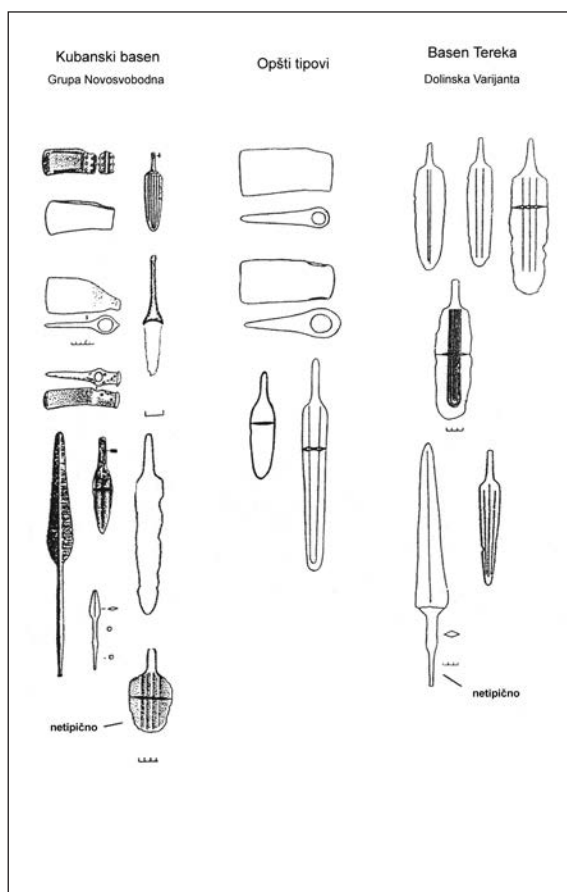
U naselju iz Novosvobodne nađeno je nekoliko stambenih objekata koji još nisu u dovoljnoj mjeri naučno obrađeni. Poznati podaci odnose se samo na jedan od tih objekata koji se ne može jasno locirati. Na prostoru naselja nisu nađeni glineni konusi koji su inače tipični u stambenim

⁵⁷ Rezeckin 2000, 1 ff.; Резепкин 2008, 156-176.

⁵⁸ Rezeckin 2000, 1 ff.

Sl. 20. Tipologija majkopskog metala II

Sl. 21. Tipologija majkopskog metala III

objektima Majkopske kulture. To je vrlo neobično te i funkcija ovog naselja treba tek da se razjasni. Moguće je da majkopsko naselje u Novosvobodnoj nije bilo koncipirano za duži boravak, već su ovdje samo obavljane određene kultne ceremonije.⁵⁹

V. 5. Opšte karakteristike internog razvoja
Keramička produkcija u cjelini dobro ilustruje višekomponentnost Majkopske kulture kao kulturno-istorijskog fenomena. Na tim osnovama je moguće identifikovati bliskoistočnu komponentu ili bliskoistočnu granu razvoja koja karakteriše majkopsku, odnosno galjugaevsko-sereginsku i preskupsku varijantu. Ovdje je vidna tradicija elipsastih i spljošteno-loptastih posuda iz doba Uruka, sa oznakama na tijelu i ramenu ili bez njih.

Za razliku od toga, dolinsko-novosvobodna komponenta Majkopske kulture je više vezana za lokalni razvoj u samom Pretkavkazju. Dominiraju druge forme, često sa loptastim i kruškastim

tijelom i ravnim dnom. U keramici dolinske varijante znakovi se pojavljuju na dnu, a ne na ramenu. Dolenska i novosvobodna keramika ima manje zajedničkog sa kulturom Leilantepe. Ona bolje ilustruje lokalnu, pretkavkasku granu razvoja, u kome se odražava srodnost keramičkih formi sa ravnim dnom sa odgovarajućim nalazima sjevernog i zapadnog susjedstva.⁶⁰

Ovakvu podjelu razvoja na prostoru Majkopske kulture potvrđuje tipologija i lokalizacija metalnog inventara. Tako je na osnovu tipova bodeža, sjekira i posuda izdvojena majkopska varijanta Majkopske kulture o čemu je 1950. pisao A. A. Jesen. Lokalne crte metalurške djelatnosti tu se tek počinju nazirati (Sl. 19), dok će se te osobine u znatnoj mjeri razviti u oviru varijanti Dolinska i Novosvobodna. U okviru prve varijante u centralnom Pretkavkazju karakteristični su veliki bodeži tzv. kišpek-tipa i masivni bronzani kotlovi (Sl. 20, 21). U grupi Novosvobodna tipični su bodeži sa bušenim drškama, ukrašene sjekire,

⁵⁹ Резепкин 2008, 156-176

⁶⁰ Корневский 2004, 93; 2008, 74.

sjekire-čekići i male posude od bronzе (Sl. 20, 21).⁶¹ U obje ove lokalne varijante prisutna su brojna oruđa i drugi predmeti od bronzе: “viljuške”, alke za upregnuće, šila, tesle. Metalurgija se svodila na izradu prestižnog oružja, luksuznog nakita i ceremonijalnih metalnih posuda, a razvoj različitih formi se prilagođavao zahtjevima i ukusu lokalnih ratničko-vladarskih elita.

VI. Relativna i apsolutna hronologija

Stratificiranih kurgana u Majkopskoj kulturi skoro da nema, a i ako postoje, onda se u njima nalaze samo grobovi jedne određene varijante. A. A. Jesen je 1950. imao na raspolaganju samo jedan stratigrafski potvrđen nalaz bodeža bez drške koji je stariji od bodeža sa drškom.⁶² Takav odnos je potvrđen tek u novije vrijeme u grobovima iz nekropole Kladi.⁶³ Naselja su, kako je već navedeno, mahom jednoslojna te su za hronološka razmatranja dugo vremena na raspolaganju bili samo tipološki podaci, uglavnom bez stratigrafije. Stoga nije čudo da je apsolutna hronologija koja je na tim osnovama izvođena ostala u jednom nerealno širokom dijapazonu.⁶⁴

Značajan iskorak u preciziranju apsolutne hronologije Majkopske kulture učinjen je uvođenjem radiokarbonskog datiranja. Do sada je u ovom okviru sakupljeno više od 70 datuma koji su uglavnom koncentrisani u tri sukcesivna razdoblja (vidi Prilog 1).⁶⁵ Rano razdoblje pokriva vremenski raspon od 40. do 37. vijeka pr. n. e. Takvih datuma je malo i oni se odnose na nalazišta majkopske (galjugaevsko-sereginske) i psekupske varijante na području Tereka i Kubana, kao i u Kumo-maničkoj periferiji. Datumi srednjeg razdoblja obuhvataju period od 37/35. do 34/33. vijeka pr. n. e. i odnose se na nalaze svih varijanti Majkopske kulture. Tom razdoblju pripadaju najznačajniji majkopski kompleksi, kao što su naselja Ust-Džegutin, Galjugaevsk, Novosvobodna i Dolinsk, nekropola u Kladi ili Grob 70 iz kurga-

na 1 u Zamankulu koji je po nalazima najbliži Majkopskom kurganu. Datumi kasnog razdoblja obuhvataju raspon od 34. do 30/29. vijeka pr. n. e. i uglavnom pripadaju grupi Novosvobodna te dolinskoj i psekupskoj varijanti.

Činjenica da ranih datuma koji se odnose na ranu majkopsku varijantu ima najmanje pokazuje da se ta faza javlja samo na nekim mjestima i u ograničenom obimu. Apsolutni datumi te faze odgovaraju naseljima Bejuk Kesik i Berikl-deebi kulture Leilatepe, kao i nalazištima kasnog halkolita istočne Anadolije, sloj Arslantepe VII (srednji Uruk),⁶⁶ naselju Zeytinal Bahce u sjevernoj Mesopotamiji (3700–3500 BC)⁶⁷ i sloju Tepe Gabristan II9, 10 u Iranu koji je paralelan sloju Sialk III 4-5 odnosno vremenu 4000–3700 pr. n. e.⁶⁸ Tom vremenu u većoj ili manjoj mjeri odgovara sloj Suzy I.⁶⁹

Sam Majkopski kurgan može se datirati u vrijeme od 3700. do 3500. godine pr. n. e. Na to upućuju analogije rebrastom ukrasu na zlatnim i srebrnim zdjelama na jednoj glinenoj posudi iz Zeytinal Bahce u sjevernoj Mesopotamiji.⁷⁰ Nešto mlađa analogija takvoj zdjeli iz 35-34. vijeka pr. n. e. nađena je 1976. u kurganu Inozemcov.⁷¹ U cjelini, vrijeme nastanka Majkopske kulture bi padalo u doba prelaza iz epohe Ubeid u Uruk (43–37. vijek pr. n. e.), pri čemu bi najvjerovatnije to odgovaralo kasnijoj fazi ovog prelaza, tj. razdoblju od 40. do 37. vijeka pr. n. e. Kompleksnije pitanje je sinhronizacija Majkopske kulture sa slojevima Tepe Gavra, što je uslovljeno nesigurnim opredjeljenjem sloja Tepe Gavra XII u finalni Ubeid i u period Uruka. Sloj Tepe Gavra XI-X već odgovara majkopskim nalazima.⁷²

⁶⁶ Кореневский 2004, 64-71

⁶⁷ Restelli 2006, 18.

⁶⁸ Sloj 10 i 9 iz srednjeg perioda Tepe Gabristan sadrži keramiku koja odgovara početku Uruk perioda. Iranski arheolog Jy. Madžidzadeh datira sloj 10 u razdoblje 3700–3543. BC. Drugi iranski arheolog F. Hasan smatra tu dataciju pogrešnom i datira sloj Gabristan II (10, 9) u razdoblje 4000–3700, a Gabristan III u 3700–3000. BC. Majidzadeh 1979, 87; Faseli 2004, 194; Fazeli i dr. 2005, 3 ff.

⁶⁹ U sloju Suzy A, akropolj (24, 23) koji je datiran u razdoblje 4100–3700. BC, nađena je sjekira majkopskog tipa, Up. Henrickson 1985, 101.

⁷⁰ Restelli 2006, 18, fig. 4, fig. 8.

⁷¹ Кореневский, Петренко 1982, 96-112.

⁷² Po shemi M. Rotmana, sloj Gavra XII (prelazni period, pozni Ubeid 4) odgovara Arslantepe VIII, Suzy I – Akropolj 27-23 i vremenu 43–40. vijeka pr. n. e., što bi prethodilo početku Majkopske kulture. Rana Majkopska kultura bi mogla

⁶¹ Кореневский 1984; 2009, 15-44.

⁶² A. A. Jesen navodi samo jedan stratigrafski potvrđen nalaz bodeža bez drške koji je stariji od bodeža sa drškom Иесен 1950, 157-202.

⁶³ Резепкин 2000, 1 ff.

⁶⁴ Više o tome Govedarica 2002, 781-782.

⁶⁵ Кореневский 2004, 64-70, Sl. 10; Кореневский, Резепкин 2008, 109-127; Кореневский 2008, 85, 86; Isti 2010, 29.

Karpato-Balkan		Sjeverni Pont	Sjeverni Kavkaz	Istočna Anadolija	Mesopotamija	Klima	kal BC
CERNAVODA I	III	Horo-dištea	Usatovo		Jamdat Nasr	SUBBOREAL	3000
		Foltești	γ2	A	U kasni		3250
		C2	MAJKOPSKA	M	R		3500
		C1	srednja	U	U srednji		3750
		B2	rana	Q	K rani		4000
	CUCUTENI AB	POLJE	Premajkop	F	Ubeid	Atlantikum	

Sl. 22. Hronološka tabela Majkopske kulture

Vrijeme procvata Majkopske kulture je razdoblje 37–34. vijeka pr. n. e. i to je doba pojave majkopskog kurgana i grobnica iz Kladi te razvoja dolinske varijante, što odgovara srednjem periodu Uruka. Tokom tog razdoblja se na prostoru istočnog Kavkaza pojavljuje nova populaciona grupa koja donosi keramiku tipa Velikent II – Seržen-Jurt i uvodi proizvodnju posuđa sa ravnim dnom.⁷³ Pozni period Majkopske kulture – 34–30/29. vijek pr. n. e. – odgovara periodu kasnog Uruka, odnosno epohi Jamdet Nasr na prednjem Istoku. Dopire li Majkopska kultura do epohe bliskoistočnih ranih dinastija (RD)? Takva mogućnost nije isključena, ali apsolutne datacije dopuštaju sinhronizaciju završne faze Majkopske kulture samo sa početkom dinastičkog razdoblja, tj. sa RD I periodom.⁷⁴

U odnosu na kompleks Cucuteni-Tripolje moguća je sljedeća sinhronizacija: rana Majkopska kultura odgovara periodu Tripolje B2-Cucuteni B1. Srednja majkopska faza bi išla u razdoblje Tripolje C1-Cucuteni B2, a finalna faza

bi odgovarala početku perioda Tripolje C2.⁷⁵ Radiokarbonska hronologija i neki karakteristični nalazi upućuju na veze sa srednjom Evropom, posebno sa kompleksom Kulture ljevkastih pehara (Grupa Baalberge – Halle-Dölau; kultura Bernburger/Salzmünder – Leuna-Göhlitzsch) i kulturom Wartberg (Züschchen-Lohne), na što u zadnje vrijeme posebno detaljno upućuju A. D. Rezepkin i A. Häusler.⁷⁶

VII. Problem sjeverne i kumo-maničke periferije Majkopske kulture

U okviru intenzivnih zaštitnih iskopavanja s kraja 90-tih godina prošlog vijeka došlo je do otkrića spomenika Majkopske kulture u dolini rijeke Kalas u sjevernom dijelu Stavropoljske oblasti, kao i u međuriječju Kalause i Kume (nekropole: Ipatov, Ajgursk, Zolatarev, Šarahalsun). Taj predio je u geomorfologiji poznat kao Kumo-manička depresija koja spaja Crnomorski basen sa Kaspijskim morem. Novootkrivena nalazišta sa keramikom Majkopske kulture bi prema tome

odgovarati sloju Tepe Gavra XIA/B (prelazni period, kasniji Ubeid 4), kao i horizontima Arslantepe VII, Geojtepe M ili Tripolje BII, vremenski – oko 40. vijek pr. n. e.

⁷³ Мунчаев, Амиров, Магомедов 2009, 316-334.

⁷⁴ Кореневский 2008, 87-91.

⁷⁵ Кореневский 2011, 21-40.

⁷⁶ Rezepkin 1991, 167-197; Häusler 1994, 191 ff.

mogla predstavljati jednu perifernu pojavu u okvirima Majkopske kulture.⁷⁷ Za razliku od primarnog majkopskog područja u kubansko-terskom Prikavkazju, nalazišta ove kulture na toj sjevernoj periferiji su dosta rijetka. Osim spomenutih nekropola tu bi spadali i nalazi iz kulturnih slojeva naselja Konstantinovsko i Razdorsko u području donjeg Dona, kao i neki kurganski grobovi sa desne obale rijeke Manič na jugu Rostovske oblasti i u Kalmikiji. Mada detaljnija analiza tih nalaza još nije obavljena, može se reći da su ta nalazišta posljedica migracije majkopskih plemena i njihovog širenja ka sjeveru (Sl. 1). Indikativno je da su tu zastupljeni raniji nalazi majkopskog, odnosno galjugaevsko-sereginskog tipa, kao i drugi kompleksi, kao što su loptaste posude sa poliranim ornamentima koje odgovaraju psekupskoj varijanti Majkopske kulture. Nalazišta novosvobodenske i dolinske varijante tamo, međutim, nisu zastupljena. Takođe, nema ni "velikih" majkopskih kurgana, odnosno primarnih humki koje bi prelazile visinu od 3 m. Rijetko se nalazi metalno posuđe, sjekire, bodeži i drugo metalno oružje, kao i predmeti od zlata. No, na prostoru Kumo-maničke periferije se u majkopskim grobovima susreću elementi lokalne tradicije, kao što su prostirke na kojima leži pokojnik, katakombe i stepska keramika.

VIII. Prirodni faktori i problem završetka Majkopske kulture

Krajem 80-tih i početkom 90-tih godina E. A. Spiridonova i kolege obavili su arheobotaničke analize u naseljima Galjugaevsko I i II i Zamok pod Kislovodskom, kao i u zamankuskim kurganima u Sjevernoj Osetiji.⁷⁸ Konstatovano je da je Majkopska kultura egzistirala u drugoj polovini atlantika, i to bliže kraju tog perioda. U odnosu na današnje doba, to vrijeme se razlikuje po toplijoj i vlažnijoj klimi. Vegetacija je bila stepska sa mjestimičnim šumama u dolinama rijeka.⁷⁹ Takođe se pokazalo da je u predgorju Adigeje, umjesto sadašnje guste šume, u to vrijeme bila

stepa. Tragove stepske vegetacije utvrdio je A. L. Aleksandrovskij pod kurganima iz Kladi.⁸⁰

Po palinološkim istraživanjima, period koji prethodi pojavi Majkopske kulture, odnosno doba kasnog eneolita, odgovara srednjem atlantiku koji je u istočnom Pretkavkazju označen veoma toplom klimom. Prema tome, nosioci Majkopske kulture se pojavljuju na sjevernom Kavkazu upravo u momentu kada vreline u basinima Tereka i Kubana počinje da jenjava i kada u dolinama rijeka nastaje blagorodni balans topline i vlage. Takvi klimatski uslovi su veoma pogodovali svim vrstama agrarne ekonomike.⁸¹ Uvažavajući novije korekcije sheme palinoloških izmjena Blytt-Sernandera, može se reći da pozno razdoblje Majkopske kulture odgovara početnoj fazi subboreala, kada je klima postala nešto hladnija i suvlja. Na početku druge faze subboreala nastale su veće oscilacije sa žarkim ljetima i snježnim zimama. U to doba iščezava Majkopska kultura.

IX. Antropološki podaci

Do sada je obavljena antropološka analiza 15 majkopskih skeleta. Svi oni predstavljaju sredozemni dolihokrani tip (Sl. 22). U grobovima sa bronzanim bodežima i drugim oružjem analize su pokazale da se radi o muškim pokojnicima – npr.: Mandžinskij 14/13 (adultus), Jevdik (maturus), Marinsko 3/18 (adultus, 40-45 godina), Nežinskij 5/13 (adultus, 25-30 godina), Kladi 28/1 (adultus). Ženski grob sa srebrnim privjescima i koštanom iglom iz Kudahurt 1/1 nije sadržavao oružje. Među analiziranim skeletima ima žena i muškaraca starijeg uzrasta, podmlatka i djece, ali je analizirana serija premala da bi se mogli donositi širi zaključci.⁸²

X. Pitanje migracionih procesa i autohtonog razvitka

M. Gimbutas je 1956. prva iznijela ideju da je nastanak Majkopske kulture uzrokovan dolaskom nove populacije s područja Bliskog istoka.⁸³ Još ranije, početkom 50-tih godina je G. Childe

⁷⁷ Кореневский 2004, 93-96.

⁷⁸ Кореневский 1993, 1 ff.

⁷⁹ Спиридонова, Алешинская, 1999, 23 (датировка Атлантика 7200–4500 BP), Спиридонова и др. 2001, 144-162.

⁸⁰ Александровский 1997, 22-29.

⁸¹ Кореневский 2004, 71-78.

⁸² Алексеева 2004, 168-179.

⁸³ Gimbutas 1956, 56-57.

skrenuo pažnju na bliskost posuda iz grobova Novosvobodne sa evropskom Kulturom kuglastih amfora.⁸⁴ Time su bila naznačena dva pravca komunikacije nosilaca Majkopske kulture – južni i sjeverni. Daljim istraživanjima su ti pravci komunikacija potvrđeni, ali su akcenti veza u znatnoj mjeri promijenjeni. Populacija koja je pristigla s juga može se dobrim dijelom konkretizovati zahvaljujući otkriću kulture Leilatepe u Gruziji i Azerbejdžanu.⁸⁵ Najznačajnija nalazišta ove kulture su naselja Berikldeebi u Gruziji, Leilatepe i Bejuk-Kesik u Azerbejdžanu i odgovarajući kurganski grobovi.⁸⁶ Keramički kompleks kulture Leilatepe vrlo je srodan sa posuđem rane varijante Majkopske kulture. Zbog toga je već početkom 90-tih godina bilo postavljeno pitanje migracije nosilaca ove kulture s područja Azerbejdžana u Pretkavkazje. U prilog tome bi govorila keramika. I mada nema šireg identiteta između kulture Leilatepe i Majkopske kulture, te indicije su dovoljne da bi se prihvatila hipoteza o migraciji Leilatepe stanovništva u sjeverno Pretkavkazje, kao jednog od mogućih talasa iz “prvog ešalona” doseljavanja. Taj prvi talas doseljavanja je vjerovatno išao preko prevoja Velikog Kavkaza, s obzirom na to da tragovi takvih prodora nisu potvrđeni na obalama Kaspijskog i Crnog mora.⁸⁷

Teško je reći koliko je bilo migracionih talasa sa juga. Dolinska varijanta Majkopske kulture koja je lokalizovana na centralnom Kavkazu nema direktnih analogija u kulturi Leilatepe. Ona je dosta endemska. U ornamentici fine keramike vidljivi su uticaji Kuro-arakske kulture. S keramikom tipa Velikent II – Seržent Jurt dolinsku keramiku povezuje ravno dno s otiscima vitla i znakovima na dnu.⁸⁸ Tako bi se nastanak keramičke tradicije dolinske varijante mogao razmatrati u kontekstu događanja vezanih za sjeverno Pretkavkazje, a takođe i za Dagestan i Azerbejdžan te pojavu keramike tipa Velikent II i eventualno prispijeće novih nosilaca te južnjačke tehnologije.

Nastanak kasne faze Majkopske kulture, odnosno grupe Novosvobodna je u cjelini produkt unutrašnjeg razvoja sjeverozapadnog, predgor-

skog Pretkavkazja. Ona pokazuje najviše srodnosti sa lokalnom dolinskom tradicijom, što se dobro vidi u prisustvu vodećih tipova dolinske keramike u naseljima te grupe. Sa druge strane, u grupi Novosvobodna su prisutni određeni elementi koji ovu majkopsku varijantu povezuju sa neolitskim kulturama srednje Evrope, posebno sa Kulturom ljevkastih pehara i megalitskim konstrukcijama Bernburger-kulture. To se odnosi na forme malih lonaca-kupova, posude sa dvije drške i visokim vratom te na oblik i konstrukciju kamenih grobnica.⁸⁹ No, pored tih srodnosti, postoji i dosta razlike na ovoj relaciji. Navedene neolitske kulture srednje Evrope su i Kulture bojevih sjekira, a u grobovima grupe Novosvobodna takav nalaz je poznat samo u grobu iz Vozdviženskija, što predstavlja izuzetak na majkopskom prostoru. Keramički kompleks Kulture ljevkastih pehara posjeduje čitav repertoar originalnih formi koje takođe nisu poznate na području Kubana. Sa druge strane, mali lonci-kupovi nađeni su u sereginskim naseljima zajedno sa drugim oblicima majkopske varijante,⁹⁰ pa i u samom Majkopskom kurganu je nađen jedan takav sud.⁹¹ Dakle, moglo bi se reći da takvi keramički oblici predstavljaju uobičajenu majkopsku formu koja na tom prostoru ima dužu tradiciju.

Što se tiče kamenih grobnica, treba reći da su one iz Novosvobodne dosta specifične u svim bitnim elementima (pregrade sa otvorom, prekrivanje dna slojem riječnih oblutaka ili kamenim pločama). Rezepkin i Häusler nalaze analogije slikanim predstavama iz kurgana 28 u grobu Leuna-Göhlitzsch u Sachsen-Anhaltu koje prikazuju lukove i tobolce slične onima iz Novosvobodne.⁹² No ništa manje nisu interesantne ni analogne antropomorfne predstave vještica ili šamana sa tijelom u obliku niza linija, ili u ogrtaču, sa raširenim rukama, koje se nalaze na kamenim sanducima u Karakolu na Altaju i koje su datirane na početak Afanasijevske kulture (Sl. 4, 6-8).⁹³ Dakle, morfološka semantika graditelja grobova grupe Novosvobodna ima dosta širok krug analogija na području Starog svijeta.⁹⁴

⁸⁴ Чайлд 1952, 214.

⁸⁵ Глonti, Джавахишвили 1987; Нариманов 1987; Нариманов, Ахундов, Алиев 2007.

⁸⁶ Мусеибли 2007, 1-228.

⁸⁷ Корневский 2004, 90-93.

⁸⁸ Мунчаев, Амиров, Магомедов 2009, Sl. 6, 7.

⁸⁹ Резепкин 1991, 167-197; Резепкин 2000, 1 ff.; Häusler 1994, 191-202, 207 ff.

⁹⁰ Днепровский, Корневский 1996, 4-13.

⁹¹ Корневский 2004, 174, Sl. 44, 9.

⁹² Резепкин 1991, 193, Sl. 16, 1, 2; Häusler 1994, Sl. 19.

⁹³ Кубарев 1988, 162 Tab. XI, 1, 3, 4, 7.

⁹⁴ Корневский 2001, 45-59.

U ovim razmatranjima ne može se zanemariti činjenica da u okviru grobova Novosvobodnaje nisu nađeni nikakvi pravi atributi Kulture ljevakastih pehara. Svi grobni prilozi od keramike, oružja i oruđa, sa izuzetkom poludragog kamenja, lokalni su produkti. Pokojnici u grobovima grupe Novosvobodna redovno su položeni uz zid grobnice, a priloženo oružje i oruđe smješteno je u uglovima groba, odvojeno od pokojnika. Sve su to elementi lokalnog grobnog rituala koji karakterišu Majkopsku kulturu u cjelini i koji se mogu vezati za vjerovanje u dušu pokojnika i njeno mjesto u svijetu predaka i puteve reinkarnacije. Time se ne umanjuje značaj veza između Majkopske i neolitskih kultura srednje Evrope koje su, sudeći po analognim kamenim grobnicama i pojedinim keramičkim formama, sasvim vjerovatne. No, ako bismo uzeli u obzir cjelokupan razvoj na oba ova prostora, teško da bi se na sadašnjem nivou poznavanja te problematike moglo reći u kom smjeru su se kretali uticaji na ovoj relaciji.

U okviru grupe Novosvobodna primijetno je i određeno nasljeđe lokalnih eneolitskih kultura okarakterisanih keramikom sa perlastim ispupčenjima. Taj tip posude nađen je u naselju Jasenova Poljana koje odgovara vremenu Tripolje B1, a isto tako i u grobu 31/5 iz nerkropole Kladi.⁹⁵ O toj tradiciji svjedoče i plitke šolje – kašike koje su inače rijetke u majkopskim okvirima.

XI. Fenomen Majkopske kulture u kontekstu arheologije s početka 21. vijeka

U istoriji proučavanja nalazišta iz okvira Majkopske kulture i majkopske kulturne oblasti mogu se izdvojiti dvije etape koje su presudne za aktuelnu kulturno-istorijsku interpretaciju ovog fenomena. Prva etapa je vezana za otkriće monumentalnih kamenih spomenika s obiljem bronzanih i zlatnih predmeta koji su prema tada poznatim analogijama tumačeni kao direktni odraz progressa dostignutog u kulturama Bliskog istoka tokom 3. milenija pr. n. e. Po mišljenju većine tadašnjih istraživača, nosioci Majkopske kulture su u početku preuzeli kulturna dostignuća Bliskog istoka koja su zatim tokom svog razvoja dalje usavršavali. Drugo stanovište u interpretaciji ovog feno-

mena oformljeno je u novije vrijeme kao rezultat umnožavanja radiokarbonskih datacija i time uslovljene značajne korekcije apsolutne hronologije Majkopske kulture, odnosno smještanje ove kulture u 4. milenij pr. n. e. To je nametnulo i nove kulturne relacije sa Bliskim istokom, i to ne više sa razvijenim dinastičkim razdobljem, već sa prethodnim, predurbanim kulturama Ubeid i Uruk. Sve to ukazuje na veći nivo autentičnosti Majkopske kulture, pogotovu u domenu metalurške djelatnosti. U svakom slučaju Majkopska kultura je u svom vremenu ostvarila visok tehnološki razvoj, a po obradi metala nimalo ne ustupa kulturama Bliskog istoka.

XI. 1. Pitanje ratničkog karaktera

Majkopske kulture

Jedna od karakteristika pogrebnog obreda Majkopske kulture je visok procenat oružja u grobnom inventaru. Raznovrsnost i ubojitost naoružanja pokazuje da su nosioci ove kulture raspolagali veoma dobrom vojnom opremom koja nije imala premce u svom vremenu.⁹⁶ Moglo bi se reći da ova kultura obilježava nastanak novog vida globalne militarizacije predurbanih zajednica. Suština tog fenomena je masovno uvođenje metalnog oružja koje će dominirati ratnom tehnikom sve do pojave vatrenog oružja. Pri razmatranju ratničkog karaktera Majkopske kulture treba reći da naš osnovni izvor, a to su grobovi i slučajni nalazi, samo djelimično odražavaju realno stanje stvari. Pogrebni ritual ne dopušta uvijek jasno razlikovanje ratničkog i lovačkog karaktera priloženog oružja, a osim toga su majkopski grobovi, naročito oni iz starije etape, često bili još u antičko doba opljačkani i razrušeni.

Prema raspoloživim podacima, najčešća vrsta oružja koja se susreće u majkopskim grobovima su bronzani bodeži. Ponekad su priložena dva, jedan veći i jedan manji. Veći je služio kao oružje, a manji kao oruđe. Ta kombinacija odražava početak tradicije razlikovanja funkcije bodeža i noža, ukazujući na veliki značaj ove vrste oružja kao univerzalnog predmeta lovca i ratnika.

Oružje nosilaca Majkopske kulture razlikuje se prema fazama njenog razvoja. U ranoj etapi (majkopska, odnosno galjugaevsko-sereginska varijanta: 4000/3900–3500. BC) su bili bodeži bez naglašenog špica, zaobljeno trapezastog obli-

⁹⁵ Дитлер, Корневский 2009, 39-82.

⁹⁶ Корневский 1988, 86-104; 2004, 85, 86.

ka, sa neizdiferenciranom ili slabo izraženom drškom koja se sužava pri kraju (Sl. 11, 4, 7). Uz njih se javljaju i bronzane sjekire i luk sa rombičnim strelicama. Drugi tipovi bronzanog oružja u toj ranoj fazi nisu poznati, isto tako nema ni kamenih sjekira ni buzdovana. U kasnijim fazama (3700/3600–3000/2900. BC) pojavljuju se bodeži sa uskom drškom i rebrasto žlijebljenim sječivom, bronzana koplja, velike i male bronzane sjekire, mač i složeni brzometni luk sa asimetričnim strelicama (Sl. 10, 3; 12, 1, 2, 6; 13, 1, 3).

U grobovima dolinske i Novosvobodna varijante susreće se najbrojnija ratničko-lovačka oprema i najsavršenije oružje onog vremena. To je očigledno posljedica snažne militarizacije kasne Majkopske kulture i formiranja ratničko-lovačke elite. Oružje Novosvobodne i Dolinske pokazuje mnogo srodnosti sa oblicima bronzanih sjekira iz ratničkog “arsenala” kavkaskе oblasti. Srodnosti postoje i u nekim tipovima oružja s prostora istočne Anadolije, kao što su mačevi iz Arslantepe VIA ili velika bronzana koplja iz grobnice “seniora” Arslantepe VIB1.⁹⁷ No, majkopske sjekire nisu poznate u istočnoj Anadoliji, a isto tako ni strelice sa kosom osnovom i većina tipova bodeža. U suštini, majkopski nalazi prije svega demonstriraju osnaženje sopstvenog ratničkog sloja koji izrasta kao posljedica ratnih sukoba sa plemenima južnog Kavkaza i stepskom populacijom istočne Evrope.

Zanimljivo je da u majkopskim grobovima ima vrlo malo udaračkog i probojnog oružja od kamena: buzdovana, sjekira, čekića, kopalja ili kremenih bodeža, dok su takvi nalazi vrlo prisutni kod drugih etno-kulturnih zajednica u Evropi IV–III milenija. Može se pretpostaviti da majkopski ratnici nisu pridavali previše značaja napadima na bliskom odstojanju, jer su se ti udari mogli relativno lako neutralisati štitom, lakim oklopom ili kožnim šljemom. Prvostepenu važnost je imalo oružje od bronzе kojim su zadavane ubojite rane i koje je bez sumnje bilo efektivnije od kamenog.

U kojim okvirima se moglo razviti i usavršavati to majkopsko oružje? Bez sumnje u ratovima na području Kavkaza, prije svega u međuplemenskim sukobima sa protivnicima koji su imali isti vojni potencijal, kao i u mogućim ratnim ekspedicijama u udaljenijim područjima na sjeveru

i jugu. Osnovu vojnih djestava majkopskih ratnika činila je pješadija. Kratko koplje sa masivnim bronzanim vrhom, poput ovih majkopskih, bilo je glavno oružje koje su nosili vojnici pješaci i u staroj Siriji (Amuk G), ili u sumerskom razdoblju ranih dinastija. U etnologiji su takva koplja sa velikim vrhom poznata kod Zulu ratnika Čaki (Sl. 19, 3). Direktnih podataka o ratnicima-konjanicima u Majkopskoj kulturi nemamo, a i pitanje je da li je konjevodstvo u IV mileniju pr. n. e. uopšte postojalo. Takođe, nema podataka da li su u Majkopskoj kulturi postojala borna kola.

No može se zaključiti da je razvoj naoružanja i pogotovu običaj polaganja u grobove odraz određene koncentracije vlasti u okviru ratno-lovačke i ratno-administrativne elite. A naoružanje majkopskih ratnika služilo je ne samo za odbranu od spoljne agresije ili za osvajanje stranih teritorija, već i za održavanje strukture moći unutar same majkopske zajednice.⁹⁸ Po opsegu oblika oružja, kasna Majkopska kultura u potpunosti odgovara razvoju ratničko-elitarnih zajednica Bliskog istoka iz preddinastičkog perioda Jemdet-Nasra.

XI. 2. Problem rekonstrukcije socijalnih odnosa u Majkopskoj kulturi

Interes za društvenu strukturu Majkopske kulture otpočeo je već poslije prvih otkrića monumentalnih kurgana koje je izveo N. I. Veselovskij krajem 19. vijeka. B. V. Farmakovskij je pokojnik iz bogatih majkopskih grobova označavao najvećim društvenim rangom: carevi, vođe, sveštenici.⁹⁹ A. M. Tallgren je 1933. iznio hipotezu da su u kurganima “ranokubanske grupe” (kako je tada nazivana Majkopska kultura) sahranjeni predstavnici nomadskih ratnika koji su vladali pridošlicama sa istoka koji su bili zanatlije, stočari i možda zemljoradnici.¹⁰⁰ A. A. Jesen je 1950. godine došao do zaključka da su nosioci kulture ranih “velikih kubanskih kurgana” bili na stadiju prelaza iz matrijarhata u patrijarhat. Bogati kurgani iz Majkopa i Novosvobodne odražavaju društveno i vlasničko raslojavanje tih zajednica.¹⁰¹

Savremena etnologija ne priznaje stadije razvoja tipa matrijarhat i patrijarhat. Polazeći od podataka istorijske etnologije i od teorije Ju. I. Semenova o formama razvoja prvobitne

⁹⁸ Кореневский 2004, 83-89.

⁹⁹ Фармаковский 1914, 50-76.

¹⁰⁰ Tallgren 1933, 190-202.

¹⁰¹ Иессен 1950, 195, 196.

⁹⁷ Frangipane et al., 2001, 107-139; Frangipane 2004, 1-307.

ekonomije,¹⁰² može se izvesti sljedeći zaključak. Socijalna zajednica Majkopske kulture bila je u znatnoj mjeri militarizirana i stratificirana. Ona se nalazila u ranoj fazi preddinastičkog razvoja koju možemo nazvati protopoglavništvo. Suština ove faze je u tom da su za visoki prestiž čovjeka odlučujuću ulogu imali ne samo ratni uspjesi, ekonomska moć, vladanje metalurgijom, već i prestiž u radu. Upravo te osobenosti socijalne psihologije i religioznih predstava prvobitne zajednice uslovile su nastanak bogatih grobova Majkopske kulture, uključujući bronzano i zlatno posuđe, oružje, oruđe i kultne predmete.

U to doba u okviru razmjene dobara u bližim ili daljim relacijama došlo je do formiranja privatne svojine i institucije davanja i primanja poklona. Nisu isključeni i odnosi određene zavisnosti među članovima zajednice, pa ni elementi robovlasništva. Arheološki materijal jasno ukazuje na navedene pravce socijalnog razvoja, no za cjelovito proučavanje tih aspekata neophodna su šira interdisciplinarna istraživanja koja tek predstoje.¹⁰³

Kulturni i socijalni razvoj Majkopske kulture dostigao je prag tzv. poglavničkog stupnja koji se može mjeriti sa poznom fazom sumerskog preddinastičkog perioda. Naoružanje majkopskih ratnika nimalo ne zaostaje za sumerskim armijama ili naoružanjem armije Zulu Čaka. No dalji razvoj u tom pravcu Majkopska kultura nije dostigla. Ona iščezava sa nastupajućim otopljavanjem klime druge faze Subboreala, a njen ne-

stanak je uz to najvjerovatnije potenciran i unutrašnjim socijalnim previranjima.

U nauci nema jasnog stava po pitanju etničkog karaktera nosilaca Majkopske kulture, pri čemu se uglavnom misli na jezičke grupe naroda (Indoevropljani, Semiti, Hattam, Adigi, Kabardinci, Turci). Analiza arheološkog materijala pokazuje da se Majkopska kultura sastojala od četiri komponente, od kojih je svaka imala sopstveni put nastanka. Među tim varijantama postojale su bliske veze naročito u opštim religioznim predstavama, u grobnom ritualu, pojavi sinkretizma i adaptaciji. Imajući to u vidu, Majkopska kultura se ne može smatrati produktom jedinstvene etničke grupe, niti povezivati s jednim narodom. No, sigurno je da je to bila lokalna kultura koja je nastala na sjevernom Pretkavkazju, pod snažnim uticajem sjeverne Mesopotamije, istočne Anadolije i južnog Kavkaza koji su najčešće pristizali preko Kurinske nizije. Običaji vezani za duhovnu kulturu majkopske populacije pokazuju i elemente tradicije lokalnog eneolita u kome je već bio poznat obred sahranjivanja pod kurganima, a isto tako i kontakte sa istočnoevropskim kulturama koji su mogli doprinijeti nastanku majkopske ratničke elite. Arheološki izvori takođe pokazuju da su svi strani uticaji bili u većoj ili manjoj mjeri prilagođeni osobenostima Majkopske kulture, poprimajući sasvim specifični pretkavkaski kolorit.

Prevod sa ruskog: Blagoje Govedarica

¹⁰² Семенов 1993, 1 ff.

¹⁰³ Кореневский 2004, 83-89.

Rano razdoblje

	Rana faza, 4,0-3,7 KY	broj analize	BP	BC	materijal
1	Brut k. 3 grob 3.	ГИН- 9037	5020 ± 30	3906 – 3776	čovj. kost
2	Serengisko, naselje	Ki 14226	5060 ± 90	3970 - 3770	keramika
3	Galjugaevsko III, naselje	OxA-3779	4980 ± 120	3950-3650	živ. kost
4	Galjugaevsko III, naselje	Ki 13021	4920 ± 90	3800-3530	keramika
5	Kudahurt, k.1 jama 1	Ki -12733	4980 ± 80	3810 - 3660	živ. kost
6	Kudahurt, k.1 gr.1	Ki -13009	4920 ± 70	3773-3644	čovj. kost
7	Kudahurt, k.1 gr.1 (ponovljena datacija)	Ki -13010	4930 ± 60	3773-3650	čovj. kost
8	Kladi k. 29 gr. 1	Ле-4529	4960 ±120	3940-3640	drvo
9	Mandžikini k.14 gr.13	GrA-19521	4950 ± 45	3781 - 3693	kost
10	Istočni Manič-66 k.17 gr.11	GrA-24432	5096 95	3990-3770	živ. kost
11	Šarahalsun-6, k.2, gr.12	Ki - 12709	4980 ± 80	3780-3620	čovj. kost

Srednje razdoblje

12	Novosvobodna, naselje	Ki - 13810	4805 ± 100	3700-3500	keramika
13	Novosvobodna, naselje. kop.IV, kv.B-1	Ле- 7727	4860 ± 100	3780-3520	ugalj
14	Novosvobodna, naselje	Ki -13809	4730 ± 90	3640-3490	keramika
15	Novosvobodna, naselje	Ле-7728	4720 ± 70	3635-3374	ugalj
16	Novosvobodna, naselje	Ki - 13807	4665 ±10	3540-3350	keramika
17	Novosvobodna, naselje	Ki - 13808	4680 ± 100	3540-3360	keramika
18	Novosvobodna, naselje	Ki - 13811	4700 ± 90	3540-3370	kost
19	Kladi k. 30 gr. 1 (grobnica)	Ле-4528	4620 ± 40	3500-3342	keramika
20	Kladi k. 31 žrtvenik	GrA-21336	4810 ± 70	3657 - 3518	živ. kost
21	Kladi k.31 gr. 5	Ki- 13822a	4755 ± 80	3642-3378	čovj. kost
22	Kladi k. 15 gr. 2	Ki - 13855	4710 ±90	3470-3370	čovj. kost
23	Kladi k. 11 gr. 50	OxA - 5059	4835 ± 60	3696-3532	kost
24	Kladi k. 11 gr. 43	OxA - 5058	4675 ± 70	3614-3362	kost
25	Kladi k. 11 gr. 48	OxA - 5060	4665 ± 60	3610-3358	kost
26	Kladi k. 11 gr. 55	OxA - 5061	4665 ± 65	3643-3384	drvo
27	Zamankul k.1 gr.70	ГИН- 8034	4820 ± 70	3640 - 3500	čovj. kost
28	Ust-Džegutinsk, naselje	Ki - 13821	4690 ± 110	3640-3550	živ. kost
29	Ust-Džegutinsk, naselje	Ле - 7566	4690 ± 120	3640-3360	živ. kost
30	Galjugaevsko I, naselje	OxA-3778	4650 ± 80	3610-3354	živ. kost
31	Kudahurt, k.1 gr.3	Ki-12741	4610 ± 60	3520-3400	čovj. kost
32	Zamankul k. 2 gr.60	ГИН- 8424	4670 ± 35	3500 - 3340	čovj. kost
33	Kardonikski kurgan, bez groba	Ki - 13023	4650 ± 100	3540 - 3330	keramika
34	Kirpičnil, naselje	Ki - 14316	4710 ± 100	3638- 3366	keramika
35	Dolinsko, naselje	Ki - 1381	4660 ± 90	3626-3354	keramika
36	Dolinsko, naselje	Ki - 1381	4600 ± 100	3515-3105	keramika
37	Inozemcevo 1976 bez groba	GrA - 21372	4630 ± 50	3499-3349	kost
38	Zolatarevka I k. 25 gr.11	ГИН 11156	4510 ± 80	3499- 2919	čovj. kost
39	Ipatovo III k. 2 gr. 195	Ki - 14218	4650 ± 60	3520-3360	ovca

Kasno razdoblje

40	Galjugaevsko I, naselje	OxA-3777	4530 ± 70	3355-3100	živ. kost
41	Galjugaevsko I, naselje	Ki 13022	4580 ± 90	3240-3100	keramika
42	Kudahurt, k.1 žrtvište 2, jama u profilu	Ki-12693	4340± 80	3100-2880	živ. kost
43	Kudahurt, k.1 žrtvište 2, jama u profilu	Ki- 12692	4170± 80	2880-2620	živ. kost
44	Čišho, naselje	Ле -7563	4390 ± 60	3100-2910	ugalj
45	Čišho, naselje	Ле - 7564	4450 ± 110	3340-2940	ugalj
46	Phaguape, jama 1, dno, uzorak 2	Ле - 7562	4530 ± 80	3370-3090	ugalj
47	Dolinsko, naselje	Ki - 1381	4510 ± 90	3363-3028	keramika
48	Dolinsko, naselje	Ki – 1381a	4490 ± 90	3358-2905	keramika
49	Gorjačevodski I k.3 gr.6	ГИН - 11151	4420 ± 40	3329-2917	čovj.kost
50	Gorjačevodski I k.3 gr.6	OXA 18714	4532 ± 33	3240-3110	ovca
51	Kostromska III k. 1 iz nasipa	Ki - 13817	4540 ± 100	3380-3090	keramika
52	Kladi k.1 gr.1 (Novosvob./Carska 1898)	OxA - 5063	4500 ± 60	3336-3096	kost
53	Novosvobodna/Carska k.2 (1898)	GRA 24441	4270 ± 45	2909 2879	živ. kost
54	Novosvobodna/Carska k.2 (1898)	GRA 21334	4200 ± 60	2885-2679	tekstil
55	Novosvobodna, naselje	Ле-5032	4510 ± 40	3334-3102	ugalj

Summary

The Maikop culture in the Northern Caucasus

The Maikop culture represents one of the most significant occurrences in the context of pre-urban agricultural and livestock communities of the Middle East and Caucasus. It covers the borderline area between south-west Asia and Eastern Europe, pre-Caucasian steppe and north Caucasus, where the cultural influences of southern peoples confront with tradition of European population for ages. (Image 1)

The study of Maikop culture began by the end of 19th century after the discovery of exceptionally rich tombs in Maikop (1897) and two stone tombs in Carska, present-day Novosvobodna (1898). The most extensive research was done in the end of the 19th and the first half of the 20th century. After the seventies, in the 20th century, several monographs and journals dealing with the Maikop culture were published, including general research by R.N. Munčaev, S.N. Korenevki and A.D. Rezepkin. The issue of Maikop culture is undoubtedly very interesting outside the Russian federation, but it mostly involves the review of the results from modern-day Russian research. This tendency is clearly visible in the works by A. Häusler, B. Govedarica, B. Lionne, F. Kohl, D. Anthony and others.

The most important archaeological monuments of the Maikop culture are settlements and necropoles. Nowadays, we have information about several dozens of Maikop settlements and according to the material published, the most famous are Dolinsk, Ust-Džegutinsk, Galjugaevsk 1, Sereginsk, Psekupsk i Boljšetegensk. The settlements investigated are mostly situated in the river valleys, at lower grounds close to the river banks. In the Caucasus foothills, the settlements are located on the plains at hill slopes. They are mostly open settlements, while cave habitats are very rare.

Burying was done in tumuli – kurgans. In the northern Caucasus, this tradition originates from the Chalcolithic, during fifth millennium BC. This phenomenon was further developed by the representatives of Maikop culture through the building of great multi-layered kurgans which apart from burial also had the role of sanctuary. Mounds are made of earth or of stone. In the case of earth kurgans, mounds are occasionally made only of a layer of humus, but they are most frequently mounds of mixed earth. Stone kurgans are made by placing stones over the tomb which was later covered with a layer of earth. Besides, in Maikop kurgans, frequently there are circular stone walls – kromlexes – which can be single or multiple depending on the phase of the burial and

rituals performed through. The most frequent are individual kurgans meaning that there were not subsequent burials of Maikop people in the mounds above primary grave. Kurgans with several Maikop burials are scarcely represented.

In the research history of the sites from the framework of Maikop culture and Maikop culture area, two phases, crucial for the actual cultural and historical interpretation of this phenomenon can be outlined. The first phase is related to the discovery of monumental stone monuments along with numerous bronze and gold objects which, according to then known analogies, are interpreted as direct reflection of the progress achieved in Middle East cultures during 3rd millennium BC. In the opinion of the majority of the former researchers, at the beginning the representatives of Maikop culture took over the cultural achievements of the Middle East which were further perfected afterwards. The second opinion about the interpretation of this phenomenon is formed in recent period as a result of multiple radiocarbon dates what caused significant corrections of absolute chronology of Maikop culture dating it to the 4th millennium BC. This imposed new cultural relations to the Middle East, but this time not to the Dynastic period but to previous, pre-urban cultures of Ubaid and Uruk. All this indicates a higher level of authenticity of Maikop culture, especially in the domain of metallurgy. Anyway, the Maikop culture, during its existences gained high technological development and in metal processing it does not fall behind Middle East cultures.

A significant breakthrough in the process of determining absolute chronology of Maikop culture was made through implementation of radiocarbon dating. So far, within this framework, more than 70 dates were collected, which are mostly concentrated in three successive periods. The early period covers the time span from 40th to 37th century BC. Those dates are very scarce and they are related to the sites of Maikop (Galjugaevsko-Sereginsk) and Psekupsk variants in the area of Terek and Kuban, as well as in Kuma–Manyč periphery. The dates of the middle period cover the time period from 37/35th to 34/33rd century BC and they are related to the finds of all variants of Maikop culture. The most significant Maikop settlements belonging to this period are Ust-Džegutin, Galjugaevsk, Novosvobodna and Dolinsk, necropoles in Klada or the grave 70 from Kurgan 1 in Zamankul which according to the finds is the closest to the Maikop kurgan. The dates of the late period cover the time span from 34th to 30/29th century BC and mostly belong to the group of Novosvobodna and the Dolinsk and Psekupsk variant.

The cultural and social development of the Maikop culture reached the so-called chieftain level which can be compared to the late period of Sumerian pre-dynas-

tic period. Maikop warrior's weapons do not fall behind after Sumerian armies, but further development in this respect was not attained by Maikop culture. It vanishes with oncoming climate warming during second phase of Subboreal and its disappearance is most likely induced by internal social changes as well.

There is no clear standpoint in science, regarding the issue of ethnical character of representatives of the Maikop culture, mostly having in mind the language groups of different nations (Indo-Europeans, Semites, Hattam, Adygei, Kabardini, Turks). The analysis of the archaeological material shows that Maikop culture consisted of four components, out of which every single one had its own path of origin. Among the variants there were close connections, particularly in general religious displays, funeral rituals, syncretism emergence and adaptation. Having this in mind, the Maikop culture cannot be considered as a product of a single ethnic group, nor it can be related to a single nation. However, it was definitely a local culture, coming from north pre-Caucasian area, strongly influenced by northern Mesopotamia, eastern Anatolia and southern Caucasus through Kurin flatlands. The tradition related to spiritual customs of Maikop population shows both, the elements of the local Chalcolithic with familiar funeral ceremonies of burying in kurgans, but also the contacts with eastern European cultures which could contribute to the creation of Maikop warrior elite. Archaeological sources also indicate that all foreign influences were more or less adapted to the features of Maikop culture, assimilating in quite specific pre-Caucasian features.

Literatura

- Алексеева Т.И. 2004. К антропологии племен майкопско-новосвободненской общности в центральном Предкавказье. Памятники археологии и древнего искусства Евразии. М., 168-179
- Андреева М.В., 1977. К вопросу о южных связях майкопской культуры. // СА, 1, 22-34.
- Андреева М.В., 1979. Об изображениях на серебряных сосудах из Большого Майкопского кургана. // СА, 1., 39-56.
- Александровский А.Л., 1997. Степи Северного Кавказа в голоцене по данным почвоведческих исследований. // Степь и Кавказ (культурные традиции). М., 22-29.
- Бетров Р.Ж., 1982. К древней истории племен центрального Кавказа. Нальчик., 1-104.
- Бетров Р.Ж., Нагоев А.Х., 1984. Курганы эпохи бронзы у селений Чегем 1, Чегем 11 и Кишпек. // Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии. Нальчик., 7-87.
- Батчаев В.М. 1984. Погребальные памятники у селений Лечинкай и Былым. /, Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии. Нальчик, 112-163.
- Боровка Н. 2008. Глиняные модели повозок в Карпатах и проблема происхождения боевых колесниц.// Происхождение и распространение колесничества. Луганск
- Геворкян А.Ц. 1980. Из истории древнейшей металлургии Армянского нагорья. Ереван. С.1-128
- Глonti Л.И., Джавахишвили А.И., 1987. Новые данные о многослойном памятнике эпохи энеолита поздней бронзы в Шида Картли - Бериклдеби.// КСИА, вып. 192. С.80-86.
- Веселовский Н.И. 1900. ОАК 1900. - Отчет Археологической комиссии за 1897 г. С-ПБ 1900. С. 1-11.
- Веселовский Н.И. 1901 АК 1901 - Отчет Археологической комиссии за 1898 г. С-Пб. 1901. С. 29-39.
- Галибин В.А. 1991. Особенности состава находок из цветного и благородного металла из памятников Северного Кавказа эпох ранней и средней бронзы. // Древние культуры Прикубанья. Ленинград. С.С.59-69.
- Геворкян А.Ц., Геворкян А.Ц. 1980. Из истории древнейшей металлургии Армянского нагорья. Ереван., 1-128.
- Дитлер П.А., Корневский С.Н. 2009. Поселение Ясеновая Поляна, как археологический источник по эпохе энеолита и культуры накольчатой жемчужной керамики Предкавказья. // Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа. Ставрополь. Вып. IX., 39-82.
- Днепровский К.А., 1991. Серегинское поселение эпохи ранней бронзы. // Древности Северного Кавказа и Причерноморья. М., 3-17.
- Днепровский К.А., Корневский С.Н., Эрлих В.Р., 1995. Новые погребения «новосвободненской группы» у станицы Новосвободной в Закубанье // СА, 4., 119-130.
- Днепровский К.А., Корневский С.Н., 1996. Сравнительный анализ керамики Галюгаевского и Серегинского поселений майкопской культуры. // Историко-археологический альманах, вып.2, Армавир., 4-13.
- Дьяконов И.М. 1973. «О все видящем». Поэзия и проза Древнего Востока. М., 166-228.
- Иессен А.А. 1935., К истории древнейшей металлургии меди на Кавказе. // ИГАИМК, вып. 120., 7-237.
- Иессен А.А., 1941. Археологические памятники Кабардино - Балкарии. // МИА, вып. 3., 7-50.
- Иессен А.А., 1950. К хронологии больших кубанских курганов. // СА, XII. С.157-202.

- Иессен А.А., 1962. Майкопская культура и ее датировка. // Тезисы докладов на заседаниях ИА АН СССР, посвященных итогам полевых исследований 1961 г. М.-Л. .19-22.
- Каминская И.В., Динков А.Б., 1993. Большегетинское поселение в долине реки Уруп. // Древности Кубани и Черноморья. Краснодар., 7-15.
- Кипиани Г. 1997. Бериклдееби. // Вестник государственного музея Грузии им. академика С.Н. Джанашиа XLII-V. Тбилиси., 13-41.
- Кононенко А.П. 2003 Поселение майкопской культуры Дюрсо // Исторические записки (исследования и материалы) Вып. 4. Новороссийск
- Корневский С.Н. 1984 Новые данные по металлообработке докобанского периода в Кабардино-Балкарии. // Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии. Нальчик., 254-299.
- Корневский С.Н., 1988. К вопросу о месте производства металлических вещей Майкопского кургана. // Вопросы археологии Адыгеи. Майкоп., 86-104.
- Корневский С.Н., 1993. Древнейшее оседлое население на среднем Тереке., 1-167.
- Корневский С.Н., 1995. Галюгай 1 - поселение майкопской культуры. М., 1-189.
- Корневский С.Н. 2001. Зооморфные и антропоморфные образы в искусстве племен майкопско-новосвободненской общности. // Мировоззрение древнего населения Евразии., 45-59.
- Корневский С.Н. 2004. Древнейшие земледельцы и скотоводы Предкавказья (проблемы внутренней типологии и майкопско-новосвободненской общности) М., 1 -242.
- Корневский С.Н.. 2006. Радиоуглеродные даты древнейших курганов Юга Восточной Европы и энеолитического блока памятников Замок - Мешоко- Свободное. // Вопросы археологии Поволжья” Выпуск 4. Сборник посвящается памяти И.Б.Васильева. Самара-2006. Издательство Самарского научного центра РАН., 141-146.
- Корневский С.Н. 2007. Раскопки поселения Кирпичный-1 на территории г. Ессентуки Ставропольского края в 2007 году. Архив ИА РАН Р-1, 1-90.
- Корневский С.Н. 2008 Современные проблемы изучения майкопской культуры. // Археология Кавказа и Ближнего Востока. М., 71-122.
- Корневский С.Н. 2009. Черенковские кинжалы майкопско-новосвободненской общности и проблема локальных вариантов ее металлообработки // Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа. Армавир., 15-44.
- Корневский С.Н. 2010. Динамика культуры ранних земледельцев и скотоводов Кавказа и юго-запада Восточной Европы в свете схемы Блита-Сернандера в середине атлантического периода и начале суббореального периода голоцена. // Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа. Вып. 11. Армавир., 5-31.
- Корневский С.Н. 2011. Древнейший металл Предкавказья. Типология, историко-культурный аспект. М.
- Корневский С.Н., Петренко В.Г., 1982. Курганы майкопской культуры у поселка Иноземцево. // СА, 2., 96-112.
- Корневский С.Н., Днепровский К.А., 2003 Погребения эпохи раннего бронзового века под курганом Уашхиту I. КСИА. вып. 214., 83-94.
- Корневский С.Н. 2004. Ростунов В.Л. Большие курганы майкопской культуры у с. Заманкул в Северной Осетии. // Памятники археологии и древнего искусства Евразии. М., 146-167.
- Круглов А.П., Подгаецкий Г.В., 1941. Долинское поселение у г. Нальчика // МИА, вып.3., 147-212
- Крупинов Е.И., 1951. Древнейший период истории Кабарды. // Сборник по истории Кабарды. Вып.1. Нальчик., 22-55.
- Крупинов Е.И., 1957. Древняя история и культура Кабарды. М., 46-73.
- Кубарев В.Д. 1988. Древние росписи Каракола. Новосибирск : 162.
- Ловчаке Н.Г., Дитлер П.А. 1988. Псекупское поселение № 1. Вопросы археологии Адыгеи. Майкоп., 140-155.
- Нариманов И.Г., Ахундов Т.И., Алиев Н.Г. 2007. Лейлатепе. Баку., 1 -128.
- Нечитайло А.Л., 1978. Верхнее Прикубанье в бронзовом веке. Киев., 1- 149.
- Магомедов Р.Г., 1991. О комплексах майкопской культуры на территории Дагестана // Горы и равнины северо - восточного Кавказа в древности и средние века. Махачкала., 13-38.
- Марковин В.И., 1976. Степи и Северный Кавказ: об изучении взаимосвязи древних племен. // Восточная Европа в эпоху камня и бронзы. М., 193-200.
- Марковин В.И., 1985. К вопросу о происхождении западнокавказских дольменов. //Вопросы археологии Адыгеи. Майкоп., 3-15.
- Мунчаев Р.М., 1975. Кавказ на заре бронзового века. М.: 1-415.
- Мунчаев Р.М., 1994. Майкопская культура. // Археология. Эпоха бронзы Кавказа и Средней Азии. Ранняя и Средняя бронза Кавказа М., 335-347.
- Мунчаев Р.М. Амиров Ш.Н. Магомедов Р.Г. 2010., Восточный Кавказ и проблема кавказско-месопотамских связей в IV-III тыс. до н.э. // Ис-

- следовании первобытной археологии Евразии. Махачкала., 158 -225.
- Мусеибли Наджеф А., 2007. Энеолитическое поселение Беюк Кесик. Баку., 1-228.
- Нариманов И.Г., 1987. Культура древнейшего земледельческо - скотоводческого населения Азербайджана. Баку., 1-228.
- Резепкин А.Д. Лионне Б. 2007. Поселения эпохи ранней бронзы на Кубани. *Revista Archaeologica/ Serie Nuova. Vol.III. nr.1-2 Chishnau.*, 66-75.
- Резепкин А.Д., 1991. Курган 31 могильника Клады. Проблемы генезиса и хронологии майкопской культуры. // *Древние культуры Прикубанья*. Л., 167-197.
- Резепкин А.Д. 2008. Поселение Новосвободненское // *Археология Кавказа и Ближнего Востока*. М., 156-176.
- Рындина Н.В. 2002. Феномен «серебристых» покрытий на изделиях из мышьяковых сплавов раннего бронзового века (юг Восточной Европы) // *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V век н.э.)*. Одесса, 92-96.
- Рындина Н.В., Равич И.Г., Быстров С.Н., 2008. О происхождении и свойствах мышьяково-никелевых бронз майкопской культуры Северного Кавказа (ранний бронзовый век) // *Археология Кавказа и Ближнего Востока*. М.: 196-221.
- Селимханов И.Р., 1960. Историко-химическое и аналитическое исследование древних предметов из медных сплавов. Баку, 1 -183.
- Семенов Ю.И., 1993. Экономическая этнология. М т. I, II, III : 1-709.
- Спиридонова, Е.А., Алешинская А.С., 1999. Периодизация неолита-энеолита Европейской России по данным палинологического анализа. РА, 1, 23-33.
- Спиридонова Е.А., Алешинская А. С., Корневский С.Н., Ростунов В. Л 2001. Сравнительный анализ природной среды времени существования майкопской культуры в центральном Предкавказье. (Ставропольский край, Северная Осетия – Алания). // *Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа*, выпуск 2, Археология, антропология, палиоклиматология., 144-162.
- Фармаковский Б.В., 1914. Архаический период в России. // *МАР*, вып.34, С-Пб., 50-76.
- Шишилов А.В. Колпакова А.В. Федоренко Н.В. Кононенко 2009. Исследования поселения майкопской культуры у ст. Натухаевской // *Пятая Кубанская археологическая конференция*. Краснодар., 443-446.
- Чайлд Г 1952. У истоков Европейской цивилизации М., 1-467.
- Черных Е.Н., 1966. История древнейшей металлургии Восточной Европы. М., 1-142
- Чеченов И.М., 1973. Нальчикская подкурганная гробница. Нальчик. , 1-62
- Чеченов И.М., 1984. Вторые курганные группы у селений Кишпек и Черем II. // *Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии*. Нальчик., 164-253.
- Anthony D. 2008. *The Horse, the Wheel, The Language*. Princeton., 263-265.
- Ebert M., 1926. *Sudrussland im Alterum*. Bonn., 50-55.
- Childe G., 1936. *The Axe from Maikop and Caucasian Metallurgy*. // *Annals of Archaeology and Anthropology*. v.23, Liverpool.
- Childe G., 1950 *The Down of European Civilisation*. London.
- Cline W., 1937. *Mining and Metallurgy in Nero Africa*. // *General serial in Anthropology*. N.5. Manasha., 1: 138.
- Djvaxisvili A. 1998 *Ausgrabungen in Berikldeebi (Sida Kartli)* // *Georgica. Zeitschrift für Kultur Sprache und Geschichte Georgiens und Kaukasiens*. № 21 Jahragang., 5-20.
- Fazeli H., Wong E., Potts D., 2005. The Qazvin Plain Revisited: A Reappraisal of the Chronology of northwestern Central Plateau, Iran, in the 6 th – the 4 th Millennium BC/ *Ancient Near East Studies* 42 (2005), 3-82.
- Frangipane et al., 2001 M. Frangipane, G.M. di Nocera, A. Hauptmann, P. Morbidelli, A. Palmieri, L. Sadori, M. Schultz and T. Schmidt-Schultz. 2001. *New Symbols of New Power. A Royal Tomb from 3000 BC Arslantepe. Malatya (Turkey)*. *Paleorient* 27/2.
- Frangipane F., 2004. *Arslantepe*. Roma., 1-307.
- Gimbutas M., 1956. *The Prehistory of Eastern Europe*. Cambridge., 1-241.
- Govedarica, B. 2002. *Die Majkop-Kultur zwischen Europa und Asien: Zur Entstehung einer Hochkultur im Nordkaukasus während des 4. Jts.v.Chr.* In: *Mauerschau 2. Festschrift für Manfred Korfmann*. Hrsg. R. Aslan, S. Blum, G. Kastl, F. Schweizer, D. Thumm. Remshalden-Grunbach 2002, 781-799.
- Häusler, A. 1994. *Die Majkop-Kultur und Mitteleuropa*. *ZfA* 28, 191-246.
- Henrickson E., 1985. *An Updated chronology of the Central Zagros highlands, Western Iran*. // *Iran*. 1985, v.XXIII., 101.
- Hančar F., 1937. *Urgeschichte Kaukasiens von den Anfängen seiner Besiedlung bis in Zeit seiner frühen Metallurgie*. Wien, Leipzig., 247-252.
- Kohl F. 2007. *The making of the Bronze Age Eurasia*. Cambridge., 72-86.
- Ivanov Ivan 1988. *Die Ausgrabungen des Graberfeld von Varna (1972 - 1986)* // *Macht, Herrschaft und Gold. Das Gräberfeld von Varna (Bulgarien) und*

- die Anfänge einer neuen europäischen Zivilisation. Saabrücken., 49-66.
- Lionnet B.* 2007. La Culture de Maikop, La Transcaucasie. L'Anatolie orientale et le Proche – Orient: relations et chronologie // Les Cultures du Caucase (IV-III millénaire avant notre ère) Leurs relations avec le Proche-Orient. Paris., 133- 162.
- Majidzadeh Youzef.*, 1979. The Early Prehistoric Cultures of the central Iran Plateau. An Archaeological history its development during the fifth and fourth millennia BC. Dissertation submitted to the Faculty of the Division the humanities in candidacy for the degrees of Doctor of Philosophy. The University Chicago., 1-433.
- McMahon A., Tunga Ö, Bagdo M.* 2001. New Excavations at Chagar Bazar 1999-2000 // Iraq LXIII., 201-222.
- Nechitailo A.* 2007. La céramique de Ust-Dzheguta, établissement du début de la culture de Maikop en Karachaevo-Tcherkessie // Les Cultures du Caucase (IV-III millénaire avant notre ère) Leurs relations avec le Proche-Orient. Paris : 163-178.
- Restelli Francesca* 2006. The local Late Chalcolithic (LC3) occupation at Zeytinli Bahçe (Birecik, Şanlı - Urfa): the ceramic production // Anatolian Studies № 56 : 18.
- Rezepkin A.D.* 2000. Das frühbronzezeitliche Graberfeld von Klady und die Majkop-Kultur in Nordwestkavkasien // Archäologie in Eurasien, band 10. Verlag Marie Leidorf: Rahden/Westf.), 1- 74
- Rostovzev M.*, 1920., The Sumerian Treasure of Ashtabad. // The Journal of Egyptian Archaeology VI. London, 4-27.
- Rostovzev M.*, 1920a. L'âge du cuivre dans le Caucase septentrional. RA XII., 1-37.
- Rostovzev M.*, 1922. Iraniens and Greeks in South Russia. Oxford.
- Rothman M.* 2004 The Tepe Gawra chronology and socio economic change in the foothills of the Northern Iraq. //Artefacts of Complexity. Tracking Uruk in the Near East. Iraq Archaeological Reports – 5. Iraq, 2002. Reprint. Cambridge. 2004., 49-78
- Tallgren A.M.*, 1911. Die Kupfer- und Bronzezeit in Nord- und Ostrussland. SMIA, XXV. Helsinki.
- Tallgren A.M.*, 1926. La Pontide Préscythique Après L'Introduction des Métaux. // ESA, II, Helsinki., 80-87.
- Tallgren A.M.*, 1929. Etudes sur le Caucase du nord. // ESA, IY, Helsinki., 22-40
- Tallgren A.M.*, 1933. Dolmens of The North Caucasus. // Antiquity, v.VII., 190-202.
- Woolley L.*, 1934. Ur excavation. The Royal Cemetery. Vol. I, 1-559; Vol. II., 1-274 Philadelphia.

Majkopska gravura

Blagoje Govedarica
Berlin

Godišnjak/Jahrbuch 2012,41:37-42
DOI:10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-40.2

Ako se može govoriti o jednom obuhvatnom fokusu Majkopske kulture i paradigmi njenog socijalnog i kulturnog razvoja, to bi se sasvim sigurno odnosilo na centralni grob eponimnog kurgana. U tom okviru posebno se izdvaja gravirana scena sa jedne od metalnih posuda iz ovog groba. Scena realistično predstavlja određeni Landšaft sa brdima i mnoštvom drugih zanimljivih detalja i po tome je jedinstvena u svom vremenu i prostoru. Osim nesumnjive umjetničke vrijednosti, njen značaj je i u tome što pravilna interpretacija te predstave može umnogome pridonijeti razjašnjenju nekih pitanja vezanih za opšti razvoj majkopske kulturne zajednice.

Eponimni kurgan koji je izgrađen na području današnjeg grada Majkopa, imao je monumentalne dimenzije, sa visinom od oko 10,5 m i prečnikom od preko 100m. Kako pokazuju istraživanja koja je 1897. godine obavio N. I. Veselovskij, čitav kurgan je podignut zbog jednog groba, smještenog u njegovom centralnom dijelu.¹ Grob je imao pravougaonu formu i dimenzije 5,33 m x 3,73 m (Sl. 1). Bio je ukopan do 1,42 m u prvobitno tlo i orijentisan pravcem SI-JZ. Na prvobitnoj površini je oko tako ukopanog groba najprije bila izgrađena konstrukcija od kamenih ploča, a zatim je preko svega nabačen nasip tumula. Na ivicama groba nađeni su ostaci drvenih stubova koji su prvobitno nosili drvenu oplatu grobnice. Tragovi te oplate su takođe dokumentovani prilikom iskopavanja. Dno groba je bilo prekriveno bijelim rječnim oblucima, što je inače tipična karakteristika pogrebnog rituala Majkop-

ske kulture.² Osim toga, nađeni su ostaci drvenih pregradnih zidova kojima je ova velika grobna jama bila podijeljena na tri dijela: jednu veliku kameru na JZ i dvije manje na istoku i sjeveru. U svakoj kameri bio je po jedan skelet sa tragovima posipanja okerom. Skeleti su položeni kao zgrčenci na leđima u pravcu SI-JZ, sa glavom na JZ. Kod svakoga su ruke bile savijene prema glavi, što upućuje na pozu adoracije – molitve (Sl. 1).³

Pokojnik iz veće kamere očigledno je bio primarna sahrana u ovom grobu i imao je veliki broj priloga. Glavu su ukrašavale dvije goldene dijademe sa rozetama, a na vratu je bila ogrlica sa nekoliko nizova perli od zlata, lapis lazulita, tirkiza i karneola.⁴ Desno od skeleta, paralelno s njim, ležale su četiri šuplje šipke visine 1,25 m, izrađene od zlata (donji dio) i srebra (gornji dio), kao i ostaci još četiri takve šipke od srebra (Sl. 1, 1). Uz njih su nađene dvije zlatne i dvije srebrne statuete bika, masivno livene i u sredini vertikalno perforirane,⁵ što upućuje da su prvobitno bile pričvršćene na šipke. Pretpostavlja se da ovaj komplet predstavlja konstrukciju baldahina pod kojim je pokojnik ceremonijalno transportovan do groba. Tokom sahrane je baldahin demontiran, šipke i njihovi ukrasi položeni u grob, a tekstilni dio baldahina poslužio je kao pokrov pokojnika. O tome svjedoče brojne zlatne aplikacije nađene u predjelu skeleta – 68 koračajućih lavova, 19 koračajućih bikova i 38 karičica – koje

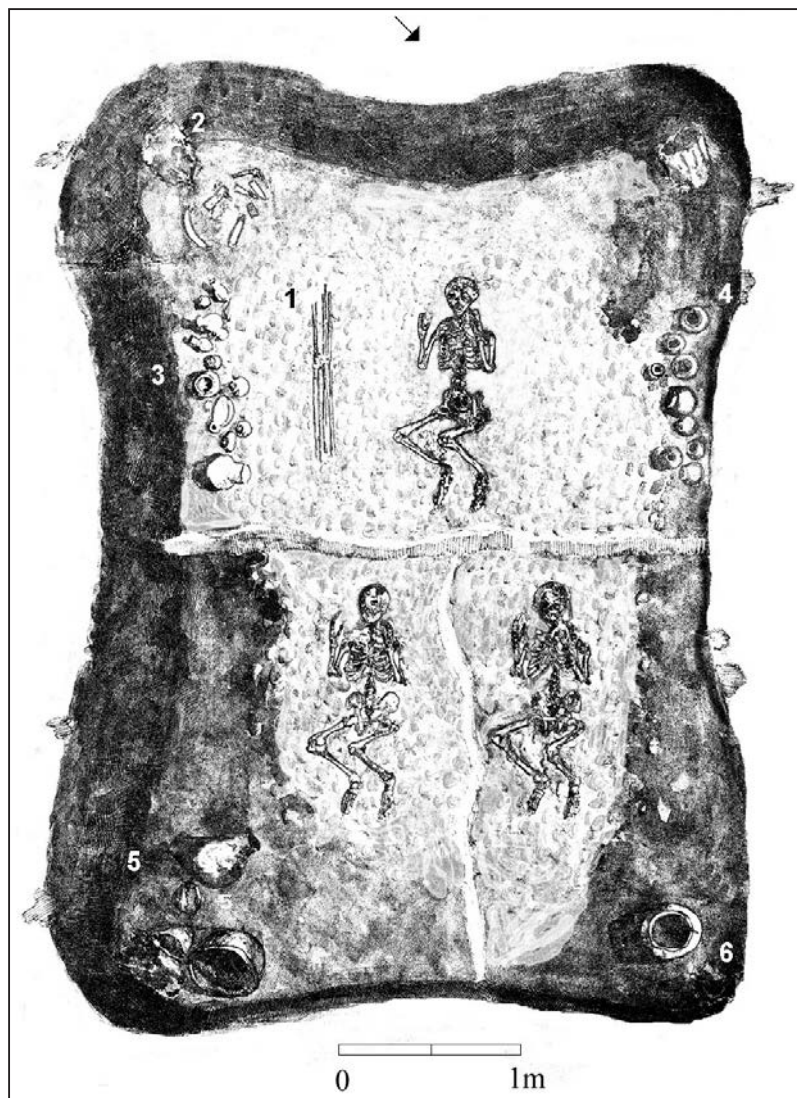
¹ Up. Govedarica 2002, 781 f. i tamo navedenu dalju literaturu.

² Govedarica 2010, 8, Sl. 4; Korenevskij u ovom broju Godišnjaka

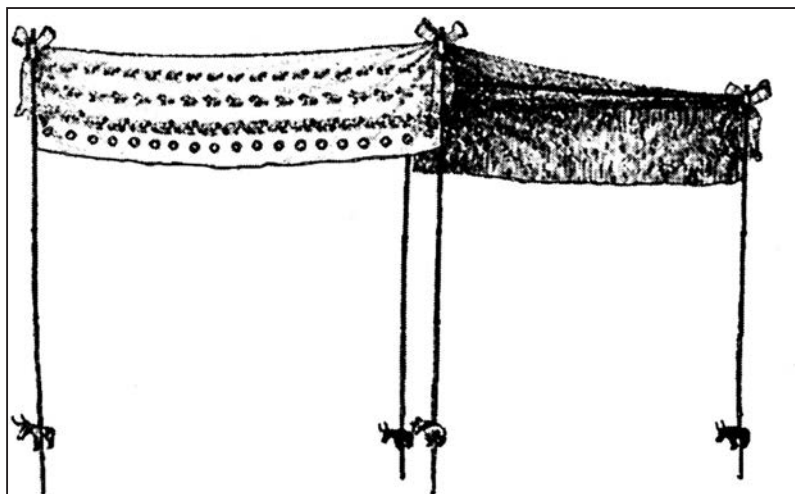
³ Korenevskij u ovom broju Godišnjaka

⁴ Vidi Korenevskij u ovom broju Godišnjaka, Sl. 17, 1-15.18-20.

⁵ Vidi Korenevskij u ovom broju Godišnjaka, Sl. 17, 16.17.

Sl. 1. Grob iz majkopskog kurgana (po Фармаковский 1914)

Sl. 2. Rekonstrukcija baldahina iz groba
u majkopskom kurganu (po Фармаковский 1914)

su prvobitno ukrašavale baldahin (Sl. 2).⁶ Kod koljena nađeno je više kremenih strelica i nekoliko komada jednog kremenog sječiva. U južnom uglu kamere koncentrisano je oružje i oruđe od bakra legiranog arsenom (krstasta sjekira, dvije motike, bodež) i jedan kameni brus (Sl. 1, 2)⁷. Uz JI zid groba poredano je 14 srebrnih, dvije zlatne i jedna kamena posuda (Sl. 1, 3)⁸ koje je pokojnik najvjerovatnije koristio i u životu u specijalnim ceremonijalnim i drgim svečanim prilikama. Devet keramičkih posuda ležalo je u nizu uz SZ zid groba (Sl. 1, 4).

Pokojnici iz manjih kamera bili su mnogo siromašniji opremljeni. Kod glave skeleta iz istočne kamere bile su dvije naušnice od zlatne žice, dok je kod ruku nađeno više perli od zlata i karneola. U istočnom uglu ovog odjela ležale su četiri bakrene posude (Sl. 1, 5). Uz skelet iz sjeverne kamere takođe su nađene perle od zlata i karneola, a u sjevenom uglu je bio keramički pitos (Sl. 1, 6). Grob je u cjelini datiran u razdoblje od 3700-3500 BC, što bi odgovaralo ranoj etapi razvijene Majkopske kulture.⁹ Na osnovu priloga utvrđeno je da su osobe iz obje manje kamere bile ženskog roda, dok je glavni pokojnik bez sumnje bio muškarac i vodeća, odnosno vladajuća ličnost - poglavica, ili knez iz doba te majkopske faze. Pokojnice iz pratećih kamera bile su žene, ili konkubine glavnog pokojnika koje su ga očigledno morale pratiti i u smrti. Time se, između ostalog, dodatno ističe bogatstvo i visoki socijalni rang glavnog pokojnika.¹⁰

Posuda sa gravurama koja je osnovni predmet naše pažnje, nalazila se grupi metalnih posuda uz JI zid glavne kamere (Sl. 1, 3), što znači da je bila dio repertoara kneževskog ceremonijalnog posuda. Izrađena je od srebra ili elektrona i ima loptasto tijelo sa malim kružnim dnom i slabo izdiferenciranim vratom (Sl. 3a).¹¹ Gravirana predstava proteže se čitavom površinom posude od vrata do dna, čineći glavni i jedini dekorativni motiv. Mada se radi o organski povezanoj cjelini, predstava je komponovana tako da se jasno izdvajaju njena tri dijela, jedan gornji na vratu,

jedan centralni na tijelu i jedan donji na dnu posude (Sl. 3 a-b). U gornjem dijelu, duž vrata posude, predstavljen je planinski lanac sa tri do pet nizova brda datih u perspektivi, tako da je svaki sljedeći niz viši od prethodnog. U okviru zadnjeg, najvišeg niza, izdvajaju se dva visoka i dva nešto niža planinska masiva. Mjesto na kome brda završavaju flankirano je sa dva stabla između kojih se nalazi jedan medvjed. Životinja je propeta na zadnjim nogama u pozi kao da bere voće ili brsti lišće. Dio predstave sa tijela posude otpočinje sa dvije rijeke koje izviru ispod, ili ispred prvog niza brda, od kojih se lijeva u velikom luku, a desna kraćom linijom, proteže preko tijela ka dnu posude. Na izvoru lijeve rijeke predstavljena je jedna velika ptica slična patki u plivajućoj pozi, dok u gornjem toku desne raste neka vodena biljka. Pored nje korača jedna ptica, vjerovatno iz roda velikih grabljivica. Centralnim dijelom predstave dominiraju četiri životinje koje koračaju u jednom nizu. U sredini, među rijekama su konj i lav, a sa strane po jedan bik. Bikovi su heraldički predstavljeni, tako da se dobija utisak kružnog kretanja, ili je to samo žanr-scena prilagođena obliku posude.

Objе rijeke se ulivaju u jedno jezero ili more koje je predstavljeno na uskom dnu posude. Oko tog jezera ili mora, uz dno posude koračaju u krugu jedna antilopa ili koza, jedan divojarac, jedna divlja svinja i jedan panter ili lavica. Ova zadnja životinja upravo kreće u napad na divojarca koji korača ispred nje.

Karakteristično za ovu predstavu je da se ona u cjelini može sagledati tek kad se crtež grafički razvije. Na samoj posudi je to moguće samo ako se posuda postupno okreće vertikalno i horizontalno. U normalnom položaju posude donji dio predstave vidi se samo djelimično, a u prvi plan izbija niz životinja sa centralnog dijela i planinski lanac sa vrata posude koji se dalje mogu pratiti horizontalnim okretanjem posude. Ovo upućuje na mogućnost da gravura sa posude predstavlja kopiju crteža koji je na nekom drugom materijalu bio izrađen u jednoj ravni. U prilog tome govori perspektiva brdskih nizova koja zajedno sa smanjenim figurama medvjeda i stabala dolaze do punog izražaja tek kad se gravura gleda u razvijenoj formi. U suštini, tek u toj formi dolazi do pravog izražaja voluminoznost i perspektivna dubina čitave predstave.

⁶ Фармаковский 1914, 53-56.

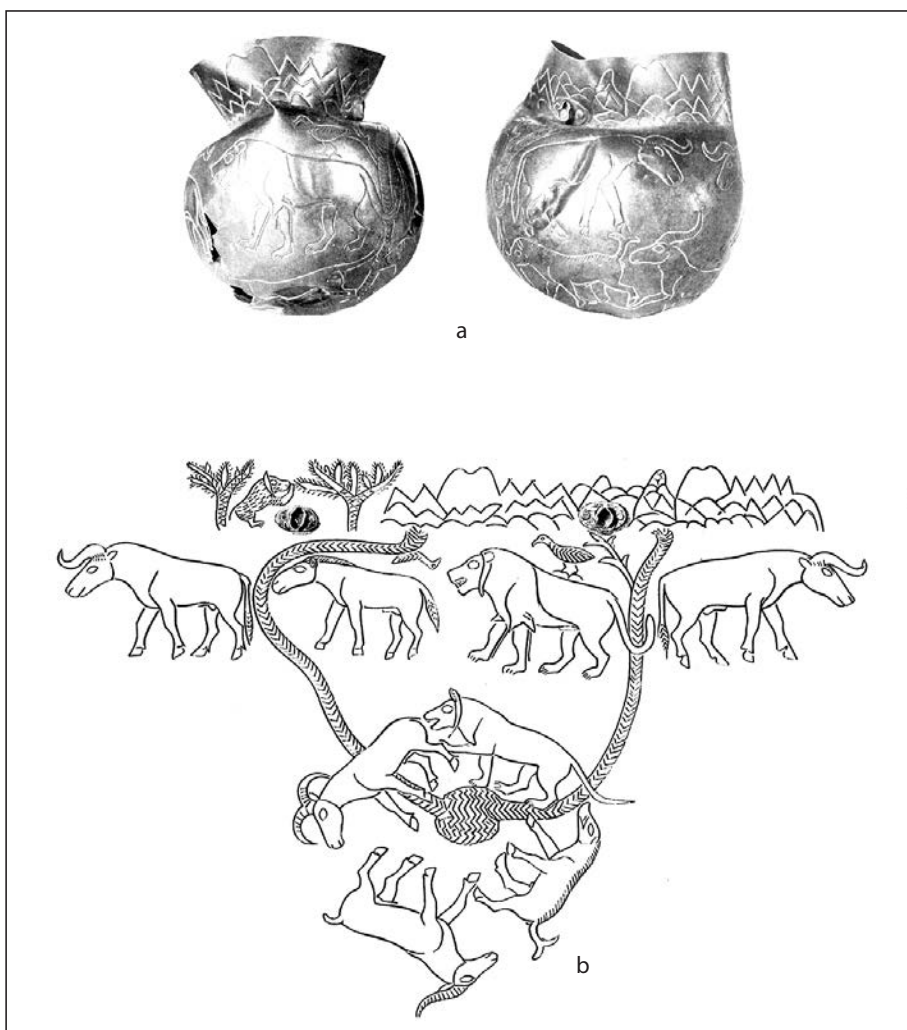
⁷ Vidi Korenevskij u ovom broju Godišnjaka, Sl. 11.

⁸ Vidi Korenevskij u ovom broju Godišnjaka, Sl. 15.

⁹ Korenevskij u ovom broju Godišnjaka, 24.

¹⁰ Govedarica 2002, 785.

¹¹ Posuda je djelimično deformisana, tako da je sa jedne strane vrat dobio ljevkastu formu.

Sl. 3. a) Posuda od srebra/elektrona iz groba u majkopskom kurganu;
b) grafički razvijen crtež gravirane predstave sa te posude
(po Фармаковский 1914)

Analizom ove gravirane scene bavili su se skoro svi istraživači Majkopske kulture i svi se slažu da je ovdje predstavljen određeni dosta široki krajolik, odnosno neka vrsta tlocrta određenog područja sa karakterističnim reljefom, biljkama i životinjama. Međutim, kad je u pitanju identifikacija predstavljenog landsafta, mišljenja su dosta različita.¹² B. V. Farmakovskij smatra da se ovdje radi o sjevernom Kavkazu sa Pretkavkazjem i stepskom zonom koja se na to nadovezuje. U zadnjem brdskom nizu on prepoznaje preko 5000 m visoke kavkaskе visove Elbrus, Ušba i Kazbek. Dvije predstavljene rijeke bi po njemu bile Kuban i Terek. Razlog da rijeke koje u priro-

di teku u suprotnim pravcima ovdje završavaju u istom jezeru, Farmakovskij vidi u malom kružnom dnu posude i u nedostatku prostora da se predstave dva različita jezera, odnosno mora. Na kraju Farmakovskij zaključuje da je ovdje predstavljeno područje kojim je vladao pokojnik iz centralnog groba Majkopskog kurgana. Konsekventno tome umjetnik koji je ovu predstavu izradio morao je biti domaći čovjek, a to bi dalje značilo da su majkopske luksuzne posude bile lokalni produkt.¹³

R. M. Munčaeв pridaje više važnosti vjerodostojnosti predstave i polazi od pretpostavke da su ovdje stvarno predstavljene rijeke koje imaju

¹² Hančar 1937, 292 ff.; Андреева 1977, 22 ff.

¹³ Фармаковский 1914, 59 ff., T. 25-26.

zajedničko ušće. Na osnovu toga on zaključuje da se ovdje radi o Tigru i Eufratu, rijekama koje se ulivaju zajedničku deltu u Persijskom zalivu. Brdski lanac bi po njemu predstavljao anadoljsko-jermenske planine iz kojih Tigar i Eufrat izvire. Prema tome, ova srebrna posuda ne može poticati iz majkopskog kruga, nego je proizvedena u Mesopotamiji odakle je uvezena na prostor sjevernog Kavkaza.¹⁴

Realističku vrijednost ove predstave najviše potcrtava W. Amschler videći tu područje rijeka Amudarja i Sirdarja u Kirgiziji i Uzbekistanu sa Aralskim jezerom na sjeveru i pamijskim brdima na jugu. Ovu podudarnost predstave sa posude i prirodnog predjela on podupire i činjenicom da je postojanje prikazanih životinja u području Pamira naučno potvrđeno.¹⁵ Sasvim različito od prethodnih je mišljenje C. Hentze koji smatra da ovdje nije u pitanju nikakvo konkretno područje, već da se radi o opštoj predstavi svijeta sa božjim brdima, drvetom života i drvetom smrti.¹⁶

Diskusija o značenju predjela predstavljenog na majkopskoj srebrnoj/elektronskoj posudi značajna je iz najmanje dva bitna razloga. Kao prvo, moguća identifikacija sjevernog Kavkaza bi bila još jedna potvrda razvijene socijalne organizacije majkopskog društva. Potreba označavanja prostranog područja koje bi moglo predstavljati teritoriju određene društvene zajednice, i njeno prilaganje u grob preminlog vladara, upućuje na postojanje institucionalizovanog sistema uprave koji podrazumijeva nasljedne, dinastičke elemente. Kao drugo, određenje da li se ovdje radi o lokalnom proizvodu ili o importu bilo bi značajan doprinos razrješenju još uvijek otvorenog pitanja porijekla i nastanka majkopske metalurgije.

Od navedenih, meni je najuvjerljivija interpretacija Farmakovskog, po kojoj bi ovdje bilo predstavljeno područje sjevernog Kavkaza, odnosno teritorija Majkopske kulture, te da je ova gravura, kao i sama posuda, bila djelo domaćeg majstora. U prilog tome govori više relevantnih elemenata. Predstava planinskog lanca najviše odgovara kavkaskom masivu, gledanom sa sjevera, a zna se da su i predstavljene životinje, uključujući lavove i pantere, u to vrijeme postojale na ovom prostoru. Na to da je ova luksuzna posuda

bila domaći proizvod upućuje i činjenica da majkopsko zlatno i srebrno posuđe nema analogija u savremenim kulturama, što važi i za zlatne perle, kao i figure bikova i lavova iz groba u Majkopa i iz ostave Staromišatovske.¹⁷ Kako se može vidjeti iz priloga S. Korenevskog u ovome Godišnjaku, Majkopska kultura je bila veoma specifična pojava visokog socijalnog i kulturnog nivoa, kakav se u Starom svijetu u 4. mileniju prije Hrista mogao susresti samo još u zaleđu sjevernog Ponta u okviru kasne Tripoljske kulture.¹⁸ Majkopska kultura je bila jedan od najznačajnijih centara u nastanku i distribuciji metalurgije legiranog bakra (arsenbronzna i niklbronzna) koja označava uvod u novu epohu bronzanog doba. Po svemu sudeći ovdje su koncipirane luksuzne posude i drugi predmeti od plemenitih metala, kao i realistične figure životinja – umjetnički stil koji će u punoj mjeri postati prepoznatljiv tokom narednog, 3. milenija u urbanim kulturama susjedne Mesopotamije.

Uz podršku navedenoj interpretaciji Farmakovskog, treba još reći da pokušaj identifikacije praistorijskog landsafta na osnovu današnjeg reljefa može voditi u pogrešnom pravcu, jer se geografska slika sjevernog Kavkaza u 4. mileniju pr. n. e. po svoj prilici dosta razlikovala od one koju imamo danas. Apsolutna datacija Majkopskog kurgana pada u vrijeme 3700-3500 BC, a to je početak Subboreala, doba u koje se smješta tzv. Fedorova transgresija kada je nivo Crnog i Azovskog mora bio do 3 m viši od današnjeg. Prema tome, obalna linija Azovskog mora je u to vrijeme mogla biti dosta uvučena u unutrašnjost Kubanske oblasti, a s njom i ušće rijeke Kuban. Imajući to u vidu, može se pretpostaviti i jedna nešto preciznija lokacija područja predstavljenog na majkopskoj gravuri. To bi mogla biti teritorija sjeverozapadnog Kavkaza u kome je vladao majkopski knez. Lijeva rijeka sa većim lukom bi bila Kuban, dok bi desna bila Belaja koja protiče kroz današnji grad Majkop. Belaja se danas uliva u vještačko jezero koje je nedavno formirano na rijeci Kuban, a u doba Majkopske kulture su se obje ove rijeke mogle ulivati u Azovsko more, na mjestu današnjeg jezera, ili nešto dalje ka zapadu.

¹⁴ Мунчаев 1975, 218, нар. 71.

¹⁵ Amschler 1934, 298.

¹⁶ Henze 1930, 150 ff.

¹⁷ Андреева 1979, 39 ff.; Govedarica 2002, 797.

¹⁸ Ур. Бурдо/ Вейко 2004 passim.

Summary

The Maikop engraving

The topic of this article is the engraved scenery on one of the metal vessels from princely kurgan grave in Maikop. The scene realistically displays certain *landscape* with hills and many other details, making it unique in its time and space. Apart from unquestionable artistic value, its significance also lies in a proper interpretation of the display which can contribute to the clarification of certain issues regarding the development of the Maikop culture community.

The analysis of the engraved scenery was a point of interest for almost all researchers of the Maikop culture and they all agree that it shows quite vast landscape or some kind of a layout of a specific area with its characteristic relief, plants and animals. However, when it concerns the issue of identification of present-day *landscape*, the opinions vary.

This article analyses various interpretations (Farmakovskij, Munchaev, Amsler, Hintze), and the author ultimately supports Farmakovskij the most, who claims that this is a representation of North Caucasus area, i.e. the territory of Maikop culture what makes this engraving, the vessel as well, made by domestic craftsman. There are several points that attribute to this claim. The displayed mountain range matches the most to the Caucasian range viewed from the north and the displayed animals, including lions and panthers, lived at this area at the time. That this vessel is a domestic product indicates the fact that Maikopian gold and silver ware has no analogies in contemporary cultures, including golden pearls as well as bull and lion figurines from the graves in Maikop and from Staromišatovska hoard. The Maikop culture was one of the most important centers for the development and distribution of copper alloy metallurgy (arsenic bronze and nickel bronze) which marks the beginning of the new epoch of the Bronze Age. According to all things considered, there is a concept of luxurious vessels and other precious metal items, including realistic animal figurines – the artistic style which is going to be recognizable during the next 3rd millennium in urban culture of neighboring Mesopotamia. To support the mentioned interpretation by Farmakovskij, it can be concluded that the attempt to identify prehistoric *landscape* based on present-day relief can be misleading because the geographical layout of northern Caucasus in 4th millennium BC was quite different from the one we have today. The absolute dating puts the Maikop kurgan into the time period between 3700 – 3500 BC, the beginning of Subboreal, the age

of Fedorov's transgression when the level of Black and the Sea of Azov was up to 3m higher than today. Accordingly, the coastal line of the Sea of Azov at the time had to be much more inside the Kuban area, including the delta of the river Kuban. Having that in mind, the more accurate location of the area represented in the Maikop engraving can be predicted. This could be the territory of north-western Caucasus ruled by the Maikop prince. Left river, with larger bend would be Kuban, while the right would be Belaja flowing through present-day Maikop. Nowadays, Belaja flows into an artificial lake, recently created at the river Kuban, while during the period of the Maikop culture, both of these rivers could flow into the Sea of Azov, close to present-day lake or further to the west.

Literatura

- Андреева, М. В. 1977, К вопросу о южных связях майкопской культуры, СА 1/1977, 22-34.
- Андреева, М. В. 1979, Об изображениях на серебряных сосудах из Большого Майкопского кургана. СА, 1/1979, 39-56.
- Amsler, W. 1934, Die ältesten Nachrichten und Zeugnisse über das Hauspferd in Europa und Asien, Forschungen und Fortschritte 23/24, Berlin 1934, 298-299.
- Бурдо, Н. Б. / Відейко, М. Ю. 2004, (red.), Енциклопедія Трипільської цивілізації. Т. 1-2. Київ 2004.
- Фармаковский, Б. В. 1914, Архаический период в России. МАР 34, Санкт-Петербург 1914, 15-78.
- Govedarica, B. 2002, Die Majkop-Kultur zwischen Europa und Asien: Zur Entstehung einer Hochkultur im Nordkaukasus während des 4. Jts.v.Chr. u: Mauerschau 2. Festschrift für Manfred Korfmann. Hrsg. R. Aslan, S. Blum, G. Kastl, F. Schweizer, D. Thumm. Remshalden-Grunbach 2002, 781-799.
- Govedarica, B. 2010, Ideološki značaj grobnih tumula i sakralna simbolika kruga. Godišnjak/Jahrbuch 39, 2010, 5-22.
- Нансар, Ф. 1937, Urgeschichte Kaukasiens von den Anfängen seiner Besiedlung bis in die Zeit seiner frühen Metallurgie, Wien-Leipzig 1937.
- Henze, G. 1930, Beiträge zu den Problemen des eurasischen Tierstiles, Ostasiatische Zeitschrift N.F. IV, Berlin 1930, 150-169.
- Korenevskij, S. N. 2012, Rane evropske civilizacije: Majkopska kultura na sjevernom Kavkazu. Godišnjak/Jahrbuch 41, 2012,
- Мунчаев, Р. М. 1975, Кавказ на заре бронзового века, Москва 1975.

Ukrašene brončane falere s trnom: ornament kao amblem

Martina Blečić Kavur

Rijeka

Godišnjak/Jahrbuch 2012, 41:43-66
DOI:10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-40.3

Falere

U vrijeme kasnog brončanog doba, u zajednicama združenim unutar europskog kompleksa Kulture polja sa žarama, znakovit dio opreme nošnje i nakita bile su veće, okrugle ploče, falere ili toke.¹ Izrađene lijevanjem, većinom su imale nizak polukalotasti ili koničan oblik, s trnom na vrhu kalote i s ušicom za pričvršćivanje s unutarnje strane. Najčešće su bile neukrašene, međutim znatan je broj i onih koje su krasili razni ornament, od skromnih, jednostavnih, preko složenijih i znakovitijih sadržaja, u kombinacijama različitih tehnika i motiva, do kompozicija s drugim ukrasima ili privjescima. U tom se smislu posebno ističu velike ukrašene falere s prostora *Caput Adriae*, ponajprije iz ostave Kanalski Vrh I² te iz škocjanskih nalazišta, nekropole Brežec, grob 155³ i iz ostave Mušja jama.⁴ Uopćeno, takve i srodne falere koristile su se na širokom prostoru kontinenta od zapadnoalpskog masiva do Karpatskog bazena najvećim dijelom u vrijeme Ha B1 stupnja.⁵ No, s druge strane, i na području

zapadnobalkanske regije bile su dobro poznate falere, među kojima se ističu one iz ličke Bezdanjače, grob 3⁶ i s Glasinca – Ilijak XII/1, ukrašene urezivanjem geometrijskog ornamenta girlandi, za koje se mislilo da pripadaju još i starijoj tradiciji iz vremena srednjeg brončanog doba.⁷

No, u vrijeme kasnog brončanog doba počinju se koristiti i nešto manje neukrašene falere s trnom i ušicom koje se redovito nalaze u ulozi ukrasne dugmadi ili toka u inventarima ženskih grobova. Kao takve obilježavale su i neke značajnije grobove iz kultura Gornjeg Jadrana i zaleđa, što dobro ilustrira grob 183 iz nekropole Brežca⁸ (Sl. 1), oni iz Križne Gore, grob 13, 110,⁹ Klačeniće¹⁰ ili Kompolja, grob 195,¹¹ a kao pojedinačne nalaze nalazimo ih još u Socerbu,¹² Nezakciju,¹³ pa i na Osoru.¹⁴

Veću pozornost od neukrašenih zahtijevaju svakako ukrašene kalotaste falere s trnom i ušicom. One su raspoređene na nešto užem, ali opet priličnom zemljopisnom teritoriju, od prostora

¹ Merhart 1956; Hansen 1994, 252-261; König 2004a, 71-76 – autori navode ekstenzivnu stariju literaturu na temu. Za područje Egeje i istočnog Sredozemlja usp. Snodgrass 1964, 38-39.

² Žbona-Trkman / Bavdek 1995-1996, 33-34. 61, Tab. 96; Tab. 164.

³ Vitri 1977, 89-90, Tab. XIII, T. 155, 1-22; Tab. XIV-XV; Teržan 2002, 91. Rekonstrukcija nošnje toga groba nije najsigurnije pogodojena u prijedlogu Cristiana Iaie (2007, Sl. 2; Nijboer 2010, Sl. 2, 2). S brojnim ispuštenim elementima nije vrednovana niti falera, koju također ne dokumentira niti Sabine Pabst (2012, 207, Tab. 15).

⁴ Gabrovec 1983, 81, Sl. 9, 11.

⁵ Hansen 1994, 252; Žbona-Trkman/Bavdek 1995-1996, 61, 69, Sl. 4.

⁶ Drechsler-Bižić 1980, 62, Tab. XXIII, 12.

⁷ Drechsler-Bižić 1983a, 263, Tab. XL, 1.

⁸ Steffé de Piero 1977, 97-98, Tab. XVII, 183, 1-13; Teržan 1990b, 52; Teržan 2002, 95.

⁹ Urleb 1974, 49, Tab. 3, 26; 58, Tab. 22, 4.

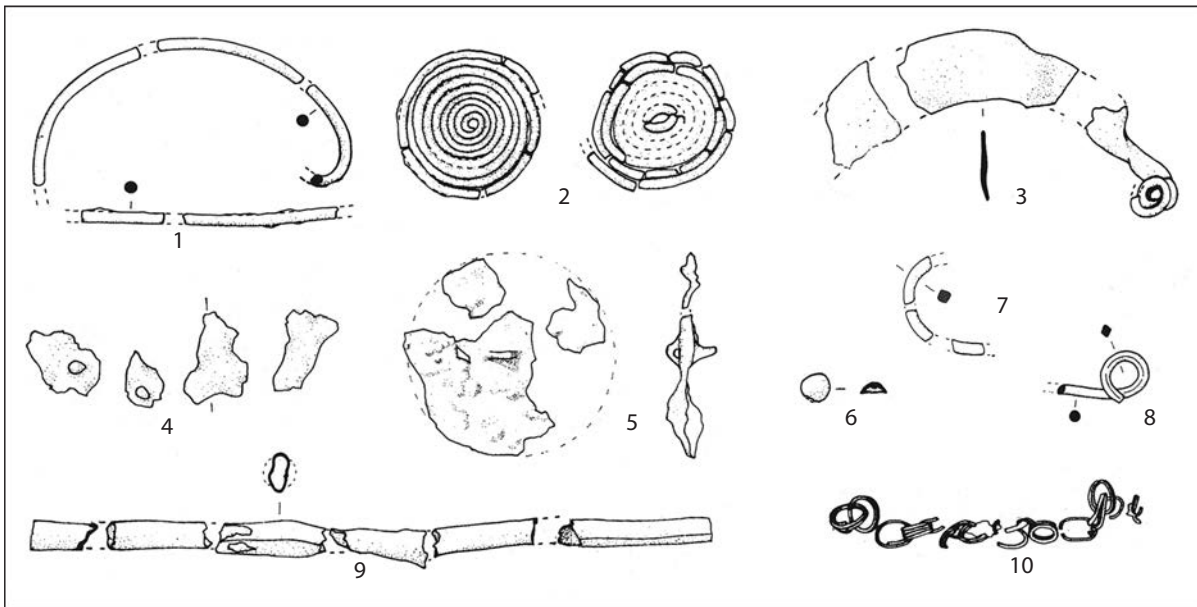
¹⁰ Brunšmid 1901, Tab. I, 2.

¹¹ Drechsler-Bižić 1962, Tab. IV, 1-7; Drechsler-Bižić 1983b, 385, Tab. LV, 9.

¹² Crismani/Righi 2002, 83, Sl. 162. Iako autori navode različite mogućnosti primjene te falere, vremenski ju smještaju u vrijeme 4. i 3. st. pr. Kr. što je u svakom slučaju preniska datacija vezana na neadekvatnu usporedbu.

¹³ Mihovilić 2001, 233, Tab. 76, 42.

¹⁴ Blečić Kavur 2010, 535, Tab. 51, 872. U ovu skupinu se ne ubraja manja dugmad s izrazitim i zašiljenim trnom iz liburnskog i japodskog područja (vidjeti raspravu kod Hiller 1991, 280, Sl. 86; Pare 1998, 330-332; König 2004a, 144, bilj. 10).

Sl. 1. Inventar groba 183 iz nekropole Brežec kod Škocjana (prema Steffé de Piero 1977).

Caput Adriae, tj. od istočnog prialpskog zaleđa pa sve do obala srednjeg jadranskog bazena i u zaleđu duž dinarskog masiva. Iako kulturno različit, to je međusobno povezan i međudjelujući prostor, na kome se već od kraja brončanog, a posebno s početnim željeznim dobom, širila moda i drugih poznatih oblika nošnje i nakita razmatrana najčešće u procesu šire kulturne *koiné*.¹⁵ Riječ je o brončanim okruglim, manjim falerima, promjera od 5 do 11 cm. Izrađene su tehnikom lijevanja, kalotastog oblika, s manjim, ali zašiljenim trnom na vrhu kalote i s trokutastom masivnom ušicom s donje strane za pričvršćivanje na odjeću ili opremu. S vanjske je strane uobičajeno izrađen linearan ili geometrijski urezani ukras koji je, s obzirom na regionalne osobitosti, odstupao u određenim detaljima. Kao ishodištem ove rasprave poslužiti će novi nalaz falere toga tipa iz Osora (Sl. 2; 5, 8), istaknutog naselja iz vremena brončanog i željeznog doba na prevlaci otočnog arhipelaga Cresa i Lošinja, u južnom akvatoriju Kvarnerskog zaljeva. Falera je nađena prilikom iskopavanja nekropole Kavanela još koncem 19. stoljeća. Prilično je oštećena, polomljena i (namjerno) izobličena, nagorena i korodirana. Očuvana je u nešto većem dijelu od polovice, dužine 4,5 cm, širine 3 cm, s karakteri-

stičnim trnom i ušicom za prišivanje.¹⁶ Na vanjskoj strani kalote nalazi se geometrijski ukras od nekoliko motiva. Dva snopa od četiri usporedno urezane linije dijele prostor površine u dva dijela. Prvi snop od četiri koncentrične kružnice smješten je u sredini kalote, pa se u gornjem većem prostoru, uokolo trna, nalazi urezan kvadrat konkavnih stranica s četiri urezane usporedne linije, čineći tako prepoznatljiv motiv *romba*. Drugi snop od četiri koncentrične kružnice smješten je uz obod falere, koji je u potpunosti oštećen i otkinut. U središnjoj traci, a uz snopove kružnica, urezan je ornament niza girlandi od po tri urezane linije. Donji je niz veći od gornjeg, koji je ujedno i oštećeniji.

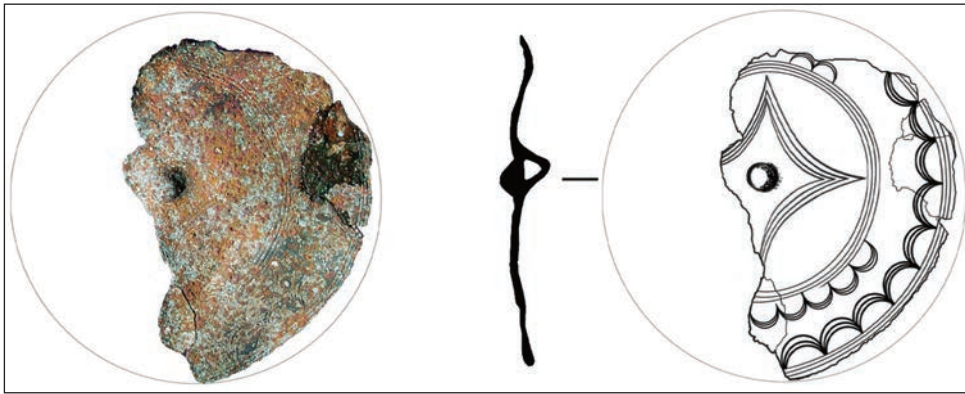
Slično nije isto!

S obzirom na navedena obilježja, osorska falera može biti uspoređena s vrlo sličnim falerima iz škocjanskog područja i istočnoalpskog zaleđa. Međutim, ti se primjerci ipak razlikuju među sobom, a posebno od ostalih konvencionalno uspoređivanih falera iz Bosne ili Hercegovine,¹⁷ s kojima su bili tretirani skoro istovjetno. Budući

¹⁵ Teržan 1987, 8-13; Pare 1998, 339, 352, Tab. 3-4; Pabst 2008, 601-623; Pabst 2009; Pabst 2012, 304-315.

¹⁶ Blečić Kavur 2010, 535, Tab. 51, 873.

¹⁷ Npr. Gabrovec 1983, 85, Hansen 1994, 252; Turk 1994, 155; Pare 1998, 368, bilj. 137; König 2004a, 145; Nadbath 2004, 73.

Sl. 2. Ukrašena falera s trnom varijante Ib iz Osora (Foto i crtež: autor).

da one odstupaju svojom osebnosti, ne samo repertoarom ukrasa, već oblikovano i izvedbom detalja, i budući da semantički *slično nije isto*, predlaže se njihovo klasificiranje u zasebnim tipovima:

Tip I – *Caput Adriae*

Obilježavaju falere kalotastog oblika s manjim zašiljenim trnom s vanjske strane i trokutasto zašiljenom ušicom s unutarnje strane. Na vanjskoj strani nalazi se ukras od dva snopa koncentričnih kružnica sa središnjim prikazom romba konkavnih stranica. To označava najveći broj falera iz područja *Caput Adriae* (Sl. 12), čime ih prostorno i omeđuje, ponajprije iz Škocjana gdje su zabilježena najvjerojatnije četiri primjerka, u nekropoli Brežec, grobovi 112, 156¹⁸ (Sl. 3; 5, 1-2; 13, 4) i u ostavi Mušja jama¹⁹ (Sl. 5, 3). Pribraja im se i primjerak iz Ljubljane SAZU, grob 36²⁰ (Sl. 4, 8; 5, 4). S obzirom na osnovni model i pojednostavljen repertoar ukrasa, mogu se svrstati u varijantu Ia, jer će nešto raskošniju varijantu, ili tip Ib, obilježavati pak falera iz Rifnika, grob 1903/49, budući da na sebi ima pridodan i ukras girlandi duž donjega snopa koncentričnih kružnica²¹ (Sl. 5, 6). Toj varijanti vjerojatno pripada i manji, ali prepoznatljiv ulomak falere iz uništene nekropole Ostrožnik kod Mokronoga²² (Sl. 5, 7). Opisan veći ulomak falere iz Osora (Sl. 2; 5, 8) bit će dakle razmatran u ovoj varijanti, gdje će ujed-

no predstavljati najraskošniji primjerak, s obzirom na izvedbu čak dva reda tekućih girlandi.

Varijanti Ia pridružuju se još dvije falere iz Biljana Donjih²³ (Sl. 5, 5) sa središnjeg liburnskog područja, koje nemaju preciznije nalazišne podatke.²⁴ Ipak, imaju jedan detalj koji će nas usmjeriti na analiziranje još nekih zanimljivih okolnosti. Naime, na jednoj od falera iz Biljana Donjih, kao prava iznimka, očuvan je veći dio oboda na kome su postojane sitne rupice u koje su nekada morale biti provučene karičice. S obzirom na krhkost obodne površine, upravo zbog tog detalja, izgleda sada i razumljivim zbog čega na ostalim falerama u pravilu nije očuvan obod, koji se mogao namjerno vrlo lako oštetiti; isto tako, utjecajem okolnosti samoga vremena lako propasti. Time, s podosta sigurnosti, dolazimo do razumijevanja malih ukrašenih falera tipa I, s prostora *Caput Adriae* i prialpskog zaleđa (Sl. 12), kao kompozitnog dijela opreme koji je mogao imati višenamjensku primjenu uz vrlo efektan utisak. U tom promišljanju dobro se prisjetiti ukrasne okrugle ploče iz notranjske Čepne kod Knežaka²⁵ koja, iako nije falera, ima isti princip na rubove umetnutih karičica.

Tip II – *Picenski*

Znatno uvjerljiviji argument takvoj tvrdnji ipak će predstavljati falera iz vrlo bogatog groba dje-

¹⁸ Vitri 1977, 91-92, Sl. 15, 41, Tab. IX, T. 112. 1; Tab. XVI: T. 156. 2.

¹⁹ Batović 1980, Tab. II, 10; Gabrovec 1983, 85, Sl. 9, 12.

²⁰ Starè 1954, 49-50, Tab. XXXII, 2; Tab. LXXX, 11.

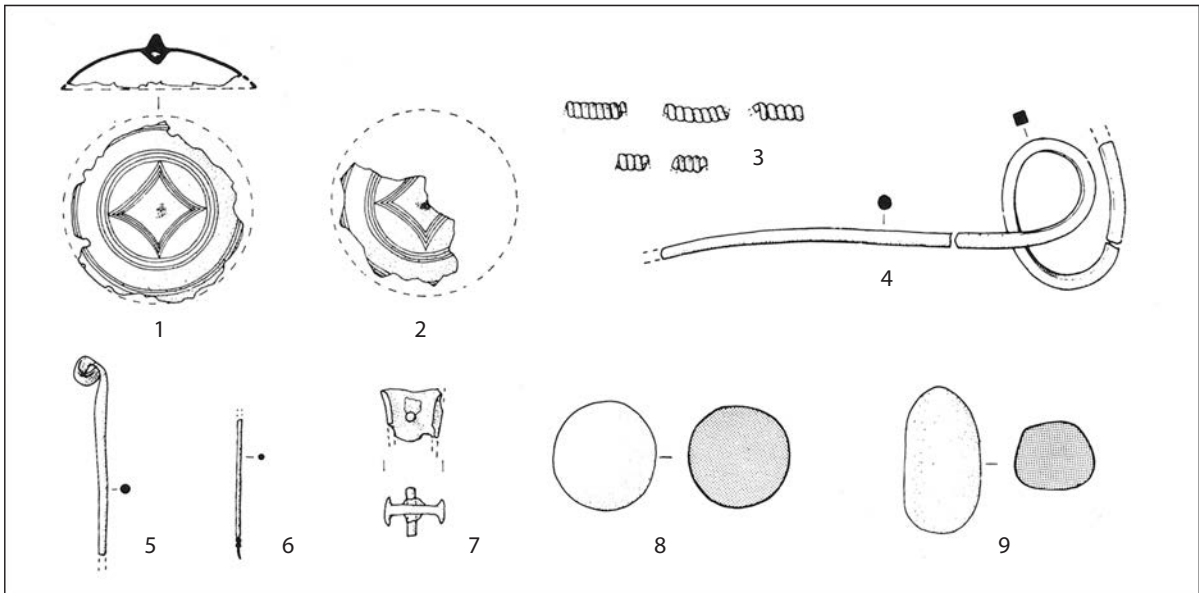
²¹ Teržan 1990a, 69. 99, bilj. 221, Sl. 22, 3.

²² Gabrovec 1965, Tab. 4, 8.

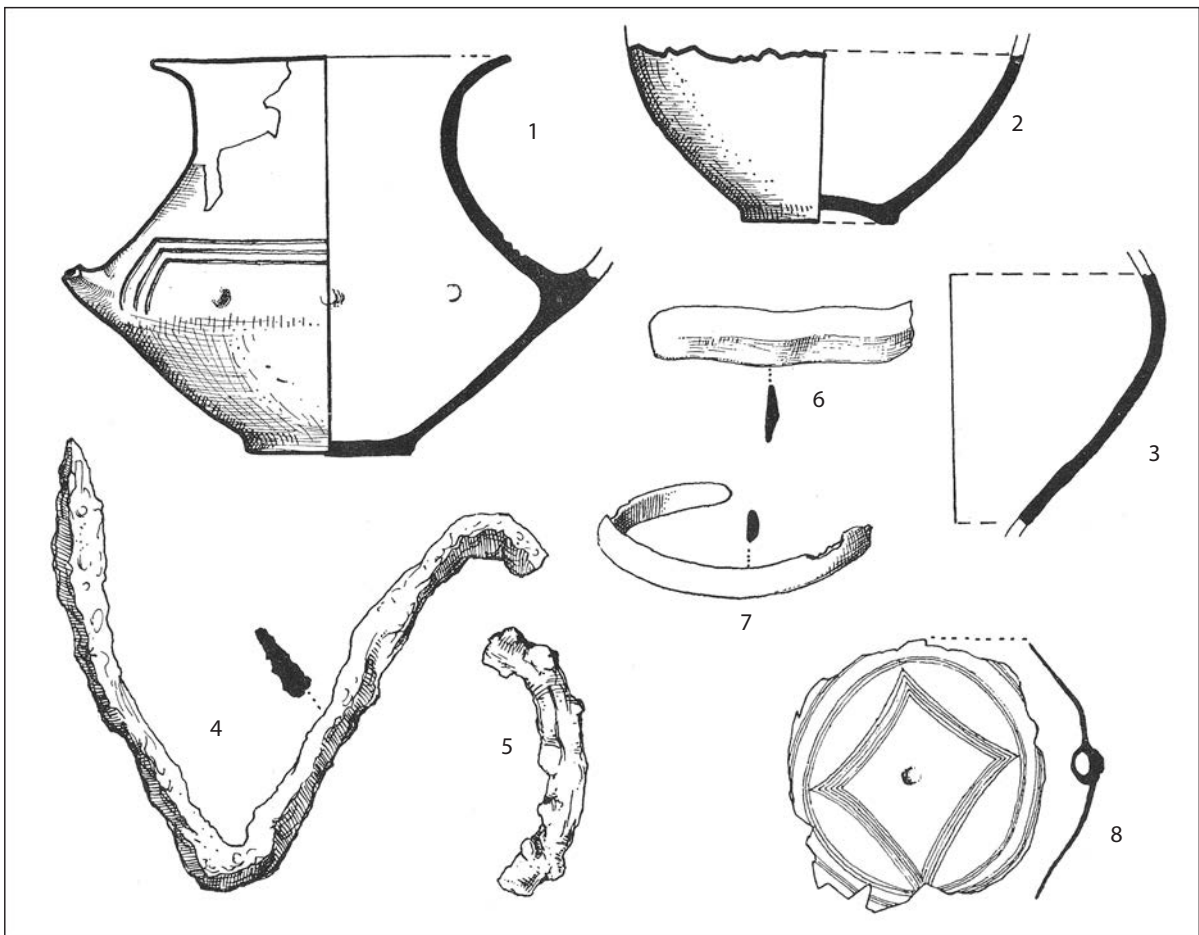
²³ Batović 1980, Tab. VI, 6; Hiller 1991, 282, Tab. 39, 399.

²⁴ Nađene su kao sporadični nalazi s grupom igala i tordiranim torquesom. Svakako nije isključeno da su upravo ogrlica, igla s okruglom glavicom i dvije falere bile dio jedne grobne cjeline (Hiller 1991, T. 39: 395-397, 399-400)?

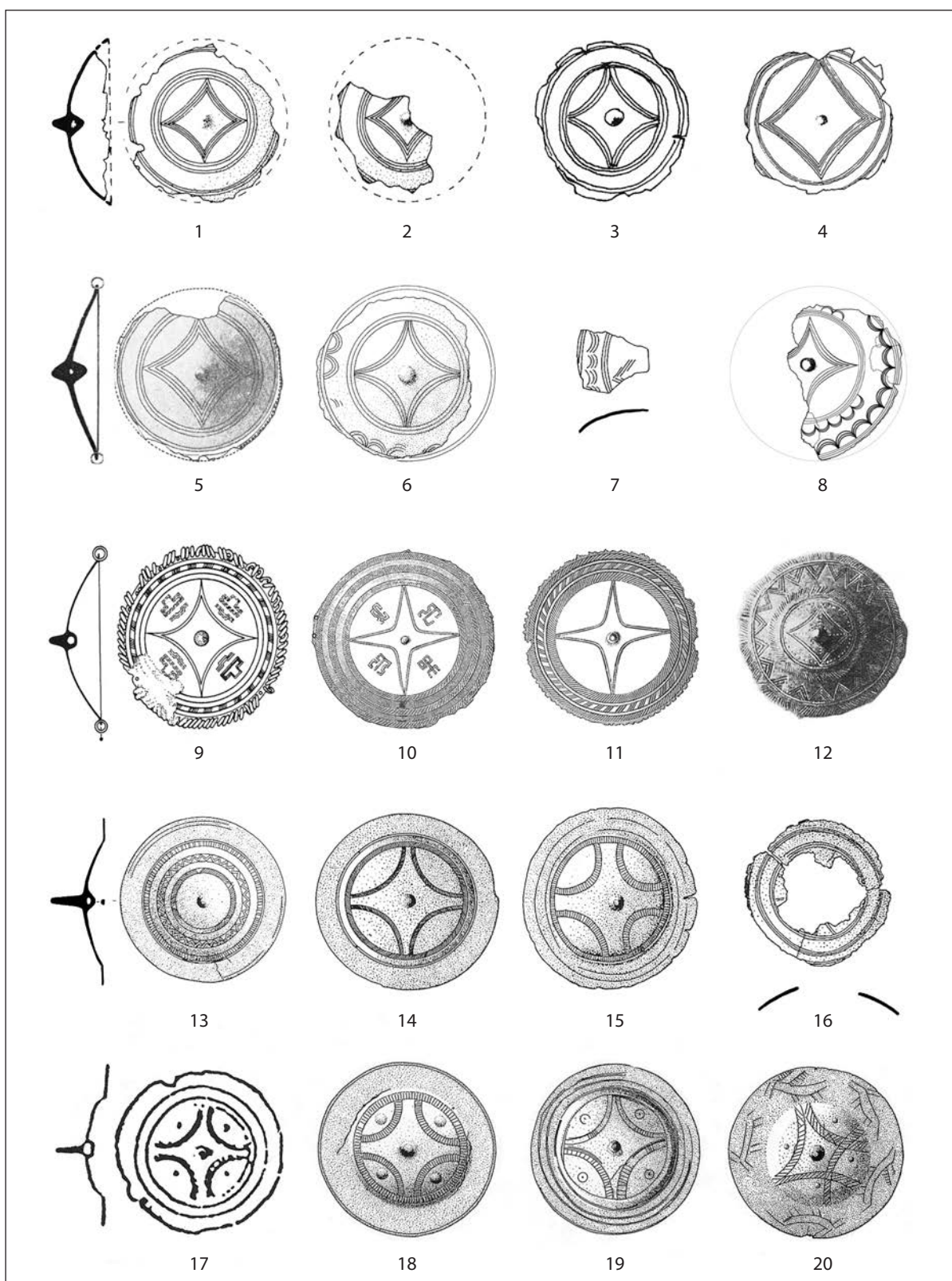
²⁵ Guštin 1979, 33, Tab. 4, 4-5. S obzirom na ukras i način izvedbe slična, ali ne pločica već prava falera potječe iz okoline Rijeke (Blečić Kavur 2010, 445, Tab. 17, 286).

Sl. 3. Grob 112 iz nekropole Brežec kod Škocjana (prema Vitri 1977).

Sl. 4. Inventar groba 36 iz nekropole SAZU u Ljubljani (prema Starè 1954).

Sl. 5. Falere tipa I: 1-2. Brežec, 3. Mušja jama, 4. Ljubljana, 5. Biljane Donje, 6. Rifnik, 7. Ostrožnik, 8. Osor; Falere tipa II: 9. Novilara, 10. Monteroberto, 11. Basciano; 12. Sághegy; Falere tipa III: 13-14, 18-20. Krehin Gradac, 15. Velika Kladuša, 16. Veliki Mošunj, 17. Nin (različita mjerila).

vojčice picenske nekropole Novilare – Servici grob 85²⁶ (Sl. 5, 9; 6, 17). Riječ je o nešto većoj faleri nego što su one tipa I, promjera oko 8 cm, koja ima isti oblik i način pričvršćivanja, samo je površina kalote znatno bolje i potpunije ukrašena. U središtu se također nalazi urezani romb konkavnih stranica, ali su između njega urezani i posebni znakovi ponovljeni četiri puta. Koncentrične kružnice koje nižu trake prema obodu ispunjene su različitim linearnim urezima. Duž oboda falere sačuvana je skoro čitava kolekcija manjih karičica koje su tako pridonosile ne samo kompleksnosti predmeta već i posebnom doživljaju i/ili značenju koji je takva falera predstavljala za njihova nositelja, odnosno nositeljicu. Pomnijim pregledom rupice na obodu i/ili njihov otrgnuti dio uočava se i na srodnim falerama iz nekropole picenskog Monteroberta, gdje su ujedno zabilježena čak tri primjerka²⁷ (Sl. 5, 10; 7, 4) uz karakteristične lučne fibule s listasto rasko- vanim lukom i diskom na nozi koje se općenito smještaju u *Primo Ferro I* i u početak *Primo Ferro II* horizont središnjeg i južnog italjskog kopna.²⁸ Takve su okolnosti još jednom potvrđene i kod nekropole južnijeg Basciana kod Terama, gdje su u jednome grobu zabilježene čak dvije ukrasne falere s istim tipom fibule²⁹ (Sl. 5, 11). Kombinacija priloga, osobito asocijacija navedenih fibula i pektoralā, s različitim privjescima, sudi o karakterističnoj raskošnoj ženskoj nošnji Picena, koja je po konceptu, obrascu i uzorku vrlo srodna onoj na prostoru Liburna,³⁰ mada ondje, tj. u njihovom matičnom prostoru, takve falere nisu za sada dokumentirane.

Opisane falere činit će stoga zasebnu skupinu ili tip II falera iz picenskog kulturnog nasljeđa (Sl. 12), koje će se također moći razlikovati u dvije varijante, prvenstveno što se tiče izvođenja

središnjeg ukrasa, tj. romba (IIa) i križa (IIb). Pridružiti im valja, u drugoj varijanti, i faleru iz Porto S. Elpidia (Sl. 8, 6), gotovo identičnu onoj iz Monteroberta (Sl. 5, 10), čime njihova uža picenska produkcija postaje upravo neosporna.³¹ Znakovlje reduciranog, ali prepoznatljivog sadržaja nalazi se još i na falerama iz Monteroberta i iz Porto S. Elpidia. Taj nam potonji primjerak, sa svojim kontekstom, pruža pak mogućnost i boljeg razumijevanja njezina nošenja, jer ga nalazimo točno u gornjem dijelu poprsja ili dekoltea bogatijeg ženskog groba s luksuznim ansamblom nakita i nošnje od jantara i stakla te s posudicom tipa *kothon*,³² što je bilo prihvaćeno i za barem dva groba iz Monteroberta. I bogati novilarski grob i oni nešto manje bogati iz Porto S. Elpidia, Monteroberta i Basciana, s obzirom na nalaze ostalih priloga posebice lučnih fibula s jantarom na luku, svjedoče o njihovoj važnosti unutar inventara grobova uglednih ženskih pokojnica. Od njih čak dva imaju i pektoralā s ptičjim protomama iz vremena italjskog *Primo Ferro II* stupnja, čiji je zoran predstavnik upravo grob 85 iz Novilare.³³ Međutim, u istom vremenu nošenje većih, ali tipološki različitih falera poznato je i iz južnog Apeninskog poluotoka, posebno u kultu-rama Lucana i Enotra, koje su nošene na različite načine i u različitim prestižno opremljenim garniturama ženske nošnje: od ramena, do prsi, struka ili bokova. Ističu se npr. one iz većeg broja grobova nekropole Incoronate kod Metaponta, gdje grob 468 ima iznimnu poziciju (Sl. 9, 1), a bogata je, zapravo ceremonijalna nošnja odrasle žene sadržavala veliku ukrašenu kalotastu faleru s obodom, smještenu negdje oko sredine ili poviše struka.³⁴ Dokaz više takvoj tvrdnji obilježavat će pak i one iz nekropole Alianello Cazzaiola³⁵ (Sl. 9, 2) gdje su nalažene uglavnom uz bokove. Posve sigurno tomu u prilog idu i falere iz značajnijih grobova nekropole Valle Sorigliano u Tursi-Santa Maria d'Anglona,³⁶ među kojima posebnu vrijed-

²⁶ Beinbauer 1985, Tab. 139, 1538; Brasili i dr. 2004, 187-188; Iaia 2007, Sl. 1.

²⁷ Chiappetti 1880, 345-345, Tab. IX, 7; Montelius 1895, 762, Sl. 5d.

²⁸ Tip C1b prema Sundwallu: Peroni 1992, 17, Sl. 5, 7-8; usp. Magnani 1999, 193, k. 66; Pacciarelli 2001, 50, 250-252; Lo Schiavo 2010.

²⁹ Montelius 1895, Tab. 130, 8-10.

³⁰ Navedena činjenica već odavna je prihvaćena teza Gera von Merharta analizirana i na primjeru groba Colle Cardeto 1907 iz Ancone, čija fibula upravo ima uz rubove listasto raskovanog luka pridodan niz manjih karika (Merhart 1969, 24-25, Tab. 7, 2; König 2004a, 145; usp. za fibule iz nekropole Terni, Leonelli 2003).

³¹ Porto S. Elpidio 2010, 31; Saldalamacchia 2011, 171, Sl. 54.

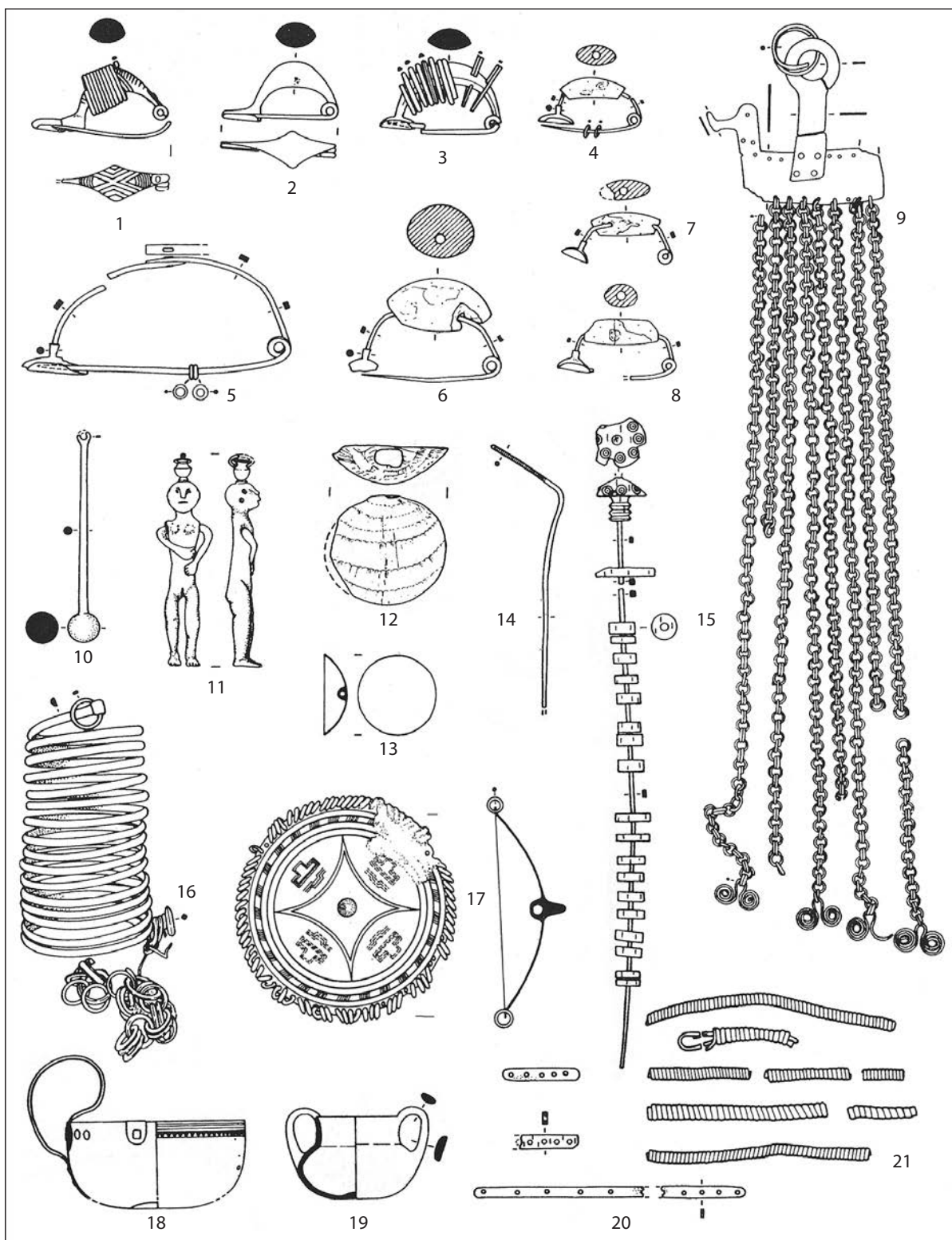
³² Usp. Mihovilić 2007, 85-88.

³³ Pare 1998, 325-326, Sl. 14, usp. Nijboer 2010, 5-6.

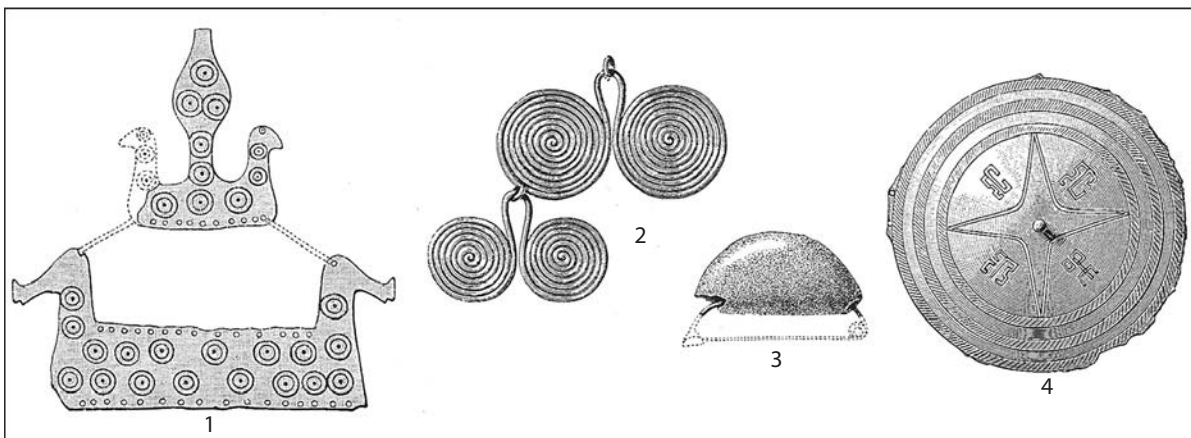
³⁴ Iaia 2007, 32, 34-35, Sl. 6; Negroni Catacchio 2007, 535; Nijboer 2010, 5-6, Sl. 2; Pabst 2012, Tab. 9.

³⁵ Negroni Catacchio 2007, 535, Sl. 7-8; usp. Pabst 2012, 185-186, Sl. 26.

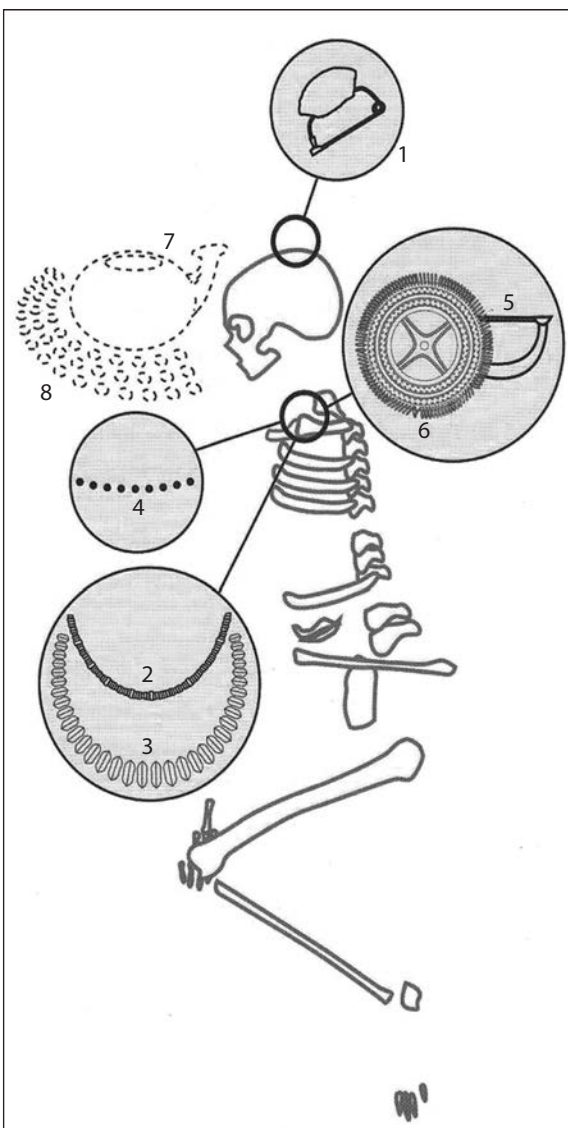
³⁶ Frey 1991, Tab. 1A9; 24, 9; 31, 14; usp. Pabst 2012, 184, Tab. 10. U grobu 88 istražena je kalotasta falera sa zašiljenim trnom i ušicom koja morfološki odgovara I. i II. ovdje izdvojenim varijantama falera, ali na sebi ne nosi nikakav

Sl. 6. Izbor predmeta iz bogato opremljenog groba 85 Novilara-Servici (prema Beinhauer 1985).

Sl. 7. Dio inventara iz groba u Monterobertu (prema Montelius 1895).

Sl. 8. Rekonstruirani prikaz groba B1 iz Porto S. Elpidio (prema Porto S. Elpidio 2010).

nost ima zlatna falera iz raskošnog groba 28 smještena na desnom ramenu³⁷ (Sl. 9, 3), jer načinom izvedbe i ukrašavanjem podsjeća pak, na još udaljenije, primjerke iz makedonske Vergine.³⁸ Indikativno je da su te falere južnoitalskih nalazišta, u pravilu nalažene s fibulama s četiri spirale ili s naočalastim fibulama raznih varijanti, datirane ponajviše u vrijeme 9. i 8. st. pr. Kr.³⁹

U zasebnu izvedenicu, koja pokazuje određene srodnosti i s picenskim primjercima i s onima iz područja *Caput Adriae* i prijalpskog zaleđa, valja ubrojiti faleru iz uništene nekropole naselja Sághegy kod Celldömölka⁴⁰ (Sl. 5, 12). Pored Velema, smatra se kako je to bilo jedno od najvažnijih središta s razvijenom *metalurškom* industrijom i kulturnim kontaktima širokih razmjera, pri čemu se posebno ističe povezanost tog dijela Transdanubije s italiskim prostorom preko Alpa, tj. preko kulturne skupine Ruše.⁴¹ Falera može s obzirom na oblikovni i stilski izričaj predstavljati import iz italiskih nalazišta, odnosno može obilježavati jednu od izvedenica II. tipa falera. No, svakako nije isključena njezina proizvodnja u

ukras. Gotovo identična potječe i iz Incoronate, a zajedno će se možda moći razmatrati u kontaktima s picenskim kulturnim ambijentom.

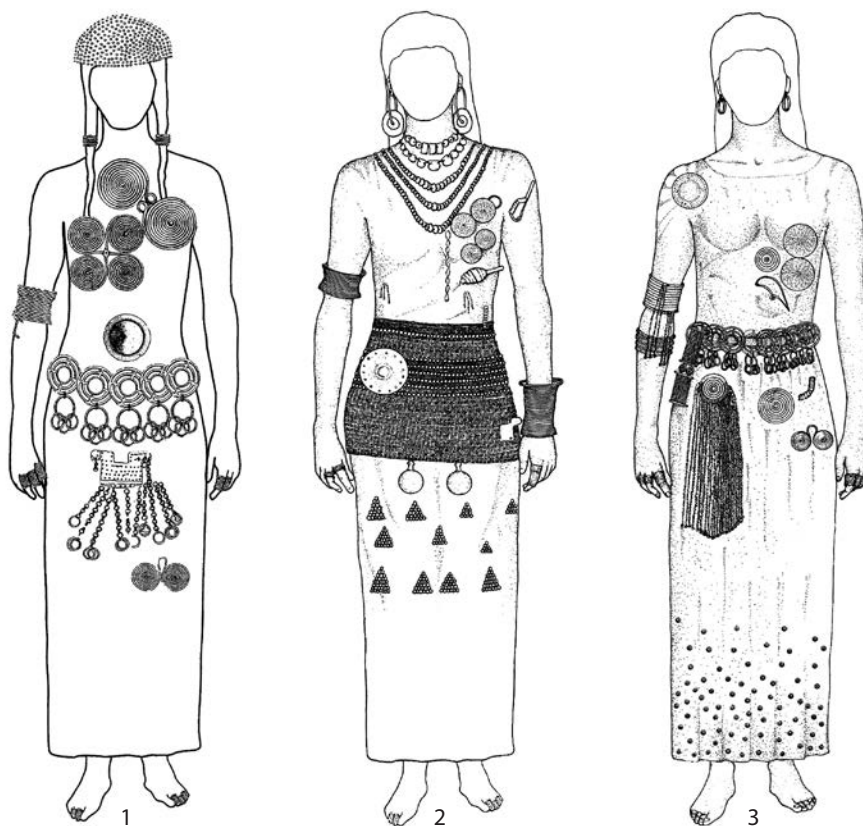
³⁷ Greci, *Enotri, Lucani* 1996, 46, 52, k. 1.6; Iaia 2007, 35, Sl. 3; Negroni Catacchio 2007, 535, Sl. 6; Pabst 2012, Sl. 25.

³⁸ Za južnoitalske primjerke koji se grupiraju u zasebnom tipu i detaljniju literaturu vidjeti: Montanaro 2007-2008, 13, bilj. 15. Za srodne primjerke iz Sala Consilinae vidjeti Kilian 1970, Tab. 244, 2.

³⁹ Rohmiopoulou/Kilian-Dirlmeier 1989, 130, bilj. 143; Nijboer 2010, 5-6; Pabst 2012, 180-186.

⁴⁰ Patek 1968, 36-37, 148, k. 630, Tab. XXVII, 12.

⁴¹ Patek 1968, 84-88. Usp. Turk 1996, 113-114, 120-121; Teržan 1996, 251 – uz stariju literaturu na temu.

Sl. 9. Rekonstrukcija nošnji iz grobova nekropola južne Italije: 1. *Incoronata* (prema Iaia 2007), 2. *Alianello Cazzaiola*, 3. *Valle Sorigliano* (prema Negroni Cattachio 2007).

mjesnim radionicama, nadahnuta primjercima falera s picenskog, bolje rečeno jadranskog prostora, a takvom se težom pokušalo obrazložiti tipološko obilježje i drugih predmeta nakita i nošnje s toga rudnog i metalurški iznimno bogatog nalazišta.

Tip III – *Dinarski*

Posebnu skupinu obilježavat će III. ili tzv. dinarski tip falera jer su one za sada omeđene nalaženjem na prostoru od Cazinske krajine do središnje Bosne i Hercegovine, odnosno u kulturama Japoda, Delmata (srednjodalmatinske) i srednjo-bosnaske skupine (Sl. 12). To su falere opet nešto većeg promjera od 8 do 10 cm, koje obilježava izričito kalotasti ili kupasti oblik s većim širokim obodom, izvučenog i zašiljenog trna s vanjske, te s manjom ušicom s unutarnje strane. U odnosu na varijante I. i II. tipa, ovom su tipu falera većinom sačuvani široki obodi i njihovi rubovi koji nisu imali rupice za pričvršćivanje dodatnih karika, pa se s tom razlikom ne pribrajaju u grupu kompozitnih falera. Međutim, njihov je ukras s

vanjske strane znatno razvijeniji, različiti i dinamičniji od primjeraka iz skupine tipa I, iako slijedi određenu kodiranu shemu. U ovoj skupini izdvaja se i jedina do sada poznata falera sa zomorfnim prikazom iz ostave u pećini u Krehin Gradcu kod Čitluka⁴² (Sl. 5, 13-14, 18-20). Naime, upravo je u toj ostavi zabilježen najveći broj od čak 15 falera ovoga tipa, koje pojedinačno poznamo još iz ostave Veliki Mošunj⁴³ (Sl. 5, 16), gdje su nađeni i drugi tipovi falera ili toka. Svakako tu spadaju i dva poznata primjerka iz Velike Kladuše⁴⁴ (Sl. 5, 15).

S obzirom na ukras, može se razlikovati nekoliko varijanti i njihovih inačica koje nisu, kao

⁴² Čović 1971, Tab. VI, 1-2; Човић 1976, 260, Sl. 144; Čović 1987a, 448-449, Sl. 142-144; König 2004a, 200-206, Tab. 70-76.

⁴³ Truhelka 1913; Čović 1983, 435, 438, Sl. 30, 1. 9-12; 31, 12-13; usp. Harding 1995, Tab. 65-66; König 2004a, 225-227, Tab. 63-66; König 2004b, 132, Sl. 1, 4; Gavranović 2011, 230-231, Sl. 232, 5 – iako izdvaja primjerak iz ostave Veliki Mošunj, Mario Gavranović ne ulazi u detaljniju analizu falera, oslanjajući se u potpunosti na zaključke Ch. Parea.

⁴⁴ Čurčić 1907, 208-209, Tab. II, 5; König 2004a, 143, Sl. 10.

i kod većine razvijenih ukrasa, pojava kronološke neujednačenosti, već isključivo izvedbene i/ili semantičke heterogenosti. Ipak, izdvajaju se one koje imaju izveden ukras iskucavanjem i urezivanjem, te one koje imaju samo urezani ukras. Među njima se opet razlikuju one sa samo koncentričnim i geometrijskim ukrasima (IIIa), s girlandnim ukrasom na središtu kalote koji zapravo tvori središnji motiv križa ili romba (IIIb), te napokon ona falera sa shematiziranim linearnim urezivanjem prikazanom povorkom jelena u krugu izduženog oboda (IIIc). Budući da na ovom tipu falera za sada nije poznat ukras tekućih girlandi od više urezanih linija, čini se važnim istaknuti kako se na velikoj pojasnoj kopči iz ostave u Velikom Mošunju nalazi ukras koncentričnih kružnica s usporednim nizom tekućih girlandi od tri ili četiri ureza,⁴⁵ baš kao što je to poznato i na primjercima Ib varijante iz Osora, Ostrožnika i Rifnika (Sl. 5, 6-8).

Pa iako su na svim drugim područjima, s iznimkom ostave u Mušjoj jami kod Škocjana, falere ostalih tipova nađene isključivo u grobovima ili s njima povezanim kontekstima, primjerci ove varijante najvećim brojem potječu iz ostava. Ona iz Krehin Gradca, kao i ona iz Velikog Mošunja, prema svojoj strukturi pripadaju u red većih ostava miješanog sastava, u smislu interpretacije koju su za ostave šireg područja *Caput Adriae* i prialpskog zaleđa predložili Peter Čerče i Peter Turk.⁴⁶ S obzirom na interpretaciju strukture, stupnja očuvanosti i samih nalaza, ustaljeno je mišljenje kako obadvije odražavaju i muške i ženske atribute,⁴⁷ iako je isprva posve jasno kako je u oba primjera ženski princip znatno izraženiji i naglašeniji od muškog, ako je on uopće i bio prisutan? Peter König međutim izrijeком naglašava kako su upravo falere te koje, u usporedbi sa srodnim primjercima iz picenskog i makedonskog područja iz grobnih inventara, najviše svjedoče u prilog ženskoj komponenti tih ostava.⁴⁸

Njihova se ornamentika pak tradicionalno povezivala uz odlike tzv. zapadnobalkanskog geometrijskog stila.⁴⁹ Kako god bilo, čini se da usporedba falera iz Krehin Gradca s malom du-

gmadi s velikim trnom, tj. tutulima iz područja današnje Hrvatske,⁵⁰ kako je to ponudio Ch. Pare,⁵¹ iako pruža željeni kronološki oslonac, nije posve točna, jer u prvome riječ je o različitim predmetima koji, iako iz iste *porodice*, imaju sasvim drugačiju primjenu i kontekst.

Međutim, njima valja pridružiti istovjetan primjerak iz nekropole liburnskoga Nina (Sl. 5, 17), koji se sekundarno zatekao u grobu 61 znatno mlađeg datuma, iz 2.–1. st. pr. Kr., na što je već upozorila Gundula Hiller.⁵² Ona u potpunosti, oblikovno, stilski i veličinom, odgovara primjercima iz ostave Krehin Gradac zbog čega ju treba tako vremenski i kulturno odrediti i smatrati ju izravnim importom s delmatskog područja ili njegova zaleđa. Isto bi vrijedilo i za inačicu te varijante koja pak potječe iz niskog groba 19.⁵³ To je mala falera s trnom i ušicom koja ima ukras urezanih koncentričnih kružnica tangentom spojenih u trokut. Grob nije u cijelosti objavljen; poznata građa neće je međutim preciznije određivati. Premda se, dakle, i u grobovima Nina i Zatona⁵⁴ sporadično nalaze ukrašene falere, izgledno je da njihova moda na središnjem liburnskom prostoru nije zaživjela, kao što se to, unatoč istaknutoj kasnobrončanodobnoj tradiciji, nije dogodilo s ovim tipom falera niti na prostoru Japoda.⁵⁵

Na užem području Krehin Gradca, u Gorici kod Posušja, u tzv. *krematoriju*, odnosno na prostoru obrednog/žrtvenog spališta,⁵⁶ nađen je i blizak primjerak po pitanju izvedbe ornamenta.

⁵⁰ Vidjeti bilješku 14.

⁵¹ Pare 1998, 358.

⁵² Batović 1981, 128, k. 324; Hiller 1991, 282, 284, 367, Sl. 85E.

⁵³ Hiller 1991, 282, 370, Tab. 26, 285.

⁵⁴ U zatonskom grobu 5 nađena je okrugla također mala falera s obodom, druge, tj. mlađe varijante bez središnjeg trna i ušice za prišivanje (Hiller 1991, 388, Tab. 48, 507).

⁵⁵ G. Hiller navodi, međutim, kako je u grobovima 170 i I/129 Kompolja zastupljena druga varijanta koničnih falera s izdignutim trnom i ušicom, ukrašena mrežastim ili trokutastim šrafiranim ornamentom, te ih datira u 9. i 8. st. pr. Kr. (Lo Schiavo 1970, 406, Tab. 129; Hiller 1991, 282, Sl. 88H). Kako provjerom grobnih inventara u Japodskoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu citiranih falera nema, u ovom istraživanju nisu uzete u razmatranje. Neosporno jest da ih je japodska kultura u određenom aspektu morala poznavati!

⁵⁶ Svend Hansen netočno preuzima podatak da je falera nađena u grobu 24 s kasnom formom ilirske kacige (Hansen 1994, 252, bilj. 88, Sl. 159, 6). Riječ je samo o fotografiji 116 gdje je prikazan veći broj predmeta iz *krematorija* u Gorici,

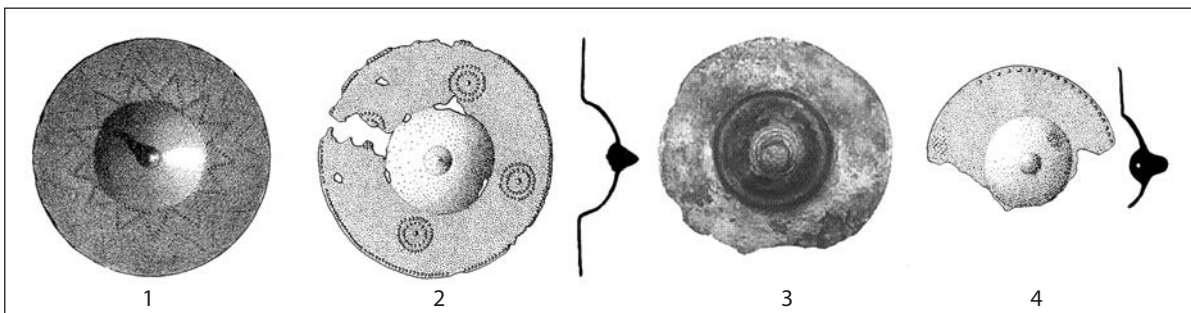
⁴⁵ König 2004a, Tab. 64, 9.

⁴⁶ Čerče/Turk 1996, 12-24.

⁴⁷ König 2004a, 169-170, Sl. 15.

⁴⁸ König 2004a, 170; König 2004b, 133. Usp. *contra* Marijan 2002.

⁴⁹ Čović 1984, 17-18, Tab. III, 8.

Sl. 10. *Falere* tipa IV: 1. *Smoljana* (prema Ђурчић 1902), 2, 4. *Vergina* (prema Radt 1974; Rohmiopoulou, Kilian-Dirlmeier 1989), 3. *Dedeli* (prema Videski, Temov 2005).

Međutim, riječ je o većoj kalotastoj faleri izrađenoj od brončanog lima, ukrašenoj iskucavanjem niza točkica i s perforacijom na vrhu kalote, kroz koju se provlačio čavlic za pričvršćivanje na podlogu, pa ju doista možemo smatrati tokom.⁵⁷ Kao srodnu, po središnjem ornamentu, možemo izdvojiti i faleru iz gomile 4 u Mosku kod Bileće.⁵⁸ No, ona ima pravokutno izrezan ukras uz obodni rub, kao što će to kasnije imati okrugle kalotaste kopče s listićima na vijencu.⁵⁹

U daljnjem razmatranju vrijedno je izdvojiti i faleru iz groba Pod Stražnicom u Crvenicama kod Duvna,⁶⁰ koja je doista srodna, ali ima kalotasti oblik s malim trnom i ušicom, te vrlo usko izvučen obod. Ukras je izveden urezivanjem, s prikazivanjem noviteta; ukras koncentričnih kružnica s točkom uokolo donjeg dijela kalote. U istom kontekstu dobro je spomenuti i drugu toku iz hercegovačke Gorice, s koncentričnim kružnicama s točkom,⁶¹ te prilično loše očuvanu i oštećenu faleru iz uništene nekropole Gračanica kod Visokog u srednjobosanskoj grupi, budući da ona ima izvedena dva reda urezanih koncentričnih kružnica na vanjskoj strani uokolo većega polukružno izdignutog trna.⁶² Takav ukras izričito podsjeća na falere iz makedonske nekropole Vergine, koje su u pravilu ukrašene s određenim brojem koncentrično urezanih kruž-

nica s točkom u sredini na njihovom obodu (Sl. 10, 2). Međutim, još će bolju paralelu falerama iz Vergine predstavljati pojedinačni nalaz falere iz Smoljana kod Bosanskog Petrovca (Sl. 10, 1), promjera oko 10 cm,⁶³ jer su u oblikovnom pogledu identične. No, ona iz Smoljana ipak odskakće izvedbom urezanog ukrasa tekućih trokuta u dva reda na širokom obodu, što vjerojatno možemo pripisati lokalnoj izvedbi poosobljivanja visokovrijednog predmeta nadregionalnog značaja.

Tip IV – *Vergina*

Naposljetku izdvaja se i IV. tip falera, a to je onaj kojeg jednostavno smatramo oznakom Vergine, tj. luksuznih, isključivo ženskih grobova nekropole u Vergini.⁶⁴ Kontekst njihova nalaženja u pojedinim tumulima potvrdio je koncept njihova nošenja i to na donjem dijelu odjeće, predio bedra od jednog do više primjeraka, ali najčešće u kombinaciji s dvije, tj. tri falere različitih veličina, od kojih veće imaju promjer od 10 do 12 cm, a manje do 8 cm (Sl. 11). Najveći broj falera u zajedničkoj prisutnosti od šest primjeraka zabilježen je u grobu Malamas Γ1.⁶⁵ Budući da su verginske falere morfološki već klasificirane, falera iz Smoljana bila bi najpodobnija onima iz varijante 1, odnosno IV1, koje obilježava izrada lijevanjem s izrazito širokim zaravnjenim obodom, kalotastim središnjim dijelom i sa zašiljenim ko-

a koji su u ZMBiH bili smješteni u ormaru br. 24 (Truhelka 1914, 123-124, Sl. 116)!

⁵⁷ Truhelka 1899, 377-378, Sl. 60-61; Човић 1976, 261-262, Sl. 145; Čović 1987a, 450, Tab. XLVIII, 7.

⁵⁸ Radimsky 1894, 99, Sl. 5.

⁵⁹ Blečić Kavur / Miličević-Capek 2011, 45-52; za kopče s glasilačkog prostora vidjeti Teßmann 2004.

⁶⁰ Čović 1962, 26, Sl. 1, 1; Čović 1987a, 450, Tab. XLVIII, 5.

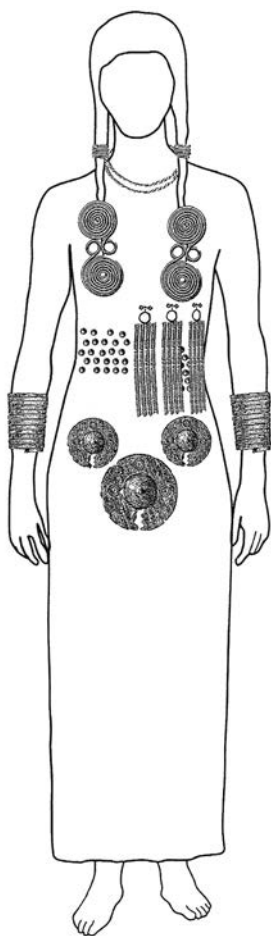
⁶¹ Truhelka 1899, 377, Sl. 59; Gavranović 2011, 231, Sl. 233, 2.

⁶² Čović 1987b, 488, Tab. LII, 9; Gavranović 2011, Sl. 233, 1.

⁶³ Ђурчић 1902, 239, Sl. 12. Ch. Pare nalazište navodi u kontekstu ostava njegova VI stupnja (Pare 1998, 357), iako je riječ o pojedinačnom nalazu iz najvjerojatnije uništenih grobova nekropole ispod lokaliteta Gradina u Smoljani (Ђурчић 1902, 240)!

⁶⁴ Ανδρόνικος 1969, 144, Sl. 84-85, Tab. 127-128; Radt 1974, 129, Tab. 32, 8; 39, 28-33; Rohmiopoulou / Kilian-Dirlmeier 1989, 101. 123. 141, Sl. 20-21; 26, 6. 8-9; Pabst 2012, 138-139, Sl. 14.

⁶⁵ Rohmiopoulou / Kilian-Dirlmeier 1989, 129-130. 141.

Sl. 11. Rekonstrukcija nošnje iz Vergine (prema Iaia 2007).

ničnim gumbom na vrhu, tj. ušicom na poledini. Na tom je dijelu falera uobičajeno ukrašena iskanim motivom kružnica s točkom u sredini ili čak kombinacijom geometrijskih ukrasa. Navedena je varijanta zanimljiva i iz razloga što se jedina nalazi raspoređena, tj. u korištenju za dužeg vremenskog slijeda, od Vergina IIIA pa do IIIC stupnja.⁶⁶ Falere iz Vergine općenito su dobro zastupljena tema u stručnoj literaturi još od kako ih je Gero von Merhart, i to sporadične nalaze iz Vergine, uspoređivao s ostalim i ovdje nama važnim primjercima, npr. iz Krehin Gradca, smatrajući ih znakovitim pojavama tzv. *mlađe faza kulture polja sa žarama*.⁶⁷ Mnogo godina kasnije na isti je način za jadranske i italke primjerke za-

ključio i S. Hansen,⁶⁸ dok ih je P. König, sukladno Ch. Peru, smatrao odlikom bogate željeznodobne nošnje 9. st. pr. Kr. transjadranskih doticaja⁶⁹ (Sl. 11; 12). Shodno raspravi, izdvaja se još jedna varijanta, odnosno inačica falera IV1 iz Vergine, a riječ je o nešto manjim falerima promjera od 7 do 8 cm, koje su uglavnom minimalno ukrašene ili uopće neukrašene, a poznate su između ostalog i iz spominjanog groba Malamas Γ1⁷⁰ (Sl. 10, 4). Naime, identične primjerke poznajemo i iz valandovsko-gevgelijskog područja Suve Reke i Dedelia⁷¹ (Sl. 10, 3) koji se, s obzirom na okolnosti nalaženja, moraju datirati znatno više od predloženog, tj. u vrijeme sinkrono stupnjevima Vergina IIIA-B, čime se tako i prostorna i kulturna njihova preraspodjela zaokružuje na putu prema zapadnom Balkanu.

Kulture, estetike, metafora

U sveukupnom razmatranju, usporedba opisanih falera, ovdje odvojenih u četiri osnovna tipa s pojedinim varijantama i inačicama, ne predstavlja preveliku novost. Kroz povijesti istraživanja u okosnici je bio uspostavljen njihov međusobni odnos na prostoru od Sjevernog Jadrana i prijalpskog zaleđa pa sve do južnobalkanskog područja Makedonije i srednjoitalske regije Picena (Sl. 12). Koncentracija pojedinih tipova na određenom prostoru ipak je pokazivala, unatoč srodnostima, individualiziranje esteticizma, tj. mjesne specifičnosti izradbe, načine nošenja i svakako deponiranja tih predmeta, kao izdvojene grupe nakita koja je bila ideološki i semantički prisutna u nošnji širokog kulturnog prostora. Ipak, za razliku od dosadašnjih rezultata, ovdje je prikupljen i analiziran njihov ponajveći broj, pa stoga iz šireg prostora *Caput Adriae* od falera tipa I poznajemo čak 10 primjeraka. S obzirom na kvantitativnu zastupljenost možemo ih također smatrati oznakom škocjanskog kulturnog prostora, te faleru iz Osora vidjeti u izravnoj po-

⁶⁸ Hansen 1994, 252. Pritom autor ne pravi razliku između nalazišta na istočnoj jadranskoj obali od onih u njihovom zaleđu i pogotovo ne od onih u unutrašnjosti zapadnobalkanskog prostora, što bi ipak moralo biti preciznije vrednovano!

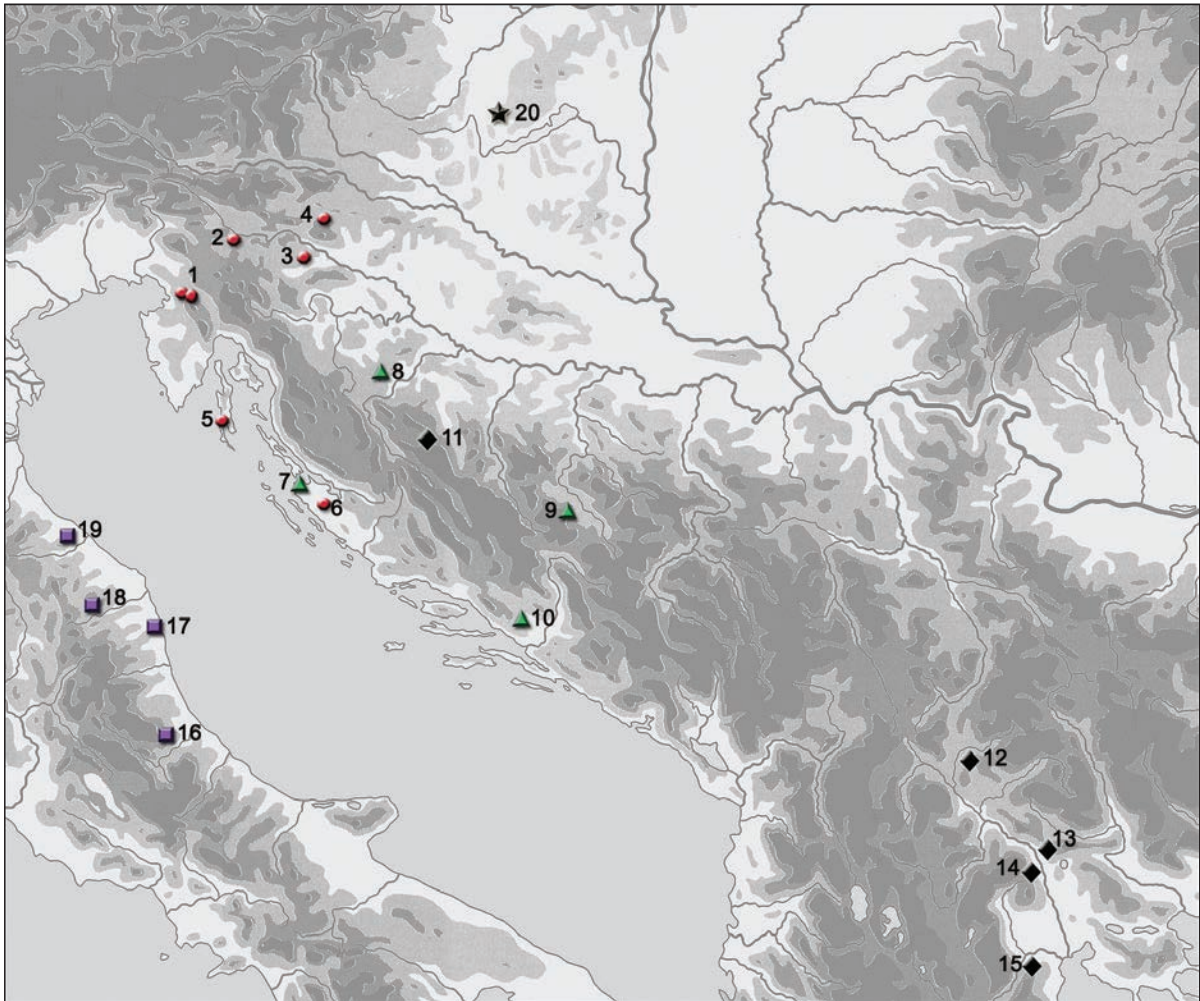
⁶⁹ Pare 1998, 337-339; König 2004a, 169-170; König 2004b, 133.

⁷⁰ Rohmiopoulou / Kilian-Dirlmeier 1989, 141, Sl. 20, 16; 26, 1-2.

⁷¹ Videski / Temov 2005, 31, k. 214-215, 218.

⁶⁶ Rohmiopoulou / Kilian-Dirlmeier 1989, 130; Pare 1998, Sl. 21, 14. 20.

⁶⁷ Merhart 1956, 28, Sl. 20; Merhart 1969, 221.

- Sl. 12. Karta rasprostriranja ukrašenih falera s trnom: ● tip I, ■ tip II, ▲ tip III, ◆ tip IV, ★ nedefiniran.
1. Škocjan – Mušja jama; Brežec, grob 112, 156 (Batović 1980, Tab. II, 10; Gabrovec 1983, 85, Sl. 9, 12; Vitri 1977, 80, 92, Sl. 15, 41, Tab. IX, T. 112. 1; Tab. XVI: T. 156. 2); 2. Ljubljana SAZU, grob 36 (Starè 1954, 49-50, Tab. XXXII, 2; Tab. LXXX, 11); 3. Mokronog – Ostrožnik (Gabrovec 1965, Tab. 4, 8); 4. Rifnik, grob 1903/46 (Teržan 1990a, 69, 99, Sl. 22, 3); 5. Osor – Kavanela; 6. Biljane Donje (Batović 1980, Tab. VI, 6; Hiller 1991, 282, Tab. 39, 399); 7. Nin (Batović 1981, 128, k. 324; Hiller 1991, 282, 284, 367, Sl. 85E); 8. Velika Kladuša (Čurčić 1907, 208-209, Tab. II: 5; König 2004a, 143, Sl. 10); 9. Veliki Mošunj (Truhelka 1913; Čović 1983, 435, 438, Sl. 30, 1. 9-12; 31, 12-13; Harding 1995, Tab. 65-66; König 2004a, 225-227, Tab. 63-66; König 2004b, 132, Sl. 1, 4; Gavranović 2011, 230-231, Sl. 232, 5); 10. Krehin Gradac (Čović 1971, Tab. VI, 1-2; Човић 1976, 260, Sl. 144; Čović 1987a, 448-449, Sl. 142-144; König 2004a, 200-206, Tab. 70-76); 11. Bosanski Petrovac – Smoljana (Ђурчић 1902, 239, Sl. 12); 12. Kumanovo – Vojnik (Mitrevski 1997, 246); 13. Valandovo – Dedeli, grob 14 (Videski / Temov 2005, 31, k. 218); 14. Gevgelija – Suva Reka (Videski / Temov 2005, 31, k. 214-215); 15. Vergina, grob AZ VIII; Malamas Γ1 (Ανδρόνικος 1969, 144, Sl. 84-85, Tab. 127-128; Radt 1974, 129, Tab. 32, 8; 39, 28-33; Rohmiopoulou / Kilian-Dirlmeier 1989, 101, 123, 141, Sl. 20-21; 26, 6, 8-9; Pabst 2012, 138-139, Sl. 14); 16. Basciano (Montelius 1895, Tab. 130, 8-10); 17. Porto Sant'Elpidio (Porto S. Elpidio 2010, 31; Saldalamacchia 2011, 171, Sl. 54); 18. Monteroberto (Chiappetti 1880, 345-345, Tab. IX, 7; Montelius 1895, 762, Sl. 5d); 19. Novilara – Servici grob 85 (Beinhauer 1985, Tab. 139, 1538; Iaia 2007, Sl. 1); 20. Celldömölk – Sághegy (Patek 1968, 148, k. 630, Tab. XXVII, 12)

vezanosti s njime. Srodan tip II koji je obilježio prostor zapadnojadranskih Picena zastupljen je s najmanjim brojem od 7 komada, dok se tipo-

vi III i IV, na zapadnobalkanskom području i u Makedoniji, predstavljaju s oko 19 primjeraka u svakome tipu. Prostorna raspodjela ukazuje, me-

đutim, i na znakovit međuodnos tih kulturnih okruženja, koji se svakako odražavao u tadašnjoj komunikaciji višeznačnosti, osobito onoj neverbalnog karaktera. Tako se primjerice na središnjem liburnskom teritoriju nalaze falere I. i III. tipa, a da pritom ondje nije zastupljena neka zasebna lokalna varijanta njihove izradbe, što bi se možda moglo razumijevati amblemskim obilježjem izvornih doseljenica na liburnsko područje. Utjecaj iz oba kulturna kruga bit će time zapravo posve logičan, iako kontekstualno i dalje ostaje nedefiniran. Na prostoru zapadnog Balkana zastupljene su falere III. i IV. tipa, i ako ih razmatramo u određenoj dijakronoj pojavi, možda će tu biti moguće uočiti razvojni put od IV. prema III. tipu koji bi kronološki mogao biti nešto mlađeg datuma. Zanimljiva je svakako činjenica koja za sada ne potvrđuje prisutnost falera II. tipa izvan picenskog područja, pogotovo ne u nošnji toliko srodnih Liburna. Tako će tzv. izvedenica iz Sághegya i dalje obilježavati vrlo specifičnu pojavu, tj. specifičan metaforički subjekt, bez obzira na njezino podrijetlo.

Iz predočenog se uočava i nesrazmjer njihovih nošnji u pojedinim kulturama. Izuzev izuzetno vrijednih nošnji pokojnica u Vergini, i u raskošnoj nošnji picenskih žena označavati će i najviše privilegirani status tamošnjeg aristokratskog društva, čije iznimno potencirane pandane vidimo i u nošnjama južnijih Lukana i Enotra. S istom perspektivom valja razmatrati i bogate, velike ostave miješanog sastava iz zapadnobalkanskog prostora Krehin Gradca i Velikog Mošunja, gdje je ogled ženskog počela i više nego izvjestan. Kroz taj se aspekt nošnja iz područja Gornjeg Jadrana i prijalpskog zaleđa svakako čini daleko skromnijom i/ili oskudnijom, što se djelomično mora pripisati i relativno malom broju preciznije poznatih okolnosti njihova nalaženja, dok u većini situacija svjedoči upravo u korist semantičke i semiotičke vrijednosti biti i smisla samoga predmeta. Međutim, kako se nalazi s po samo jednim ili u sklopu od dva primjerka, shodno analognim primjercima iz drugih kulturnih skupina, možemo ih smatrati dijelom naročite nošnje koja se najvjerojatnije nosila kao prišivak na odjeći eminentnije ženske osobe.

Svi su navedeni razlozi bili poticajem što su upravo falere, uz i neke druge nalaze nošnje/nakita, bile pokretač čvršćeg sinkroniziranja kulturno-kronološkog vrednovanja kulturnih kon-

strukta od istočne obale Jadrana, preko zapadno-balkanskog do makedonsko-egejskog teritorija u vrijeme od druge polovice 10. do početnog 8. st. pr. Kr. već novog željeznodobnog kulturnog okruženja.⁷² Svakako su falere varijante IV1 u najvećoj mjeri obilježile stupnjeve Vergina III A-B, odnosno drugu polovicu 10. i 9. st. pr. Kr. iako će ostati u uporabi i do 8. st. pr. Kr.⁷³ Ako je suditi prema dosadašnjem pravilu njihova nalaženja, falere III. tipa obilježavati će pak drugu polovicu 9. i rano 8. st. pr. Kr. s obzirom na nalaz fibula i igala u tim ostavama. Usklađenost u dataciji potvrđuju i navedeni grobovi iz picenskog područja, tj. iz stupnja Picenum II, 9. i prve polovice 8. st. pr. Kr.⁷⁴ Naime, ondje se falere II. tipa nalaze s fibulama s jantantom na luku raznih varijanti, s lučnim fibulama listasto raskovanog luka s diskom na nozi, te posve karakteristično, s različitim varijantama fibula sa četiri spirale, što će, pored picenske, biti i odlika istovremene lukan-ske ženske nošnje iznimnog socijalnog statusa.

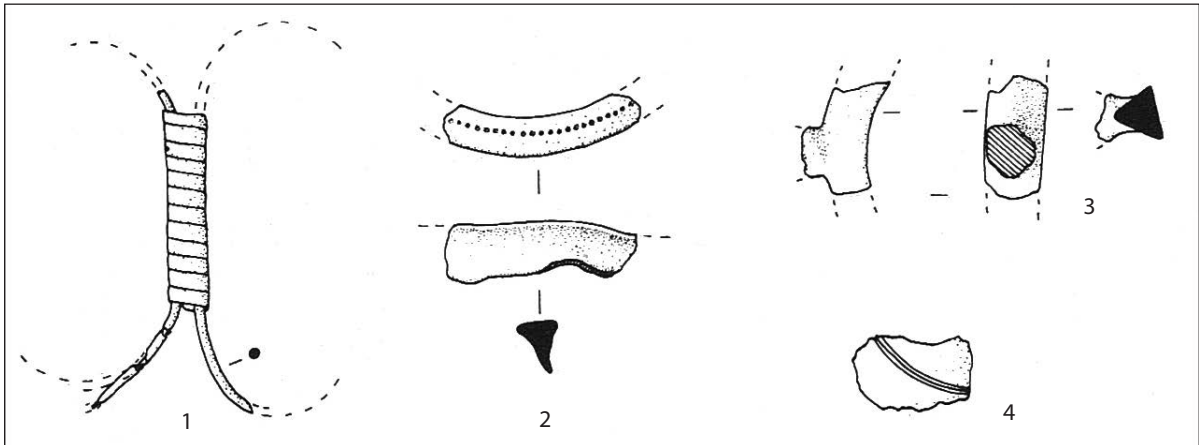
Najveći problem kronološke interpretacije imao je nepopustljivo tip I., jer je unatoč svemu, na prostoru Gornjega Jadrana i njegova zaleđa vrlo malo podesnih konteksta koji bi nam omogućili što precizniju dataciju primjene toga tipa falera. Ističe se međutim grob iz Ljubljane SAZU (Sl. 4), gdje keramika ne sudi više u kasno brončano, već u željezno doba Ljubljana IIa stupnja, što argumentiraju i ostali posebice nakitni predmeti u grobu. Ukoliko je grobna cjelina iz Rifnika sigurna, tada doista valja faleru shvaćati kao stariji predmet u grobu, u smislu tradicijske vrijednosti ili obiteljske dragocjenosti, kako ju je uostalom interpretirala i Biba Teržan,⁷⁵ ali ne iz kasnobrončanodobne, već iz ranoželjeznodobne tradicije. Od grobova iz škocjanske nekropole Brežec, grob 112 nema siguran kontekst pa je i Serena Vitri izražavala nevjericu glede njegove vjerodostojnosti, slijedeći podatke iz dnevnika

⁷² Pare 1998, 337. Autorovo analiziranje između pojedinih kulturnih grupa, npr. Ljubljane ili Ruše, u odnosu na potpuno negiranje kulturnih grupa iz jadranskog ili zapadno-balkanskog područja njihovim izjednačavanjem pod tzv. pojmom "Dalmacija", od škocjanskog prostora do južno-jadranskog primorja, odnosno pod pojmom "Glasinac", za čitav teritorij Bosne i Hercegovine, već je bilo predmetom brojne kritike.

⁷³ Pare 1998, 339, Sl. 21, 14, 20; usp. dataciju T1 kod Rohmiopoulou / Kilian-Dirlmeier 1989, 101.

⁷⁴ Pare 1998, 325-326, Sl. 14, Tab. 2.

⁷⁵ Teržan 1990a, 69.

Sl. 13. Inventar groba 156 iz nekropole Brežec kod Škocjana (prema Vitri 1977).

Carla Marchesettija.⁷⁶ Stoga, ukoliko prihvatimo da je ulomak ukrašenog lima iz groba 156 uistinu ulomak falere tipa I, tada upravo on može poslužiti razmatranju nešto čvršćeg vremenskog oslonca.

Naime, u grobu su se nalazili ulomci brončanog noža, ali i ulomak fibule s četiri spirale spojene usporedno s navijenom tankom brončanom trakom u sredini. Riječ je o tipu fibule kojeg je još i Patrizia von Eles⁷⁷ smatrala iznimno rijetkim oblikom fibula karakterističnim samo za estensko područje, budući da su ondje bila istraжена dva takva primjerka. No, taj je tip već John Alexander izdvojio u zasebnu varijantu fibula s četiri spirale (IVd) određujući ih također uz estenski kulturni krug, ali pod utjecajem pozamanterijskog stila izradbe naočalastih fibula.⁷⁸ Napokon, te su fibule i klasificirane kao tip Este koje su vremenski određene njihovom stupnju Este II,⁷⁹ kraju 9. i do 8. st. pr. Kr. korigirane periodizacije.⁸⁰ Takvu će dataciju argumentirati i varijante drugih naočalastih fibula s četiri spirale iz npr. picenskog Monteroberta ili onih iz južne Italije.⁸¹ Međutim one ipak neće biti tako prostorno isključene kako se to dugo vremena predstavljalo, jer se nalaze rasprostranjene na širem prostoru *Caput Adriae* od Este preko San Vita al

Tagliamento⁸² i Mosta na Soči, grob 883,⁸³ sve do predmetnog groba iz brežečke nekropole (Sl. 13; 14), čije okolnosti nalaženja potvrđuju upravo predloženu dataciju. A, povezanost tog s glasi-načkim teritorijem već je bila istaknuta na pojedinim primjerima materijalne kulture, među kojima se posebno ističe brončana fibula s dvije rozete na luku iz Redipuglie srodna okruglim kalotastim pojasnim kopčama tipa 6, prema Barbari Teßmann.⁸⁴ U istu korist ispostavlja se napokon i ulomak deformirane fibule s dvije spirale i središnjim navojem iz Glasinca, Borovsko gomila II.⁸⁵ Na osnovi prisutnih elemenata, mogli bismo ju pribrojiti fibulama tipa Este čime bi se, u širem smislu, nedvojbeno potvrđivalo intenzivno međudjelovanje tih kulturnih regija. Primjerci pak iz istočnojadranskih kulturnih miljea Osora, Biljana Donjih i Nina nemaju moć argumenata glede vremenske odrednice, pa stoga ostaju datacije iz ostava obližnjeg zapadnobalkanskog zaleđa, i sada iz šireg prostora *Caput Adriae*, mjerodavne i vrijedeće za 9. i rano 8. st. pr. Kr. izrazito željeznodobnog kulturno-kronološkog konteksta. Ovim istraživanjem pokazalo se tako posve izvjesnim, i na primjeru manjih ukrašenih falera, kako je tradicija razvijenih komunikacijskih odnosa i izrazita semantičko-semiotička razina pojedinih predmeta u sustavu vrijednosti različitih kulturnih i društvenih poredaka⁸⁶ nastavila

⁷⁶ Vitri 1977, 80-81.

⁷⁷ Eles Masi 1986, 72-73, Tab. 42, 626-627.

⁷⁸ Alexander 1965, 17, Sl. 7, IVd.

⁷⁹ Ponzi Bonomi 1975, 28, Sl. 2, 8; Carancini 1975, 115, Sl. 33, 5.

⁸⁰ Usp. Pare 1998; Paciarelli 2001; Trachsel 2004; De Marinis 2005.

⁸¹ Lo Schiavo 2010.

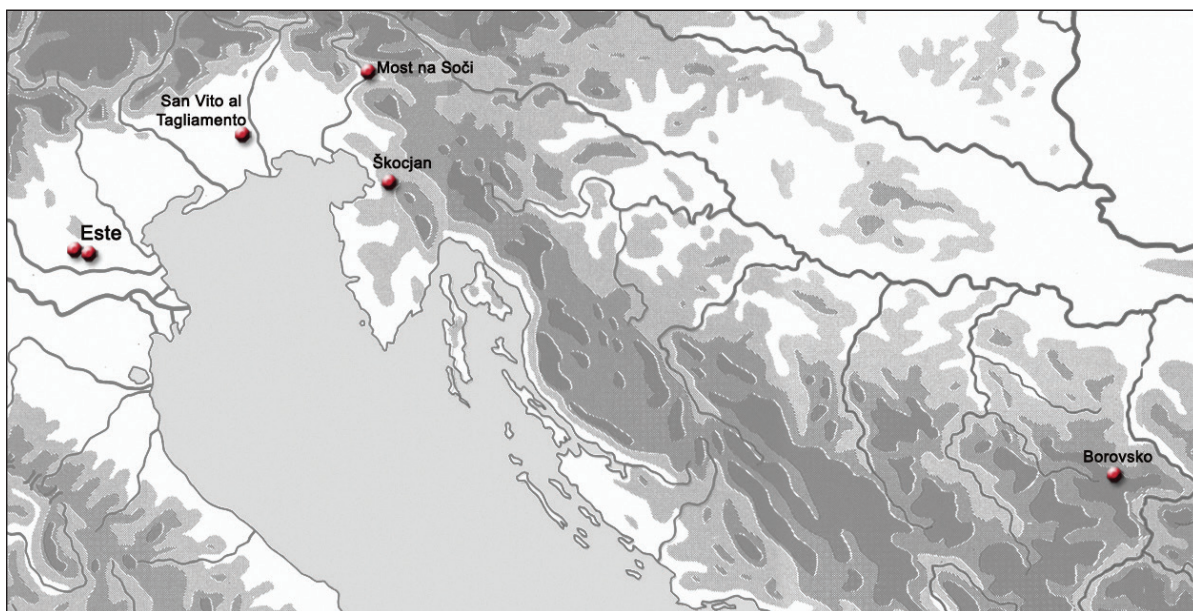
⁸² Cassola Guida 1983, 193, Tab. 46B, 3.

⁸³ Teržan i dr. 1984, Tab. 89, C1.

⁸⁴ Borgna / Montagnari Kokelj 1999, 146, Sl. 4, 1; Blečić Kavur / Miličević-Capek 2011, 51, bilj. 20; usp. Iaia 2007, 29.

⁸⁵ Fiala 1892, 439, Sl. 59.

⁸⁶ Npr. Kienlin 2005; Preucel 2006; Eggert 2010.

Sl. 14. Karta rasprostranjenosti fibula s četiri spirale tipa Este.

dobro utemeljenu tradiciju *kulturne koiné*⁸⁷ kasnog brončanog doba od Alpa, preko Jadrana i Balkana sve do Egeje.

Formalna i komparativna analiza u kultura-ma različitih estetika objasnile su da niti odabir samog predmeta, s obzirom na njegovu veličinu, oblik i ornament, kao niti njegovo nalaženje u kontekstima bogatih grobova odraslih žena ili prestolonasljednica, tj. djevojčica pokopanih u ritualu odraslih žena, niti njihovo zavjetovanje u važnim ostavama u špiljama, niti njihovo ritualiziranje ili obiteljsko njegovanje, nije odraz puke slučajnosti ili modnoga trenda, niti u značenjskom niti u kritičkom interpretiranju. Sve to, u prvome redu, svjedoči da je to predmet koji je bio predodređen ženskom početlu, ali i da pojedini ženski grobovi, posebno oni s područja *Caput Adriae* i zaleđa, svjedoče kako one nisu morale biti isključivo u materijalno ispostavljenim ansamblima nošnje pokojnica. Riječ je ponajprije o istaknutim osobnostima čiji je status morao biti znatno iznad prosječnog, pa i od samog vrha aristokracije zajednice kojemu je pripadala. Zato se iznimna vrijednost pripisuje upravo šifriranim znakovima u ornamentu svih ovdje izdvojenih tipova falera, kao predmetima malih dimenzija, ali velikog narativnog sadržaja.⁸⁸ Njima se, kao

nositeljima određenih simboličkih informacija, tj. kao komunikacijskom sredstvu, uglavnom pridavao astralni, solarni i kozmološki apostrof, zbog čega su mogle imati, u smislu višeznačnosti njihove metafore, i ulogu amuleta zaštitnika, apotropejskog i profilaktičkog, magičnog i metafizičkog, kako je to općenito za falere prosuđivao i S. Hansen.⁸⁹

Zanimljivo je naime to da se na svim tipovima i njihovim inačicama nalaze vješto i komprimirano akumulirane informacije kroz tzv. temeljne simbole: *krug*, *kvadrat*, *križ* i *središte*⁹⁰ (Sl. 5; 10). U sintaksi pravila ponavljanja, ti se temeljni simboli slažu jedan u drugoga kako bi stvorili semiotičku cjelinu ikonološki jasno prepoznatljivog programa. *Krug* je višestruko naglašen, od samog oblika falere do više puta ponovljenog ukrasa koncentričnih kružnica. Kao središnji je motiv najčešće prisutan *kvadrat* konkavnih stranica, tj. *romb* ili *križ*, koji je točno upisan u krug. U samom središtu *romba* ili *križa* nalazi se *središte*, tj. zašiljeni trn na vrhu kalote. Semantički, romb se smatra simbolom ženstvenog, erotičnog, tj. simbolom vulve kao maternice života, s čime se tijesno povezuje inicijacijski prijelaz u ktonički svijet. Zbog toga je počesto interpretiran i kao spoj između neba i zemlje, gornjeg i donjeg svi-

⁸⁷ Usp. Blečić Kavur 2012a; Blečić Kavur 2012b – s referentnom literaturom na temu.

⁸⁸ Knappett 2012.

⁸⁹ Hansen 1994, 258-261, 269, usp. Preucel 2006, 84-85.

⁹⁰ Chevalier / Gheerbrant 2006, 271, 280, 295, 570; Lawlor 2003, 90-95; Tresidder 2003, 313.

jeta.⁹¹ Ukoliko ipak držimo da je riječ o *kvadratu* konkavnih stranica, tada će, kao i po pitanju simboličke *križa*, kome se približuje barem po pitanju varijanti I Ib falera, biti riječ o muškom počelu, koji se smatra simbolom zemlje, materije, stvarnog i stabilnog.⁹² Krug oko njega simbolizira jedinstvo, vječnost, savršenstvo. No, ono zapravo predstavlja i snagu/veličinu ženskoga principa. Krug je interpretiran kao kozmičko nebo, kružnog i nepromjenljivog oblika zaštitničkog karaktera, a u aspektu koncentričnih kružnica, kao i u našim primjerima, predstavlja stupnjevitost biti, stvaranje kozmičke, tj. univerzalne hijerarhije.⁹³ Stoga su krug i kvadrat, kao središnji ideogrami svete geometrije, prihvaćeni kao simboli stapanja tvari i duha.⁹⁴ Ambivalentno, međutim, takva kombinacija u vertikalnoj projekciji prekida ritam i izaziva ponovno kretanje, novu ravnotežu, pa se i na primjeru ovih falera može poimati jedan od oblika spajanja zemaljskog i nebeskog, nesavršenog i savršenog, i to u trnu, tj. *središtu* koji obilježava žarište dinamične i usredotočene energije koja spaja nasuprotne sile. Iz tog središta u procesima emanacije i divergencije otpočinje zapravo gibanje ka nezaustavljivoj kreativnoj reprodukciji i reinkarnaciji kozmičkog, ka univerzalnosti u smislu reducirane ili primordijalno izbalansirane *mandale*.⁹⁵ Snazi ženskog duha osim kruga i kružnica pridonose i drugi manji (solarni) znakovi na svim tipovima falera, što vrijedi i za ukras girlandi na falerama tipa Ib, pogotovo one iz Osora. No, izrazitu vrijednost ima falera sa zoomorfnim prikazom urezane povorke pet jelena u nizu iz Krehin Gradca (Sl. 5, 20) koja za sada ostaje likovni *unicum*.

Premda se opisani koncept ukrašavanja kao medij određene metaforičke poruke specifičnog značenja nalazi već na iglama iz starije faze kasnog brončanog doba, što je posebno, npr. u paraleli s iglom iz Villethierryja, isticao S. Hansen,⁹⁶ u istom pravcu dobro je izdvojiti i znatno bližu, a kronološki mlađu iglu iz Donje Doline, jer na vrhu bikonične glavice ima urezan motiv girlan-

di spojenih u romb, a iz čijeg središta izlazi visok zašiljen trn.⁹⁷ Igla je povezana uz ornamentaciju panonskog i istočnoalpskog kulturnog kruga kasnobrončanog doba, ali s određenim mjesnim specifičnostima.⁹⁸ Nadalje, Ch. Pare je pak aktualizirao usporedbu ukrasa falera iz Škocjana i Krehin Gradca s onima na naočalastim fibulama iz Großweikersdorfa,⁹⁹ što se ne čini posve uspješnim odabirom, ne samo u smislu usporedbe s fibulama, već i, kako je rečeno, izjednačavanja falera iz ta dva nalazišta.

Međutim, glede ornamenta, najuvjerljivija usporedba u cjelokupnoj kompoziciji predstavlja se na raskošnim brončanim oklopima iz kulturnog prostora Mati s nalazišta Urakë.¹⁰⁰ Na tim su oklopima zastupljeni prikazi čak dvaju ovdje istaknutih shema ukrasa poznatih kod različitih tipova falera I. i III. tipa. Primičući se još bliže, na vrlo srodan način ukrašene su i brončane knemide iz glasinačkog groba Ilijak III/9¹⁰¹ (Sl. 15), za koje je Klaus Kilian dokazao da su zapravo izrađene preradbom upravo dvaju oklopa importiranih iz kulture Mati.¹⁰² Obje knemide imaju središnji motiv velikog medaljona izrađen na blizak način kao i na rozetama naočalaste fibule iz Krehin Gradca.¹⁰³ Dakako, niti to ne predstavlja potpunu novost u struci, jer je analogije između ilijačkih knemida i falera iz Krehin Gradca uspostavio već i G. von Merhart, dok je u opširnijoj analizi K. Kilian izdvojio srodnosti ukrasnih medaljona s tokama, kopčama, ali i s falerama iz čitavog zapadnobalkanskog prostora BiH.¹⁰⁴ Međutim, povezanost s falerama s prostora *Caput Adriae* i zaleđa nije bila postignuta. U prilog tomu, dobrodošao je naime urezan identičan motiv s rombom/kvadratom u središtu

⁹⁷ Marić 1964, 82, Tab. I, 12; Gavranović 2011, 165; K. Sl. 96, 2.

⁹⁸ Marić 1964, 23; Vasić 2003, 63.

⁹⁹ Pare 1998, 358, 368, bilj. 137; usp. Müller-Karpe 1959, Tab. 142, 4. 8; Betzler 1974, 133, Tab. 62, 918; 63, 919.

¹⁰⁰ Kilian 1973; Човић 1976, 275, Sl. 155; Islami 1981.

¹⁰¹ Benac / Čović 1957, Tab. XVI, 2-3; Човић 1976, 275-276, Sl. 154; Čović 1984, 19-20, Sl. 3; Čović 1987c, 592.

¹⁰² Kilian 1973.

¹⁰³ König 2004a, Tab. 70, 7.

¹⁰⁴ Za pojase kopče usp. Teßmann 2004, 173-174, Sl. 7-8; Tako je i motiv urezanog jelena, osim na faleri iz Krehin Gradca, prikazan i na drugim knemidama iz Ilijaka, Gornja Vinča tumul 13 (Човић 1976, 260, 278, Sl. 156; Čović 1984, 18-20, Tab. III, 8). Izgledno je, međutim, kako su na faleri, s obzirom na izvedbu rogova s paroščićima, vjerojatno prikazana dva jelena i tri košute.

⁹¹ Chevalier / Gheerbrant 2006, 519; Чаусидис 2005, 93-100.

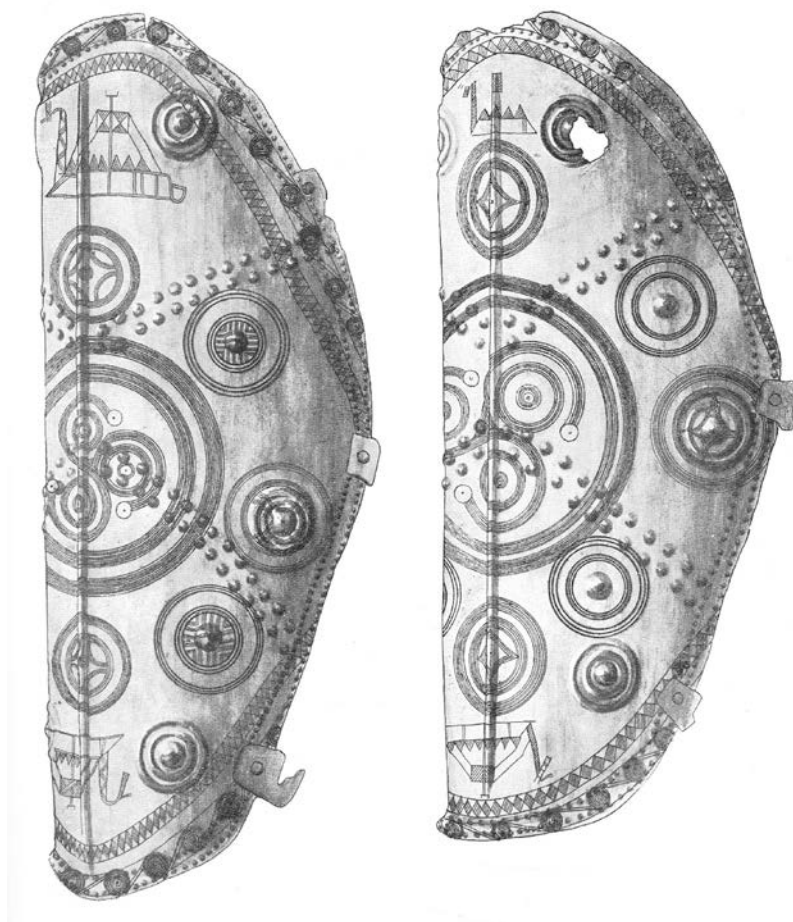
⁹² Chevalier / Gheerbrant 2006, 271-272, 295-296; Чаусидис 2005, 93-100.

⁹³ Jaffe 1987, 240-249; Lawlor 2003, 6-15; Tresidder 2004, 313-315; usp. Чаусидис 2005, 309-321.

⁹⁴ Fontana 1994, 54-55; Lawlor 2003.

⁹⁵ Fontana 1994, 60-61; Chevalier/Gheerbrant 2006, 337-338, usp. Чаусидис 2005, 38-40.

⁹⁶ Hansen 1994, Sl. 159, 2.

Sl. 15. Knemide iz groba u ilijačkom tumulu III/9 (prema Benac, Čović 1957).

kao kod falera tipa I; kako na jednoj od knemida iz Ilijaka (Sl. 15, 2), tako i na jednom od oklopa iz Urakë,¹⁰⁵ a koji se pojavljuje čak četiri puta sa svih strana središnjeg najvećeg medaljona s urezanim koncentričnim kružnicama i središtem. Time se repertoar motiva može proširiti sve do sjevernog Jadrana i istočnoalpskog prostora, odnosno može se pratiti i na dijelu zapadnobalkanskog teritorija na kojem falere predmetnih tipova za sada nisu zabilježene.

Motiv medaljona geometrijskog načina ukrašavanja obrazlagan je u okviru širenja zapadnobalkanskog geometrijskog stila,¹⁰⁶ iako ga općenito valja razumijevati u snažno prihvaćenom geometrizmu umjetnosti, kao dijelu neverbalne, tj. vizualne komunikacije starijeg željeznog doba šireg kulturnog kruga koji će, u različitim varijacijama, preživjeti tijekom čitavog starijeg že-

ljeznog doba na području zapadnog Balkana. To upravo dobro ilustriraju brojne spomenute toke i pojasne kopče. Pa iako je ovdje riječ o predmetima izrazito muške atribucije oklopa i knemida, tako izveden ukras motiva temeljnih simbola, prethodno doveden u prisan odnos s predmetima ženske atribucije, imat će i ovdje isto ikono-loško i semantičko određenje narativnog zapisa u smislu koncepta zaštite i vitalnosti, univerzalnog i metafizičkog.

Svrha okrugle falere s trnom i geometrijskim ukrasom isključivo u smislu estetski dekorativnog elementa, tj. nakita bogate nošnje, čini se sada malo vjerojatnom. Mnogo prihvatljivijim i razumljivijim nameće se stajalište po kojem se taj predmet ženskog atributa pojavljuje kao medij sa svrhom amblema, određenog odličja koje je imalo semantički kodiranu a prepoznatljivu vrijednost u komunikacijskim odnosima kultura i estetika velikoga prostora. Osobe koje su ga posjedovale morale su imati izuzetan status kul-

¹⁰⁵ Islami 1981, 48, Sl. 2-3.

¹⁰⁶ Čović 1984, 9-20.

tnog, magičnog ili sakralnog karaktera za vrijeme velikih promjena s početkom starijeg željeznog doba. Njegovo baštinjenje, ritualiziranje i žrtvovanje, kao dragocjene, ispred svega izričite metaforičke vrijednosti u znakovitom sinkronom i dijakronom rasporedu, samo još dodatno osnažuje tu tezu.

Zahvala

Prilikom izradbe ove studije na razne su mi načine pomogle drage kolegice pa im i ovom prilikom želim izraziti svoju iskrenu zahvalnost: Zrinka Ettinger Starčić (Lošinjski muzej, Mali Lošinj), Lidija Bakarić (Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb), Brina Škvor Jernejčič (Narodni muzej Slovenije, Ljubljana) i Melisa Forić (ANUBiH, Sarajevo). Posebno hvala upućujem mom Borisu Kavuru (Univerza na Primorskem, Koper) zbog kojeg i ovo istraživanje ima smisao.

Summary

Ornamented bronze phalerae with a thorn: ornament as an emblem

The presented research deals with ornamented bronze phalerae with a thorn from several cultural groups from the territory of the Northern Adriatic and its hinterland. It was motivated by the treating of such a phalera discovered in Osor on the island of Cres in Kvarner. Considered and critically evaluated in a broader cultural context, the phalerae were formally analysed and due to their stylistic features divided in to four basic types with further variants. Type I being the characteristic for the area of *Caput Adriae* and its Alps hinterland (Figs. 2-5, 13), type II for the territory of the of Italic Piceni (Figs. 5-8), type III for the western Balkan area of Dinaric Alps (Fig. 5,10) and type IV for the territory of ancient Macedonia (Figs. 10-11).

The mutual relationship of individual types has been the backbone of the research history (Fig. 12). However, the concentration of individual types in specific areas demonstrated, despite their similarities, a degree of individuality in aestheticism and a local-specific fabrication, wearing and depositing habits which separate them as an individual jewelry groups ideologically and semantically present in the attire of the wider cultural area. Contrary to the previous research for this publication the majority of discovered

phalerae were collected and analyzed. Consequently we were able to observe as much as 10 examples of Type I phalerae from the wider area of *Caput Adriae*. Due to their quantity, they can be considered as being one of the cultural characteristics of the area of Škocjan. The area, the phalera from Osor should be considered as being directly related to. Their spatial distribution demonstrates specific interrelationship of those cultural areas reflected in the communication of ambiguity, non-verbal in particular. From the demonstrated we can also notice the disproportionality in their use of being part attire in individual cultures. Apart from highly valuable attire of the deceased women in Vergina and the luxurious attire of the Picenian women, they will also designate the highly privileged status of the local aristocracies. And their exceptionally intensified equivalents can be seen in the attires of the southern Lucani and Enotri (Fig. 9). From the same perspective one should evaluate the rich, large hoards with a mixed composition from the western Balkan area such as Krehin Gradac and Veliki Mošunj (Fig. 5, 13-20) where the reflection of the female principles is more than evident. Observed through this perspective, the attire from the area of northern Adriatic's and alpine hinterlands seems rather modest which could be partially attributed to the relatively small number of precise details about the context of their discoveries. While at the same time, in majority of cases it bears testimony in favor of their semantic and semiotic value, of their sense and essence of the artifact itself. Of an artifact, a part of specific attire, which was most probably worn as an accessory on the clothing of eminent female individuals. Phalerae were, besides some other elements of attire/jewelry the initiators for a tighter synchronized cultural and chronological evaluation of cultural groups from the territory of the Eastern Adriatic coast, through the Western Balkans and the Macedonian-Aegean territory in the period from the second half of the 10th to the beginning of the 8th century BC marking the new Iron Age cultural environment. In this perspective, more precise dating of the variant I phalerae also contributed to this issue, should we accept the fact that the fragment of ornamented bronze metal sheet from the grave 156 of Brežec necropolis near Škocjan (Fig. 13) is a fragment of this type of phalerae. Due to the presence of a fragment of fibulae with four spirals joint with rolled up bronze tape of the so called Este type (Fig. 14) dated to the phase Este II, we can notice assume the use of these phalerae already in the period from 9th to the 8th century BC, according to revised periodization.

Formal and comparative analysis in cultures with different aesthetics explained that neither the selection of the object itself, according to its size, form and decoration, nor its discoveries in context of wealthy

graves of adult female and/or girls buried according to the rituals reserved for adult females, nor their votive offerings in important hoards in caves, nor their ritualisation or family cherishing, were the reflection of pure coincidence or fashion trend. Not in their meaning, nor in their critical interpretation. All this demonstrates that we are dealing with an object being predetermined for the female principle, foremost for the distinguishing qualities and above average status. Therefore, the exceptional value is attributed precisely to the signs encrypted in the ornaments of all phalerae types, making them small objects with a great narrative content. Bearing certain symbolic information or being a communicational device, they were mostly credited with astral, solar and cosmological dimension which enabled them to have, in the context of the ambiguity of their metaphor, the role of an apotropaic, prophylactic, magical and metaphysical protective amulet, as it was generally assumed for phalerae by S. Hansen.

It is interesting to note that in all types and their variants, there are skillfully compressed and accumulated pieces of information expressed through the so called basic symbols: *circle*, *square*, *cross* and *central point* (Fig. 5;10). Within the syntax of repetition rules, these basic symbols are inserted one into another to create a semiotic entity of an iconologically clearly recognizable program which could be considered as of the forms of unification of the earthly and celestial, imperfect and perfect leading towards the unstoppable creative reproduction and reincarnation of the cosmic, towards the universality in the sense of an reduced and primordially balanced *mandala*. Although the described concept of ornamentation present in a certain metaphorical message can be already found on the pins from the older phase of the Late Bronze Age; regarding the ornament, the most convincing comparison to the entire composition is represented on luxurious bronze cuirasses from site of Urakë from Mati cultural area and on the bronze greaves from the tomb III/9 at Ilijak, Glasinac (Fig. 15) for which it was proven that they were made through the remodeling of two cuirasses imported from Mati culture. The geometrically ornamented medallion motif was explained within the spreading of the western Balkan geometric style, although it should be comprehended within well accepted geometrism of art which was a part of a non-verbal, visual communication of the wider cultural area in the Early Iron Age. Although these artifacts have particularly male attributes, such ornamentation composed of basic symbols will also have the same iconological and semantic determination of the narrative inscription in the conceptual sense of protection and vitality, universal and metaphysical.

Today the purpose of round phalerae with a thorn and geometric ornament as being only aesthetically

decorative elements of luxurious clothing seems less likely. More acceptable and understandable is the standpoint according to which this item of female attributes shows up as a media with the purpose of an emblem, of a specific decoration with semantically coded and recognizable value in communicational relationships of cultures and aesthetics of a large area. The persons who owned it had to have an exceptional status of the ritual, magical or sacral character during the period of great changes at the beginning of the Early Iron Age.

Literatura

- Alexander, J. 1965, The Spectacle Fibulae of Southern Europe, *American Journal of Archaeology* 69, 1965, 7-23.
- Ανδρόνικος, Μ. 1969, Βεργίνα Ι: το νεκροταφείο των τύμβων, Αθηναις 1969.
- Batović, Š. 1980, L'età del bronzo recente sulla costa orientale dell'Adriatico, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* XVIII/16, 1980, 21-62.
- Batović, Š. 1981, Nakit u prapovijesti sjeverne Dalmacije, u: Batović Š. (ed.), *Nakit na tlu sjeverne Dalmacije od prapovijesti do danas*, Zadar 1981, 94-115.
- Beinhauer, K. W. 1985, Untersuchungen zu den eisenzeitlichen Bestattungsplätzen von Novilara (Provinz Pésaro und Urbino/Italien): *Archäologie, Anthropologie, Demographie; Methoden und Modelle*, Frankfurt a. M. 1985.
- Benac, A. / Čović, B. 1957, Glasinac-Teil II Eisenzeit, *Katalog der vorgeschichtlichen Sammlung des Landesmuseums in Sarajevo* 2, Sarajevo 1957.
- Betzler, P. 1974, Die Fibeln in Süddeutschland, Österreich und der Schweiz. I. *Prähistorische Bronzefunde* XIV/3, München 1974.
- Blečić Kavur, M. 2010, *Željezno doba na Kvarneru*. Univerza v Ljubljani, doktorska disertacija, Ljubljana 2010.
- Blečić Kavur, M. 2012a, Caput Adriae in kultura mediteranstva. Egejski elementi pozne bronzaste dobe na severnem Jadranu in v njegovem zaledju, u: Gaspari, A. / Erič, M. (ed.), *Potopljena preteklost: arheologija vodnih okolij in raziskovanje podvodne kulturne dediščine v Sloveniji*, Ljubljana 2012, 101-108.
- Blečić Kavur, M. 2012b, Plovidba duž Caput Adriae: plovidba Svijetom?, *Histira Antiqua* 21, 2012, 215-229.
- Blečić Kavur M. / Miličević-Capek, I. 2011, O horizontu ratničkih grobova 5. stoljeća na prostoru istočne obale Jadrana i njezina zaleđa: primjer no-

- vog nalaza iz Vranjeva Sela kod Neuma / On the horizon of warrior graves from 5th century BC on the territory of the eastern Adriatic coast and its hinterland: the case of a new discovery in Vranjevo Selo near Neum, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 28, 2011, 31-94.
- Borgna, E. / Montagnari Kokelj, E. 1999, Nuove ricerche su complessi protostorici ai confini settentrionali dell'Istria, u: *Protostoria e storia del "Venetorum Angulus"*, Atti del XX Convegno di Studi Etruschi ed Italici, Portogruaro-Quattro D'Altino-Este-Adria 16-19. 09. 1996, Pisa-Roma 1999, 131-156.
- Brasili, P. / Bianchi, E. / Ventrella, A. R. 2004, Traumatic Events and Life-Style in Ancient Italian Populations, *Collegium Antropologicum* 28, 2004/1, 179-191.
- Brunšmid, J. 1901, Groblje bronsanog doba na Klačenicima kod Jablanca (kotar Senj) – Povijest mjesta Jablanca, *Viestnik hrvatskoga arheološkoga društva*, N.s. V, 1901, 53-62.
- Carancini, G. L. 1975, Cronologia relativa – Este, u: Peroni, R. (ed.), *Studi sulla cronologia della civiltà di Este e Golasecca*, Origines, Firenze 1975, 108-149.
- Cassola Guida, P. 1983, San Vito al Tagliamento, u: *Preistoria del Caput Adriae*, Udine 1983, 193-195.
- Chevalier, J. / Gheerbrant, A. 2006, *Slovar simbolov. Miti, sanje, liki, običaji, barve, števila*, Ljubljana 2006.
- Chiappetti, A. 1880, IV. Monteroberto, *Notizie degli Scavi di antichità* 1880, 343-348.
- Crismani A. / Righi, G. 2002, Le sepolture protostoriche e il catalogo dei materiali, u: Viduli Torlo, M. (ed.), *La necropoli di San Servolo. Veneti, Istri, Celti e Romani nel territorio di Trieste*, Civici musei di Storia ed Arte, Trieste 2002, 63-88.
- Чарусидис Н. 2005, Космолошки слики: Симболизација и митологизација на космосот во ликовниот медиум, Скопје 2005.
- Čerče, P. / Turk, P. 1996, Depoji pozne bronaste dobe – najdiščne okoliščine in struktura najdb / Hoards of the Late Bronze Age – the circumstances of their discovery and the structure of the finds, u: Teržan, B. (ed.), *Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem / Hoards and Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Ages in Slovenia II*. Katalogi in monografije 30, Ljubljana 1996, 7-30.
- Čović B. 1962, Grobnice željeznog doba iz Crvenice kod Duvna, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LXIII–LXIV, 1961–1962, 25-49.
- Čović B. 1971, Nalaz praistorijskog nakita iz Otoka (Vitina), *Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* XXVI, 1971, 301-312.
- Човић Б. 1976, Од Бутмира до Илира, Сарајево 1976.
- Čović B. 1983, Srednjobosanska kulturna grupa, u: Benac, A. (ed.) *Praistorija jugoslavenskih zemalja IB – Brončano doba*, Akademija nauka i umjetnosti bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1983, 433-457.
- Čović B. 1984, Umjetnost kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali i u njenom taled, u: Benac, A. (ed.), *Simpozijum Duhovna kultura Ilira*, Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja LXVII/11, 1984, 7-40.
- Čović, B. 1987a, Srednjodalmatinska grupa, u: Benac, A. (ed.), *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja V – Željezno doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1987, 442-480.
- Čović, B. 1987b, Srednjobosanska grupa, u: Benac, A. (ed.), *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja V – Željezno doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1987, 481-528.
- Čović, B. 1987c, Glasinačka kultura, u: Benac, A., (ed.), *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja V – Željezno doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1987, 575-643.
- Бурчућ, В. 1902, Старине из околине Бос. Петровца, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 14, 1902, 229-255.
- Čurčić, V. 1907, Nekoliko prehistoričkih predmeta iz Bosne i Hercegovine u zbirci c. kr. naravoslovnoga dvorskoga muzeja u Beču, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* XIV, 1907, 203-214.
- Drechsler-Bižić, R. 1962, Japodske dvodelne fibule tipa Prozor, *Arheološki radovi i rasprave* 2, 1962, 295-312.
- Drechsler-Bižić, R. 1980, Nekropola brončanog doba u pećini Bezdanjači kraj Vrhovina, *Vjesnik Arheološkog muzeja Zagreb* 3. s. XII-XIII, 1979-1980, 27-77.
- Drechsler-Bižić R. 1983a, Srednje brončano doba u Lici i Bosni, u: Benac, A. (ed.), *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja IV – Brončano doba*. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1983, 242-270.
- Drechsler-Bižić R. 1983b, Japodska kulturna grupa, u: Benac, A. (ed.), *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja IV – Brončano doba*. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1983, 374-389.
- De Marinis, R. C. 2005, Cronologia relativa, *cross-dating e datazioni cronometriche tra Bronzo Finale e Primo Ferro: gualche spunto di riflessione metodologica*, *Mediterranea I*, (2004) 2005, 15-52.
- Eggert, H. 2010, Hermeneutik, Semiotik und Kommunikationstheorie in der Prähistorischen Archäologie: Quellenkritische Erwägungen, u: Juwig, C. / Kost, C. (ed.), *Bilder in der Archäologie – eine*

- Archäologie der Bilder?, Tübinger archäologische Taschenbücher 8, Münster 2010, 49-74.
- Eles Masi, P. V.* 1986, Le fibule dell'Italia settentrionale, Prähistorische Bronzefunde XIV/5, München 1986.
- Fiala, F.* 1982, Rezultati prehistoričkog ispitivanja na Glasincu u ljetu 1892, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini IV, 1892, 389-444.
- Fontana, D.* 1994, The Secret Language of Symbols: a visual key to symbols and their meanings, San Francisco 1994.
- Frey, O.-H.* 1991, Eine Nekropole der frühen Eisenzeit bei Santa Maria D'Anglona, (Katalog), Quaderni di archeologia e storia antica 1, Galatina 1991.
- Gabrovec, S.* 1965, Halštatska kultura Slovenije, Arheološki vestnik 15/16, 1964-1965, 21-63.
- Gabrovec, S.* 1983, Jugoistočnoalpska regija, u: Benac, A. (ed.), Praistorija Jugoslavenskih Zemalja IV – Brončano doba, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1983, 21-96.
- Gavranović, M.* 2011, Die Spätbronze – und Früheisenzeit in Bosnien, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 195, Bonn 2011.
- Greci, Enotri, Lucani* 1996, I Greci in occidente: Greci, Entori e Lucani nella Basilicata meridionale, Bianco, S. / Bottini, A. / Pontrandolfo, A. / Russo Tagliente, A. / Setari, E. (ed.), Napoli 1996.
- Guštin, M.* 1979, Notranjska. K začetkom željezne dobe na Severnem Jadranu, Katalogi in Monografije 17, Ljubljana 1979.
- Hansen, S.* 1994, Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhônetal und Karpatbecken, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 21, Bonn 1994.
- Harding, A.* 1995, Die Schwerter im ehemaligen Jugoslawien, Prähistorische Bronzefunde IV/14, Stuttgart 1995.
- Hiller, G.* 1991, Zur japodischen und liburnischen Früheisenzeit Nordwestjugoslawiens, Teil 1, 2. Phil. Diss., Heidelberg 1991.
- Iaia, C.* 2007, Identità e comunicazione nell'abbigliamento femminile dell'area circumadriatica fra IX e VII secolo a.C., u: von Eles, P. (ed.), Le ore e i giorni delle donne. Dalla quotidianità alla sacralità tra VIII e VII secolo a.C., Museo Civico Archeologico di Verucchio, Verucchio 2007, 25-36.
- Islami, S.* 1981, Mbi parzmoren ilire / La cuirasse illyrienne, Iliria 2, 1981, 41-51.
- Jaffé, A.* 1987, Simbolizam u likovnim umjetnostima, u: Jung, C. G., Čovjek i njegovi simboli, Zagreb 1987, 230-271.
- Kilian, K.* 1970, Früheisenzeitliche Funde aus der Südostnekropole von Sala Consilina (Provinz Salerno), Archäologische Forschungen in Lukani- en III, Heidelberg 1970.
- Kilian, K.* 1973, Zu geschnürten Schienen der Hallstattzeit aus der Ilijak-Nekropole in Bosnien, Germania 51, 1973, 528-535.
- Kienlin, T. L.* 2005, Die Dinge als Zeichen: Zur Einführung in das Thema, u: Kienlin, T. L. (ed.), Die Dinge als Zeichen: Kulturelles Wissen und materielle Kultur. Internationale Fachtagung an der Johann Wolfgang Goethe-Universität, Frankfurt am Main 3.-5. April 2003, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 127, Bonn 2005, 1-20.
- Knappe, C.* 2012, Meaning in Miniature: Semiotic networks in material culture, u: Jessen, M. / Johannsen, N. / Juel Jensen, Helle (eds.), Excavating the mind, Aarhus 2012, 87-109.
- König, P.* 2004a, Spätbronzezeitliche Hortfunde aus Bosnien und der Herzegowina, Prähistorische Bronzefunde XX/11, Stuttgart 2004.
- König, P.* 2004b, Zur Rekonstruktion des Rahmengesänges aus dem Hortfund von Veliki Mošunj (Mittelbosnien), Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja XXXIII-31, 2004, 127-137.
- Lawlor, R.* 2003, Sacred Geometry: Philosophy and Practice, London 2003.
- Leonelli, V.* 2003, La necropoli della prima età del ferro delle acciaierie a Terni: contributi per un'edizione critica, Grandi contesti e problemi della protostoria italiana 7, Firenze 2003.
- Lo Schiavo, F.* 1970, Il gruppo liburnico-japodico, per una definizione nell'ambito della protostoria balcanica, Atti della Accademia Nazionale dei Lincei, VIII/14, 1970, 363-524.
- Lo Schiavo, F.* 2010, Le Fibule dell'Italia meridionale e della Sicilia dall'età del bronzo recente al VI secolo a. C., Prähistorische Bronzefunde XIV/14, Stuttgart 2010.
- Magnani, E.* 1999, Blattbügelfibel, k. 66, u: Die Picener. Ein Volk Europas (Katalog), Frankfurt 1999, 193.
- Marić, Z.* 1964, Donja dolina, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu XIX, 1964, 5-128.
- Marijan, B.* 2002, Razvoj simbolike vodenih ptica na primjeru prsnoga nakita kasnoga brončanog i ranoga željeznog doba u Bosni i Hercegovini, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 32/30, 2002, 217-234.
- Merhart, G. V.* 1956, Über blecherne Zierbuckel (Faleren), Jahrbuch des Römisch-Germanisches Zentralmuseum 3, 1956, 28-116.
- Merhart, G. V.* 1969, Donauländische Beziehungen der früheisenzeitlichen Kulturen Mittelitaliens, u: Kossack, G. (ed.), Hallstatt und Italien. Gesam-

- melte Aufsätze zur Frühen Eisenzeit in Italien und Mitteleuropa, Mainz 1969, 16-110.
- Merhart, G. v. 1969, Geschnürte Schienen, u: Kossack, G. (ed.), Hallstatt und Italien. Gesammelte Aufsätze zur Frühen Eisenzeit in Italien und Mitteleuropa, Mainz 1969, 172-226.
- Mihovilić, K. 2001, Nezakcij, Prapovijesni nalazi 1900.–1953. / Nesactium, Prehistoric finds 1900–1953, Monografije i Katalozi 11, Pula 2001.
- Mihovilić, K. 2007, I vasi tipo kothon nell'Adriatico orientale, u: Guštin, M. / Ettel, P. / Buora, M. (ed.), Piceni ed Europa, Atti del convegno, Archeologia di frontiera 6, Udine 2007, 85-94.
- Mitrevski, D. 1997, Protoistoriskite zaednici vo Makedonija. Preku pogrebuvanjeto i pogrebnite manifestacii, Kulturno-istorisko nasledstvo na Republika Makedonija 37, Skopje 1997.
- Montanaro, A. C. 2007–2008, La “nascita dei principi” in Daunia e le influenze dell’ Orientalizzante tirrenico: alcune riflessioni, Taras, Rivista di archeologia XXVII/XXVIII, 2007–2008, 7-48.
- Montelius, O. 1895, La civilisation primitive en Italie depuis l'introduction des métaux, Stockholm 1895.
- Müller-Karpe, H. 1959, Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen, Römisch-Germanische Forschungen 22, Berlin 1959.
- Nadbath, B. 2004, Metallene Einzelfunde der Bronze- und Eisenzeit im Raum von Bosnien und Herzegowina, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 33/31, 2004, 33-125.
- Negrone Catacchio, N. 2007, Le vesti sontuose e gli ornamenti. Monili d'ambra e di materie preziose nelle tombe femminili di età orientalizzante e arcaica in Italia, u: Blečić, M. / Črešnar, M. / Hänsel, B. / Hellmuth, A. / Kaiser, E. / Metzner-Nebelsick, C. (ed.), Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan, Situla 44, 2007, 533-556.
- Nijboer, A. 2010, Italy, its interconnections and cultural shifts during the Iron Age, u: Atti XVII Congresso Internazionale di Archeologia Classica; Incontri tra Culture nel Mondo Mediterraneo Antico. Roma, Palazzo della FAO, September 22–26, 2008, Bollettino di Archeologia on line I (Volume speciale), 2010, 1-22.
- Pabst, S. 2008, Zur absoluten Datierung des ersten früheisenzeitlichen Horizontes auf dem nördlichen Zentralbalkan, Germania 86, 2008, 591-654.
- Pabst, S. 2009, Bevölkerungsbewegungen auf der Balkanhalbinsel am Beginn der Früheisenzeit und die Frage der ethnogenese der Makedonen, Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 124, 2009, 1-73.
- Pabst, S. 2012, Die Brillenfibeln: Untersuchungen zu Spätbronze- und ältereisenzeitlichen Frauen-trachten zwischen Ostsee und Mittelmeer, Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 25, Rahden/Westf. 2012.
- Pacciarelli, M. 2001, Dal villaggio alla città. La svolta protourbana del 1000 a.C. nell'Italia tirrenica, Grandi contesti e problemi della Protostoria Italiana, Roma 2001.
- Pare, C. F. E. 1998, Beiträge zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in Mitteleuropa, Teil 1. Grundzüge der Chronologie im östlichen Mitteleuropa (11.–8. Jahrhundert v. Chr.), Jahrbuch des Römisch-Germanisches Zentralmuseum 45/1, 1998, 293-433.
- Patek, E. 1968, Die Urnenfelderkultur in Transdanubien, Budapest 1968.
- Peroni, R. 1992, Villanoviano e Fermo? u: La Civiltà Picena nelle Marche, Studi di onore di G. Annibaldi. Contributi presentati al Convegno sulla Civiltà Picena nelle Marche – Ancona 1988, Ripatransone 1992, 13-38.
- Ponzi Bonomi, L. 1975, Le fibule della fase più antiche, u: Peroni, R. (ed.), Studi sulla cronologia della civiltà di Este e Golasecca, Origines, Firenze 1975, 23-30.
- Porto Sant'Elpidio 2010, Necropoli picena di Porto Sant'Elpidio. Bergonzi, G. / Ritrecina, M. (ed.), Origini: Vita e Morte nell'Età del Ferro, Catalogo della mostra, 20. 06. 2009 – 06. 01. 2010, Porto Sant'Elpidio 2010.
- Preucel, R. W. 2006, Archaeological Semiotics, Oxford 2006.
- Radimský, V. 1894, Gromile u bilečkom kotaru u Hercegovini, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini II, 1894, 97-103.
- Radt, W. 1974, Die früheisenzeitliche Hügelnekropole bei Vergina in Makedonien, u: Müller-Karpe, H. (ed.), Beiträge zu italienischen und griechischen Bronzefunden, Prähistorische Bronzefunde XX/1, München 1974, 98-147.
- Rhomiopoulou, K. / Kilian-Dirlmeier, I. 1989, Neue Funde aus der eisenzeitlichen Hügelnekropole von Vergina, Griechisch Makedonien, Prähistorische Zeitschrift 64, 1989, 86-145.
- Saldamacchia, N. L. 2011, Fibule a perla d'ambra tra Italia e Croazia, Tesi di Laurea, Università degli Studi di Napoli, Napoli 2011.
- Snodgrass, A. 1964, Early Greek armour and weapons: From the End of the Bronze Age to 600 B. C., Edinburgh 1964.
- Starč, f. 1954, Ilirske najdbe železne dobe v Ljubljani, Dela SAZU 9/7, Ljubljana 1954.
- Steffè De Piero, G. 1977, Scavi 1899: Fondo Silla, u: Steffè De Piero, G. / Vitri, S. / Righi G., La necropoli di Brežec presso San Canziano del Carso, Scavi Marchesetti 1896–1900, Monografie di Preisto-

- ria degli Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte I, Trieste 1977, 96-113.
- Teržan, B.* 1987, The Early Iron Age of the Central Balkans, *Archaeologica Iugoslavica* 24, Ljubljana 1987, 7-27.
- Teržan, B.* 1990a, Starejša železna doba na slovenskem Štajerskem / The early Iron Age in Slovenian Styria, *Katalogi in Monografije* 25, Ljubljana 1990.
- Teržan, B.* 1990b, Polmesečaste fibule. O kulturnih povezavah med Egejo in Caput Adriae, *Arheološki vestnik* 41, 1990, 49-88.
- Teržan, B.* 1996, Sklepna beseda / Conclusion, u: Teržan, B. (ed.), *Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem / Hoards and Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Ages in Slovenia II*, *Katalogi in monografije* 30, Ljubljana 1996, 243-258.
- Teržan, B.* 2002, Kronološki oris / Chronological Outline, u: Svoljšak, D. / Pogačnik, A., Tolmin, prazgodovinsko grobišče II / Tolmin, The prehistoric cemetery II, *Katalogi in Monografije* 35, Ljubljana 2002, 85-102.
- Teržan, B. / Lo Schiavo, F. / Trampuž-Orel, N.* 1984, Most na Soči (Santa Lucia II). Szombathyjeva izkopavanja, *Table*, *Katalogi in Monografije* 23/2, Ljubljana 1984.
- Teßmann, B.* 2004, Grabhügel 30 aus Rusanovići. Untersuchungen zu Kontakten zwischen der Glasinac-Hochebene und dem westlichen japodischen Raum (Lika-Hochebene), *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* XXXIII/31, 2004, 139-183.
- Trachsel, M.* 2004, Untersuchungen zur relativen und absoluten Chronologie der Hallstattzeit, *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 104, Bonn 2004.
- Tresidder, J.* 2004, 1001 simbol: ilustrirani vodnik skozi svet simbolov, *Notranje Gorice* 2004.
- Truhelka, Č.* 1899, Dva prehistorijska nalaza iz Gorice (Ljubuškog kotara), *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* XI, 1899, 339-395.
- Truhelka, Č.* 1913, Jedan odličan nalaz bronzane dobe iz Velikog Mošunja (Lašva), *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* XXV, 1913, 325-335.
- Truhelka, Č.* 1914, Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u doba prehistoričko. Vođa kroz prehistoričku zbirku zemaljskog muzeja u Sarajevu, *Glasnik Zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu* XXVI, 1914, 43-139.
- Turk, P.* 1994, Depo iz Mušje jame pri Škocjanu, *Magistrska naloga, Univerza v Ljubljani*, Ljubljana 1994.
- Turk, P.* 1996, Datacija poznobronastodobnih depojev / The Dating of Late Bronze Age Hoards, u: Teržan, B. (ed.), *Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem / Hoards and Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Ages in Slovenia II*, *Katalogi in monografije* 30, Ljubljana 1996, 89-124.
- Urleb, M.* 1974, Križna gora pri Ložu. Halštatska nekropola, *Katalogi i Monografije* 11, Ljubljana 1974.
- Vasić, R.* 2003, Die Nadeln im Zentralbalkan, *Prähistorische Bronzefunde* XIII/1, Stuttgart 2003.
- Videski, Z. / Temov, S.* 2005, Makedonske Bronze: željeznodobni nalazi na području Makedonije, Zagreb 2005.
- Vitri, S.* 1977, Scavi 1896. Fondo Gombac, u: Steffè De Piero, G. / Vitri, S. / Righi, G., *La necropoli di Brežec presso San Canziano del Carso. Scavi Marchesetti 1896-1900*, *Monografie di Preistoria degli Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte I, Trieste* 1977, 63-95.
- Žbona-Trkman, B. / Bavdek, A.* 1995-1996, Depoj-ski najdbi s Kanalskega vrha / The Hoards from Kanalski Vrh, u: Teržan, B. (ed.), *Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem / Hoards and Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Ages in Slovenia I i II*, *Katalogi in monografije* 30, Ljubljana 1995-1996, 31-71.

Zapadnobalkanski tip krstolike kopče iz Kačnja

Aleksandar Jašarević

Doboj

Godišnjak/Jahrbuch 2012, 41: 67-76
DOI:10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-40.4

Uvod

Poslije više od pola stoljeća od otkrića, Kačanj ostaje i dalje jedno od najznačajnijih nalazišta za interpretaciju ekonomskih, kulturnih i etničkih procesa koji su se zbivali u zaleđu južnog Jadrana krajem 6. i tokom 5. stoljeća stare ere. U otkrivenoj grobnoj jami bili su sahranjeni ratnici, najvjerojatnije vodeći članovi ove halštatske zajednice, sa svojim bogatim grobnim inventarom.

Kačanj se nalazi se na rubu Fatničkog polja u istočnoj Hercegovini. Čitava regija dio je izrazito kraškog krajolika Dinarskog gorja. Krajem 1957. godine, prilikom pošumljavanja brda Rudište ispod sela Kačanj kod Bileće, otkrivena je grobna jama, a materijal koji je otkriven tom prilikom predat je na čuvanje Opštinskom odboru u Bileći. Zaštitna arheološka iskopavanja pod rukovodstvom Z. Marića, pod otežanim vremenskim uslovima, započeta su krajem decembra iste godine.¹ Tom prilikom istražena je nabacana zemlja iz grobne jame gdje je većina materijala i bila otkrivena. Zbog vremenskih prilika istraživanja su morala biti prekinuta, a sav materijal bio je prenesen u Zemaljski muzej u Sarajevu na konzervaciju i čuvanje. Do revizionih istraživanja u Kačnju došlo je tek poslije 17 godina. Ponovna iskopavanja uslijedila su krajem septembra 1975 godine.² Tom prilikom utvrđene su tačne granice grobne jame, proširen je rov iskopavanja i istraženo je dno grobne jame, što nije bilo moguće uraditi u prethodnom istraživanju. Novim istraživanjem pronađen je manji broj novih arheoloških artefakata, većina njih samo su

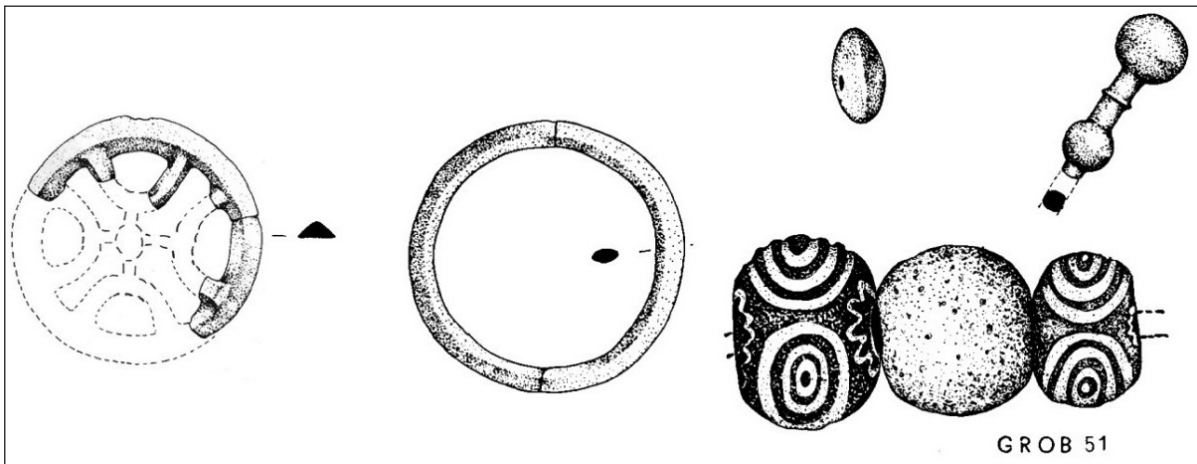
Sl. 1. Pojasna kopča iz Kačnja
(po Marić 1959, Tab. II, Sl. 10)

dijelovi sa prethodnog istraživanja, izuzev većeg broja čilibarskih i staklenih perli. Iako je grobna arhitektura u Kačnju većim dijelom uništena, moguće je izvesti neke osnovne činjenice i pretpostavke. Grobovi, tj. grobnica, kako navodi Z. Marić, pripada tipu ravnih grobova i predstavlja osamljenu grobnu cjelinu. Njena dubina prilikom prvih iskopavanja iznosila je između 77-53 cm, dok je dužina iznosila oko 2 m, a širina oko 90 cm. Orijentacija grobova bila je istok-zapad, sa glavama na zapadu. Pod grobova bio je obložen daskama na koje su bili položeni pokojnici sa svojim ličnim nakitom, oružjem i drugom opremom, pogotovo bogatim keramičkim setom.³ Grobovi nisu bili obloženi pločama muljike oko

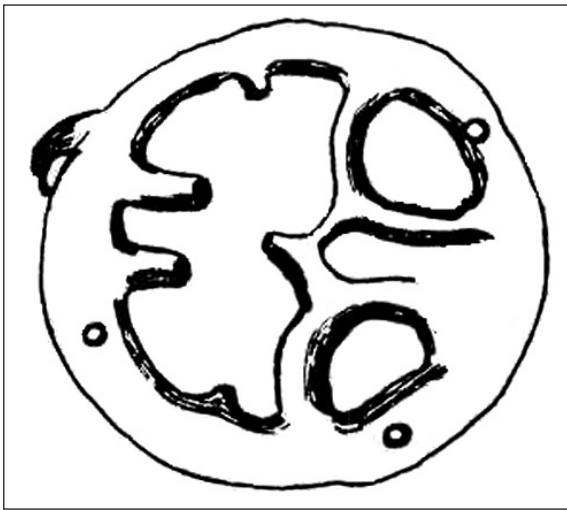
¹ Marić 1959, 87.

² Marić 1977, 101.

³ Isto, 102

Sl. 2. Pojasna kopča iz groba 51. nekropola Otočac (po Drechsler-Bižić 1958, Tab. XXIX, Sl.10).

Sl. 3. Pojasna kopča sa nekropole Vrebac (po Drechsler-Bižić 1958, Tab. XIV, Sl. 114).

uglova, što je pak karakteristika grobova kraških krajeva, već su bile položene amorfne krovne kamene ploče koje su zatvarale grobnu jamu, a koje su radnici polupali prilikom otkrivanja grobnice.⁴ Sam autor prilikom revizionih istraživanja koristi termin obična grobna jama, što je donekle i opravdano jer nije postojala ugaona konstrukcija, kao niti bilo koja druga arhitektonska konstrukcija koja bi pogodovala upotrebi termina *grobna*.⁵ Iako je materijal većim dijelom oštećen i dislociran prilikom otvaranja grobova, Z. Marić je uspio da definiše dvije prostorne cjeline u okviru grobne jame, grob tzv. *četvorice ratnika* i

grob tzv. *petog ratnika*.⁶ Moramo napomenuti da nije riječ o dvije zasebne cjeline u okviru grobne jame, kako je autor iskopavanja kasnije i sam istakao prilikom revizionih istraživanja.⁷ Grob petog ratnika predstavljala je hrpa kostiju i materijala u jednom uglu jame, što obilježava sekundarnu sahranu, gdje su kosti starijeg pokojnika skupljene i dislocirane zajedno sa njegovim priložima kako bi se napravi prostor za nove ukope. Vjerovatno da su i ostale starije sahrane doživjele istu sudbinu prilikom svakog novog ukopa do zatvaranja i prestanka sahranjivanja na tom položaju. Taj sekundarni položaj kostiju u tzv. grobu petog ratnika nije bio poremećen recentnim rovom, tako da je Z. Marić mogao da konstatuje, na osnovu lobanje, da se radilo o muškarcu između 20-30 godina.⁸ Prilikom revizionih istraživanja istraživač je sakupio sav osteološki materijal koji je bio poslat na antropološku analizu, a koja je dosta pomogla u samoj interpretaciji grobova.⁹ Antropološka analiza osteološkog materijala pokazala je da je u grobovima sahranjeno najmanje 11 individua, različite starosne i polne strukture.¹⁰ Ova dragocjena antropološka analiza promijenila je prvobitno tumačenje o grobovima u kojima su pohranjeni tzv. ostaci masakriranih ilirskih ratnika kako ih je prvobitno tumačio Z. Marić.¹¹

⁶ Marić 1959, 87-89; Marić 1977, 102.

⁷ Marić 1977, 102.

⁸ Osteološki materijal sa zaštitnih istraživanja nije bio sakupljan. Marić 1959, 89.

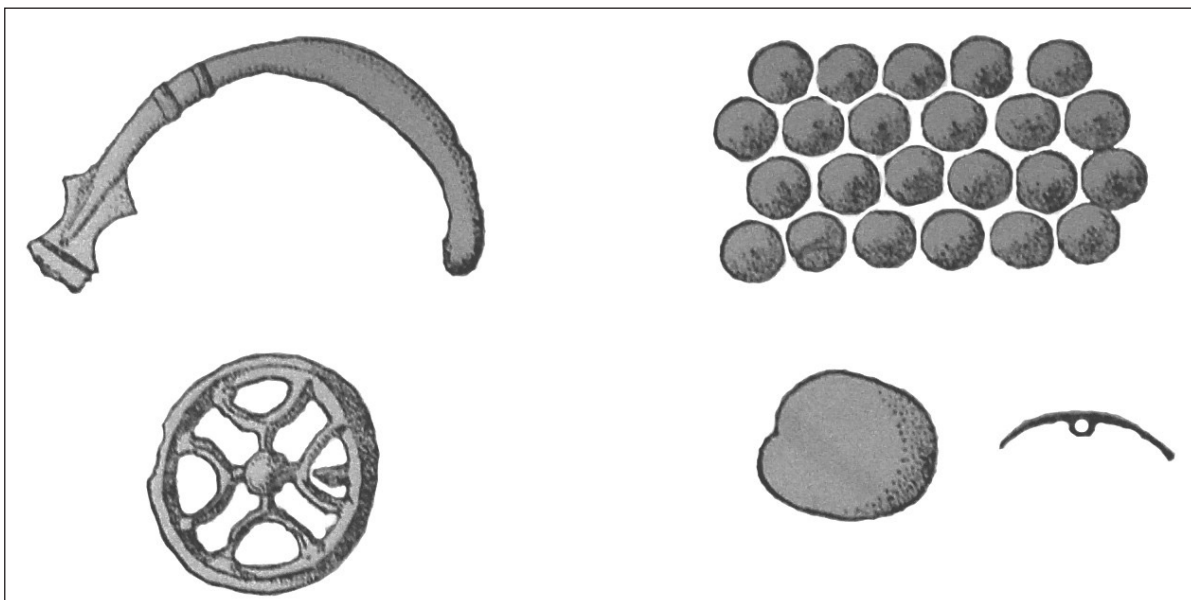
⁹ Marić 1977, 101-102.

¹⁰ Mikić 1977, 117.

¹¹ Marić 1959, 100; Parović-Pešikan 1964, 66.

⁴ Marić 1959, 88.

⁵ Marić 1977, 102.

Sl. 4. Pogrebni nalazi iz tumula III/1 u Dugoj Gori (po Balen-Letunić 1985, Tab. II, Sl. 3).

Analiza pojasnih kopči

Pojasna kopča iz Kačnja ima oblik pravilne kružnice sa upisanim krstom (Sl. 1), čiji se krakovi od polovine račvaju na dva dijela. Prečnik kopče iznosi 5 cm. Rađena je od bronzine u tehnici ažuriranja.¹² Livena je u jednodijelnom kalupu tako da je donja strana bila ravna, dok je gornja bila zaobljena. Jedino oštećenje vidljivo je sa desne strane kružnice na mjestu gdje se nalazio trn kopče. Ostali dijelovi pojasne garniture bili su najvjerojatnije od organskog materijala, kože ili tekstila, tako da se nisu očuvali.

S obzirom na to da je pronađena van grobnog konteksta u odbačenoj zemlji, neophodno je, radi uspostavljanja prvenstveno hronološke determinacije, obratiti pažnju na ostale kopče ovoga tipa iz susjednih regija. Iako kopče ovoga tipa nisu brojne, postoje pouzdane i izravne analogije, koje će pomoći u analizi primjerka iz Kačnja i otklanjanju nekih nedoumica oko samog datovanja kačanjanskog primjerka.

Najstariji primjerci o čijoj vremenskoj upotrebi imamo pouzdane dokaze potiču sa Japodskog područja. Kopča iz groba 51 pronađena je na velikoj nekropoli u Prozoru kod Otočca (Sl. 2). Nekropola pripada tipu ravnih grobova, gdje se tokom nekoliko generacija vršilo sukcesivno

sahranjivanje.¹³ Autorica istraživanja je pojedine faze sahranjivanja podijelila u horizonte od I do III, i naš grob sa kopčom pripada II horizontu sahranjivanja.¹⁴ Za ovaj horizont karakteristična je pojava najbogatijih i najbolje očuvanih grobova. Najkarakterističniji prilozi u grobovima predstavljaju različite vrste fibula, obilje čilibarskih perli te liveni privjesci u obliku konja.¹⁵ Grobnu cjelinu 51, pored krstolike kopče, činila je i višeglava igla, bikonično zrno čilibara, bronzana alka i tri zrna od tamnog stakla sa koncentričnim krugovima koji su krasili željeznu lučnu fibulu, očuvanu samo u fragmentima.¹⁶ Višeglava igla predstavlja najbolji reper za datovanje ovoga groba jer predstavlja karakterističan tip japodske višeglave igle, koja je bliska i sa ostalim zapadno-balkanskim iglama 8. i 7. stoljeća.¹⁷ Igla predstavlja stariju formu bez trbušastog zadebljanja koja se javlja kod kasnijih tzv. *baroknih ili bimetalnih* tipova.¹⁸ Na području Italije javljaju se isključivo na sjeveru u okviru rasprostiranja estenske kulture, a njihovo trajanje je smješteno u period od 8. do 6. stoljeća. U okviru ranohalšatskih kulturnih grupa na južnoalpskom području predstavljaju

¹³ Drechsler-Bižić 1973, 7-8.

¹⁴ Isto, 9-10.

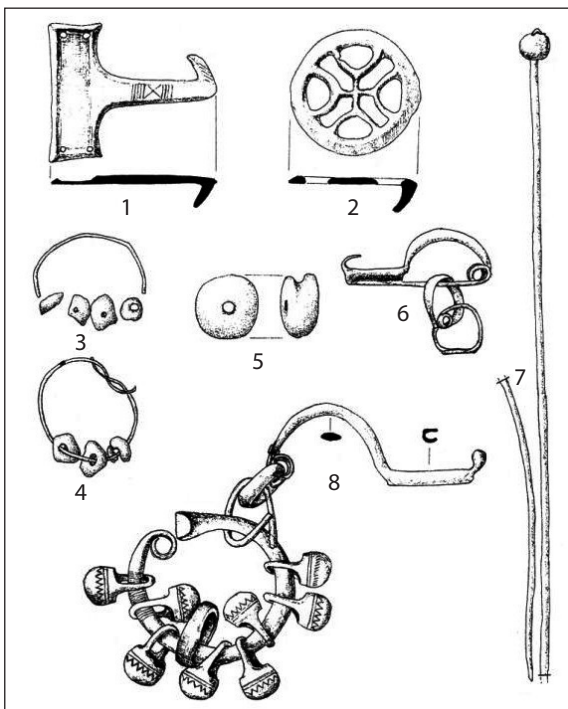
¹⁵ Isto, 14.

¹⁶ Isto, 37.

¹⁷ Blečić Kavur 2010, 147.

¹⁸ Škoberne 2003, 201.

¹² Marić 1959, 94.

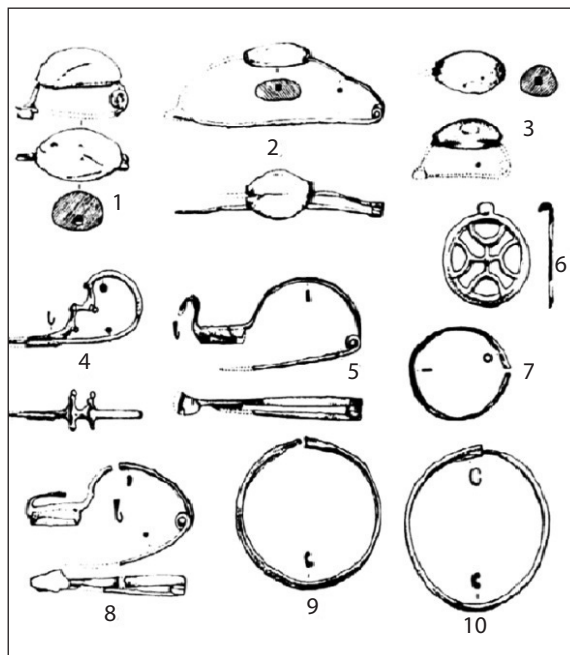

Sl. 5. Pogrebni nalazi iz groba 10. sa nekropole Dragišić (po Blečić Kavur 2010, 192, Sl.137).

karakterističnu pojavu u muškim grobovima takođe tokom 8. i 7. stoljeća.¹⁹ Na području Istre i Liburnije njihovo datovanje ide sve do početka 6. stoljeća, sa najvećom koncentracijom u 7. stoljeću. Zbog njihove brojnosti na Japodskom području, posebno nekropoli u Prozoru, često se koristi naziv *japodske ili japodsko-liburnske* višeglave igle.²⁰

Drugi nalaz kopče sa japodskog područja potiče sa nekropole u Vrepcu kod Gospića (Sl. 3). Kopča je pronađena van groba u otkopnom sloju bloka VI.²¹ Takođe je livena od bronzе sa tri perforirane rupe na kružnici, što nije evidentirano kod ostalih kopči. Pronađena je u prostoru pored dva groba iz 7. stoljeća, što donekle može da govori da potiče iz nekog od uništenih grobova istog horizonta sahranjivanja.

Najsjeverniji primjerak kopče pronađen je na nekropoli u Dugoj Gori kod Ogulina (Sl. 4). Nekropola pod zemljanim tumulima dijelom je bila devastirana, dok su arheološki tokom 1958. god.

Sl. 6. Pogrebni nalazi iz groba 88. nekropole u Ninu (po Blečić Kavur 2010, 198, Sl. 143).

istražena četiri tumula.²² Kopča je pronađena u tumulu III/1, u visini karlice skeleta pokojnika.²³

Grobne nalaze pored kopče činili su veće bronzano dugme, bronzana fibula sa pljosnatim lukom i stopom glasinačkog tipa i 31 sitnije dugme. Tumul je sadržavao četiri skeletne sahrane sa karakterističnim nalazima za drugu polovinu 7. stoljeća. Za datovanje same kopče važan je nalaz pomenute fibule glasinačkog tipa. Predstavlja nalaz karakteristična za fazu IVc glasinačke kulturne grupe, koje se u svojim varijantama javljaju na širokom području od Oltenije do Dolenjske.²⁴ U Sloveniji se javljaju tokom Stična 1. faze i većina autora ih posmatra kao kulturni uticaj sa prostora Glasinca i centralnog Balkana. Po svemu sudeći, Posavina je bila regija preko koje se širila moda ovoga tipa fibule,²⁵ što bi objasnilo i prisustvo ove fibule na kordunskom području. Uticaj sa japodskog područja nije opravdan jer nemamo ni jedan pronađeni primjerak ove fibule na tom području.

Na području koje se kulturno-istorijski dovodi u vezu sa liburnskom populacijom pronađena

¹⁹ Isto, 201-202.

²⁰ Isto, 203-204.

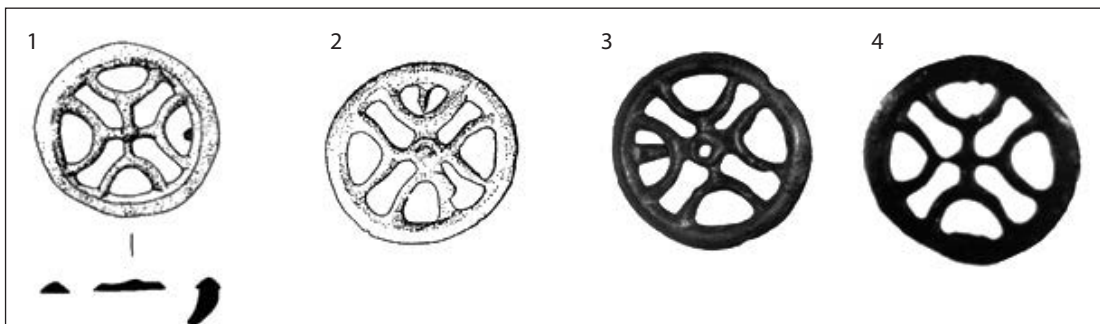
²¹ Drechsler-Bižić 1958, 47.

²² Balen-Letunić 1985, 45.

²³ Isto, 46.

²⁴ Vasić 1999, 52.

²⁵ Balen-Letunić 1985, 52.

Sl. 7. Pojasne kopče; 1. Bribir (prema Batović 1981), 2. Otišić (po Marović 1985), 3. AMZ (foto: A. Jašarević), 4. Zaton-Nin (po Batović 1985/86).

su četiri primjerka kopče. Sva četiri primjerka pripadaju grobnim cjelinama par decenija mlađim od onih na japodskom i kordunskom području. U grobu 10 na nekropoli u Dragišiću kod Šibenika kopča je pronađena zajedno sa fibulom tipa Baška, fibulom protočertoza sa kuglicom na nožici, liburnskom iglom sa čilibarskom glavicom, parom naušnica sa čilibarskim perlama i dijelom još jedne pločaste pojasne kopče (Sl. 5). Fibula tipa Baška, prema klasifikaciji M. Blečić Kavur, spada u 2. varijantu koje su karakteristične za period prve polovine 6. stoljeća.²⁶ Druga kopča potiče iz grobne cjeline 88. sa nekropole u Nina, pronađena sa brojnim i raznovrsnim priložima (Sl. 6). Datovanje cjeline omogućeno je prvenstveno pojavom importovane zmijolike picenske fibule sa rošćićem, koja omogućuje i više hronološko datovanje početka upotrebe fibula tipa Baška, varijante 3, u period prve polovine 6. stoljeća.²⁷

Treći primjerak otkriven je tokom sistematskih istraživanja 1982. godine regije oko Zatona kod Nina (Sl 7.4). Kopča je pronađena u humci 6/16.²⁸ Ujedno ovo je i najbogatija humka na nekropoli, koja je sadržavala najveći broj sahrana, ukupno 26 inhumiranih pokojnika. Sahraniivanje je vršeno u tri koncentrična kruga unutar humke u vremenskom rasponu od 11. do 3. stoljeća stare ere.²⁹ Pored kopče, grobnu cjelinu činila je i rana varijanta fibule tipa Baška, kao i par bronzanih kolutova. Datovanje je omogućeno prvenstveno zahvaljujući nalazu fibule tipa Baška čija se varijanta datuje od polovine 7. stoljeća do kraja 6. sto-

ljeća.³⁰ Poslednji liburnski primjerak predstavlja slučajni nalaz kopče sa Bribira³¹. Tipološki odgovara nalazima kopči iz Nina i Zatona, shodno tome kopču treba datovati okvirno u 6. stoljeće.

Posljednji, a ujedno i jedini primjerak kopče koji potiče sa delmatskog područja, pronađen je u Otišiću kod Sinja (Sl. 7.2). Kopča pripada grupi slučajnih nalaza koji su dospjeli u muzej u Sinju sa kratkom naznakom da potiču iz Otišića.³² Najvjerovatnije da nalazi potiču iz jedne uništene humke gdje je vršeno sahranjivanje u dužem vremenskom periodu od 9. do 4. stoljeća stare ere. Krstoliku kopču Š. Batović datuje u 4. fazu razvoja delmatske kulture gvozdenog doba, tj. vremenski u 5. stoljeće stare ere.³³ Hronološku reviziju podjele delmatske grupe gvozdenog izvršio je B. Čović u ediciji PJZ V u kome je naglasio da su pojedini elementi 4. faze, prvenstveno nakita, stariji od 5. stoljeća i pripadaju drugoj polovini 6. stoljeća.³⁴ Riječ je o lučnim fibulama sa izduženom trougaonom nogom i sa dugmetastim ili glatkim lukom,³⁵ polumjesečaste fibule starije forme, čunaste glasilačke fibule, zatim

³⁰ Glogović 2003, 75; Blečić Kavur 2010, 189-191.

³¹ Batović 1981, 124. U stalnoj postavci Arheološkog muzeja u Zadru izložen je i jedan nalaz nepublikovane krstolike kopče koji odgovara ostalim primjercima ovoga tipa (Sl.7.3., foto: A. Jašarević).

³² Marović 1984, 56, Sl. 23.

³³ Batović 1985/86, 33.

³⁴ Čović 1987, 454-455.

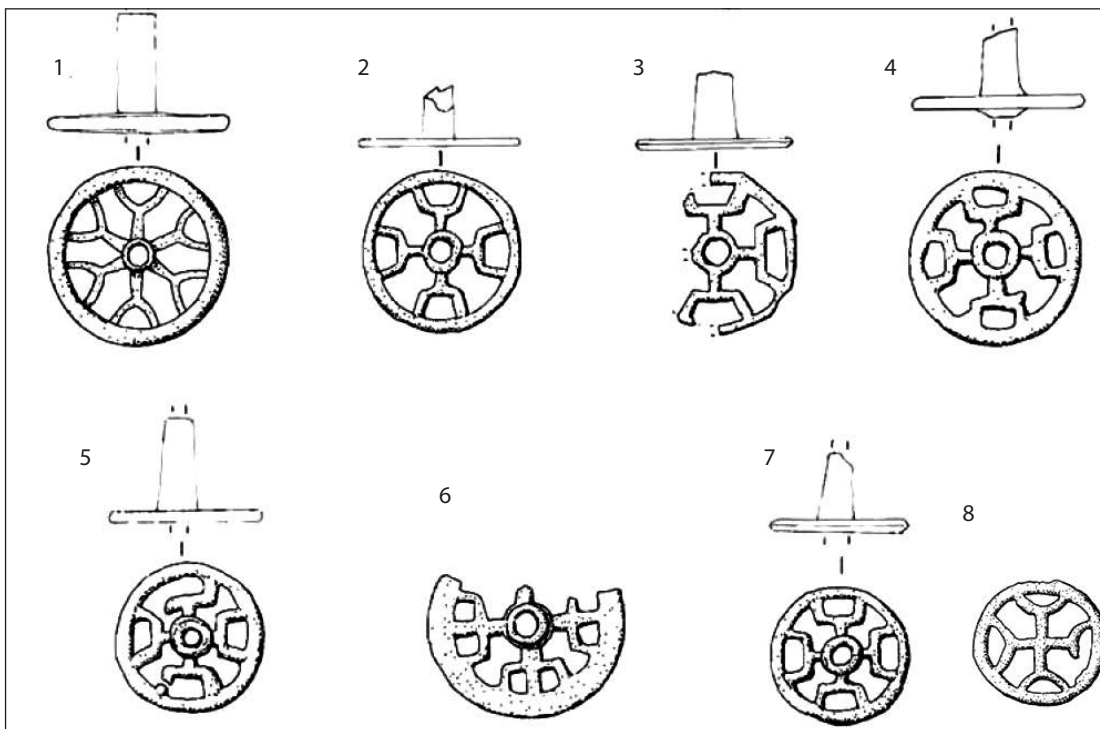
³⁵ Pojava ovih fibula široko je registrovana na Jadransko-alpskom prostoru počev od 7. stoljeća stare ere. Najraniji primjerci najvjerovatnije da predstavljaju import sa teritorije Picena i srednje Italije, koje se kod Liburna javljaju tokom faze II, odnosno u 7. stoljeću. Fibule ovoga tipa nisu registrovane među glasilačkom populacijom starijeg gvozdenog doba, ali su popularne među delmatskom populacijom počev od druge polovine 6. i tokom 5. stoljeća. Vidjeti kod Odža 2003, 10-11.

²⁶ Blečić Kavur 2010, 191-192.

²⁷ Isto, 196.

²⁸ Batović 1985, 33-34, Tab. XX, Sl. 2.

²⁹ Isto, 34-35.

Sl. 8. *Italo-mikenski dekorisani djelovi igli*; 1. Fratta Polesine, 2. Borgo Panigale, 3. Porto Perone, 4. Grotta di Polla, 5. Argos, 6. Mikena, 7. Tirins, 8. Dolne Janfky-Slovačka (po Pare 1987).

određeni privjesci i pojasne kopče.³⁶ Krstolika kopča takođe bi pripadala posljednjim decenijama 6. stoljeća.

Porijeklo i simbolika kopči

Tokom kasnog bronzanog doba pojedini djelovi nošnje, prvenstveno nakit, postaju dio izrazitog kulturnog regionalnog trenda. Nesumljivo da je to rezultat uspostavljanja intezivnijih regionalnih puteva trgovine i razmjene, ali i prihvatanje novih tehnoloških inovacija. Jedan od tih novih regionalnih modnih trendova jeste široka rasprostranjenost različitih privjesaka, kopči i igli³⁷.

Za naš rad naručito je važna distribucija italo-mikenskih igli poznog bronzanog doba, tj. modelovani djelovi glava igli i njihovo tumačenje. U kulturološkom pogledu igle predstavljaju rani oblik istočno mediteranske *koine*, ili donjoja-dranske, koja su se nesumljivo prenosili pomorskim putem. Igle sa glavom u obliku točka dobar

su primjer kontakta između kasnomikenske i italike populacije (Sl. 8) i prema C. Pareu najverovatnije predstavljaju italiki uticaj na mikensku nošnju, prvenstveno zbog brojnosti nalaza u Italiji³⁸. Najveća koncentracija igli sa područja Italije se mahom datuju u 13. i 12. stoljeće, dok igle iz Mikene, Tirinsa, Mitropolisa i svetišta Atine iz Lindosa pripadaju geometrijskom periodu ili kasnije. U istom period ne prestaje ni njihova upotreba na području Italije, o čemu svjedoči nalaz iz ženskog groba u Vulčiju, sigurno datovanim u 9. stoljeće³⁹.

Tipološki glavama igli slični su i nalazi privjesaka u obliku točka od kojih su četiri primjerka poznata iz Italije i jedan iz ostave Dolne Janiky u Slovačkoj (Sl. 8.8). Ostava je sa pratećim materijalom datovana u 11. stoljeće⁴⁰. Ovom horizontu pripada i nalaz kalupa za livenje privjesaka sa lokaliteta Rõtha-Geschwitz (Sl. 9). Stilski i tipološki nalaz privjeska kao i otisak iz matrice kalupa najbliži su našim primjercima zapadnobalkanskih krstolikih kopči. Što je prvi primjetio i

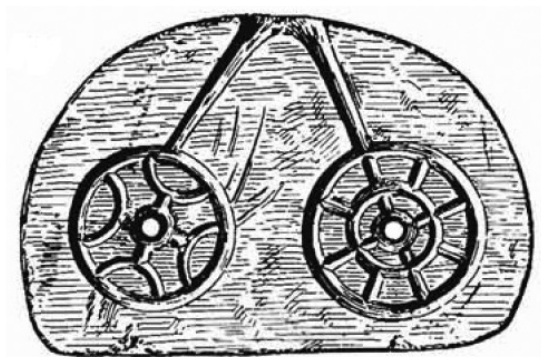
³⁶ Čović 1987, 455; Odža 2003, 10-14.

³⁷ Detaljan tipološki pregled, kao i simboliku pojedinih privjesaka i igli kasnog bronzanog doba pogledati kod De Angelis, Francozzi, Gori 2007, 117-119.

³⁸ Pare 1987, 43.

³⁹ Pare 1987, 54.

⁴⁰ Pare 1987, 57.

Sl. 9. Kalup za livenje privjesaka lok. Rötha-Geschwitz, Saksonija (po Pare 1987).

Br.	Lokalitet	Kom	Period	Kontekst nalaza	Bibliografija
1.	Otočac (Hr)	1	7 BC	Nekropola	Drechsler-Bižić 1973, 37, Tab. XXIX, Sl. 10
2.	Nin (Hr)	1	6 BC	Nekropola	Blečić Kavur 2010, 197, Sl. 143 (A)
3.	Duga Gora (Hr)	1	7 BC	Nekropola	Balen Letunić 1985, 46. Tab. II, Sl. 3
4.	Kačanj (BiH)	1	6-5 BC	Grobna jama	Marić 1959, Tab. II, Sl. 10 Marijan 2001, 104, Sl. 19
5.	Dragišić (Hr)	1	6 BC	Nekropola	Blečić Kavur 2010, 191, Sl. 137 (C)
6.	Vrebac (Hr)	1	7 BC?	Nalaz van konteksta	Drechsler-Bižić 1958, Tab. XIV, Sl. 114
7.	Otišić (Hr)	1	6 BC?	Nalaz van konteksta	Batović 1985/86, 33-34, Sl. 6
8.	Nin-Zaton (Hr)	1	6 BC	Nekropola	Batović 1985, Tab. XX, Sl. 2
9.	Bribir (Hr)	1	6 BC?	Nalaz van konteksta	Batović 1981, 124, no. 280. Fig. 11,6

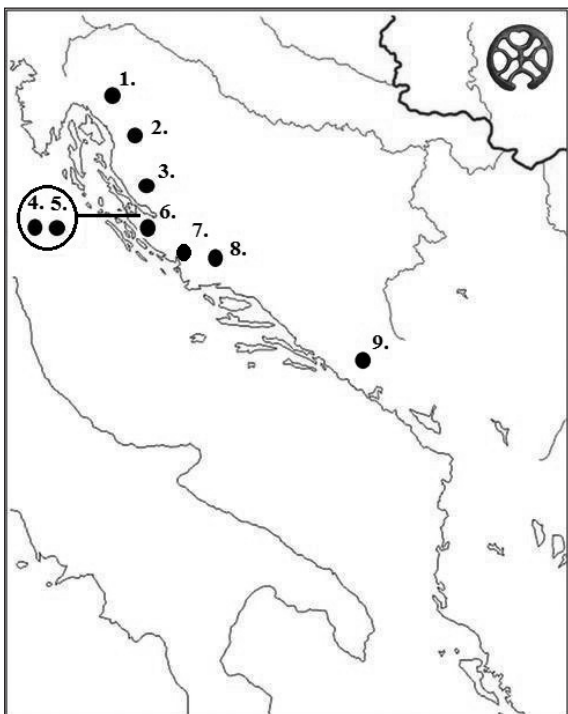
Sl. 10. Pregled zapadnobalkanskih krstolikih kopči.

C. Pare dovodeći u vezu centralnoevropske primjerke sa slučajnim nalazom pojase kopče iz Bribira. Zbog okolnosti nalaza bribirske kopče pretpostavio je više datovanje istog i vezu sa nalazima iz centralne Evrope⁴¹. Međutim analizom pojasnih kopči pokazali smo da njihova upotreba pada u period od 7. stoljeća do početka 5. stoljeća na području zapadnog Balkana, za sada ni jedan nalaz ne upućuje da bi porijeklo ili uzore za kopče trebalo tražiti među materijalom kasnog bronzanog doba ovoga ili susjednih područja. Glave italo-mikenskog igli mogli su biti prototipi za privjeske u obliku točka sa područja Italije i centralne Evrope, prvenstveno zbog hronološki bliskog vremena upotreba kao i jasnije detektovanog kulturnog odnosa Italije i centralne Evro-

pe tokom kasnog bronzanog doba, ali ne i za zapadnobalkanske primjerke. Simbol "točka" na tlu centralne Evrope najvjerojatnije da se razvija nezavisno od njegove simbolike u Egejskom kulturnom krugu. Takođe C. Pare pretpostavlja da se razvoj točka sa račvastim držaljama na području centralne Evrope razvija pod uticajem Egeje, prvenstveno na osnovu prikaza na piktogramu mikenskog Linar B pisma⁴². Porijeklo, proizvodnju i simboliku krstolikih kopče u svakom slučaju, na osnovu sadašnjeg broja i konteksta nalaza, treba posmatrati odvojeno od sličnih italjskih ili centralnoevropskih primjeraka. Sve one reflektuju nadregionalni trend, tj, modu koja je ostala prilično dugo u upotrebi na tlu zapadnog Balkana.

⁴¹ Pare 1987, 58. Pored toga autor navodi i datovanje Š. Batović u grupu liburnskog materijala starijeg gvozdenog doba.

⁴² Pare 1987, 60.

Sl. 11. Distribucija zapadnobalkanskih krstolikih kopči; 1. Duga Gora, 2. Otočac, 3. Vrebač, 4. Nin, 5. Zaton-Nin, 6. Dragišić, 7. Bribir, 8. Otišić, 9. Kačanj.

Zaključna razmatranja

Sve kopče pronađene u grobnim cjelinama, sa priložima, pokazuju datovanje od druge polovine 7. do poslednjih decenija 6. stoljeća. Najraniji primjerci javljaju se na području koje se dovodi u vezu sa japodskom zajednicom.⁴³ Vremenski period u kome počinju da se javljaju R. Drechsler-Bižić označila je kao horizont pojave importovanih zmijolikih fibula i šire upotrebe lokalnih pločastih naočarastih fibula.⁴⁴ Pored ovih složenijih krstolikih kopči javljaju se i jednostavne krstolike kopče, dosta brojne među japodskom populacijom na ogulinskom i centralno-japodskom području. Ove kopče su bile dijelovi limenih pojaseva hronološki datovanih u period Ha Cl do

Ha Dl.⁴⁵ Par decenija mlađi primjerci kopči sa liburnskih i delmatskih nekropola išli bi u prilog hipotezi o širenju mode krstolikih pojasnih kopči sa teritorije Japoda.

Međutim, ostaje otvoreno pitanje porijekla kopče iz Kačnja. Geografski udaljena od koncentracije kopči na zapadu, nesumnjivo da je predstavljala import sa neke od ovih teritorija. Shodno tome da na široj regiji istočne Hercegovine postoje određeni elementi materijalne kulture koji svoje uzore imaju među delmatskim materijalom starijeg gvozdenog doba,⁴⁶ kopču iz Kačnja treba posmatrati kao import sa, ili preko, teritorije Delmata. Tokom ovoga perioda sasvim sigurno dolazi do socio-ekonomskih transformacija u kojima novo vladajuće ratničko plemstvo, na čelu sa poglavarom, izdvaja sebe putem gradnje monumentalnih grobnica i pojave nove vrste prestižne robe, što uključuje ratničko naoružanje, importovane setove za piće, keramičko i metalno posuđe kao i raskošan nakit od čilibara i plemenitog metala. Ove pojave vezane za period od početka 7. do kraja 6. stoljeća karakteristične su za čitavu kontinentalnu Evropu, pa tako i za zapadni Balkan.⁴⁷ Presudan faktor u transformaciji društva predstavljala je trgovina i razmjena. Tokom starijeg gvozdenog doba regionalna i lokalna razmjena postaje jasnije detektovana u arheološkom kontekstu. Pojedine regije, čak i sela, postaju proizvođači robe koja nosi lokalne, stilske karakteristike, koje se kao takve u nekim drugim regijama izdvajaju od domaćih proizvođača.⁴⁸ Istočna Hercegovina takođe je bila u koraku sa kulturnim i ekonomskim procesima koji su karakteristični za čitavu kontinentalnu Evropu starijeg gvozdenog doba.

⁴³ Balen-Letunić 1999/2000, 23. Analizirajući pokretni inventar sa nekropola u Dugoj gori, D. Balen-Letunić ukazala je na to da se taj prostor ne može posmatrati kao japodsko-centralno područje i ostavila otvoreno pitanje kulturološke i etničke pripadnosti sahranjenih pokojnika, Balen-Letunić 1985, 55. U jednom od svojih kasnijih radova u kome je analizirala pokretni inventar sa ogulinskog područja, etnički je prostor dovela u vezu sa Apijanovim "transalpskim" japodima.

⁴⁴ Drechsler-Bižić 1973, 14-15.

⁴⁵ Balen-Letunić 1999/2000, 26-27.

⁴⁶ Marijan 2001, 102. Prvenstveno riječ je o polumjesečastim fibula sa primjescima i pojedinim tipovima igli i privjesaka.

⁴⁷ Teržan 1995, 81; Wells 2008, 361-364.

⁴⁸ Wells 2008, 361-362

Summary

Westbalkan type of cross shape belt-hook from Kačanj

Almost six decades after its discovery was initially announced, the Illyrian grave-pit from Kačanj is still one of the most important archaeological sites for the interpretation of the economic, ethnical and cultural processes in the Adriatic hinterland from the 6th to 5th centuries BC. More than 11 people, women, children and warriors were buried with rich belongings and offerings, which include Illyrian bronze helmets, spears, knives, jewelry from silver, amber and imported drinking vessel sets. Amongst these, for subject of our research, is especially important find of cross shape belt-hook. These type of belt-hooks are distributed mainly in western part of Balkan Peninsula. Some of the earliest buckles known are those used by Illyrian population during the early iron age. In grave 51 at necropolis Otočac near Prozor came first find dated at 7th century BC. Buckle from Duga Gora near Ogulin is some decades later than previously. Finds from Liburnia belonging period from the end of 7th and mostly from 6th century BC, while belt-hooks from Dalmatian site Otišić is from the end of 6th century BC. Only find from central Balkan, area east Herzegovina, is from Kačanj. In this case, we can look cross shape belt-hook as artefact of foreign origin. There are two possibilities regarding the arrival of the artefact: it was either imported from area Dalmatia, or it arrived with the migration of new population from western part of Balkan. In any of these cases cross shape belt buckle is buried with one of the first dead at grave-pit in Kačanj and dated from the end of 6th or early 5th century BC.

Literatura

- Balen-Letunić, D. 1985, Revizijska iskopavanja tumula starijeg željeznog doba u Dugoj Gori, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 10, 1985, 45-55.
- Balen-Letunić, D. 1999-2000, Japodske nekropole sa Ogulinskog područja, Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu XXXII-XXXIII, Vol. 3, 1999-200, 23-61.
- Batović, Š. 1981, Nakit na tlu sjeverne Dalmacije od prapovijesti do danas, Katalog izložbe Arheološkog muzeja i Etnografskog odjela Narodnog muzeja u Zadru. Zadar, 1981.
- Batović, Š. 1985, Zaton kod Nina- istraživanje arheoloških nalazišta od bronzanog doba do srednjeg vijeka, Arheološki pregled 24, 1985, 32-39.
- Batović, Š. 1985-1986, Delmatska kultura željeznog doba, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 25, 1985-1986, 5-51.
- Blečić Kavur, M. 2010, Željezna doba na Kvarnerju, unpublished PhD thesis, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakultet, Odelek za arheologijo.
- Glogović, D. 2003, Fibeln im kroatischen Küstengebiet (Istrien, Dalmatien), Prähistorische Bronzefunde, 14/13, Stuttgart, Franz Steiner Verlag 2003.
- De Angelis, S., Francozzi, G., Gori, M. 2007, I pendagli della media e tarda età del bronzo dell'Italia centro-settentrionale: stile e simbologia, Annali dell'Università degli Studi di Ferrara Museologia Scientifica e Naturalistica. Volume speciale, Ferrara, 2007, 117-120.
- Drechsler-Bižić, R. 1958, Naselje i grobovi preistorijskih Japoda u Vrepcu, Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu III, Vol. 1, 1958, 35-60.
- Drechsler-Bižić, R. 1973, Nekropola prahistorijskih Japoda u Prozoru kod Otočca, Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu III, Vol. 6-7, 1973, 1-54.
- Čović, B. 1987, Srednjodalmatinska grupa, u: A. Benac (ed.) Praistorija jugoslovenskih zemalja V, Sarajevo, 1987, 442-480.
- Marić, Z. 1977, Reviziono iskopavanje ilirske grobnice u Kačnju kod Bileća, Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu XXX-XXXI, 1977, 101-110.
- Marić, Z. 1959, Grobovi ilirskih ratnika iz Kačnja, Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu XIV, 1959, 87-102.
- Marijan, B. 2001, Željezno doba na južnojadranskom području (istočna Hercegovina i južna Dalmacija), Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 93, 2001, 7-221.
- Mikić, Ž. 1977, Antropološki nalazi iz ilirske grobnice iz Kačnja kod Bileća, Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu XXX-XXXI, 1977, 115-118.
- Marović, I. 1984, Sinjska regija u prahistoriji, u: I. Marović (ed.) Cetinska krajina od prethistorije do dolaska turaka, Znanstveni skup, Sinj 1980, Hrvatsko arheološko društvo, 1984, 27-63.
- Odža, A. 2009, Željeznodobne fibule iz arheološke zbirke Franjevačkog samostana na Humcu kod Ljubuškog, Vjesnik za arheologiju i povjest dalmatinsku 102, 2009, 7-58.
- Pare, C. 1987, Wheels with thickened Spokes, and the problem of cultural contact between the Aegean world and Europe in the Late Bronze Age, Oxford Journal of Archaeology, Vol. 6. No. 1. 43-61.
- Parović-Pešikan, M. 1964, Les Illyriens au contacts des Grecs, Archaeologia Iugoslavica V, 1964, 61-82.
- Teržan, B. 1995, Handel und soziale Oberschichten im früheisenzeitlichen Südosteuropa, u: B. Hänsel (ed.) Handel, Tausch und Verkehr im bronze und früheisenzeitlichen Südosteuropa, Südosteuropa-

- Schr. 17, Prähist. Arch. Südosteuropa 11, München/Berlin, 1995, 81–160.
- Škoberne, Ž.* 2003, Nalaz neuobičajene višeglave igle s budinjačke nekropole, *Opvscula archaeologica* 27, 2003, 199-210.
- Vasić, R.* 1999, Die Fibeln im Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Makedonien), *Prähistorische Bronzefunde*, 14/12, Stuttgart, Franz Steiner Verlag 1999.
- Wells, P.* 2008, Trade and Exchange in Later Prehistory, U: A. Jones (ed.) *Prehistoric Europe-Theory and Practice*, Wiley-Blackwell Publication, 2008, 356-372.

Neprolazna svjetlost jantara sa japodskih nekropola u dolini Une

Zilka Kujundžić-Vejzagić

Sarajevo

Godišnjak/Jahrbuch 2012, 41:77-96
DOI:10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-40.5

Od otkrića japodskih nekropola u dolini Une, južno od Bihaća, prošlo je više od sto godina. Ravne nekropole Jezerine i Ribić istraživane su krajem 19. stoljeća,¹ a još jedna manja nekropola u Golubiću sistematski je istraжена šezdesetih godina 20. stoljeća.² U Pritoci kod Bihaća, na lokaliteu Jezerine, do sada najvećoj japodskoj nekropoli, istraжена su 553 groba sa bogatim priložima, od toga 225 skeletnih, 298 spaljenih sa urnama i 28 spaljenih bez urne, te 2 spaljena sa urnom na kojima je na poklopcu ležala lobanja pokojnika. Sahranjivanje je ovdje trajalo od 8. stoljeća prije n. e., pa do početka 2. stoljeća nove ere. Predrimska i ranorimska nekropola u Ribiću, na desnoj obali Une, nešto sjevernije od Jezerina, imala je samo 6 skeletnih grobova, 295 spaljenih s urnama i 1 spaljeni grob bez urne. U selu Golubić na lijevoj obali Une, na lokalitetu Crkvine istraжено je 70 grobova iz starijeg i mlađeg željeznog doba; od toga je spaljenih sa urnama bilo 46, a skeletnih 24.

O rezultatima arheoloških istraživanja u srednjem Pounju pisali su V. Radimski i V. Čurčić,³ a analizom arheološkog materijala sa ovih istraživanja bavili su se brojni arheolozi. Važnu naučnu obradu dao je Z. Marić sedamdesetih godina prošlog stoljeća,⁴ a u novije doba ovom se problematikom seriously bavila B. Raunig.⁵ Tu posebno moramo istaći njeno životno djelo "Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda". B. Tesmann obja-

vila je nekoliko radova vezanih za problematiku kulture Japoda,⁶ a naučno je obradila grobne cjeline sa nekropole Jezerine u okviru doktorske teze. Tu je predložila novu hronološku sistematizaciju arheološke građe sa japodskih nekropola u dolini Une, ali nažalost taj rad još nije publikovan. R. Drechsler-Bižić dala je najveći doprinos istraživanju kulture Japoda na području Like, a u 5. tomu Prahistorije jugoslovenskih zemalja, u okviru analiza Japodske grupe, dala je značajan doprinos rasvjetljavanju problematike japodske kulture na prostoru Pounja.⁷ U knjizi "Od Butmira do Ilira", najpoetičnijem arheološkom štivu do sada napisanom na našim prostorima, B. Čović na veoma osebujan način progovara o duhovnoj i materijalnoj kulturi Japoda, a posebno onih koji su naseljavali dolinu Une.⁸

Detaljan opis, analizu i ocjenu arheoloških nalaza sa nekropola Jezerine i Ribić dao je u opširnoj studiji Z. Marić. Tu je predloženo, do sada, zasigurno, najpotpunije hronološko i kulturno određenje arheološkog materijala iz ovih nekropola, ali s naglaskom da hronologija japodskog područja predstavlja prilično teško rješiv problem zbog veoma brojnih specifičnosti lokalnog značaja. Japodski se materijal jednostavno teško uklapa u oblikovne kulturne krugove susjednih područja, a konzervativizam je veoma izražen, tako da neke forme žive desetak pa i do 100 godina.⁹ To se posebno odnosi na predmete od jantara, koji su zbog svojih višestrukih vrijednosti mogli trajati generacijama putem nasljeđivanja.

¹ Radimsky 1893, 37-92, 237-308, 369-466, 575-623; Čurčić 1898, 625-656.

² Raunig 1968, 81-98.

³ Radimsky 1892, 301-310; 1893, 37-92, 237-308, 369-466, 575-623; Čurčić 1898, 625-656.

⁴ Marić 1968, 5-79.

⁵ Raunig 1968, 81-98; 2004.

⁶ Tesmann 2001, 28-151.

⁷ Drechsler-Bižić 1987, 391-441.

⁸ Čović 1976, 133-167.

⁹ Marić 1968, 10-14.

Sl. 1. Jantarna zrna, faza II, Jezerine

Sl. 2. Dekorirana jantarna pločica, faza II, Jezerine

Svakako, ovi brojni i skupocjeni predmeti izdaju kulturu Japoda iz neposrednog okruženja drugih kultura sjeverozapadnog Balkana.

U ovom radu mi smo se isključivo držali relativne hronologije Z. Marića, a apsolutnu hronologiju smo shvatili slobodnije, kao što to autor i preporučuje. Isto tako ovdje nismo dali detaljan pregled svih arheoloških objekata od jantara, već smo po slobodnom izboru predstavili one koji su po našem mišljenju karakteristični za pojedine faze pokopavanja na nekropolama, a istovremeno su to predmeti koji rječito govore o estetskim potrebama i ekonomskoj snazi japodskih stanovnika u dolini Une. Analizirajući i prateći ove nalaze, stoljeće po stoljeće, u arheološkom kontekstu željeznog doba, pa sve do dolaska Rimljana na ove prostore, još jednom smo apostrofirali složene društvene, ekonomske i kulturne procese i dobili jednu posebnu sliku, kroz brojne fotografije i pisanu riječ, o izuzetnosti kulture, umjetnosti i religije prahistorijskog svijeta u istočnom dijelu japodske zemlje, odnosno u dolini Une.

Japodi su vjerovatno još u vrijeme kasne bronzze uživali u blagodatima trgovine luksuznom robom s narodima egejskog područja i Apeninskog poluostrva; zatim tokom starijeg željeznog doba na zapadnoj obali Jadrana sa Etruscima, Venetima u sjevernoj Italiji i susjednim ilirskim narodima, te sa Keltima u mlađe željezno doba. Trgovačkim putevima iz ovih bližih i daljih pro-

stora stizali su utjecaji materijalne i duhovne kulture na zemlje Japoda, tako da već krajem 6. i početkom 5. stoljeća pr. n. e., Japodi u dolini Une dostižu svoj najveći domet u cjelokupnoj duhovnoj i profanoj sferi života. Oslobodivši se jednoličnog i statičnog geometrijskog stila, ovi spretniji i sposobniji Japodi našli su se pobuđeni da oprobaju sopstvene snage i da pronađu jedan sebi prepoznatljiv umjetnički izraz, ne odričući se sasvim tradicionalnih manira i mode. Ono što je nekada bila samo trgovina, preobražava se sada u živi izvor umjetničke inspiracije. Razumije se da je važno uočiti da je japodska umjetnost bila dekorativna, bez obzira na eventualno učešće magijskih i religijskih momenata, i većim dijelom pripada primijenjenoj umjetnosti u proizvodnji nakita i odjeće.

Kad posmatramo kompletne nakita u grobovima vidimo da su to teški, masivni predmeti, čak i onda kad se radi o tako finom materijalu kao što je jantar. Možemo reći da jednu od glavnih osobina tog nakita čini obilje i raznovrsnost primjene jantara. Jantarska zrna, obično nedotjerana, ili posve jednostavno modelirana, služila su najviše za izradu ogrlica i fibula, ali i narukvica, naušnica i privjesaka. Fibule su bile najčešći i u nošnji Japoda najvažniji praktični predmet. Ova vrsta nakita nigdje nije bila tako omiljena kao kod Japoda u dolini Une i stoga izrađivana u velikom broju varijanti; nosili su je kao dio svoje nošnje

Sl. 3. Krupna jantarna zrna, faza III, Jezerine

sve do kraja samostalnosti, pa čak i u 1. stoljeću novog vijeka, pod rimskom vladavinom.¹⁰ Grubost, jednostavnost i raznolikost formi u izradi fibula, te nedotjeranost jantarskih zrna, ispoljavaju jednu smišljeno nevještu i poštenu transformaciju umjetničke ideje, koja u dolini Une egzistira nekoliko stoljeća starog vijeka, kao u inat svemu onome što se dešavalo prije tog ili što se dešava u to doba na prostorima susjednih naroda. Naravno, pojedinačni predmeti od jantara ukazuju na pozajmice, a samo na malom broju vidi se odbljesak jednog zapadnobalkanskog, strogo geometrijskog, dekorativnog stila.

Kao što smo već rekli, na osnovu skicirane hronologije Z. Marića, odabrali smo reprezentativnije objekte od jantara, koje ćemo ovdje analizirati. Ova je selekcija izvršena, prije svega, sa ciljem da se što potpunije prouči sadržaj umjetnosti namijenjene pogrebnim ritualima i da na osnovu karaktera pojedinih predmeta ukažemo na religijske izvore i nadahnuća prahistorijskih Japoda u dolini Une.

U prvoj fazi sahranjivanja (800–500. god. pr. n. e.) na nekropoli Jezerine nije nađen nijedan predmet od jantara, ali kako u ovom vremenskom razdoblju ima jedan jaz u pokopavanju od

Sl. 4. Ogrlica od jantarnih zrna, faza III, Jezerine

150 godina (650–500. godina pr. n. e.), možemo pretpostaviti da su se stanovnici središnjeg Pounja pokopavali na nekom drugom mjestu.¹¹

Japodi u dolini Une sigurno su imali priliku da se veoma rano upoznaju s jantarom i da se njime stalno snabdijevaju. Možemo pretpostaviti da su već u 7. stoljeću pr. n. e. koristili ovaj dragocjeni materijal za izradu nakita i drugih objekata u sklopu narodne nošnje, jer je kod njihovih susjeda Liburna i drugih Japoda u arheološkom inventaru prisutna jednopetljasta lučna fibula od bronzane žice sa jednim zrnom jantara na luku.¹² Nekako u to vrijeme u Evropi je došlo do jakog zahlađenja i prevoji preko Alpa su bili neprohodni tako da je “jantarski put”, koji je prelazio preko

¹¹ Marić 1968, 39-40.

¹² Batović 1987, 339-390; Drechsler-Bižić 1987, 391-441, 403.

¹⁰ Čović 1976, 133-167; Raunig 2004, 175-203.

Sl. 5. Certosa fibula s jantarnim zrnom i bronzanim zoomorfnim ukrasima, faza III, Jezerine

Sl. 6. Veći grumen neobrađenog jantara, faza III, Jezerine

Sl. 7. Fibula s dvostrukom spiralom i jantarnim zrnima na luku, faza IV, Jezerine

japodske zemlje,¹³ mogao dobiti na značaju, pa je baltički jantar sa sjevera stizao, tom trgovačkom komunikacijom, na jug Evrope. Promjena klime mogla je usloviti i dolazak novog življa u većini Japodima susjednih regija, koji sa sobom donose nove elemente materijalne i duhovne kulture (pojava novih kultova i skeletno pokopavanje umrlih). Ti se utjecaji uočavaju samo u tragovima u najstarijim horizontima nekropole Jezerine, a isto tako i u najstarijim horizontima nekropola Ribić i Golubić.¹⁴

U toku 6. stoljeća pr. n. e. djelimično se nastavlja razvoj kulture iz prethodnog stoljeća, ali se bitno povećava broj novih nalaza. Jantar se još ne pojavljuje na nekropolama u dolini Une, dok je na japodskim nekropolama u Lici i dalje omiljen materijal za izradu nakita. Od njega se izrađuju okrugla i kesičasta zrna za ogrlice.

Mi pretpostavljamo da se ovdje radi o baltičkom jantaru, iako do sada taj materijal nije bio podvrgnut nijednoj analizi koja se koristi u savremenoj arheologiji. Našoj pretpostavci ide u prilog dugogodišnji rad C. Becha i njegovih saradnika, koji su metodom infracrvene spektrografije analizirali na hiljade jantarskih uzoraka na centralnom i zapadnom Balkanu. Rezultati su pokazali, uglavnom, baltičko porijeklo jantara.¹⁵ Poljski arheolog T. Malinowski, izučavajući srednjoevropske jantarske puteve, analizirao je nekoliko uzoraka jantara sa japodskih nekropola u Lici koji su potvrdili baltičko porijeklo tog materijala.¹⁶

¹³ Navarro 1925, 481-507; Palavestra 2001, 393-397; Palavestra / Krstić 2006, 35-50.

¹⁴ Drechsler-Bižić 1987, 399.

¹⁵ Palavestra / Krstić 2006, 35-50.

¹⁶ Malinowski 1972, 218-243.

Sl. 8. Bronzane naušnice s jantarnim zrnima, faza IV, Jezerine

Sl. 9. Nešto jednostavnije bronzane naušnice s jantarnim zrnima, faza IV, Jezerine

Grobovi iz vremena druge faze pokopavanja (500–360. g. pr. n. e.) u Jezerinama su veoma brojni. Dolina Une spadala je u najplodnije, naj-nastanjenije i ekonomski najjače dijelove japodskog teritorija. To posebno dolazi, kako smo već rekli, do izražaja krajem 6. i početkom 5. stoljeća. Zahvaljujući plodnim poljima i bogatstvu vode, pored stočarstva kao glavne grane privrede Japoda, ovdje je bila veoma razvijena i poljoprivreda, o čemu svjedoče nalazi žita iz sojenica u Ripču. U ovom naselju nađeni su dokumenti i o snažnom usponu autohtone metalurgije, a s tim u vezi i zanatstva i trgovine, što je sve moglo dovesti do naglog porasta brojnosti stanovništva.¹⁷ U srednjoj Evropi to je vrijeme i Keltskog kulturnog uspona, pa je to zapravo i kraj starijeg i početak mlađeg željeznog doba, odnosno laten.

Prilozi u grobovima druge faze pokopavanja bili su bogati, ali predmeti od jantara nisu tako brojni kao što je to slučaj kod mlađih faza. Tu su prije svega zastupljena, jednostavno obrađena, okrugla jantarska zrna korištena za ogrlice i fibule (Sl. 1). Ovaj pomalo vizuelno grub materijal bio je karakterističan za sve faze pokopavanja na nekropolama u dolini Une. Obrada jantarskih zrna nije bila pitanje vještine ili nevještine majstora. Bio je to samo izraz velikog poštovanja prema skupocjenom materijalu koji je imao i snažno apotropejsko značenje, pa mu neka posebna obrada nije ni trebala.

Kad je riječ o grobnim prilozima sa komplikovanijom simbolikom, već tada se ispoljava

zanatska vještina, možda japodskih majstora, u obradi jantara na kružnim pločicama, ukrašenim geometrijskim ornamentima. Jednu jantarnu pločicu sa urezanim predstavama ratnika okruženih sa dva, isto tako urezana geometrijska friza iz groba 161, obradila je detaljno B. Raunig.¹⁸ Z. Marić ovaj zanimljivi grobni prilog datira u treću fazu (360–250. g. pr. n. e.), dok B. Raunig prema ranolatenskoj fibuli smatra da taj grob pripada početku te faze, ili, što je vjerovatnije, kraju druge faze. Možemo reći da su oboje bili u pravu, jer se ove pločice javljaju i u drugoj i u trećoj fazi pokopavanja.¹⁹ Vrlo slična pločica od jantara nađena je i na nekropoli u Prozoru u Lici.²⁰

Druga kružna jantarna pločica (Sl. 2) iz ove faze pokopavanja iz groba 85, ukrašena je veoma precizno urezanim ornamentom. Ornament se sastoji od šest trostrukih koncentričnih kružnica, povezanih urezanim dvostrukim tangentama, formirajući tako lažnu tekuću spiralu. Motiv tekuće spirale u raznim varijantama je omiljena tema kako širom Mediterana, tako i u Evropi, ali izrađivana uglavnom na metalnim i rjeđe na kamenim objektima. U grobnoj umjetnosti kod Japoda spirala je imala veoma značajnu ulogu. Tu se posebno ističu spiralne naočaraste fibule; jedan tip nakita koji su Japodi preuzeli iz kruga metalnih izrađevina tzv. kulture polja sa urnama. Prvobitno su to bile male spiralne fibule koje su japodski majstori sve više povećavali tako da su

¹⁷ Radimsky 1895, 483-524.

¹⁸ Raunig 2004, 180-181, Tab. 33, 2.

¹⁹ Marić 1968, 20-21, Tab. 2, 24; Tab. 3, 28; Raunig 2004, 180-181.

²⁰ Drechsler-Bižić 1961, 87, Tab. 13, 5.

Sl. 10. Dvospiralna fibula s jantarnim zrnima, faza Va, Jezerine

Sl. 11. Ista fibula iz profila

Sl. 12. Dvospiralna fibula s 6 jantarnih zrna, faza Va, Jezerine

Sl. 13. Manja dvospiralna fibula sa krupnim jantarnim zrnima i privjescima u obliku bronzanih karičica, faza Va, Jezerine

Sl. 14. Latenska fibula s dva jantarna dugmeta na luku, faza Va, Jezerine

Sl. 15. Krupna jantarna zrna, uzdužno i poprečno perforirana, faza Va, Jezerine

nekada bile teške i po pola kilograma. Te masivne pogrebne objekte na kraju su izlijevali u jednom komadu imitirajući spiralne zavoje s dubokim urezivanjem. Tako težak i velik pločast nakit, u formi lažne spirale, mogao je pokrivati dobar dio prsa pokojnika.

Ornamenti urezane lažne spirale na jantarskim pločicama sa japodskih prostora podsjećaju na neke ukrasne motive istovremenih spomenika u području Baltika, pa su možda import iz tih dalekih zemalja, gdje "sunce nikada ne zalazi", ili su tamo negdje na jednom od jantarskih puteva, u nekoj usputnoj radionici, keltskih ili skitskih majstora, izrađene po zahtjevima i ukusu naroda na jugu Evrope.

Oba objekta su najvjerojatnije vezana za kult Sunca. Kružni oblik pločica sa upadljivom perforacijom u sredini (planetarni znak Sunca), blistav, nebeski sjaj jantara i tekuća spirala simboliziraju besmrtno Sunce; ono se svakog jutra diže i svako veče silazi u carstvo umrlih.²¹ Sunce, i kad nije božanstvo, ono je bilo kod mnogih prahistorijskih naroda očitovanje božanstva, kao izvor svjetlosti, topline, pa i samog života. Na spomenutoj pločici iz groba 161 B. Raunig²² prepoznaje urezane likove ratnika, okruženih frizom lažnih spirala, a u centralnom dijelu pločice, oko per-

²¹ Chevalier / Gheerbrant 1969, 710-716.

²² Raunig 2004, 180-181.

Sl. 16. Privjesak od jantara sa bronzanom karičicom, faza Va, Jezerine

foracije, urezani krst, još jedan od poznatih prahistorijskih simbola Sunca. Ovakva kombinacija simbola Sunca i figura ratnika, navodi nas na misao da je na ovom malom krhkom predmetu predstavljena solarizacija vođe, poglavice ili junaka, koji je tu sahranjen.

Kod većine prahistorijskih naroda, pa i kasnije, jantar, “zlatno sjevera” ili “kamen Sunca”, nosio je u sebi mističnu energiju i ljekovita svojstva, povezana s iscjeliteljskom snagom Sunca. U japodskim nekropolama u dolini Une predmeti od jantara češće se nalaze u ženskim nego u muškim grobovima. To se posebno odnosi na zrna jantara za izradu ogrlica i privjesaka koja su često izrađena u obliku simbola plodnosti: dinja, glava ovna i bika, žir, kauri školjka i drugo. Sam jantar je ove simbole povezivao sa Suncem, vrhovnim božanstvom plodnosti i samog života.

Jednostavan geometrijski ornament koji je postignut urezivanjem tankih linija u samu površinu jantarskih pločica univerzalan je u umjetnosti bronzanog i željeznog doba zapadnobalkanskog dekorativnog stila. Ovom tehnikom ukrašavani su brojni predmeti profanog i sakralnog karaktera na području rasprostiranja japodske

Sl. 17. Pektoral s konjskim protomama na certosa dvospiralnoj fibuli s tri jantarna zrna na luku, faza Vb, Jezerine

kulture, i to najčešće metalni predmeti, mada su u ovoj umjetnosti posebno atraktivni i kameni objekti poznati pod imenom “japodske urne”. Što se tiče utjecaja situlske umjetnosti alpsko-venetskog područja i grčke arhaijske umjetnosti sa istočne obale Jadrana, krajem 6. i početkom 5. st. pr. n. e., možemo reći da su ušli u umjetnost Japoda kao jedan snažan impuls koji je izazvao značajan prelom u razvoju sveukupne japodske umjetnosti. Figuracija je dobila nov podstrek i zamah, iako je pretežno ostala u okvirima starije tradicije.²³ Više to nisu urezani likovi već plastične izrađevine u bronzi i u jantaru, često veoma visoke estetske vrijednosti, kao što je fino oblikovana glava žene, u stilu grčke arhaike, iz ču-

²³ Čović 1976; Raunig 2004.

Sl. 18. Ogrlica od ovalnih i okruglih jantarnih zrna, faza Vb, Ribić

Sl. 19. Ogrlica od sitnih jantarnih zrna, faza Vb, Ribić

Sl. 20. Ogrlica od ovalnih i trokutnih jantarnih zrna, faza Vb, Ribić

Sl. 21. Ogrlica od ovalnih jantarnih zrna, faza Vb, Ribić

Sl. 22. Detalj ogrlice, zoomorfno jantarno zrno, faza Vb, Ribić

nog groba 47 sa nekropole u Kompolju.²⁴ Ovaj novi pravac umjetničkog izražavanja kod Japoda u dolini Une bogato je dokumentovan grobnim priložima faza sahranjivanja iz mlađeg željeznog doba.

Na nekropoli Jezerine u drugoj fazi pokopavanja prvi put se pojavljuju privjesci rađeni na proboj, u obliku četvrtaste ili trapezoidne pločice koja visi na certosa-fibuli, s dvije ili tri spiralne petlje i većim brojem zrna od jantara na luku. Najstariji oblici mogu se datirati u početak 5. stoljeća pr. n. e. Kasnije, iz tog tipa nakita se razvijaju pektoralni s konjskim protomama.

Zanimljivo je primijetiti da se poslije 500. godine broj predmeta od jantara na japodskim nekropolama u Lici postepeno smanjuje, da bi na kraju potpuno nestali, dok se, naprotiv u dolini Une broj predmeta od jantara, u nekropolama Jezerine, Ribić i Golubić, povećava. Ovo se pokušava objasniti provalom Kelta u sjevernu Italiju i prenošenjem trgovačkih centara luksuznom robom sa rijeke Po na rijeku Rajnu u centralnoj Evropi. Iz centralne Evrope preko Panonije jantar je mogao stizati u dolinu Une.²⁵

U 4. stoljeću pr. n. e. započinje snažna ekspanzija Kelta iz srednje u južnu Evropu. Od tog vremena zapažaju se jaki utjecaji keltske kulture na nekim područjima japodske zemlje. Iz južno-panonskog prostora djeluju ti utjecaji i na Pounje. Pojava novih elemenata u materijalnoj kulturi domaćeg stanovništva doline Une nije morala značiti i fizičko prisustvo Kelta. Odnos Kelta i Japoda izaziva već od 19. stoljeća brojne polemike među arheolozima i historičarima o identitetu Japoda. Antički pisac Strabon u svojoj Geografiji, govoreći o Japodima navodi da je to "narod dijelom ilirski, a dijelom keltski". To mišljenje je kod nekih stručnjaka uvriježeno do danas, iako za tako nešto nema evidentnih arheoloških dokumenata. Nedavno je D. Džino, sa Univerziteta Adelaide, u Australiji, napisao članak u kome na veoma zanimljiv način analizira Strabonovo mišljenje o Japodima. On Strabonovo mišljenje stavlja u kontekst vremena post-kolonijalne kritike grčkih i rimskih pisaca, a njegovo pisanje naziva literalno ofarbanim etnografskim zapisima. U radu dalje raspravlja o nepostojanju samostalnog etničkog identiteta Japoda. Po njemu Japodi imaju samo svoj kulturni habitus, kao i ostali

²⁴ Drechsler-Bižić 1961, 67-114.

²⁵ Palavestra / Krstić 2006, 26.

Sl. 23. Dvospiralna fibula s dinjastim zrnom jantara na luku, faza Vb, Ribić

Sl. 24. Dvospiralna fibula s duguljastim jantarnim i dva manja zrna stakla na luku, faza Vb, Ribić

Sl. 25. Dvije dvospiralne fibule s dinjastim zrnima jantara na luku; gornja ima oko zrna srebrni obruč, faza Vb, Ribić

“barbarski” narodi kojima su grčko-rimski nara-tori proizvoljno davali imena.²⁶

Za treću fazu (360–250. g. pr. n. e.) karakterističan je samostalan razvoj kulture Japoda u dolini Une. Konzervativnost oblika i ornamenata u dekorativnoj umjetnosti je izrazita, i pored snažnih utjecaja Kelta sa područja Panonije i vidljivih helenističkih utjecaja sa Jadrana. Promjene se osjećaju u materijalnoj i duhovnoj kulturi. Nastavlja se biritualno sahranjivanje, koje je već započelo u prethodnim fazama razvoja nekropola, ali je sada broj incineracija u odnosu na inhumaciju u manjem padu.²⁷

Među grobnim priložima, od oblika iz prethodne faze javljaju se fibule od bronzane žice sa dvije spirale i okruglim zrnima jantara na luku. Najčešće su fibule sa pet ili šest zrna, ali ponekada ih ima i više, zavisno od veličine same fibule i veličine jantarnog zrna. Ova vrsta nakita javlja se u većem broju u grobovima četvrte i početkom pete faze i ostaje u upotrebi do kraja prahistorijskih nekropola u dolini Une (Sl. 7).

Perle od tamnocrvenog jantara zastupljene su gotovo u svakom grobu ove faze. Pored toga što su brojne, sada su nesto preciznije oblikovane, često krupne i spljoštene. Pojavljuju se kao niske oko vrata, narukvice ili kao samostalni privjesci (Sl. 3, 4).

U grobu 85 na nekropoli Jezerine, iz vremena treće faze pokopavanja, nađen je veći komad neobrađenog jantara (Sl. 6), koji nam najslikovitije pokazuje da je ovaj materijal sa dalekog Baltika za Japode u dolini Une predstavljao izuzetno veliku dragocjenost. Pored materijalne vrijednosti, kao neka vrsta koncentrata sunčeve energije i svjetlosti, jantar je imao i magijsku vrijednost, čudesnu, ljekovitu i zaštitnu moć. Za mrtve on je mogao biti vječna svjetlost u vječnom zagrobnom životu ili već nekom zamišljenom raju.

Fibule na kojima se nalaze predstave životinja najranije se javljaju u Italiji, da bi zatim u keltskoj umjetnosti krajem 5. i 4. stoljeća pr. n. e. bile veoma popularne. Kod Japoda one nisu bile naročito omiljene, ali ipak je iz neke japodske radionice izašao jedan od najdekorativnijih primjeraka “životinjskih” fibula. To je fibula iz groba 145 sa nekropole Jezerine sa po jednom glavom bika i ovna u kombinaciji sa krupnim, po sredini

²⁶ Džino 2008, 371–380.

²⁷ Marić 1968, 23.

perforiranim zrnom jantara (Sl. 5). Ona je zbog veličine (16,3 cm) i ljepote izuzetno originalan objekt, ne samo ove faze pokopavanja na japodskim nekropolama, već i među prahistorijskim fibulama Evrope. U suštini radi se o nekoj formi certosa fibule sa dvostranom spiralom. Najoriginalniji elementi su ovdje svakako glava ovna i bika po načinu izrade i eleganciji linija. Umetanje jantarskog zrna na luk fibule uklapa se u manir općeprihvaćen na japodskoj teritoriji, čiji je izvor po svoj prilici Italija, ali na područje doline Une utjecaji su mogli doći i iz keltske umjetnosti.

Kulturni elementi četvrte faze pokopavanja (250–110. g. pr. n. e.) na nekropolama u dolini Une odražavaju još snažniju domaću tradiciju nego što je to bilo ranije. Za ovaj period posebno su karakteristične fibule sa dvije spirale i jantarskim zrnima na žičanom luku (Sl. 7). Sada se u većem broju javljaju i naušnice sljepoočničarke od bronzane žice sa dva ili više jantarskih zrna (Sl. 8, 9).

Posebno obilježje priloga ovog doba u japodskim nekropolama u dolini Une je obilje jantarskih zrna kakvo ne postoji u susjednim krajevima. To su uglavnom krupnija zrna za izradu nakita. U većem broju u grobovima se pojavljuju i staklena zrna kao zamjena skupocjenom jantaru. Pri samom kraju ove faze sahranjivanja javljaju se u većem broju privjesci od jantara, kružnog oblika, sa udubljenjima u sredini i manjim perforacijama, koje su još jedna od karakteristika ovih nekropola (Sl. 16, 32).

U ovoj fazi, u Jezerinama skeletno pokopavanje se praktikuje gotovo dva puta više nego spaljivanje. U Golubiću su samo skeletni grobovi, a suprotno tome u Ribiću se praktikuje samo spaljivanje pokojnika.²⁸ To je još jedna od značajnih razlika nekropole Ribić od ove dvije, koje imaju gotovo iste običaje u načinu sahranjivanja i izboru priloga u grobovima. U skeletnim grobovima procentualno ima više fibula, jantarskih zrna i privjesaka nego u spaljenim grobovima. Ti se prilozi obično nalaze pored glave ili u predjelu vrata. Razlika u priložima skeletnih i spaljenih grobova navela je Z. Marića na ideju da skeletni pripadaju autohtonom ženskom stanovništvu, a spaljeni grobovi stranim, muškim doseljenicima. Zanimljiva pretpostavka, ali ju je veoma teško

Sl. 26. Ogrlica od sitnih staklenih i krupnijih jantarnih zrna, faza Vb, Ribić

Sl. 27. Ogrlica od staklenih i nekoliko jantarnih zrna, faza Vb, Ribić

²⁸ Marić 1968, 23-25.

Sl. 28. Ogrlica od staklenih zrna, faza Vb, Ribić

dokazati na osnovu do sadašnjih arheoloških i historijskih istraživanja.

Vrijeme između početka 1. stoljeća pr. n. e. i početka 1. stoljeća nove ere, ili u petoj fazi pokopavanja u dolini Une, Japodi se sve češće javljaju u rimskim historijskim izvorima, što se direktno može povezati sa arheološkim materijalom u japodskim nekropolama. Prodor Rimljana 129. godine pr. n. e. na južno područje Japoda uslovio je i jače trgovačke veze i uvoz helenističke robe sa Jadrana u dolinu Une. Nakon Oktavijevog osvajanja 35. godine pr. n. e. čitavog prostora Japoda, unatoč prisustvu Rimljana, u dolini Une Augustovo doba je obilježeno nastavkom života domaćih elemenata kulture, pa čak i njihovim razvojem. Na kraju ih, ipak, pobjeđuje postepena penetracija elemenata rimske kulture, tako da je petu fazu Z. Marić podijelio u dvije odvojene kulturne manifestacije.

Sl. 29. Ogrlica od različitih staklenih i sitnijih jantarnih zrna, faza Vb, Ribić

U fazi 5a (110–35. g. pr. n. e.) razvoj domaćih elemenata kulture očituje se najjasnije u opstojanju bronzanih dvospiralnih fibula sa jantarnim zrnima na luku (Sl. 10–12). Kod njih je primijećena još u prethodnoj fazi tendencija smanjivanja broja jantarskih zrna sa 5 ili 6 na tri, krajem ove faze na dva, a u fazi 5b na samo jedno zrno, najčešće veoma krupno. Smanjenje broja zrna svakako je prvenstveno vezano za smanjenje luka fibule. U grobu 325 na nekropoli Jezerine nađena je fibula manjih dimenzija sa krupnim, vrlo jednostavno obrađenim zrnima jantara i privjescima od bronzanih karičica (Sl. 13). U istom grobu nađen je i veći broj krupnih jantarnih zrna, uzdužno i poprečno probušenih (Sl. 15). Novinu predstavlja nalaz latenske certosa fibula sa samostrelnom konstrukcijom i dva dugmeta od jantara na luku (Sl. 14), što ukazuje na prisustvo keltskih utjecaja iz Panonije. Na jače helenističke utjecaje upućuje nas veliki broj staklenih perli u grobovima i privjesak od jantara, iz groba 395, u obliku krupnog zrna sa širokom perforacijom u sredini, ukrašenih duboko urezanim koncentričnim kružnicama, gotovo žlijebljenim (Sl. 16).

Sl. 30. Ogrlica od raznovrsnih staklenih i nekoliko malih jantarnih zrna, faza Vb, Ribič

Kroz perforaciju je provučena bronzana karika, pa možemo pretpostaviti da je ovaj predmet korišten kao privjesak, ne samo sa ukrasnim, nego i sa apotropejskim značenjem koje jantar ima uvijek.

Pojava većeg broja staklenih perli, najvjerojatnije uvezenih iz helenističkih radionica (ukoliko nisu proizvod domaćih majstora) mijenja bitno izgled ogrlica iz grobova japodskih nekropola u Punju. Ogrlice se sada izrađuju u kombinaciji sitnijih staklenih i trokutnih ili trapeznih, pljosnatih jantarnih perli (Sl. 31). Trokutne i trapezne jantarne perle javljaju se sredinom 1. stoljeća pr. n. e., te se prenose i u sljedeću fazu. Ova forma jantarskih zrna većim brojem je prisutna u grobovima nekropole Ribič. U Lici i japodskom dijelu Slovenije javljaju se tek u doba Augusta, kada su se sva ta područja našla ujedinjena pod rimskom vlašću. Malih su dimenzija, od svjetlijeg i prozirnijeg jantara, koji je sigurno iz drugih izvora nego što je to slučaj sa tamnocrvenim iz područja Baltika. Trgovačke puteve ovog novog materijala, zasigurno slabijeg kvaliteta, možda treba tražiti negdje na istoku, a oblik perli možda je uslovljen samim oblikom i veličinom sirovog materijala, ali možda u trokutnom i trapeznom obliku perli ima i neke simbolike. To je možda minijatura sjekira, simbol Neptuna, boga nebeskih pojava, groma i munje. Zanimljivo je da još i danas žene sjevernog naroda Letonaca nose kopče u obliku sjekire ukrašene solarnim simbolima,

Sl. 31. Ogrlica od sitnih staklenih i trokutnih jantarnih zrna, faza Vb, Ribič

koje su posvećene njihovom bogu gromovniku Perkunasu.²⁹

Jedna od značajki prvih desetljeća pete faze pokopavanja na japodskim nekropolama u dolini Une je još uvijek veliko prisustvo predmeta od jantara, među veoma bogatim grobnim prilogima. U Jezerinama 103 groba imaju jantarske priloge, a u Ribiču 69 grobova, često ne samo jedan, nego i više predmeta.

Izdvajanje faze 5b (35. g. pr. n. e. – 10/20. g. n. e.) od nekih 50 do 60 godina u zasebnu cjelinu bilo je uslovljeno bogatstvom i raznolikošću materijala grobnih priloga. U najznačajniju pojavu ovog doba treba ubrojiti vanredno bogato opremljene grobove: grob 278 iz Jezerina i grob 10 iz Ribića. Brojem priloga i njihovim kvalitetom, posebno od jantara, toliko se izdvajaju iz ostalih grobova da ih možemo samo odrediti kao grobove izuzetno istaknutih ličnosti ovog doba i ovog kraja. Očito da je u jednom momentu pod utjecajem rimske politike došlo do procesa imovin-

²⁹ Palavestra / Krstić 2006, 26.

Sl. 32. Gore, mala dvospiralna fibula s ovalnim jantarnim zrnom; sredina, zoomorfna jantarna zrna; dole, dugmetasto jantarno zrno, faza Vb, Ribić

skog i društvenog raslojavanja što se tako vidljivo dokumentira u grobnim priložima.

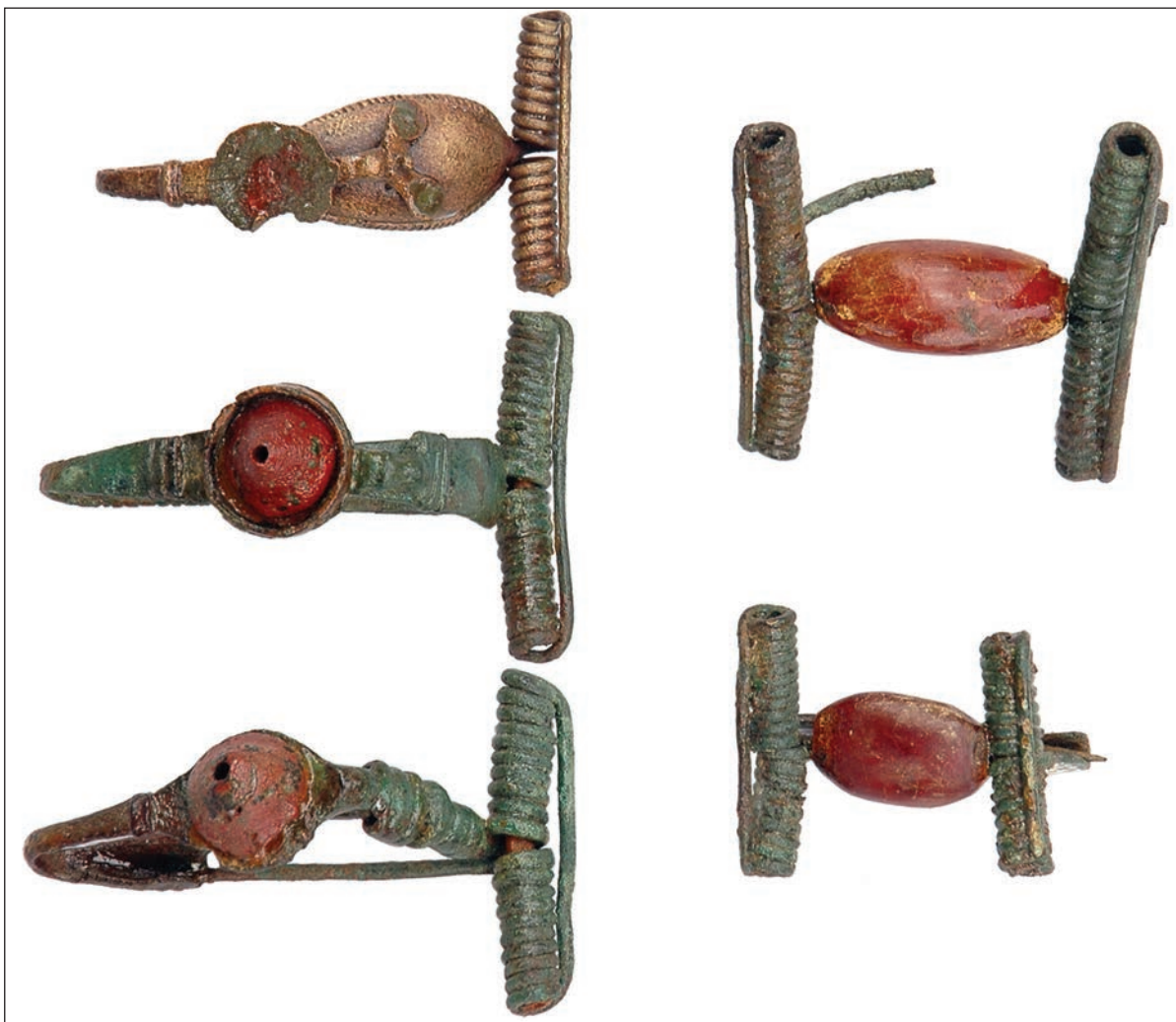
Rimskom okupacijom postepeno se infiltriraju strani elementi kulture, ali u prvim godinama rimske prevlasti još su jako izraženi domaći japodski elementi i odomaćene fibule keltske šeme (Sl. 33). Od domaćih formi još žive dvospiralne fibule sa jantarnim zrnima. Nekad je to samo jedno veće zrno, ovalnog oblika (Sl. 23-25, 33). Neki primjerci sa dinjastom perlom djeluju veoma lijepo i luksuzno. Tom tipu pripada fino izrađena dvospiralna fibula, sa srebrnim okovima oko dinjastog jantarskog zrna, iz groba 152 sa nekropole Ribić.

U najmlađe i najljepše primjerke dvospiralnih fibula sa zrnima jantara na luku spada fibula iz groba 278 sa nekropole Jezerine, koja ima privjesak u obliku nasuprotno stojećih glava konja. Slični pektoralni poznati su i iz prethodne faze sahranjivanja, a na području Slovenije u japodskim nekropolama veoma su brojno zastupljeni.³⁰ Nešto stariji tip pektoralni otkriven je na području kulture Liburna, kao prilog u grobovima ili slučajni nalaz. Umjesto konjskih glava tu figuriraju ptice.³¹ Najvjerojatnije se radi o predstavi gavrana, koji je kod mnogih naroda bio solarni simbol. U Grčkoj je gavran kao solarna ptica bio posvećen Apolonu. To je ptica koja u samo svitanje dolazi u naseljena mjesta da se druži sa ljudima, a u večernjim satima odleti na konačište u pravcu izlaska sunca, da bi se zajedno sa njim ponovno vratila na druženje sa čovjekom. U keltskim legendama gavran je čest lik i ima proročku ulogu. Posve negativan aspekt simbolizam gavrana poprimio je tek u novije doba, kada je postao uglavnom znak nesreće i smrti.

Japodski majstori su možda na pektoralima svjesno motiv ptice zamijenili motivom konjskih glava. Da li je to bilo pitanje izbora životinje po domaćem ukusu ili je konj imao neku posebnu ulogu kod Japoda? Vrlo je moguće da su Japodi uzgajali posebno dobre konje. Pisani izvori ne govore o tome nista, ali njihovi susjedi Veneti, sa kojima su imali stoljećima jake kulturne veze, bili su uzgajivači konja. To su bili rasni konji i po tome je Norik kod antičkih pisaca bio na glasu. U njihovoj primijenjenoj umjetnosti na situlama konji su pored ljudskih likova glavna tema.

³⁰ Gabrovec 1987, 29-119.

³¹ Batović 1987, 339-390.

Sl. 33. Lijevo tri latenske fibule s dugmetastim umecima od crvene, staklene paste; desno dvije male dvospiralne fibule s ovalnim zrnom jantara na luku, faza Vb, Ribić

Isto tako je moguće da je konj imao neko posebno značenje i u religiji Japoda, koje su mogli veoma rano preuzeti iz grčke mitologije, posredstvom Etruščana. Konj je istovremeno htonska i solarna zivotinja, simbol plodnosti i smrti. On se pojavljuje u kulturnom kontekstu s mnogim grčkim bogovima. Najizrazitija je njegova veza s Posejdom. Prema staroj legendi Posejdon je stvorio konja, pa se često sam pojavljuje u liku konja, a jedan od njegovih naziva je Hippios.³² U primijenjenoj umjetnosti situla ovog alpskog prostora, konji su pored ljudskih likova glavna tema. Simbolizam konja mogao je biti prenesen na rimskog Neptuna i na japodskog Binda, koji

je bio domaće božanstvo podzemlja, plodnosti i izvora, poput starijih verzija rimskog Neptuna i grčkog Posejdona. Brojne likovne predstave konja u umjetnosti Japoda, kao atributi boga Binda, dokazuju da su to stara i duboko ukorijenjena vjerovanja, vezana za božanstvo visokog ranga.

Na nekropoli Jezerine u grobu VI, pored dvopetljaste fibule sa veoma velikim, ovalnim jantarnim ukrasom na luku, nađeno je i krupno zrno jantara kružnog oblika, po sredini perforirano i sa tri manje rupice na rubu. Oko centralne perforacije urezan je apstraktan crtež, koji nas asocira na predstave munje gromovnika Neptuna (Sl. 34).

U nizu ogrlice od sitnih ovalnih jantarnih perli, nađene u grobu 122 na nekropoli Ribić, nanizane su i dvije perle zoomorfnog tipa. To su

³² Srejić / Cermanović 1979; Raunig 2004, 177-178, Tab. 32, 11-12.

Sl. 34. Krupno zrno jantara ukrašeno urezanim apstraktnim motivom, faza Vb, Jezerine

zapravo dvije izdužene perle koje završavaju životinjskim glavama (Sl. 21 i 22). Detaljan opis je dala B. Raunig,³³ ali teško je prepoznati o kojoj se životinji radi jer su glave veoma stilizirane. U istoj ovoj nekropoli u grobu 56 nađene su još dvije stilizovane zoomorfne glave na zrnima jantara (Sl. 32). Glave su povezane komadom bronzane žice i dosta ubjedljivo asociraju na lik govečeta, što je još jednom u jantaru izražen simbol Sunca.

Izrazita karakteristika ove faze sahranjivanja na japodskim nekropolama u dolini Une je to što se pored velikog broja jantarskih zrna javljaju u veoma velikom broju staklena zrna različita po obliku, boji i veličini. Po tim nalazima posebno se ističe nekropola Ribić. Ogrlice su nekad samo od sitnih jantarnih zrna, nekada miješane sa staklenim ili su samo od staklenih, jednobojskih i višebojskih zrna (Sl. 18-21, 26-30).

U vrijeme između 10. i 20. godine nove ere počinje šesta faza (10/20 – 110. g. n. e.) sahranjivanja na nekropolama u dolini Une. Arheološki materijal iz grobova gubi veliki dio karakteristika japodske kulture koja se sada vidno uključuje u provincijalnu rimsku kulturu. Jantarska zrna, tako karakteristična za prahistorijske Japode, u ovoj fazi su gotovo iščezla, a i staklena zrna su rijetko prisutna među grobnim priložima (Sl. 35). Spaljivanje pokojnika na nekropoli Ribić je-

dini je oblik sahranjivanja, dok se na nekropoli Jezerine skeletno sahranjivanje praktikuje još u malom broju.

Opće karakteristike jantarskih priloga u grobovima na nekropolama u dolini Une mogu se svesti na nekoliko osnovnih primjedbi. U prvoj fazi sahranjivanja ne pojavljuje se jantar, dok u drugoj fazi spaljeni grobovi imaju vrlo rijetko po neko jantarsko zrno, a u skeletnim grobovima već se tada dosta često pojavljuju i obično se nalaze uz glavu ili u predjelu vrata, gdje im je i bilo mjesto na živom čovjeku. Kako između ova dva osnovna oblika sahranjivanja postoje i druge razlike, kao što smo već naprijed naveli, Z. Marić pretpostavlja da skeletni grobovi pripadaju ženskom domaćem stanovništvu, a paljeni muškom doseljenom stanovništvu iz Panonije.³⁴ U trećoj fazi jantar se u većem broju javlja i u paljenim grobovima, ali skeletni i dalje imaju mnogo brojnije i bogatije priloge, da bi se već u četvrtoj fazi ovaj odnos izjednačio. Tokom pete faze broj jantarnih priloga u paljenim grobovima naglo raste; i upravo iz ovog perioda, kao što smo već naprijed naveli, poznata su dva najbogatija groba sa ostacima incineracije i brojnim priložima od jantara, a to su grob 278 iz Jezerina i grob 10 iz Ribića.

Na kraju ove analize jantarskih priloga iz grobova na japodskim nekropolama u dolini Une nameću nam se tri važna pitanja. Prvo, šta je to uzrokovalo tako snažnu ekonomsku moć prahistorijskih Japoda da su sebi mogli priuštiti tako dragocjen materijal kao što je u to vrijeme bio jantar – bio je dragocjen isto toliko koliko i zlato, a trebalo ga je nabavljati iz dalekih krajeva. Drugo, kojim trgovačkim putevima je stizao do tih plemena, koja su živjela prilično konzervativno u svom kulturnom habitusu. I treće, kao možda najzanimljivije, kulturno značenje jantara u običajima sahranjivanja Japoda u dolini Une.

Šta su to Japodi u dolini Une, sa stočarenjem i zemljoradnjom kao osnovnim granama privrede, mogli ponuditi u razmjenu drugim narodima od kojih su dobijali jantar? Ima nekih pretpostavki da su Japodi trgovali razmjenom sa drvetom, ali teško da bi se to moglo odnositi i na Japode u dolini Une. Da su uzgajali dobre pasmine konja s kojima su vršili razmjenu za druge dragocjenosti, to je veoma prihvatljiva pretpostavka. I da-

³³ Raunig 2004, 177-178, Tab. 32, 11-12.

³⁴ Marić 1968, 42.

nas, nakon toliko stoljeća, konj je kod Krajišnika simbol statusa porodice, ali postoji i neka vrsta teško objašnjivog strastvenog ponosa na lijepog konja, koji je gotovo bio član porodice, a ne samo korisna domaća životinja.

Iz arheoloških podataka znamo da su Japodi bili dobri metalurzi i zanatlije. Dolina Une i bliža okolina nije nikad imala značajnije rudno bogatstvo. Imala je samo bogate rudnike cinabarita iz koje se dobijala već u ranoj prahistoriji živa, tako neophodna za proizvodnju zlata. Ova nalazišta cinabarita sve do danas imaju veliki značaj u evropskim razmjerima. Na ovim prostorima metalurgija se naglo razvija već početkom 8. st. pr. n. e., tako da su japodski metalurzi mogli imati potrebno znanje i za proizvodnju žive. Ovo "tečno srebro" bilo je sigurno veoma traženo kod naroda kod kojih je zlato bilo najveća dragocjenost, a to su, iz najbližeg okruženja Japoda, na sjeveru bili Kelti, nešto istočnije Skiti, a na jugu Etrurci.

Zašto su Japodi trgujući razmjenom zauzvrat tražili jantar, a ne tako cijenjen metal kao što je zlato? Odgovor vjerovatno treba tražiti u nekim njihovim prastarim vjerovanjima. Pretpostavlja se da je čak u dolini Une bilo aluvijalnog zlata koje se brzo iscrpilo, ali dosad nije nađen nijedan arheološki predmet od zlata u ovim nekropolama, što potvrđuje da ono za Japode i nije imalo značenje društvenog prestiža, moći ili besmrtnosti, dok naprotiv jantar za njih u sebi sadrži sve te vrijednosti.

Jantar predstavlja društvenu nit koja individualnu energiju povezuje s kozmičkom, odnosno individualnu dušu s univerzumom. On u sebi spaja odlike zlata i srebra, bolje rečeno ne iscrpnu, neprolaznu i nedohvatljivu svjetlost i čistoću zlata, blistav i nebeski sjaj srebra.³⁵ Ovakve atribute jantaru su pridavali stari Grci, ali on je isto značenje imao i za mnoge druge narode u Evropi. Tu su se posebno isticali Kelti sa kojima su Japodi u dolini Une imali zasigurno veoma bliske kulturne veze, ako ne već i srodničke.

Da su Japodi veoma rano došli u doticaj sa grčkom mitologijom posredno u kontaktima sa Etrurcima, o tome nam svjedoče brojne likovne predstave u sitnoj plastici i urezani motivi na kamenim urnama, poznatim kao "japodske urne". Samo ime rijeke Une vezuje se za etrursku božicu Uni, kasnije poznatu kao rimska boginja Junona.

Sl. 35. Ogrlica od staklenih i jantarnih zrna, faza VI, Ribić

Etrurci su svojoj boginji Uni prinosili žrtve u vezi sa godišnjim agrarnim i ritualnim kalendarom. Rimska božica Junona bila je božica plodnosti i božica-kraljica, zaštitnica vjenčanja i porođaja i kao takva simbolizira ženski princip.

Žene su kod Japoda u dolini Une zasigurno imale značajnu društvenu ulogu. O tome nam svjedoče brojni izuzetno bogati ženski grobovi. Možda su imale važnu ulogu u vršenju religijskih obreda kao svećenice, ili su bile proročice sa tajnim znanjima prastare medicine. Sasvim je moguće da su aktivno sudjelovale u izradi nakita od jantara, koji je najvećim brojem prisutan upravo na ženskoj nošnji. S tim u vezi je i jednostavnost u obradi ovog materijala i dugovremena održana tradicija i drugih elemenata kulture, jer upravo su žene uporniji čuvari duhovne i materijalne kulture gotovo svakog društva.

Složeni svijet religijskih ideja i vjerovanja Japoda u dolini Une očituje se i u njihovom vrhunskom božanstvu Bindu koje je kasnije izjednačeno sa rimskim bogom Neptunom. Bindus-Neptun kao bog izvora i voda bio je vezan i za nebeske pojave: kišu, grom i munju. Njegovo je

³⁵ Chevalier /Gheerbrant 1969, 232.

najčešće znamenje trozub i sjekira, a to su i sunčeva znamenja koja se vezuju za plodnost, ali i za smrt, koja je dio ciklusa samog života. Sve ove atribute u sebi sadrži i jantar, zato je bio jednako važan za žive i mrtve.

Što se tiče jantarskih puteva kojima je jantar mogao stići do doline Une, o njima nećemo posebno raspravljati. O tome su već napisani brojni članci i to je predmet interesovanja, više od jednog stoljeća, brojnih arheologa i drugih stručnjaka pomoćnih nauka u arheologiji. Možemo samo naglasiti da veliki broj predmeta od kvalitetnog tamnocrvenog jantara izdvaja ove nekropole od svih ostalih nekropola iz tog vremena na širem području. Brojnost nalaza od jantara daje nam za pravo da vjerujemo da je dolinom Une, u određeno vrijeme, prolazio jedan od jantarskih puteva od Baltika prema jugu, a Japodi su tu bili posrednici u trgovini i korisnici te dragocjene robe. Tokom 4. st. pr. n. e. Japodi Pounja dolaze u direktan kontakt sa Keltima koji već tada dominiraju kulturnom scenom velikog dijela Evrope. Trgovina je između njih sigurno bila jedan dugi period veoma živa, a Kelti su tada, bilo bi logično, kontrolisali puteve jantara, tako da je razmjennom ovaj materijal stizao neobrađen do Japoda, a samo u rijetkim primjercima i obrađen.

Druga vrsta jantara slabijeg kvaliteta, svijetlocrvene ili žućkaste boje, od koga su izrađene trokutne i trapezne perle iz grobova mlađih faza sahranjivanja japodskih nekropola u dolini Une, svakako potječe iz drugih izvora nego što je to bio slučaj sa tamnocrvenim jantarom iz oblasti Baltika. Ova vrsta perli prisutna je u velikom broju u nekropolama Pounja u 1. st. pr. n. e., a tek se kasnije javlja u drugim japodskim nekropolama, što bi značilo da put trgovine ovim materijalom treba tražiti negdje na sjeveroistoku. Istina, to je i vrijeme već veoma široko razvijene trgovine iz helenističkih centara. Značajni centri za trgovinu jantarom bili su tada u sjevernim područjima Crnog mora. Zanimljivo je da su oblici trokutnih perli bili poznati još u kasnom mezolitu sjevernih dijelova Rusije.³⁶

Na kraju možemo reći da je kod Japoda u dolini Une duhovna kultura bila raznovrsna i složena, što je odraz razvijene privrede i složenih društvenih odnosa. Pojedine pojave duhovnog života Japodi su primili iz okolnih kultura, a neke su samostal-

no razvijali, naslijedivši ih od predaka. Posebno je zanimljiv njihov odnos sa Keltima i Venetima, koji zasad ostaju nerazjašnjeni, što direktno utječe na različita mišljenja o etničkom identitetu Japoda.

Ovaj rad je prezentiran na Petom internacionalnom kongresu "Jantar u arheologiji", održanom u Beogradu, maj 2006. godine (5th International Conference on Amber in Archaeology, Belgrade, May 2006).

Fotografije: Adnan Šahbaz

Summary

Imperishable light of the Amber from the Japod necropolises in the Una valley

More than 100 years have elapsed since the discovery of the Japod necropolises in the Una valley, south of Bihać. The Jezerine and Ribić necropolises were excavated in the late 19th century (K. Kovačević, P. Mirković 1890: 330-337; V. Radimsky 1892: 301-310) and another, smaller necropolis in Golubić was systematically excavated in the 1960s (I. Čremošnik 1956: 126-138; B. Raunig 1968: 81-98). The third necropolis is not dealt with here, since the amber artifacts are identical to those from Jezerine. A total of 553 graves were excavated in Jezerine, of which 228 contained skeletons, 298 cinerary urns, 28 cremated remains without urns, and two containing cinerary urns in which the skull of the deceased was laid over the lid. The pre-Roman and early Roman necropolis in Ribić had only six graves with skeletons, 296 containing cinerary urns, and one containing cremated remains with no urn.

V. Radimski (V. Radimsky 1982:301-310; 1893: 37-92; 237-308; 369-466; 575-623) and V. Čurčić (V. Čurčić 1898: 625-656) have written about the findings of the excavations of the Japod necropolises in the Una valley, and many archaeologists have been engaged in analyzing the archaeological material.

The fullest scientific treatment is that of Z. Marić, dating from the 1960s, (Z. Marić 1968: 5-79) while more recently the issue has been seriously addressed by B. Raunig (B. Raunig 2004), while B. Tessmann deals with the Jezerine burial ground as part of her doctoral thesis with new absolute chronological.

There is no doubt that Z. Marić has produced the most complete chronological and cultural definition to

³⁶ Gimbutas 1985, 231-256.

date of the archaeological material from these necropolises while, in so doing, stressing that the chronology of the Japod region is a problem not easily solved, given the great many specific features of local significance. Quite simply, Japod material does not readily fit into the formative cultural circles of neighbouring regions, and is characterized by a very pronounced conservatism, as a result of which some forms survive for a decade or more, or even as much as a century.

Despite these remarks by Z. Marić, in this paper we adhere to his relative chronology, while taking a more relaxed position in regard to the absolute chronology, as the author recommends. We have not given a detailed overview of all the archaeological artifacts made of amber, but have selected those that are typical of certain stages of the burials in the necropolises; these artifacts also vividly illustrate the aesthetic needs and economic strength of the Japod population of the Una valley. By analyzing and tracing these artifacts, century by century, from the distant past right up to the arrival of the Romans in this part of the world, we have obtained a clear picture of the distinctiveness of the culture, art and religion of the prehistoric world in the Una valley. Japod art is highly diverse in both content and expression, though it belongs almost solely to the applied arts, with the majority of its products consisting of jewellery or associated with clothing (B. Raunig 2004). An overall consideration of the jewellery in the graves reveals that these are heavy, solid artifacts, even in the case of fine material such as amber: amber beads in necklaces, or combined with bronze in fibulae, have a diameter of 4-5 cm or even more. It can fairly be said that one of the principal features of Japod jewellery is the abundance and diversity of the application of amber. Amber beads, usually left rough or very simply finished, were used mainly for necklaces and fibulae, but also for bracelets, earrings and pendants. Fibulae were the most common and, for Japod costumes, the most important decorative-cum-utilitarian artifacts. This type of jewellery was favoured by the Japods in the Una valley more than anywhere else, and thus came in a wide range of designs; the Japods wore them as part of their folk costume right up to the time they lost their independence, and even in the first century CE, under Roman rule (R. Drechsler-Bižić 1987).

The general characteristics of the amber grave offerings in the Una valley can be reduced to a few basic observations. In the second stage, it was very unusual to find an amber bead or two in cinerary graves, whereas they were quite common in skeletal graves, usually by the head or around the neck, as worn in life. Since there are other differences between these two basic types of burial, Z. Marić hypothesizes that the skeletal graves belonged to the female members of the local population and the cinerary graves to the

male incomers from Pannonia. In stage three, amber features in greater quantities in cinerary graves as well, although skeletal graves still contain much more numerous and richer artifacts; only in stage four does the ratio of such artifacts become equal between the two types of burials. During stage five, the number of amber artifacts in cinerary graves increases sharply, and it is from this very period, as already noted, that the two most richly equipped graves date, with the remains of incineration and numerous amber artifacts: grave 278 from Jezerine and grave 10 from Ribić (Z. Marić 1968:5-79; B. Raunig 2004).

We can only guess at the routes by which amber reached the Japods in the Una valley (N. Negroni-Catacchio 1972: 1-18). The highly decorative dark reddish amber of outstanding quality used to make many of the artifacts found in the graves of the Una valley distinguishes these necropolises from all others of the same period in Europe as a whole. The number of artifacts and, it is fair to say, the coarse workmanship on the amber, suggest that one of the amber routes from the Baltic to the south ran along the Una valley, and that the Japods were intermediaries in the amber trade as well as using these goods. In the 7th century BC this route could have been of major importance, since this was one of the periods of severe cold that rendered the Po valley unsuitable for trade with the distant Baltic region in the north, passing as it did over the Alps, which were impassable, even over the lower passes, during periods of extreme cold. During the 4th century BC the Japods in the Una valley came into direct contact with the Celts, who already dominated the cultural stage in much of Europe. There is no doubt that there was considerable trade between these peoples over a long period, and it would be normal for the Celts to control the amber routes, so that this material reached local Japod workshops by way of exchange, in unworked form (A. Palavestra 1988: 205-217; A. Palavestra, V. Krstić 2006).

Another type of amber, of poorer quality, translucent and light yellow in colour, from which the triangular and trapezoid beads from the later periods of the necropolises in the Una valley were made, undoubtedly came from a different source from the dark red amber. This type of bead is found in considerable quantities in these necropolises in the 1st century BC, at a time when trade from Hellenistic centres was already widespread. The major centres for the amber trade were then in the northern Black Sea regions (B. Srebrdolski 1984). It is interesting to note that forms of triangular amber beads were known as early as the late Mesolithic in the northern regions of Russia (M. Gimbutas 1985). This form was perhaps dictated by the actual quality of the raw material from various sites in north-eastern Europe (B. Srebrdolski 1984; A. Palavestra 1993).

Finally, it can be said that to confirm, at least in part, these observations on the routes by which amber was imported to the Una valley, a serious and wide-ranging study of the contemporary cultures would be needed, going well beyond their relationships with their immediate neighbours, along with some more detailed observations of historical facts. Especially interesting is their relations with the Celts and Veneto, which for now remains unclear, which directly affects to the different opinions about ethnic identity Japodes.

Literatura

- Batović, Š. 1987, Liburnska grupa, Praistorija jugoslovenskih zemalja V, Sarajevo 1987, 339-390.
- Chevalier, J. / Gheerbrant, A. 1983, Riječnik simbola, Zagreb 1983.
- Childe, G. 1973, The Dawn of European Civilization, Frogmore 1973.
- Čović, B. 1976, Od Butmira do Ilira, Sarajevo 1976.
- Čremošnik, I. 1956, Crkvina u Golubiću, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XI, 1956, 126-138.
- Čurčić, V. 1988, Ravna grobišta Japoda u Ribiću kod Bihaća, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu IV-V, 1988, 625-656.
- Drechsler-Bižić, R. 1961, Rezultati istraživanja japodske nekropole u Kompolju 1955-1956. godine, Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu II, 1961, 67-114.
- Drechsler-Bižić, R. 1987, Japodska grupa, Praistorija jugoslovenskih zemalja V, Sarajevo 1987, 391-441.
- Dzino, D. 2008, "The people who are Illyrians and Celts": Strabo and the identities of "barbarians" from Illyricum, Arheološki vestnik 59, 2008, 371-380.
- Gabrovec, S. 1987, Dolenjska grupa, Praistorija jugoslovenskih zemalja V, Sarajevo 1987, 29-119.
- Gimbutas, M. 1985, East Baltic Amber in the Fourth and Third Millennium B.C., Journal of Baltic Studies XVI/3, Special Issue: Studies in Baltic Amber, 1985, 231-256.
- Hornes, M. 1895, Vorromischer Grabstein von Jezerine, Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinisches Landesmuseums III, 1895, 516-518.
- Janičijević, J. 1986, U znaku moloha, Beograd 1986.
- Kovačević, K. / Mirković, P. 1890, Iskopine kod Bihaća u Jezerinama niže Pritoke, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu II, 1890, 330-337.
- Malinowski, T. 1972, Kwestia pochodzenia bursztyno-zwykopalidk jugoslawianskich, Foutes archaeologici posnanienses 21/1970, Poznanj 1972, 218-243.
- Marić, Z. 1968, Japodske nekropole u dolini Une, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XXIII, 1968, 5-79.
- Navarro, J. M. De 1925, Prehistoric Routes Between North Europe and Italy Defined by the Amber Trade, The Geographical Journal 66, 1925, 481-507.
- Negroni-Catacchio, N. 1972, La problematica dell'ambra nella protostoria italiana: le ambre intagliate di Fratta Polesine e le rotte mercantili nell'alto Adriatico, Padusa VIII/1-2, Rovigo, 1972, 375-388.
- Palavestra, A. 1984, Kneževski grobovi starijeg gvozdenog doba na centralnom Balkanu, Balkanološki institut SANU, Beograd 1984.
- Palavestra, A. 1988, The Iron Age Amber Trade in the Balkans, Balcanica XVIII-XIX, 1987-1988, 205-217.
- Palavestra, A. 1989, Modeli trgovine i društvene strukture na centralnom Balkanu gvozdenog doba, Balcanica XX, 1989, 101-209.
- Palavestra, A. 1993, Praistorijski čilibar na centralnom i zapadnom Balkanu. Balkanološki institut SANU, Beograd 1993.
- Palavestra, A. 2001, The Amber Routes of the Central and western Balkans, Proceedings of the XIII Congress, International Union of Prehistoric and Protohistoric Sciences, Forlì, Italia 8-14, September 1996, A.B.A.C.O. Edizioni 2001, 393-397.
- Palavestra, A. / Krstić, V. 2006, Magija čilibara, Beograd 2006.
- Pasch, C. 1894, Novi i revidirani natpis, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu VI, 1894, 354-355.
- Radimsky, V. 1892, Prethodni izvještaj o prekopavanju pri Jezerinama kod Bišća, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu IV, 1892, 301-310.
- Radimsky, V. 1893, Nekropola na Jezerinama u Pritoci kod Bišća, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu V, 1893, 37-92; 237-308; 369-466; 575-623.
- Radimsky, V. 1895, Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu VII, 1895, 483-524.
- Raunig, B. 1968, Japodska nekropola na Crkvini u Golubiću, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XXIII, 1968, 81-98.
- Raunig, B. 2004, Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda, Djela LXXXII, Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Sarajevo 2004, 175-190.
- Sergejevski, D. 1950, Japodske urne, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu IV-V, 1949-1950, 45-94.
- Srebrodolski, B. 1984, Jantar, Moskva 1984.
- Stipčević, A. 1981, Kulturni simboli kod Ilira, Sarajevo 1981.
- Spekke, A. 1957, The Ancient Amber Routes and the Geographical Discovery of the East Baltic, Stockholm 1957.
- Srejić, D. / Cermanović, A. 1979, Rečnik grčke i rimske mitologije, Beograd 1979.
- Teßmann, B. 2001, Schmuck und Trachtzubehör aus Prozor, Kroatien, Ein Beitrag zur Tracht im japodischen Gebiet. Acta Praehistorica et Archaeologica 33, Berlin 2001, 28-151.
- Wilkes, J. J. 1995, The Illyrians, Publisher: Wiley-Blackwell, London 1995.

Kulturno-historijski razvoj ilirskog naroda Naresa (*civitas Narensum*)

Amra Šaćić

Sarajevo

Godišnjak/Jahrbuch 2012,41:97-112
DOI:10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-40.6

U historiji evropske civilizacije Rimska država se ne može okarakterisati kao konglomerat različitih naroda i kultura kako se to često prikazuje u historiografiji. Iako se o toj državi u periodu ranog carstva može govoriti kao o jednoj politički zaokruženoj cjelini, unutar mnogobrojnih rimskih provincija prisutan je fenomen lokalnog, kulturno-socijalnog razvoja zajednica. Jedna od njih su i Naresi čija se etnička komponenta razvijala u gornjem toku rijeke Neretve kroz svoj višestoljetni proces historijskog razvoja i etnogeneze.

Pitanje etnografske slike u kasnom željeznom dobu i ranoj antici povlači određena sociološka razmatranja. Savremena antička historiografija zastupa stav da se o Ilirima ne može govoriti u značenju jednog naroda, već samo u kontekstu etničke skupine koja u sebi objedinjuje više različitih naroda, a koja je u ranijoj historiografiji označavana kao ilirska plemena. Stoga se može zaključiti da je prostor današnje Bosne i Hercegovine u ranoantičkom periodu bio naseljen s više ilirskih naroda, među kojima su i Naresi, o čemu svjedoče helenistički i rimski pisani izvori.¹ Rimljani su dosta dobro znali razlikovati narode koji su činili te etničke skupine. Tako naprimjer Strabon kaže da se stari Akvitani razlikuju od ostalih Gala po jeziku, institucijama i zakonima.² Cezar tako navodi da većina Belga potječe od Germana, oni su davno prešli Rajnu i naselili se u Galiji, "a Gale koji su ta mjesta naseljavali,

oni su otjerali i samo oni prema pamćenju naših predaka, dok je cijela Galija pustošena spriječili su Teutone i Cimbri da upadaju u našu zemlju."³ Imajući u vidu ovakve podatke savremena antička historiografija teži ka izučavanju manjih naroda⁴ poput Naresa i njihovo izdvajanje u kontekstu je naroda, a ne plemena.⁵

Kontinuitet života u gornjem toku rijeke Neretve seže još u najranije razdoblje razvoja ljudske zajednice. Povezanost ovog dijela Bosne i Hercegovine s istočnojadranskom obalom je osnovna karakteristika njegovog kulturno-historij-

³ Cez. II, 48

⁴ Južnoslavenska skupina jezika kojoj pripada i bosanski jezik u sebi ne baštini adekvatan izraz narodne skupine iz starog vijeka. Izraz *narod* se uglavnom veže za novovjekovni historijski razvoj, dok bi se stupanj etničkog razvoja zajednica u antičkom periodu bolje mogao opisati engleskom riječi *kingship*. (Više Renfrew 1984, 41). Riječ se ne odnosi samo na zajednice koje imaju strogo strukturiranu socijalnu piramidu s kraljem na čelu, već općenito za manje narode koji pripadaju većem etničkom kompleksu. Odličan primjer za to je Atenski polis klasičnog perioda. Anglosaksonski autori ga oslovljavaju izrazom *kingship*, iako se u tom razdoblju gubi upraviteljska institucija *basileusa* i demokratsko uređenje dominira u tom polisu. Međutim, Atenjani su kao *kingship*, a ne kao *people* ili *nation* prepoznati u modernoj historiografiji unutar matičnog helenskog etnosa. (Više Morgan 2008, 33)

⁵ Stavljanjem u savremeni kontekst ove problematike najjednostavnije bi bilo objasniti ovakvo stajalište kroz komparaciju s nekom od savremenih etničkih skupina. S tim u vezi Iliri bi se mogli naprimjer komparirati sa Slavenima koji u sebi sadrže veliki broj naroda. Ti narodi u većoj mjeri priznaju svoje slavensko porijeklo, ali u puno većoj mjeri ističu svoj etnos. Vidljivo je to i kod ilirskih naroda. Naime, niti jedan antički pisani izvor iz predrimskog perioda i ranog carstva ne navodi da su Iliri, Gali, Kelti, Germani, jedan narod. Unutar tih etničkih skupina izvori poimenično poznaju *civitates*, a ne *tribe*.

¹ Apijan Aleksandrijski (*Appianus Alexandrinus*), Plinije Stariji (*Gaius Plinius Secundus Maior*), Kasije Dion Korkiranin (*Dio Cassius Cocceianus*), Strabon (*Strabo*), Ptolomej (*Ptolemaios*), Polibije (*Polybios*), Livije (*Livius*), Hekatej (*Hekataios*) iz Mileta

² Strab. IV, 2

skog razvoja i određenih prethistorijskih i historijskih faza razvoja društva. Mlađi neolit u ovom dijelu Bosne i Hercegovine manifestuje se kroz hvarsko-lisičićku kulturu. Može se reći za nalazište u Lisičićima da obogaćuje izraz cjelokupne istočnojadranske neolitske kulture jer su tu nađeni ornamentalni prikazi koji su karakteristični samo za taj lokalitet.⁶ Primjer Lisičića pokazuje da se već u ranim fazama formiranja kulturološke svijesti javljaju određene osobenosti unutar ove mikroregije.

Za prethistorijsku prošlost gornjeg toka rijeke Neretve posebno je značajno to što je ova oblast u starijem željeznom dobu ulazila u sastav teritorija na kom je egzistirala glasinačka kultura. U periodu od VIII do kraja VI stoljeća nosioci te kulture bile su autarijatske zajednice koje će kasnije biti objedinjene u ilirski narod Autarijati.⁷ O Autarijatima su relativno dosta vijesti ostavili antički pisci: Pseudo Aristotel, Strabon, Apijan, Plinije, Arijan, Polyaen, Agatah, Elijan, Diodor, Justin i Orozije.

Na osnovu izvora može se zaključiti da je dio Autarijata naseljavao i područje Istočne Hercegovine vjerovatno na prostoru oko današnjeg Konjica,⁸ gdje su sa svojim susjedima Ardijejcima ratovali oko slanih izvora.⁹ Granica između Autarijata i Ardijejaca se nalazila na gornjoj Neretvi. Sukobi između njih su trajali sve dok u prvoj polovici IV stoljeća pr. n. e. iz pravca panonske nizije nisu došli Kelti. Oni su potisnuli Ardijejce na lijevu obalu Neretve.¹⁰ Preseljenje Ardijejaca na lijevu obalu Neretve moglo ih je dovesti u direktan sukob oko teritorija, a ne samo oko slanih izvora, sa susjednim Autarijatima. Kao pobjednici iz tog sukoba izašli su Autarijati.¹¹ Strabon

je zabilježio da su kasnije Skordisci, a potom i Rimljani pokorili Autarijate.¹²

Postoji mogućnost da su Rimljani pod pojmom Autarijata podrazumijevali širu etničku zajednicu Ilira kojima nisu znali pojedinačna imena pa su ih tako oslovljavali. Tako Polyen priznaje da su ih Rimljani miješali s Ardijejcima koji su im bili susjedi.¹³ Razlog za njihovo iseljavanje u Dardaniju izvori pripisuju ogromnoj pojavi žaba.¹⁴ Taj podatak se svakako može dovesti u vezu s nekom prirodnom nepogodom koja je imala za posljedicu migraciju Autarijata ili njihovog dijela. Moguće je da je ilirska etnička skupina koja se javlja u rimskim izvorima pod nazivom Naresi zapravo ostatak te široke etničke ilirske zajednice poznate Grcima i Rimljanima pod imenom Autarijati.¹⁵ Gore spomenuto Strabonovo tumačenje njihovog nestanka išlo bi u prilog toj tezi. Ne treba odbaciti ni prisustvo Ardijejske etničke komponente kod Naresa, ako se ima u vidu da je središte njihova matičnog teritorija po svemu sudeći bilo granično područje između Ardijejaca i Autarijata.¹⁶

Izvori koji govore o etnografiji Ilira s prostora današnje Istočne Hercegovine u koje se ubrajaju i Naresi mogu se podijeliti na dvije osnovne skupine. Prvu skupinu činili bi izvori koji se odnose na doba političke samostalnosti Ilira i početak principata, te bi se u nju ubrajali Polibije, Livije, Strabon, Apijan i Kasije Dion. Većina nabrojanih

isti način su Ardijejci, ljudi vrsni na moru na kraju bili uništeni od strane Autarijata koji su živjeli na kopnu, iako su i oni njima nanjeli mnogo zla. (Više Papazloglu 1969, 72)

¹² Strab. VII, 5, 6.

¹³ Polyaen. VII, 2.

¹⁴ Diod. III, 23, 36.

¹⁵ Pored Naresa u ovu skupinu uslovno rečeno postautarijatskih zajednica mogli bi se uvrstiti i *Glinditiones* i *Melcumani*, dok Mesihović pvoj skupini pripisuje i *Deraemistae*. (Više Mesihović 2007, 141)

¹⁶ Pseudo Aristotel opisuje skuobe Autarijata i Ardijejaca oko slanog izvora. (Ps. Arist. *Mirab. Auscult.* 138). Još krajem XIX i početkom XX stoljeća Tallóczy i Patch su ove izvore identificirali na prostoru Orahovice, dva kilometra nizvodno od Konjica. Takvog mišljenja su bili i Anđelić, Imamović, pa i Bojanovski, iako se u svojim radovima ne očituje do kraja jasno po ovom pitanju. Nasuprot njima, Papazoglu se slaže sa Suićem, koji tvrdi pak da mjesto sukoba između ove dvije ilirske etničke skupine treba tražiti južnije i dublje u unutrašnjosti, na prostoru oko Skadarskog jezera. (Više Papazoglu 1969, 76; Suić 1976, 180) Savremena antička historiografija u skladu s geološkim istraživanjima ukazuje na prostor gornje Neretve kao granično područje Autarijata i Ardijejaca u IV stoljeću stare ere.

⁶ AL BiH, T. III, 219.

⁷ Za populaciju koja učestvuje u naglom kulturnom, gospodarskom i društvenom usponu u periodu VIII – kraj VI st. pr. n. e. upotrebljava se izraz *autarijatska zajednica*. Tek kada dolazi do ujedinjenja tih zajednica, i za kasniji period, može se upotrebljavati termin *Autarijati*. (kraj VI – kraj IV st. pr. n. e.). (Više Mesihović 2007, 7)

⁸ Imamović 1972, 161; Bojanovski 1988, 112.

⁹ Strab. VII, 5, 11.

¹⁰ Prema Novaku, Kelti su potisnuli Ardijejce, koji su onda prešli na lijevu obalu Neretve odakle su sistemom lančane reakcije potisnuli Autarijate, koji su se i sami nedugo potom našli i na udaru Kelta, i tek tada bi se, prisiljeni keltskim pritiskom, smjestili između rijeka Tare i južne Morave. (Novak 2004, 39)

¹¹ Govoreći o sukobima Tibala i Skordiska, Apijan (App. III, 3) sporadično spominje i sukobe Ardijejaca i Autarijata: Na

pisaca od naroda Istočnog dijela današnje Hercegovine spominje samo Daorse¹⁷ što ne čudi jer se već na prvi pogled može uočiti da se radi o piscima grčkog porijekla koji događaje opisuju po savremenim izvorima i djelimično iz vlastite spoznaje. Zahvaljujući njihovim zabilješkama može se sa sigurnošću ustvrditi da su upravo Daorsi u helenističkom svijetu bili sinonim za ilirski etnos današnje Istočne Hercegovine. Izuzetak iz prve skupine pisaca predstavlja Appian koji u etnografiji Ilira donosi novinu iznoseći puno širu lepezu ilirskih naroda u odnosu na svoje prethodnike i savremenike. Za razliku od njih on spominje i Melkumane (Merromènoi),¹⁸ Narese (Narèsoi)¹⁹ i Glindicione (Glintidiones),²⁰ narode koji su u ranoj antici²¹ naseljavali geografski prostor Istočne Hercegovine.

Drugu skupinu izvora činili bi pak izvori koji govore o Ilirima pod rimskom okupacijom. Predstavnicima ove skupine su Plinije Stariji i Ptolomej Klaudije. Zbog različitih prepisa, interpretacije i određenih naučnih propusta rad na ovim i drugim rimskim izvorima još uvijek može dati rezultate koji će pridonijeti potpunijoj slici strukture peregrinskih civitates na tlu Bosne i Hercegovine. Isto bi se moglo reći i za arheološku, epigrafsku, numizmatičku i drugu materijalnu građu.

Veliko enciklopedijsko djelo Plinija Starijeg, *Naturalis Historia*, daje najkompletnije podatke za proučavanje etnografije rimske provincije Dalmacije, koja se dijelila na tri konventa. Jedan od ta tri konventa jeste i Naronitanski konvent²² koji je u administrativnom smislu obuhvatao cijelo područje Istočne Hercegovine. Ovom konventu su prema svjedočenju Plinija Starijeg pripadali sljedeći civitates: "...Cerauni decuriis XXIII, Daversi XVII, Desititates CIII, Docleatae XXXIII, Deretini XIII, Deraemistae XXX, Dindari XXXIII, Glinditiones XLIII, Melcumani XXIII, Naresi CII, Scirtari LXXII, Siculotae

XXIII.²³ Podatke o broju dekurija Plinije je preuzeo iz ranocarskih službenih popisa.²⁴

Iako su Daorsi jedini narod s prostora Istočne Hercegovine koji se spominje među ilirskim narodima koji je ušao u sastav ilirske države krajem IV st. pr. n. e., bez sumnje su u teritorijalni sastav te države, za koju se prije može reći da je bila savez naroda nego unitarna tvorevina, ušli i Naresi. Ne treba odbaciti mogućnost da se Naresi mogu posmatrati kao Plinijevi *Ilyrii proprie dicitur*,²⁵ odnosno Iliri u užem smislu.²⁶ Postoji realna pretpostavka da je Plinije koji je pisao u I stoljeću nove ere pod tim Ilirima podrazumijevao samo one ilirske narode koji su činili stanovništvo jedine ilirske državne tvorevine.²⁷ Tim prije što na tom širem ilirskom prostoru susrećemo ilirska imena koja su tipična "pravim" Ilirima kao što su: Annaeus, Annaia, Epikad, Pines, Plarens, Tatta, Temus, Zanatis i Ziraeus. Nabrojana imena su

²³ Plin. III, 143.

²⁴ Bojanovski 1988, 34.

²⁵ Plin. III, 144.

²⁶ U nauci još uvijek nije nađen odgovor na pitanje na koga je Plinije mislio pišući svoju sintagmu *proprie dicti Ilyrii*? Po Suiću to je geografsko-historijski naziv, koji je u stvarnosti bio općenit i kompleksan, jer je obuhvatao više užih etničkih skupina od kojih je svaka imala svoje posebno ime (Suić 1976, 180). Bojanovski također smatra da bi to bio "generički naziv za nekoliko srodnih plemena iz prvobitne jezgre, a ne jedan *civitates*" (Bojanovski 1988, 28). Nešto ranije od Plinija u sličnom kontekstu tu Ilirsku spominje i geograf Pomponius Mela nazivajući ih *quos proprie Ilyricos vocant*. Plinije se koristio Melinim radom, budući da ne daje objašnjenje za ovaj pojam, čini se da je to u I stoljeću nove ere bila općepoznata činjenica.

²⁷ Bojanovski smatra pak da se Plinijevi *Ilyrii proprie dicitur* trebaju dovesti u vezu s teritorijom koja je najbliža grčkom svijetu, a ne sa svim Ilirima koji su živjeli objedinjeni u zajedničkoj državi. U tom slučaju taj naziv bi se odnosio samo na nekoliko ilirskih naroda iz prvobitne jezgre koji su bili naseljeni na jugu. (Bojanovski 1988, 28). Papazoglu smatra da se pod tim *Ilyrii proprie dicitur* zapravo misli na Ardijejce kao nosioce ilirske državnosti (Papazoglu 1967, 124-128). Suić se pak više bavi pitanjem da li su Plinijevi *proprie dicti Ilyrii* jedan narod ili je u pitanju lepeza različitih etničkih zajednica (Suić 1976, 182-185). Suićevo mišljenje uglavnom se poklapa sa stavovima Papazoglu i Katičića da su to Ilirski narodi koji su naseljavali jezgro Ilirske države na prostoru južno od Drima. Primijetno je pak da su se Bojanovski, Suić i Papazoglu vodili samo pisanim izvorima zanemarujući epigrafsku građu koja pokazuje arhaične ostatke tih, uslovno rečeno, pravih Ilira i na prostoru Istočne Hercegovine. Ako se pažljivo osmotre izvori, uvida se da je Ilirska država više nalikovala savezu plemena nego klasičnom kraljevstvu. Vidi se to kroz Polibiјеvo svjedočenje prema kojem je Teuta priznala da ne može zabraniti svojim podanicima gusarenje (Polib. II, 4, 8).

¹⁷ Hek. FGrH 93-97, 175; Pol. XXXII, 18, 2; Strab. VII 5, 1.

¹⁸ Api. III. 16.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem.

²¹ Pod pojmom "rane antike" ovdje se misli konkretno na period Oktavijanovih ratova u Iliriku (35-33. g. pr. n. e.)

²² Naronitaski konvent protezao se od jadranske obale, na zapadu do Cetine, pa u unutrašnjost Bosne istočno od Vrbasa, ušće Bosne, a na istoku je prelazio Drinu, uključujući Crnu Goru.

nadijevana i kod Ilira koji su živjeli na rijeci Drimu, kao i kod Ilira iz doline Neretve, Bregave ili Trebišnjice.²⁸ Takvih imena nema kod Delmata, na primjer, koji su im bili geografski puno bliži. Veliki broj autora Narese i ostale narode naronitanskog konventa navode kao Plinijev "Illyricum vocatur generatim".²⁹ Međutim, iz teksta izvora se vidi da se ta sintagma odnosi na skradonitanski konvent (conventum Scardinitanum) kome pripadaju etničke zajednice koje nisu ulazile u sastav ilirske države.

Na osnovu Plinijevog svjedočenja jasno se vidi da su Naresi bili najbrojniji ilirski narod Istočne Hercegovine. Po svojoj brojnosti bili su odmah iza Dezidijata kada je u pitanju cjelokupni naronitanski sudbeni konvent. Sudeći prema podacima koje daje Plinije Stariji, njihova populacija se kretala između 15.300 do 20.400 ljudi.³⁰ Ime im se također pojavljuje i u opisu Ilirije, Klaudija Ptolomeja. Zanimljivo je to da se njihovo etničko ime (Narensioi)³¹ pojavljuje u Ptolomejevoj "Geografiji", dok se brojniji narodi poput Delmata i Dezidijata ne pojavljuju.³² Ne treba odbaciti mogućnost da je spomenuti pisac imao priliku koristiti rad u kome Naresi zauzimaju značajnije mjesto u historijskom procesu unutar opisa nekih Ptolomeju poznatih događaja.

Apijan u Ilirykama spominje Narese (Narèsoi)³³ ubrajajući ih u narode koji su pružili dosta jak otpor Rimljanima prilikom njihovih sukoba s Oktavijanovom vojskom (35–33. g. pr. n. e.). Ovaj izvor ne navodi naprimjer njihove susjede Daorse, jer su oni ulazili u krug onih naroda koji su ostali vjerni Rimu. Taj podatak je

značajan jer pokazuje da su Naresi zbog teritorijalne udaljenosti od većih urbanih cjelina imali manjeg dodira s Rimljanima, te su teže prihvatili njihovu vlast.

Stoga iako ih izvori ne spominju, za očekivati je da su Naresi učestvovali u Batonovom ustanku (6–9. g. n. e.). Takav razvoj događaja je logičan ako se zna da su visoki porezi bili glavni razlog pokretanja tog ustanka. Naime, Iliri koji su živjeli na dolini gornje Neretve, preživljavali su zahvaljujući stočarstvu. Stočarstvo im je bilo osnovna grana privrede kojom su se bavili jer su zbog konfiguracije tla jedino za to imali uvjete. U tim stočarskim krajevima u prvim godinama rimske uprave još uvijek nije bila zaživjela novčana privreda te se porez plaćao u robnoj naturi. Takav oblik plaćanja poreza zahtijevao je višestruko veća izdvajanja za državu u poređenju s narodima koji su svoje poreske obaveze izmirivali u gotovom novcu. Ako se tome pridoda i bahatost lokalne rimske administracije, vjerovatnoća da su se Naresi priključili Batonovom pokretu je velika.

Autori kao što su Ivo Bojanovski³⁴ i John J. Wilkes,³⁵ prilikom lociranja područja u kome su živjeli Naresi, polaze od tumačenja etnonima Naresi koji je po njima sinonim za pojam Neretljani, što bi značilo da je ovo pleme naselilo dolinu Neretve koja se u antičkim izvorima pojavljuje pod nazivom Naron.³⁶ Međutim, ovakvo etnonimsko tumačenje ni u kom slučaju ne omogućava da se odredi okvirna geografska linija koja bi zaokružila prostor egzistiranja Naresa. Čak naprotiv, ovakvo tumačenje moglo bi dovesti do konfuzije i Narese locirati u bilo kom dijelu neretljanske doline. Ipak njihovo ime, kao ime ni jednog drugog ilirskog naroda, ukazuje na to da je prostor njihove egzistencije usko vezan za tok rijeke Neretve.

Prostor koji su Naresi naseljavali najlakše je historijski indentifikovati ukoliko se ima u vidu kako je izgledao raspored drugih ilirskih naroda u dolini rijeke Naron ili Neretve. Zahvaljujući Pliniju Starijem zna se koji su narodi pored Naresa živjeli na ovom području.³⁷ Kroz ranija istraživanja može se spoznati da su područje Ga-

²⁸ Gèza Alföldy je onomastičkom analizom došao do zaključka da su ova imena karakteristična za "prve" Ilire koji su živjeli južno od rijeke Neretve i proširujući se južno od provincijske granice s Makedonijom na rijeci Drimu. (Više, Alföldy 1969). Ovakav stav prihvata i Wilkes (Više Wilkes 2001).

²⁹ Plin. III, 139.

³⁰ Gabričević (1953) i Stipčević (1988) su iznijeli tvrdnju da svaka dekurija iz *Naturalis Historia* predstavlja demografsku jedinicu koja broji od 150 do 200 ljudi. Ovakvo demografsko rješenje je prihvatljivo ukoliko se ima u vidu da su Rimljani bili praktičan narod te je i njihova birokratija bila takva, pa su radi prikupljanja poreza narode morali dijeliti na manje demografske jedinice.

³¹ Ptol. (II, 16, 5).

³² Mesihović smatra da je Klaudije Ptolemej prilikom rada na svojoj izvornoj građi koja se odnosila na zapadni Balkan jednostavno kompilirao sam tekst, usput slučajno izostavivši Dezitijate i neke druge narode. (Više Mesihović 2011, 670)

³³ Api. III, 16.

³⁴ Bojanovski, 1988, 133.

³⁵ Wilkes 1969, 165.

³⁶ Strab. VII 5, 5.

³⁷ Plin. III 143 (nabroja abecednim redom) ...*Cerauni decuriis XXIII, Daversi XVII, Desititates CIII, Docleatae XXXIII, Deretini XIII, Deraemistae XXX, Dindari XXXIII, Glinditi-*

tačkog polja naseljavali Melkumani,³⁸ a područje Nevesinskog polja naseljavali su Glindicioni.³⁹ U protohistorijsko doba, u području oko rijeke Rame živjeli su Deretini,⁴⁰ dok su Ardijejci živjeli na donjoj Neretvi. U carsko doba, međutim preseljeni su zbog svog buntovnog ponašanja u neplodnu unutrašnjost uz lijevu obalu Neretve prema Cetini.⁴¹ Susjedi Naresa bez sumnje bili su i Daorsi koji su naseljavali neretljansku dolinu od Bijelog Polja do Gabele s Bišćem Poljem, Dabrovim i Popovim Poljem te Stolac sa širom okolinom i izlaskom na more kod Slanog.⁴²

Analizirajući gore navedene podatke, te koristeći se pritom historijskom kartografijom, može se odgovoriti na pitanje koje za odgovor traži jasno definisanje prostora naseljenog Naresima. Naime, Naresi se mogu locirati kao ilirski narod koje je naseljavao većim dijelom gornji tok rijeke Neretve, a nešto manjim dijelom i njen srednji tok. Wilkes čak smatra da su naseljavali prostor oko današnjeg Mostara, uključujući i Bijelo Polje. Ovakva tvrdnja nema arheološku dokazanost te se stoga može smatrati da je područje u okolici današnjeg Mostara bilo pod kontrolom Daorsa.⁴³ Naresi su, po svemu sudeći, naseljavali područje od izvorišta rijeke Neretve na sjeveru do Prenja na Jugu. Današnjim administrativnim rječnikom rečeno, to bi podrazumijevalo područje općina Kalinovik, Konjic, Jablanica, te dijelove općina Prozor-Rama i Nevesinje.

Još u neolitsko doba dolina rijeke Neretve predstavljala je važnu komunikacionu vezu koja je povezivala unutrašnjost s jadranskom obalom, stoga ne čudi činjenica da je to područje u periodu antike bilo gusto naseljeno. Područje koje su naseljavali Naresi odlikovalo se brdskim reljefom što je pogodovalo uzgoju stoke, a stočarstvo je bilo osnovna privredna grana kod Ilira. Bilo je i

plodne zemlje oko Lisičića i Čelebića,⁴⁴ ali arheološka građa ukazuje na dominaciju stočarstva.⁴⁵ Pored stočarstva, ovakav reljef omogućavao je i bolju fizičku zaštitu koja je posebno potrebna u predrimskom periodu. Između planinskih masiva Bitovnje, Bjelašnice i Visočice na sjeveru, te Prenja i Čvrsnice na jugu, još u predrimsko doba formira se civitas, o čijoj snazi i vitalnosti svjedoče brojna gradska naselja. Tako je, na primjer, krajnji izdanak planine Visočice korišten kao utvrda još u prethistorijsko doba.⁴⁶

Kada su vremenske odrednice u pitanju, arheološka građa nam ukazuje na neupitan kontinuitet života na navedenom području. Naravno, taj kontinuitet ne znači da su Naresi jedina etnička skupina koja je naseljavala taj dio toka rijeke Neretve.⁴⁷ Zbog svog specifičnog reljefa ovo područje je bilo naseljeno još u mlađem neolitu,⁴⁸ ali se ilirsko stanovništvo najvjerovatnije na ovom području naselilo u bronzanom ili tek u željeznom dobu. Treba naglasiti da je Čović za period ranog bronzanog doba na tom prostoru definirao prelaznu zonu.⁴⁹ Moguće je da se taj prostor iz Čovićeve prelazne zone razvijao u smjeru srednjobosanske ili srednjodalmatinske kulturne grupe. Za ilirske zajednice iz razdoblja nakon urušavanja Autarijatske zajednice na kraju IV st. pr. n. e. naseljene na prostoru koji su naseljavali Autarijati ili direktno proizašle iz njih, Mesihović

ones XLIII, Melcumani XXIII, Naresi CII, Scirtari LXXII, Siculotae XXIII...

³⁸ AL BiH, T. III, 105.

³⁹ Ibidem, 81.

⁴⁰ Ibidem, 69.

⁴¹ Ibidem, 54.

⁴² Ibidem, 69.

⁴³ Naravno, detaljnija arheološka istraživanja bi mogla potvrditi ili u potpunosti negirati Wilkesovu tvrdnju. Ne treba odbaciti ni mogućnost određene asimilacije jednog dijela od ove dvije ilirske plemenske skupine na tom području koje je uslovno rečeno pogranično. Po svemu sudeći, arheološka istraživanja na tom području Hercegovine mogla bi otvoriti nove horizonte kada je u pitanju ova tematika.

⁴⁴ Bojanovski 1988, 133.

⁴⁵ Zanimljiv je podatak da je stočarstvo čak i u XX stoljeću bilo dominantna privredna grana na području sjeverne Hercegovine, što je svakako u skladu s prirodnim uvjetima te sredine.

⁴⁶ AL BiH, T. III, 213.

⁴⁷ Nalazište u Donjem Selu kod Konjica jeste primjer koji se može navesti kako se kroz materijalnu građu može pratiti kontinuitet naseljenosti gornjeg toka rijeke Neretve. Prilikom raznih građevinskih radova, otkriven je pod debelim nanosima sterilne zemlje kulturni sloj iz neolitskog doba. Na donjem dijelu nalazišta, bliže Neretvi, zemljište je posuto ulomcima građevinskog materijala. Tu su nađena dva tumula s ukopinama datiranim u 3. st., postolja za usađivanje stela, kao i stela s natpisom Tita Aurelija Kara (rimsko doba I–III stoljeće).

⁴⁸ Hvarsko-lisičićka grupa (Lisičićka grupa u Hercegovini pripada mlađem neolitu. Ova grupa je nazvana po prvom i za sada najpoznatijem nalazištu, po naselju Lisičićima kod Konjica).

⁴⁹ Ta prelazna zona bi obuhvatala južnu Bosnu i sjevernu Hercegovinu, s rijekama Rama i Neretvica. (Više Čović 1983, 170–171)

pak smatra da se može upotrebljavati termin postautarijatske zajednice.⁵⁰

Potrebno je imati u vidu da je u bronzanom, odnosno željeznom dobu raspored naroda u unutrašnjosti Hercegovine, kako to dobro uočava Bojanovski, bio drugačiji. Izvori kao istočne susjede Ardijejaca spominju Autarijate, za koje Strabon kaže da su nekoć bili najveće i najmoćnije pleme kod Ilira.⁵¹ Na osnovu tog Strabonovog zapisa može se zaključiti da su naseljavali jedan dio teritorije na gornjoj Neretvi koju su u rimskom periodu naseljavali Naresi, što se pak može zaključiti na osnovu Plinijevog zapisa (Plin. III, 143). Kao i većina ilirskih naroda i Naresi su svoj vrhunac u kulturološkom smislu vjerovatno dosegli u razdoblju III stoljeća stare ere do uspostavljanja rimske vlasti.⁵²

Njihovo etničko ime se pojavljuje na dva epigrafska sakralna spomenika. Niti jedan od tih spomenika nije pronađen na njihovom matičnom teritoriju. Spomenik iz Gatačkog polja podignut je mladoj ženi koja je potjecala iz tog naroda (AE 1994, 1342), a bila je udata za jednog od Melkumana.⁵³ O njoj etničkoj pripadnosti zapravo najviše govori cognomen njenog oca Batona Naresa. U Prijepolju, u Crnoj Gori, pronađen je drugi natpis: D(is) M(anibus) / Narens(is) v(ixit) a(nnos) XXVIII / Mage Ael(i) P / antoni(s) servs/uso at CO(niugi) p(osuit).⁵⁴ Nares, koji se spominje na natpisu iz Pljevalja, boravio je među Pirustima kao rob (servus). Oba spomenika potječu iz II stoljeća kada je etnička svijest kod Ilira bila još uvijek jaka. U tom stoljeću počinje intenzivnija romanizacija Naresa što se zaključuje kroz detaljnu anliku epigrafske građe s njihovog matičnog područja. Naime, dosta veliki procent Aeliusa (41%) koji se pojavljuju na epigrafskim spomenicima jasan je pokazatelj toga. Kod tih Ilira carski nomen potječe vjerovatno iz vremena cara Hadrijana (117–138).

Pripadnici ove etničke skupine služili su i u vojnim legijama rimske vojske u Panoniji. Do-

Sl. 1. Epigrafski nadgrobni cippus iz Gatačkog polja na kome se spominje etničko ime Naresa
(Po: Atanacković-Salčić 1990, 9)

kazuje to spomenik legionara II legije Adiutrix Pinniusa koji je umro u Basijani, a sahranjen u Glavatičevu.⁵⁵ Pripadao je tek drugoj generaciji rimskih građana, što se vidi po njegovoj i onomastici njegovih roditelja. Ta pojava je česta kod Ilira koji su živjeli daleko od upravnih središta. Domaća ilirska imena koja su najčešće nadijevali Naresi u rimsko doba su: Boio, Laiscus, Dazas, Carvus, Iacus, Mandeta, Pines, Temus i Pinnius. Na nekim imenima (Posaullonis, Boio, Dazas) koja su prisutna na natpisima s njihove teritorije javljaju se posebni znakovi kojih nema u latinskoj abecedi ili grčkom afabetu.⁵⁶ Ta imena nisu mogla da se prilagode latinskom izgovoru i njegovom morfološkom sistemu te su ti znakovi odraz njihovog ilirskog jezika i mogu se čak protumačiti kao naznake ilirskog pisma. Naresi

⁵⁰ Mesihović 2007, 7.

⁵¹ Strab. VII 5, 11.

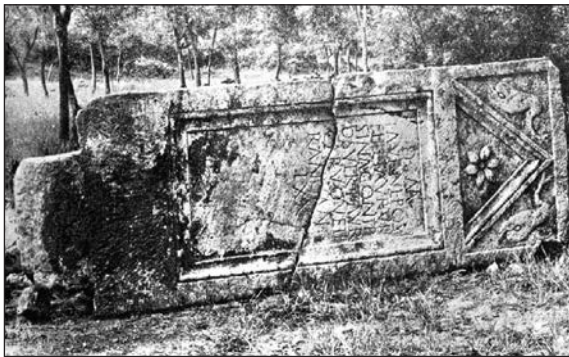
⁵² Pitanje etnogeneze naroda Istočne Hercegovine u predrimskom razdoblju bi zahtijevalo detaljnu naučnu studiju budući da još uvijek ima mnoštvo pitanja na koja nauka treba pronaći odgovore.

⁵³ TEMVS B[A] / TONIS FIL / NARENSAI [-] / ANNVAE • ANN 5 / XXV HIC SITA / EST; Temus B[a] / tonis fil(iae) / Narensai [et] / Annuae ann(orum) s/XXV hic sita / est (Sl. 1)

⁵⁴ Mirković 1975, 100, spom. 7.

⁵⁵ D M S / AEL PINES ET TEMUS / PARENTES POSUERUNT / FILIO PIENTISSIMO s / PINNIO MILITI LEGI / ONIS SECUNDES DEFUNC/TO BASSIANIS ANNO / RUM XXII; D(is) M(anibus) S(acrum) / Ael(i) Pines et Temus / parentes posuerunt / filio pientissimo s/ Pinnio militi legi/onis secund(a)es defunc/to Bassianis anno/rum XXXII

⁵⁶ Bojanovski pojavu Keltskih imena na gornjoj Neretvi objašnjava prodorom nekog keltskog plemena (naroda) u dolinu gornje Neretve između 370. i 360. g. pr. n. e., a ovaj stav temelji na Strabonovom pisanju o tome kako su Kelti potisnuli Ardijejce na lijevu obalu Neretve. (Više Bojanovski 1988, 137)

Sl. 2. Nadgrobna stela veterana Tita Aurelija Karva
nađena u Donjem Selu kod Konjica iz druge polovine
III stoljeća. (Po: Seregejevski 1938, 22, br. 20)

su jedan od rijetkih ilirskih naroda kod kojih je uočena ova pojava, stoga predstavljaju svojevrsni specifikum. Treba napomenuti da njihova imena pripadaju tipičnim ilirskim imenima koja su nadijevali oni Iliri iz nekadašnjeg Ilirskog kraljevstva.

Veliki broj keltskih imena kod ove etničke skupine u dosadašnjoj historiografiji je imao dva objašnjenja. Jedno je da su ti Kelti doseljenici u dolinu Neretve iz Norika i Panonije,⁵⁷ a drugo je da su keltska imena s prostora gornje Neretve prisutna zbog pojedinačnog doseljavanja Kelta iz službenih i bračnih razloga. Drugo objašnjenje je ispravnije budući da ima svoju potvrdu u epigrafskoj građi. Naime, za suprugu veterana Tita Aurelija Karva koja je keltskog porijekla može se pretpostaviti da je svog supruga upoznala dok je on vršio vojnu službu izvan provincije Dalmacije te da je zajedno s njim pošla u dolinu gornje Neretve (ILJug I, 89 = ILJug III, 1744).⁵⁸ Nasuprot njima, porodice u kojima se pojavljuju kod djece keltska, a kod roditelja ilirska imena mogu se dovesti u vezu s nekim vanjskim utjecajem Kelta. Za takav primjer može poslužiti spomenik iz Homolja kod Konjica (CIL III, 14617, 4).⁵⁹

⁵⁷ Bojanovski ovu tvrdnju zasniva na Strabonovom pisanju.

⁵⁸ DM / T • AUR NEPOS / FIL • ET • AUR UR / SINA CON T P – s/ OSUER T A • / CARVO • VETE / RANO • AN / LXX; D(is) M(anibus) / T(itus) Aur(elius) Nepos / fil(ius) et Aur(elia) Ur/sina con(iunx) t(estamento) p5/osuer(unt) T(ito) Aur(elio) / Carvo vete/rano an(norum) / LXX (Sl. 2)

⁵⁹ D M / AUR MAXIMUS / ET MANDeTA / VIVI FACE-RUN[-] s/ SIBI ET AUR / MAGNAE DEF AN [---] / ET MAXIM[-]NO / DEF AN II[---] / CA; D(is) M(anibus) / Aur(elius) Maximus / et Mandeta / vivi fecerun[t] s/ sibi et Aur(eliae) / Magna def(unctae) an(norum) [---] / et Maxim[i]no / def(uncto) an(norum) II[---] / ca(rissimis?) (Sl. 3)

Sl. 3. Nadgrobna stela porodice Aurelijusa Maksimusa
sa kombinovanom keltsko - ilirskom onomastikom
pronađena u Homolju kod Konjica
(Po: Patsch 1902, 313, Sl. 9)

Analizom epigrafske građe može se uočiti da se imena keltskog porijekla javljaju više kod žena nego kod muškaraca, te da se javljaju u porodicama koje imaju kobinovanu keltsko-ilirsku onomastiku. Lijep primjer te pojave izražen je na spomenutom spomeniku iz Homolja gdje majka ima ilirski cognomen Mandarta, a kći keltsko ime Magna.⁶⁰ Očigledno je keltski etnički element imao utjecaja na ilirske narode koji su naseljavali to područje. Naravno, ne može se reći da je u IV stoljeću pr. n. e. došlo do keltiziranja starosjedilaca. Prije bi se radilo o onomastičkom utjecaju malobrojnijeg elementa, u ovom slučaju keltskog, u brojniji ilirski. Onomastički ostaci mogu poslužiti kao dokaz tog procesa. Oni se zadržavaju dugo kod zajednica koje su na istom

⁶⁰ Ne treba odbaciti mogućnost da se u ovom slučaju radi i o grčkom imenu, a ne keltskom.

Sl. 4. Nadgrobna stela iz Ostrožca kod Jablanice. Stelu je Publije Elije Verus podigao svojim roditeljima Rufu i Tatui. Odjeća muške ličnosti na steli je keltska, a ženske ilirska (Po: Sergejevski 1965, Sl. 11)

stupnju razvoja, dok u slučaju akulturacije manje razvijene zajednice u više razvijenu, izvorna onomastika se brže gubi.

Onomastika nije jedini dokaz prisustva keltskog elementa kod Naresa. Oni su koristili i sivu latensku keramiku karakterističnu za Kelte, zatim određene keltske ukrase koji se javljaju na reljefima nadgrobnih stela.⁶¹ Najkarakterističniji

je zaobljeni gornji luk na nišama za portrete pokojnika.⁶² Ovu pojavu u materijalnoj građi kao keltsku okarakterisali su Patsch i Bojanovski, pritom zanemarujući činjenicu da su u provincijalnoj epigrafiji za izgled spomenika više bili odgovorni klesari nego dedikanti spomenika. Samim tim izvjesnije je da je majstor koji je radio spomenik stranac, doseljenik u dolinu Neretve, nego da Iliri s tog prostora baštine keltsku sakralnu tradiciju.

Keltski utjecaj je u manjoj mjeri prisutan i na odjevnim predmetima prikazanih likova. Na dva spomenika iz Homolja kod Konjica prepoznaju se keltski elementi na odjeći.⁶³ Zanimljivo je da je muška odjeća koja je prikazana na reljefu loše očuvanog spomenika identična odjeći muškog lika iz Ostrošca kod Jablanice.⁶⁴ Međutim, poistovjećivati Narese s Keltima bilo bi svakako pogrešno. To što su Naresi koristili latensku keramiku je pojava koja ukazuje na postojanje stranog importa na prostor koji su naseljavali. Onomastički pojmovi uglavnom se javljaju kao rezultat bračno-porodičnih veza koje nisu bile posljedica značajnijih migracija već su pratile tokove vojno-političkog razvoja rimske države.

Konzervativnost ovih gorštačkih Ilira bila je velika, naročito kod ženskog dijela stanovništva. One su duže baštinitile tradicionalna imena i nošnju što se vidi i po reljefima. Žene iz ovog naroda nosile su dalmatinske toge i pokrivala su svoju kosu nekom vrstom marame, dok su njihove kćerke hodale gologlave. Muškarci su preko tunike nosili plašt koji je fibulama bio pričvršćen za ramena.⁶⁵ Čak ni na spomenicima iz II i III stoljeća ne susreću se prikazi ljudi odjevenih na rimski način.

Kroz teritoriju Naresa prolazila je značajna putna komunikacija. To je onaj dio ceste Narona – Argentaria koji je prolazio kroz Nevesinjsko prema Sarajevskom polju. Kako je kanjon Neretve na tom prostoru prilično uzak i nepriступaćan, ta cesta je išla samo njegovim rubom. Njeno glavno raskršće nalazilo se na Nevesinjskom polju, a njena gradnja je počela dok je namjesnik provincije Dalmacije bio čuveni Korne-

⁶¹ Bojanovski navodi još i običaj sahranjivanja inhumacijom u tumule koje su arheolozi uočili na prostoru gornje Neretve (Bojanovski 1988, 138). Međutim, takav način sahranjivanja na tom prostoru prisutan je više od 2000. g. pr. n. e., te se ne može nikako povezati s Keltima. Često je u italjskim i

keltskim provincijama, dok se u Dalmaciji pojavljuje najčešće u muškom obliku *Magnus*. (Adföldy 1969, 235)

⁶² Patsch 1902, 307.

⁶³ *CIL* III, 14617, 2; *CIL* III, 14617, 4. (Sl. 3)

⁶⁴ *ILJug* III, 1752 = *CIL* III, 14617, 3. (Sl. 4)

⁶⁵ Patsch 1902, 307.

Sl. 5. Zavjetna ara posvećena Jupiteru sa kraja III ili početka IV stoljeća. Pronađena u Cerićima kod Konjica, imena dedikanta na spomeniku su orijentalnog porijekla (Imamović 1977, 365, Sl. 96)

lije Dolabela (14–20).⁶⁶ Materijalni dokaz za to je najstariji epigrafski miljokaz do sada otkriven u provinciji Dalmaciji koji je nađen u Podorašcu kod Konjica (CIL III 10164).⁶⁷ Ova cesta nije ucrtana u čuveni itinerarij Tabula Peutingeriana, ali je Ivo Bojanovski metodom rekognosciranja došao do podataka koji potvrđuju postojanje te ceste. Podaci vezani za putnu komunikaciju Narona – Argentaria mogu pomoći pri lociranju eventualnog municipalnog središta Naresa. Odgovoriti na pitanje kako je tekao proces prelaska peregrinske civitas u municipalnu jedinicu rimskog tipa kod Naresa jedan je od težih naučnih problema.⁶⁸ Nije pronađen niti jedan epigrafski

⁶⁶ Bojanovski 1974, 15.

⁶⁷ DIVO / AVG; *Divo Aug(usto)*

⁶⁸ Ovaj problem je šireg karaktera jer u nauci još uvijek nisu definirani metodološki mehanizmi koji bi omogućili da se peregrinske zajednice prate kroz proces razvoja unutarne administrativno-pravnog sistema provincije. Jedini municipij koji je po imenu poznat, a nalazio se na prostoru Istočne Hercegovine, jeste municipij *Dilluntum*.

Sl. 6. Votovni spomenik posvećen boginji Junoni, pronađen u Potocima kod Mostara (Po: Imamović 1977, 365, Sl. 96)

spomenik niti su pisana vrela zabilježila postojanje municipalne jedinice koja bi pod svojom ingerencijom imala gornji tok rijeke Neretve. Kao jedan od dokaza da je na prostoru gornje Nereve postojalo municipalno središte može se uzeti i Jupiterova posvetna ara iz Cernića kod Konjica (CIL III, 14617, 1).⁶⁹ Pored Stoca, za čiji prostor se zna da je u bio municipalno središte, područje Konjica je jedino u Istočnoj Hercegovini gdje su nađeni tragovi Jupiterovog kulta. Ovaj kult se može dovesti u direktnu vezu s postojanjem municipija jer po svojoj definiciji municipiji bi predstavljali “Rim u malom”, pa su tragovi Jupiterovog kulta nađeni u svim značajnijim municipalnim središtima. Po njenom sadržaju može se zaključiti da je mlađa u poređenju sa spomenicima te vrste iz Stoca. Nastala je krajem III ili početkom IV stoljeća što bi u hronološkom smislu odgovaralo egzistiranju administrativne jedinice municipalnog tipa u gornjem toku rijeke Neretve. Ukoliko je postojao, terminus ante quem njegovog nastanka jeste III stoljeće.

Jupiter nije bio jedino božanstvo iz kapitolske trojke koje je poštovano u antici u gornjem toku rijeke Neretve. Potvrda o samostalnom kultu božice Junone nalazi se na votivnom spomeniku pronađenom u Potocima kod Mostara (ILJug

⁶⁹ I • O • M / PETRONI / MAXIMIN / ET SEVERVS; *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Petroni(us) / Maximin(us) / et Severus* (Sl. 4)

III, 1742 = AE 1906, 0185),⁷⁰ na prostoru koji su također naseljavali Naresi. To je jedan od samo dva takva spomenika nađena na području Bosne i Hercegovine.⁷¹ Drugi spomenik gdje se samostalno spominje božica Junona potječe iz Življanovića kod Rogatice (CIL III, 14616). Ako se ima u vidu da je i spomenik iz Življanovića nađen na prostoru kolonije Ris... (colonia Ris (...)), odnosno prostora koji je imao rimsko provincijalno administrativno uređenje, prisustvo Junoninog kulta može se, iako s rezervom, uzeti kao još jedan materijalni dokaz postojanja municipija na teritoriji Naresa.

Iz III stoljeća potječe i Maksiminov miljokaz iz Podorašca (CIL III 10165).⁷² Iako cursus honorum na ovom spomeniku nije sačuvan, može se pretpostaviti da je postavljen na ovu rimsku cestu u isto vrijeme kao i spomenik iz Nevesinjskog polja. Tri epigrafska miljokaza koja su nađena u Podorašcu ukazuju na važnu saobraćajnu tačku na tom mjestu. Samim tim treba u blizini Podorašca tražiti veće urbano središte koje bi po logici trebalo da se nalazi na mjestu današnjeg Konjica. To je još jedna naučna činjenica kroz koju se da naslutiti da se vjerovatno u Konjicu nalazio centar peregrinske oblasti, a kasnije i municipija. Sistematsko istraživanje popraćeno korišćenjem metode rekongnosticiranja na širem prostoru Konjica u dogledno vrijeme bi moglo dati značajnije rezultate po ovom pitanju.

I Mitrin kult bi mogao ukazivati na postojanje municipija na teritoriji Konjica. Četiri Mitrina spomenika koji su pronađeni u gornjem toku rijeke Neretve dovode do zaključka da Konjic, Lisičići i Potoci čine prostorni trougao u čijem se okviru poštovalo božanstvo Mitra.⁷³ Postojale su na tom prostoru određene vjerske općine kao što su ranije spomenute. Takav vid vjerskog

Sl. 7. Epigrafski miljokaza iz vremena cara Maksimina Tračanina (235 - 238), nađen u Podorašcu kod Konjica, trenutno se nalazi u Zemljskom muzeju u Sarajevu (Foto : A. Šaćić)

organizovanja zahtijevao je postojanje određenog oblika urbane sredine u Konjicu i Lisičićima u IV stoljeću. Sadržaj teksta natpisa odražava veliku koncentraciju stranaca u tom dijelu Hercegovine. Prema njihovoj onomastici uočavamo da se najviše radi o italicima i heleniziranom stanovništvu Male Azije. Treba naglasiti da božanstva koja se pojavljuju na votivnim spomenicima nisu jedina božanstva koja su imala sljedbenike u istočnom dijelu Hercegovine. To se vidi na osnovu reljefnih predstava na nadgrobnim spomenicima.

Pored miljokaza i votivnih spomenika analiza nadgrobnih epigrafskih spomenika ukazuje na određene etničke, socijalne i administrativne parametre koji bi mogli predstavljati potvrdu postojanja municipija. Prije svega, treba naglasiti da se područje koje je naseljavao ovaj ilirski narod izdvaja po brojnosti sakralnih spomenika u odnosu na ostatak Istočne Hercegovine, što bi trebalo značiti da je gornji tok rijeke Neretve bio najnaseljeniji dio te mikroregije. Shodno tom statističkom podatku treba tražiti i municipalno središte. Iz epigrafskih spomenika mogu se sagledati faze procesa romanizacije kod Naresa. Geografski položaj je uslovio da je proces roma-

⁷⁰ DEAE • IVNO / NI • SANCTA / ARAMPOSV / IT • IVNIA s/ VARENA; *Deae Iuno/ni sancta(e) / aram posu/it Iunia s/ Varena* (Sl. 5)

⁷¹ Inače na području Bosne i Hercegovine ova boginja se štovala u kulturnoj zajednici s Jupiterom i Minervom. (Više Imamović 1977)

⁷² IMP C IUL / M [-]XIMINO PIO FELICI E[-] C IU[-] / VERO MAXIMO / NOBILISSIM[-] / CAES AUG; *Imp(eratori) C(aesari) IUL(io)/ M[a]ximino Pio Felici e[t] C(aesari) Iu[l](io) maximo/ nobilissim[o]/ Caesri Aug(usti)* (Sl. 6)

⁷³ *ILJug* I, 112 = AE 1906, 0184 = CIRM 1892; *CIL* III, 14617 = CIRM 1896; fig. 490 u. 491. (Sl. 6); *CIL* III, 14222, 1. = CIRM 1898; *CIL* III, 13859. = *ILJug* III, 1748 = CIRM 1893. 1894; fig. 488.

Sl. 8. Votivni spomenik posvećen istočnjačkom kultu boga Mitre. Nađen u Konjicu, danas se nalazi u Zemljskom muzeju u Sarajevu. Potječe iz IV stoljeća. Ime božanstva je napisano u specifičnom obliku Meteri.
(Po : Patsch, 1897, 660, Tab. II)

nizacije tu otpočeo nešto kasnije, a to se vidi po izostanku carskih genitilicija iz I stoljeća.⁷⁴ U komparaciji s ostatkom istočnohercegovačkog prostora, ovdje se ne susreće niti jedan natpis koji ima čisto domaću onomastiku bez rimskog genitilnog nomena. Razlog za to jeste što su Iliri u dolini Bregave i Trebišnjice bili pod određenim grčkim utjecajem tako da su od ranije poznavali princip filijacije i patronacije i lakše su se prilagođavali rimskom onomastičkom sistemu i prije dobivanja rimskog civitata. Geografski položaj također je imao presudan utjecaj da Iliri koji su živjeli južnije od Naresa brže dođu u dodir s latinskom ortografijom i na sakralnim spomeni-

⁷⁴ Samo jedan epigrafski spomenik iz gornjeg toka rijeke Neretve potječe iz ranog carstva. U pitanju je miljokaz iz Han Viteka. (CIL III 10164)

cima u prvim generacijama ostave u potpunosti svoju autohtonu onomastiku.

U dolini gornje Neretve, kao što se vidi po natpisima, dodjela civitata počinje u Hadrijanovo vrijeme. Broj natpisa ukazuje na to da je Hadrijan civitet podijelio dosta velikom broju pojedinaca (singulatima) i time proces romanizacije tog teritorija počinje da poprma prve obrise romanizacije. Relativno veliki broj stanovnika ovog dijela provincije Dalmacije rimsko građanstvo dobija u vrijeme Marka Aurelija i Lucija Vera. Time se može reći da otpočinje druga faza romanizacije. Treća i posljednja faza tog procesa svoj vrhunac je dosegla Karakalinin konstitucijama (Constitutio Antoniniana).

Pristizanje stranaca može se također pratiti kroz natpise. Tako se već od II stoljeća na spo-

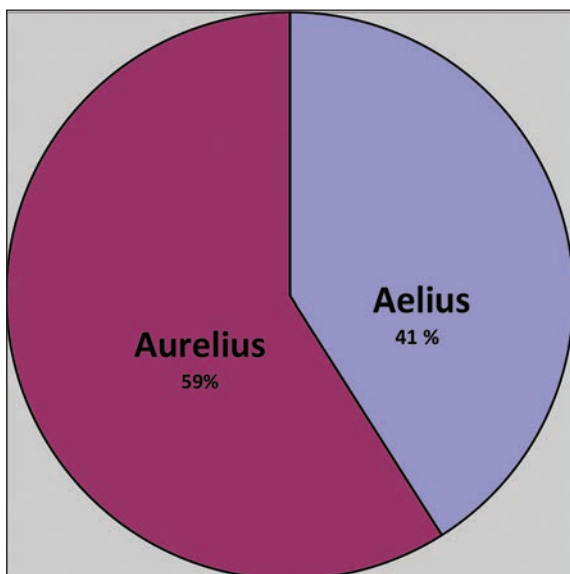
Rekonstruirani oblik na spomeniku	Ime u nominativu jednine (prevedeno)	Porijeklo imena	Spol	Društveni položaj
<i>Aelis Rufo</i>	Elije Ruf	ilirsko	<i>masculinum</i>	nepoznat
<i>Tattuiae</i>	Tatua	ilirsko	<i>femininum</i>	nepoznat
<i>P(ublius) Ael(ius) Verus</i>	Publije Elije Verus	italsko	<i>masculinum</i>	nepoznat
<i>Aur(eliae) Tit[--]</i>	Aurelija Titua	ilirsko	<i>femininum</i>	nepoznat
<i>Bricussa</i>	Brikusa	keltsko	<i>femininum</i>	nepoznat
<i>L(ucius) Petroni/u(s) Maximus</i>	Lucije Petronije Maksim	italsko	<i>masculinum</i>	nepoznat
<i>Aeliae Rufinae</i>	Elija Rufina	italsko	<i>femininum</i>	nepoznat
<i>Mascelio</i>	Maskelio	keltsko	<i>masculinum</i>	nepoznat
<i>A[e]l</i>	Elijus [---]	nepoznato	<i>masculinum</i>	nepoznat
<i>Va[l]leri/a[e]</i>	Valerija	italsko	<i>femininum</i>	nepoznat
<i>T(ito) Aur(elio) Bo[-]o/ni</i>	Tit Aurelije Boion	ilirsko	<i>masculinum</i>	nepoznat
<i>T(itus) Aur(elius) Lais/cus</i>	Tit Aurelije Laiskus	ilirsko	<i>masculinum</i>	nepoznat
<i>Aur(elio) Nu[mer]ia/no</i>	Aurelije Numerijan	italsko	<i>masculinum</i>	nepoznat
<i>Fl(avio) Aur(elio) Va/lerio</i>	Flavije Aurelije Valerijan	italsko	<i>masculinum</i>	nepoznat
<i>Aur(elius) / Dazas</i>	Aurelije Dazas	ilirsko	<i>masculinum</i>	nepoznat
<i>Posaul/ionis la/ci</i>	Paulionij Jacij	keltsko	<i>masculinum</i>	nepoznat
<i>T(itus) Aur(elius) Nepos</i>	Tit Aurelijus Nepos	italsko	<i>masculinum</i>	nepoznat
<i>Aur(elia) Ur/sina</i>	Aurelija Ursina	keltsko	<i>femininum</i>	nepoznat
<i>T(ito) Aur(elio) / Carvo</i>	Tit Aurelije Karvus	ilirsko	<i>masculinum</i>	<i>Veteranus</i> (vojni veteran, bivši legionar)
<i>Aur(eli--) V[---]</i>	Aurelije ili Aurelija V [---]	nepoznato	nepoznat	nepoznato
<i>Marciana</i>	Marsijana	italsko	<i>femininum</i>	nepoznato
<i>Ael(ius) / Dracontius</i>	Elije Drakonitus	grčko	<i>masculinum</i>	nepoznato
<i>Aur(elius) Tit(us) I[acus]</i>	Aurelije Tit J(akus)	ilirsko	<i>masculinum</i>	nepoznato
<i>Aur(elius) Maximus</i>	Aurelije Maksim	italsko	<i>masculinum</i>	nepoznato
<i>Mandeta</i>	Mandeta	ilirsko	<i>femininum</i>	nepoznato
<i>Aur(eliae) / Magna</i>	Aurelija Magna	keltsko	<i>femininum</i>	nepoznato
<i>Maxim[i]no</i>	Maksim	italsko	<i>masculinum</i>	nepoznato
<i>P(ublio) Ael(io) Pro/bo</i>	Publije Elije Probo	italsko	<i>masculinum</i>	nepoznato
<i>Ael(i) Pines</i>	Elije Pines	ilirsko	<i>masculinum</i>	nepoznato
<i>Temus</i>	Temus	ilirsko	<i>femininum</i>	nepoznato
<i>Pinnio</i>	Pinije	ilirsko	<i>masculinum</i>	<i>Militi legionis secundaes</i> <i>Adiutrix</i>

Tab. 1 Onomastički i socijalni pregled građe s nadgrobnih spomenika iz doline gornje Neretve

menicima uz keltsku i ilirsku onomastiku pojavljuju italska te grčka, odnosno orijentalna imena. O njihovim poslovnim zanimanjima ništa se ne zna jer, izuzev vojnika i veterana, na ostalim natpisima nema navedenog nikakvog zanimanja. Još jedna bitna komponenta po kojoj se natpisi iz doline gornje Neretve razlikuju od natpisa iz ostatka Istočne Hercegovine jesu reljefni prikazi na spomenicima. U ovim slučajevima reljefi

predstavljaju značajan historijski izvor, važan koliko i epigrafski tekst, jer puno govore o načinu života običnog građanina rimske provincije.

Veliki broj Naresa je rimski civitat dobio i u vrijeme Marka Aurelija (161–180) i Lucija Vera (161–169) tako da se može reći da je Karakala (198–127) samo okončao proces koji su uspješno započeli njegovi prethodnici. Poslije Constitutio Antoniana (212. g.) može se reći da Naresi sve

Graf 1. Procentualni prikaz zastupljenosti carskih genitilnih imena na nadgrobnim spomenicima iz gornjeg toka rijeke Neretve

više podliježu tekovinama rimske civilizacije i zajedno s ostalim Ilirima u kasnoj antici postaju njene najodanije pristaše.

Zaključak

Cjelokupna historiografija, uključujući i u radu spomenute autore, dosta "mačehinski" se odnosi prema ilirskom narodu Naresi, koji je u antici naseljavao prostor gornjeg toka Neretve i bio drugi najbrojniji narod naronitanskog sudbenog konventa. Do sada nije objavljen niti jedan članak ili monografija koji bi tematski se bavio njihovim kulturno-historijskim razvojem. Sudeći po materijalnim ostacima i svjedočanstvima antičkih pisaca dolazi se do zaključka da Naresi pripadaju onoj skupini naroda nastalih etnogenezom od Autarijata, ali ne treba odbaciti i utjecaj Ardijejaca na nastanak ove zajednice. Također ne treba negirati mogućnost da se Naresi mogu posmatrati kao Plinijevi *Ilyrii proprie dicti*, odnosno Iliri u užem smislu. Postoji realna pretpostavka da je Plinije koji je pisao u I stoljeću nove ere pod tim Ilirima podrazumijevao ilirske narode koji su činili stanovništvo jedine ilirske državne tvorevine u čiji sastav su ušli i narodi Istočne Hercegovine.

Iako ih izvori ne spominju, Naresi su pripadali onim ilirskim narodima koji su učestvovali u Batonovom ustanku (6–9. g.). Dokazi o razvijenoj etničkoj svijesti kod Naresa vidljivi su na epigrafskim spomenicima. Njihova etničko ime spomenuto je na dva nadgrobna spomenika od kojih niti jedan nije nađen na njihovoj matičnoj teritoriji. Značajan je to podatak jer ukazuje na to da su bili svjesni svoje etničke različitosti u odnosu na zajednicu u koju bi došli. Važno je napomenuti da se njihova etnička svijest može posmatrati i kroz to što su čak i u III stoljeću nadijevali ilirska imena. U nekim od tih imena poput *Posaullonis*, *Boio*, *Dazas* jasno su vidljive specifične grafeme koje dokazuju da su i dugo pod rimskom vlašću koristili svoj maternji jezik. Starija historiografija često je Narese povezivala s Keltima. Međutim, primjetno je da su keltski elementi u njihovoj materijalnoj kulturi i onomastičkom korpusu zapravo posljedica inporta i bračno-porodičnih veza s tom etničkom skupinom iz drugih rimskih provincija. Premda još uvijek nije utvrđeno postojanje njihovog municipija, demografska brojnost Naresa koju spominje Plinije Stariji, a čiji je statistički pokazatelj i najveći broj epigrafskih spomenika unutar mikroregije Istočne Hercegovine, ukazuju na postojanost municipalnog središta. Jedan od argumenata za tu tvrdnju predstavljaju i tri epigrafska miljokaza koja su nađena u Podorašcu, te upućuju na važnu saobraćajnu tačku na tom mjestu. S tim u vezi treba u blizini Podorašca tražiti veće urbano središte koje bi po logici trebalo da se nalazi na mjestu današnjeg Konjica. Kultovi Junone i Jupitera, božanstava koja pripadaju kapitolskoj trojci, svakako se mogu povezati s postojanjem municipalnog središta. Naime, ova božanstva se pojavljuju na prostoru današnje Bosne i Hercegovine samo u onim dijelovima za koje imamo pisane i materijalne dokaze da su tu postojale veće urbane cjeline unutar municipalnog uređenja. Pojava Mitrinog kulta kasnije u IV stoljeću potvrđuje pretpostavke o postojanju određene urbane jedinice na mjestu današnjeg Konjica. Na kraju treba istaći da je prostor gornjeg toka rijeke Neretve, taj neistraženi dio rimske provincije Dalmacije, usko vezan za kulturni, politički i privredni razvoj jednog, iz naučnog ugla posmatrano, neistraženog ilirskog naroda.

Summary

Cultural-historical development of the Illyrian people of Naresi (*civitas Narensium*)

Naresi were the second largest people in Naronian convent (*Narona conventus*). Their historical development can be tracked from the late Iron Age to the 3rd century AD. The process of this community's formation is related to the breakdown of Autariates ethnical complex, which makes them post-Autariates Illyrian people. It seems like Naresi populated area from the source of Neretva river in the North to Prenj mountain in the South. Nowadays, it would refer to the area of municipalities: Kalinovik, Konjic, Jablanica and some parts of Prozor-Rama and Nevesinje. Literally, their name could be interpreted as Neretljani. It needs to be emphasized that they belong to Pliny's *Ilyrii proprie diciti*, or Illyrians in the narrow sense. Naresi are one of the peoples that became a part of the Illyrian state which can be described as peoples alliance, although sources don't imply it. They are mentioned in the works of: Pliny the Elder (*Gaius Plinius Secundus Maior*), Appian of Alexandria (*Ἀππιανός Ἀλεξανδρεὺς*) and Claudius Ptolemy (*Κλαύδιος Πτολεμαῖος*). Although it's also not mentioned in the sources, there's a big probability that Naresi participated in Bato's revolt (AD 6–9). Their ethnic name appears on two epigraphic sacral monuments. Both monuments are dating from 2nd century AD when Illyrians ethnic awareness was not strong enough. In mentioned century started intensive romanisation of Naresi, which can be concluded based on detailed analysis of epigraphic monuments from their registration area. Specifically, a large percentage of *Aelius* (41%) that exist on epigraphic monuments is a good enough proof for that conclusion. Domestic Illyrian names that were given by Naresi in the age of Roman Empire are: *Boio*, *Laiscus*, *Dazas*, *Carvus*, *Iacus*, *Mandeta*, *Pines*, *Temus* and *Pinnius*. In onomastics, Celtic names appear, but statements that Naresi are Celtic-Illyrian are unfounded. In need to be emphasized that Celtic material and onomastics are represented in a very poor percentage and mostly came to territory of Naresi by trade or matrimonial relations.

Bibliografija

Kratice

AEM – Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreich-Ungarn, Wien

AE – L'Année épigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l'Antiquité romaine, Paris.
ANUBiH – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
CBI – Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo (časopis Godišnjak)
CIL – *Corpus Inscriptiones Latinarum*
GZM – Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo
HAD – Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb
ILJug – Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia
N. S. – Nova serija GZM od 1945 sv. I–VIII; od sv. IX (1954 g.) naziva se N. S.
Arheologija (izdanje Glasnika Zemaljskog muzeja posvećeno arheologiji), Sarajevo
PJZ – Praistorija jugoslavenskih zemalja, Tom I–V, glavni urednik Alojz Benac, ANU BiH, CBI, Sarajevo.
SAZU – Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana
SKA – Srpska kraljevska akademija, Beograd
VAHD – Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split
VAMZ – Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu
WMBH – Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegowina, Wien
ŽA – Živa antika, Skopje

Izdanja izvora

Antoninov Itinerarij 1848.: Parthey, G. / Pinder, M., Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum, F. Nicolai, Berlin 1848, 1–234.
Apijan 1863.: Starčević, A., Apijan, Ilirike, Danica Ilirska, Zagreb 1863.
Apijan 1899.: Appian, *The Foreign Wars*, The Illyrian Wars, <http://www.perseus.tufts.edu/>, bazirano na White, H., Appian, *The Foreign Wars*, The Macmillan Company, New York 1899.
Apijan 1879.: Mendelssohn, L., Appiani, *Historia Romana*, Teubneri, Lipsiae 1879.
Apijan 2005.: Šašel Kos, M., Appian and Illyricum, Situla 43, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana 2005, 52–81.
Gaj Julije Cezar 1980.: Tuzlić, A., Caius Iulii Caesaris, Galski rat, Građanski rat, Matica Srpska, Novi Sad 1980.
Kasije Dion 1954–1955.: Cary, E., Dio's Roman History in nine Volumes, LCL (2) 1954–1955.
Kasije Dion 1986.: Šašel Kos, M., Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Ljubljana 1986, 50–273.
Plinije Stariji 1866.: Naturalis historia, ed. Weidmannos, Berlin 1866.

- Plinije Stariji 1976.: *Suić, M.*, Antički pisci (prijevod), u: Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb 1976, 297.
- Plinije Stariji 2003.: *Kuntić Makvić, B.*, Izvori (prijevod), u: Antički grad na istočnom Jadranu (2. izmijenjeno i dopunjeno izdanje), Zagreb 2003, 421.
- Plinije Stariji 2004.: *Pasini, U.*, Plinije Stariji, "Zemljopis starog svijeta", Književni krug, Split 2004.
- (1922A). Polybius. Volume I. ISBN 0-674-99142-7, Loeb Number L128. Books I-II.
- (1922B). Polybius. Volume II. ISBN 0-674-99152-4, Loeb Number L137. Books III-IV.
- (1923). Polybius. Volume III. ISBN 0-674-99153-2, Loeb Number L138. Books V-VIII.
- (1925). Polybius. Volume IV. ISBN 0-674-99175-3, Loeb Number L159. Books IX-XV.
- (1926). Polybius. Volume V. ISBN 0-674-99176-1, Loeb Number L160. Books XVI-XXVII.
- (1927). Polybius. Volume VI. ISBN 0-674-99178-8, Loeb Number L161. Books XXVIII-XXXIX.
- Pojtingerova karta 1974.: *Škrivanić, G. A.*, Tabula Peutingeriana, Monumenta cartographica Jugoslaviae, I antičke karte, Posebna izdanja knj. 17, Istorijski institut, Beograd 1974.
- Ptolemej Klaudije 1991.: *Ptolemej Klaudije, Geografija*, korišten tekst sa http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Periods/Roman/_Texts/Ptolemy/2/15*.html, bazirano na transkriptu Dover edition, prvi put izdato 1991, republikacija javnog rada, originalno izdatog 1932 od The New York Public Library, N.Y. s naslovom "Geography of Claudius Ptolemy".
- Ptolemej Klaudije 1974.: *Cermanović-Kuzmanović, A.*, Ptolemejeva karta, Monumenta cartographica Jugoslaviae, I antičke karte, Posebna izdanja knj. 17, Istorijski institut, Beograd 1974.
- Ravenjanin 1995.: *Čače, S.*, Civitates Dalmatiae u «Kozmografiji» Anonima Ravenjanina, Arheološki muzej Zadar, Zadar 1995.
- Strabon 1954.: *Jones, H. L.*, The Geography of Strabo, LCL 1954.
- Velej Paterkul 1955.: *Shipley, F. W.*, Velleius Paterculus, Compendium of Roman History, LCL 1955.
- Atanacković-Salčić, V.* 1979, Antički Diluntum u svetu novih arheoloških istraživanja (Stolac i Trebinja) Tribunia, knjiga V, Zavičajni muzej, Trebinje 1979, 7-40.
- Atanacković-Salčić, V.* 1990, Rimski epigrafski spomenik iz Kazaca kod Gacka, Hercegovina, VII-VIII, Mostar 1990, 7-13.
- Bojanovski, I.* 1974, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, ANUBiH, Djela XLVII, CBI 2, Sarajevo 1974.
- Bojanovski, I.* 1976, Gatačko polje u antici, Tribunia, knjiga II, Zavičajni muzej, Trebinje 1976, 17-44.
- Bojanovski, I.* 1978, Stanje i problemi antičkih istraživanja u Hercegovini, Tribunia, knjiga IV, Zavičajni muzej, Trebinje 1978, 161-188.
- Bojanovski, I.* 1978, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, II Prahistorijska i rimska ceasta Narona – Sarajevsko polje s limitrofnim naseljima, ANUBiH, Godišnjak XVII, CBI 15, Sarajevo 1978, 63-175.
- Bojanovski, I.* 1980, Neka pitanja antičke topografije donje Neretve, Znanstveni skup, Metković 4-7. X 1977., HAD, sv. 5, Split 1980, 181-194.
- Bojanovski, I.* 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba, ANUBiH, Djela LXVI, CBI 6, Sarajevo 1988.
- Cabanes, P.* 2002, Iliri od Bardileja do Gencija, Zagreb 2002.
- Čremošnik, I.* 1954, Nešto o antičkim naseljima u okolini Konjica, GZM, N. S. Arheologija X, Sarajevo 1954, 179-188.
- Čremošnik, I.* 1954, Izvještaj o iskopavanjima na Crkvini u Lisičićima kod Konjica, GZM, N. S. Arheologija X, Sarajevo 1954, 212-226.
- Čović, B.* 1983, Prelazna zona, PJZ, Tom IV, Sarajevo 1983, 170-183.
- Fiala, F.* 1893, Prilozi rimskoj arheologiji Hercegovine, GZM, god. V, sv. 1, Sarajevo 1893, 511-532 + TBL. VII.
- Gabričević, B.* 1953, Dvije ilirske općine s područja Vrljke, VAHD 55, Split 1953, 103-119.
- Imamović, E.* 1972, Područje Fojnice, Kiseljaka i Kreševa u rimsko doba, Naše starine XIII, Sarajevo 1972, 193-204.
- Imamović, E.* 1977, Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1977.
- Imamović, E.* 1980, Međašni natpisi na području rimske provincije Dalmacije, Institut za istoriju, Prilozi, god. XVI, br. 17/1980, Sarajevo 1980.
- Katičić, R.* 1964, Suvremena istraživanja o jeziku strošedilaca ilirskih provncija, ANUBiH, Godišnjak II, CBI 1, Sarajevo 1964, 9-58.
- Katičić, R.* 1965, Die einheimische Namengebung von Ig, ANUBiH, Godišnjak VI, CBI 3, Sarajevo 1965, 61-120.
- Mesihović, S.* 2007, Autarijati (rukopis magistarskog rada), Zagreb.

Literatura

- Alföldy, G.* 1965, Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien. Mit einem Beitrag von András Mócsy. Akadémiai kiadó, Budapest 1965.
- Alföldy, G.* 1969, Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia, BzN, N.F. Beiheft 4, Heidelberg 1969.
- Arheološki leksikon BiH*, Tom I-III, Mape 1-4, Zemaljski muzej, Sarajevo 1988.

- Mesihović, S. 2011, Rimski vuk i ilirska zmija – posljednja borba, ISBN 978-9958-625-21-3, Sarajevo 2011.
- Mirković, M. 1975, Iz istorije Polimlja u Rimsko doba, CBI 14, XII, Sarajevo 1975, 95-108.
- Morgan, K. 2008, Generic Ethics and the Problem of Badness in Pindar, u: KAKOS: Badness and Anti-value in Classical Antiquity, Leiden 2008, 29-57.
- Novak, G. 1944, 2004, Prošlost Dalmacije I, Od najstarijih vremena do Kandijskog rata, Zagreb 1944, Slobodna Dalmacija, Split 2004.
- Papazoglu, F. 1969, Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, ANUBiH, Djela XXX, CBI 1, Sarajevo 1969.
- Patsch, C. 1902, Rimski mjesta u Knjižkom kotaru, GZM, god. XIV, sv. 3, Sarajevo 1902, 303-333.
- Renfrew, C. 1984, Approaches to Social Archaeology, Harvard University Press, ISBN0674041658.
- Rendić-Miočević, D. 1948, Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije, VAHD LII, Split 1948.
- Rendić-Miočević, D. 1964, Ilirske onomastičke studije II, Živa antika, God XIII-XIV, Skoplje 1964, 101-110.
- Sergejevski, D. 1934, Rimski spomenici iz Bosne, Spomenik SKA LXXVII, Beograd 1934, 1-28.
- Sergejevski, D. 1935, Iz rimske arheologije, GZM god. XLVII, Sarajevo 1935, 17-22.
- Sergejevski D. 1938, I Rimski spomenici iz Bosne. II Rimski natpisi iz Bosne, Spomenik SKA LXXXVI-II, Beograd 1938, 95-131.
- Sergejevski, D. 1948, Rimski cesta na Nevesinjskom polju, Zemaljskog muzeja, GZM N. S., sv. III, Sarajevo 1948, 43-62.
- Sergejevski, D. 1951, Novi i revidirani rimski natpisi, GZM, N. S. VI, Sarajevo 1951, 301-310 + Tbl. I-II.
- Sergejevski, D. 1965, Umjetnost Ilira – Iz problematike ilirske umjetnosti, ANUBiH, Godišnjak III/1, Sarajevo 1965, 119-142.
- Stipčević, A. 1989, Iliri, povijest, život, kultura, I (1974) i II dopunjeno izdanje (1989), Zagreb 1989.
- Suić, M. 1976, Mate Suić, Illyrii proprie dicti, ANUBiH, XIII, CBI 11, Sarajevo 1976. 179-196.
- Šašel, J. / Šašel, A. 1963, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, Situla 5, (ILJug I), Ljubljana 1963.
- Šašel, J. / Šašel, A. 1978, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt, Situla 19, (ILJug II), Ljubljana 1978.
- Šašel, J. / Šašel, A. 1986, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt, Situla 25, (ILJug III), Ljubljana 1986.
- Šašel-Kos, M. 2005, Appian and Illyricum, Situla 43, Ljubljana 2005.
- Škegro, A. 1997, Inscriptiones latinae et graecae Bosniae et Hercegovinae, Op. Arch. 21, Zagreb, 1997, 85-116.
- Škegro, A. 2003, Rimski spomenici iz Bosne i Hercegovine, VAMZ 3, s. XXXVI, Zagreb 2003, 135-164.
- Tallóczy, L. 1893, Über die Bedeutung des Namens Bosna, WMBH I, Beč 1893.
- Wilkes, J. J. 2001, Iliri, Split 2001.

Arheološki lokalitet Doljani-Dubine u općini Čapljina, Bosna i Hercegovina. Prilog istraživanju donjeg toka rijeke Neretve

Snježana Vasilj
Mostar

Godišnjak/Jahrbuch 2012,41:113-134
DOI:10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-40.7

Arheološka istraživanja, do kojih je u periodu 2007.–2011. godine došlo na prostoru Parka prirode Hutovo blato i donjeg toka rijeke Neretve, rezultirala su otkrićem niza značajnih i zanimljivih lokaliteta. Među njima se posebno zanimljivim pokazao lokalitet Dubine u Doljanima kod Čapljine s nalazima koji ukazuju na kontinuiran razvoj od brončanog doba do srednjeg vijeka.

Lokalitet

Lokalitet Dubine nalazi se na jugu Bosne i Hercegovine u mjestu Doljani u općini Čapljina. Smješten je na lijevoj obali rijeke Neretve, ispod impozantne Gradine uz magistralni put Mostar – Čapljina – Metković, neposredno uz aktualni granični prijelaz prema Metkoviću u R Hrvatskoj¹ (Sl. 1).

Na značaj ovog lokaliteta prvi je ukazao C. Patsch 1906. g. u radu *Pseudo-Skylaxovo jezero. Prinos povijesti rimske provincije Dalmacije*.² Po red izvješća o tragovima mogućeg većeg antičkog naselja, koji su se tada dali zamijetiti uz rijeku Neretvu, rimokatoličku crkvu i lokalnu cestu koja je vodila u Metković, C. Patsch je objavio natpis nadgrobnog spomenika (stele) CIL III, 1876: D. M. s. *Pulcra et Ursus par(entes) Viperino filio pietissimo pos(uerunt) b(ene) m(erenti) sib(i) et suis*. Unatoč tomu, do arheoloških istraživanja u Doljanima nije došlo.

U sličnom kontekstu lokalitet se spominje i u *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine*.³

Tom prigodom ukazano je na značaj, već spomenute, Gradine s ostacima fortifikacija i “limitnim” tumulom, te na naselje s ostacima rimske arhitekture. Osim što je skrenuta pozornost na znatne količine građevnog materijala, drugih izravnih podataka o arheološkim nalazima nije bilo. Evidentiran je tek brončani novac Valentinijana II. (375.–392.).

Danas o arheološkim nalazima na prostoru Doljana svjedoči lokalno stanovništvo koje kazuje da se često pri građevinskim, a posebno poljoprivrednim radovima, nalaze ostaci arhitekture, građevnog materijala te različiti keramički i metalni nalazi. Prema svjedočenju mještana gospodina Šutala, prilikom izgradnje njegove obiteljske kuće (danas Villa Šutalo) 70-tih godina 20. st., registrirano je više zidova koji su se, na žalost, bez arheoloških istraživanja našli ispod parkirnog prostora dotične Ville i aktualne prometnice Mostar-Metković. Devastacije na ovom prostoru događale su se i kasnije. Godine 2003., tijekom gradnje sportskog terena, uz spomenutu Villu, otkriveno je, vjerojatno, skladište amfora, uz koje je pronađen i drugi keramički materijal.⁴

Značaj ovog lokaliteta potvrđen je i 2009. god., kada je zbog oštećenja antičkog objekta (rušenja zidova veće antičke građevine i devastacije mozaika) Zavod za zaštitu kulturno-povijesne baštine Hercegovačko-neretvanske županije iz Mostara obustavio radove na jednoj od kuća u neposrednoj blizini Ville Šutalo. Intervencijom Zavoda, u nekoliko navrata pokrenuta su manja

¹ AL 1988, Tom 3/25.56; Patsch 1906, 388.

² Patsch 1906, 322.

³ AL 1988, Tom 3, 25.56; 25.57, 322.

⁴ Milićević-Capek 2004, 219-222. Ovom prilikom Zavod za zaštitu spomenika kulture iz Mostar izišao je na teren, ali do istraživanja nije došlo. Sakupljeno je tek nešto fragmenata amfora, tegula i druge keramike.

Sl. 1. Arheološki lokalitet Doljani, situacijski plan

zaštitna istraživanja koja su u nekoliko navrata do 2010. god. rezultirala zanimljivim otkrićima o kojima će, ovom prigodom, biti riječi.⁵

Arhitektura

Iako je s pripremanjem terena za proširenje spomenutog stambenog objekta, kako je već naglašeno, došlo do određenih oštećenja, 2009. god. otkriveni su dijelovi veće antičke građevine. O tome, izravno, svjedoče ostaci zidova i dvaju podnica na kojima su, iako u tragovima, bili vidljivi ostaci mozaika. U potpunosti istražen je zid A, ostaci pregradnih zidova B1, B2 i B3 i dvije podnice za mozaik C1 i C2 na zapadnoj strani

zida A, na prostoru između pregradnih zidova B1 i B2 (Tab. 1, crtež 1 (tlocrt s oznakama)).

Zid A orijentiran u smjeru sjever-jug istražen je u dužini od 18,20 m (Sl. 2) (Tab. 1, crtež 2 – pogled sa zapada). Za razliku od dužine i širine koja, ovisno o nanosu žbuke, iznosi od 0,55 do 0,60 m, njegova sačuvana visina znatno varira. Tako na sjevernoj strani, uz pregradni zid B2 visina iznosi 0,55 m, na središnjem dijelu, na prostoru između dvaju podnica 1,07 m, dok je uz pregradni zid B2, s njegove južne strane, 1,15 m. Istovremeno, visinu južnog pregradnog zida B3, zbog izraženog oštećenja, nije bilo moguće odrediti. Može se tek reći da je u dužini od 2,80 m, bez određenog reda, popravljan smjesom žbuke i manjeg drobljenog kamena. Osim na tom dijelu zid je rađen s manjim, dosta dobro klesanim, kamenim blokovima lokalnog vapnenca veličine od 0,15 do 0,26 m visine i 0,23 do 0,47 m dužine (Tab. 1, crtež 2, Sl. 2). Među njima nalazi se jedan veći blok sedre – riječnog kamena i nešto fragmenata lomljenih tegula (Sl. 3). Služile su, kao i manje u određenoj mjeri obrađeno kamenje, za popunjavanje šupljina između većih kamenih blokova kako bi se postigli što pravilniji redovi.

⁵ Zaštitna arheološka istraživanja obavio je stručni tim Studija za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru: mr. sc. Snježana Vasilj kao odgovorni istraživač i studenti arheologije Josip Tabak, Toni Miličević, Ivo Dragičević i Ivan Prce. Istraživanja je financiralo Ministarstvo kulture i sporta Federacije Bosne i Hercegovine u okviru Projekta "Podvodno i arheološko rekognosciranje prostora Hutova blata." Autor arhitektonskih crteža je Emir Plasto; fotografija Ivo Dragičević, Zoran Grizelj i Snježana Vasilj.

Njih je, ovisno o sačuvanoj visini ovoga zida, danas vidljivo od tri do devet. Značaju ovog objekta doprinosi i činjenica da je ovaj zid s unutarnje strane bio ožbukao, što je vidljivo po ostacima žbuke s tragom tamnocrvene boje očuvane na površini iznad mozaika u prostoru uz pregradni zid B2. Tanki sloj kvalitetne – čvrste žbuke s miješanim sitnim riječnim pijeskom međusobno je vezao kamene blokove u ovom zidu. Ipak, unatoč nastojanjima, nije se uspjelo utvrditi postojanje dvaju lica zida za što je razlog očuvana samo njegova unutarnja strana. Uzrok je živa stijena na kojoj je većim dijelom bio podignut i na koju se svojom istočnom stranom i naslanjao što, vrlo transparentno, potvrđuje u stijeni vidljiv uklesan utor. U istom kontekstu, vjerojatno, treba promatrati šupljine i neravnine, uočene na više mjesta između zida i stijene, popunjene sitnijim kamenjem, šljunkom i žbukom.

Na sjevernoj strani zida A prema zapadu nastavljao se zid B1 (Tab. 1, crtež 2). Iako sačuvan u dužini od 1,60 m i s 0,80 m visine, ovom zidu, zbog pomoćnog objekta ispod kojeg se nalazi, nije bilo moguće odrediti širinu niti pružiti više podataka. Iako je, po načinu kako su rađeni – s kamenim blokovima postavljanim u pravilne redove – očito da pripadaju istom vremenu gradnje, ipak nisu nastali istovremeno. Naime, zbog kamenih blokova koji se u kutu, između ovih dvaju zidova, međusobno ne podudaraju moguće je samo konstatirati da se i u ovom slučaju vjerojatno radi o još jednom pregradnom, a ne vanjskom zidu (Sl. 4).

Za razliku od prethodnog, pregradni zid B2, iako zbog devastacija sačuvan samo manjim dijelom (0,70 m dužine, 0,50 m širine i 0,90 m visine), pružio je uvid u način gradnje ovog zida s dva lica (Tab. 1, crtež 2 i 3) (Sl. 5). Naime, prostor između kamenih blokova dvaju lica zida bio je ispunjen sitnim drobljenim kamenom i žbukom koja je, za razliku od one korištene kod prethodno opisanih zidova, bila dosta grublja i manje kompaktna.

Pregradni zid B3 (Tab. 1, crtež 2) dimenzija: dužine 1,30 m, visine 0,65 m i širine 0,60 m, naslanja se na zid A na njegovom južnom kraju sa zapadne strane. I u ovom slučaju vidljivi su tragovi značajnijeg oštećenja. To se posebno vidi kod kamenih blokova ugrađenih u temeljnu stopu ovog zida. Za razliku od naknadno ugrađenih, vjerojatno, u vrijeme saniranja nastalih oštećenja

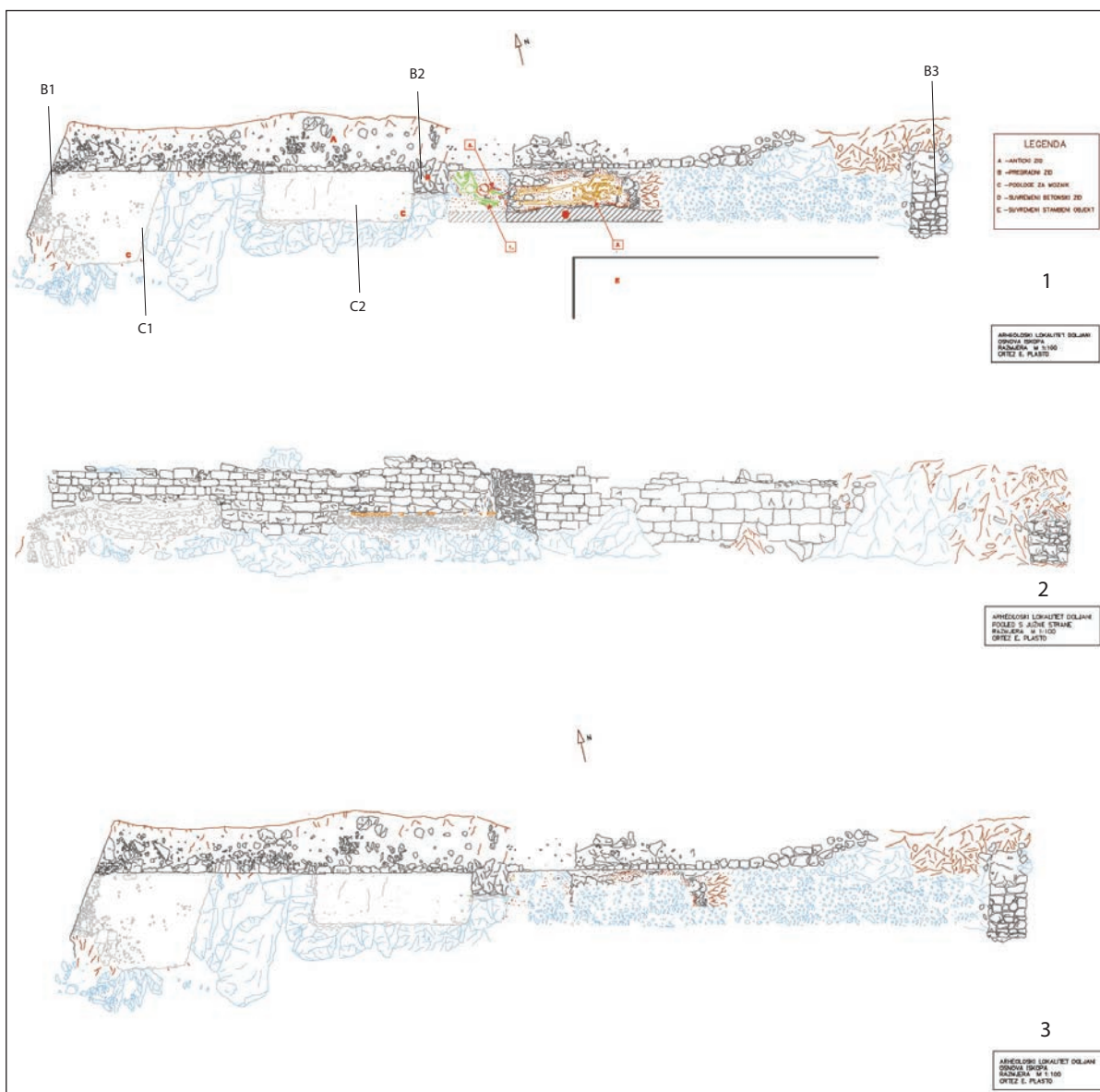
Sl. 2. Ostaci antičkog zida A

Sl. 3. Blok sedre i fragmenti tegula ugrađeni u antički zid A

Sl. 4. Kut zidova A i B1

Tab. 1. 1. Tlocrt iskopavane površine oko zida sa grobovima 2. Antički zid, pogled sa zapada
3. Tlocrt iskopavane površine s ostacima arhitekture

ovi kameni blokovi su bolje obrađeni i preciznije ugrađeni (Sl. 6). Osim što se, pri tom, koristila žbuka lošije kvalitete, računa se nije vodilo niti o načinu gradnje po čemu se ovaj u odnosu na zid A znatno razlikuje.

Osim opisanih zidova, na zapadnoj strani uz zid A ovog objekta nalazile su se dvije podnice koje su vjerojatno, kako je već naglašeno, bile dio dviju prostorija C1 i C2 (Tab. 1, crtež 1). Podnica C1 veličine 1,80 x 1,35 m zauzimala je sjeverozapadni dio prostora između zida A i zida B1, a druga C2, veličine 1,45 x 1,90 m, jugozapadni dio između zidova A i B2. Međusobno su bile odvojene prostorom od 1,60 m veličine za što,

zbog situacije zatečene terenu, nije bilo moguće odrediti razlog. Iako se doimaju kao dio cjeline, znatno se razlikuju. Izgleda da su, iako rađene s istom namjenom, pretrpjele određene intervencije, vidljivije kod podnice C1. Debljine 0,32 m, bila je rađena u tri sloja: od 0,15 m iznad prvog i 0,10 m drugog sloja žbuke, miješane s dosta sitnijeg kamena i nešto lomljenih tegula, nalazio se treći od 0,08 m koji je, također, urađen iz tri dijela: prvi sa žbukom od sitnog kamena i šljunka, drugi sa žbukom od sitnog riječnog pijeska i treći od kvalitetne vrlo pročišćene, zaglađene žbuke koja je služila kao podloga za mozaik. U trenutku intervencije, na ovoj podlozi nije bilo mozaika,

Sl. 5. Presjek pregradnog zida B2

Sl. 6. Pregradni zid B3

Sl. 7. Ostaci mozaika u žbuci ispod antičkog zida

Sl. 8. Podnica C2 sa ostacima žbuke

njegovi ostaci bili su vidljivi tek u sloju očuvane žbuke u rubovima ispod zida A i zida B1 (Sl. 7).

Druga podnica C2, sačuvana na sjeverozapadnoj strani zida A, do pregradnog zida B2, bila je rađena u dva sloja: donji sloj činila je žbuka s primjesama šljunka navučena na podlogu pripremljenu od sitnijeg kamenja; za razliku od ovoga, gornji sloj je, kao i u prethodnom slučaju, imao tri cjeline (Tab. 1, crtež 1, Sl. 8): prva debljine 0,06 m, rađena sa žbukom od krupnijeg šljunka, druga debljine 0,05 m sa žbukom od sitnijeg pijeska preko kojeg je kao treći sloj bila navučena kvalitetna polirana podloga. I u ovom slučaju radilo se o podlozi za mozaik prepoznatljiv uz rub na čitavoj dužini podloge zida A. Na osnovu, tom prigodom, pronađenih kamenih kockica, kao i onih rasutih po površini čitavog lokaliteta, može se zaključiti da se radi o mozaicima rađenim u tri boje: bijeloj i dvije nijanse tamnije i svjetlije sive boje. Nažalost, o veličini mozaika i motivima koji

su na njima bili zastupljeni, nije moguće izravni-je govoriti osim pretpostaviti da možda svjedoče neku kultnu namjenu ovog prostora.

Osim dijelova istražene arhitekture i pronađenog raznolikog arheološkog materijala, o kom će ovom prigodom biti riječi, na ovom lokalitetu su uz temeljnu stopu zida A otkriveni grobovi s ranosrednjovjekovnim ukopima. Od devastacije sačuvani su stjecajem okolnosti u vrlo malom prostoru od samo 0,70 m između opisanog antičkog zida A i suvremenog betonskog zida podignutog izravno ispred njega (Tab. 1, crtež 3).

Grobovi

Prvi grobovi s osteološkim ostacima tri odrasle osobe i tri djeteta registrirani su tijekom zaštitnih istraživanja 2009. i 2010. god. što je potvrdila antropološka analiza urađena u Laboratoriju

Sl. 9. Položaj groba 1 s keramičkom posudom na osteološkim ostacima

Sl. 11. Popločani dio sjeverne strane groba br. 2

Odsjeka za arheologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Na taj način, prikupljeni su podaci o spolu odraslih osoba, njihovoj starosti u trenutku smrti, patološkim promjenama na kostima, tafonomijske karakteristike, kao i prisutnost drugih asociranih materijalnih ili životinjskih ostataka.⁶

Naknadno, s nastavkom radova na spomenutom stambenom objektu, 2011. godine otkrivena

⁶ Šlaus 2010.

Sl. 10. Grob br. 2

su i istražena još dva groba, s osteološkim ostacima dvaju odraslih osoba.⁷

Grob br. 1

U grobu br. 1 na dubini od 0,40 m uz živu stijenu, na koju se naslanja temeljna stopa antičkog zida A, u kutu s njegove zapadne strane, a neposredno uz južnu stranu pregradnog zida B, nalazio se kostur odrasle osobe. Po njegovom položaju, moglo se zaključiti da je osoba bila ukopana polusjedeći s lijevom ramenom naslonjena na stijenu, što se dalo zamijetiti već u trenutku otkrića kad se kost lijeve nadlaktice još nalazila okomito uz temeljnu stopu antičkog zida A (Tab. 1, Plan 1).

Istovremeno, kosti lijeve podlaktice i desne ruke nalazile su se oko keramičke posude na prsnom dijelu ovog kostura. Važno je napomenuti da je distalni dio lijeve ruke bio uz sam obod posude. Uz kostur, s desne strane, ležala je dislocirana lubanja koja je vjerojatno, zbog položaja u kom se tijelo nalazilo, pala i pri tom se okrenula naopako (Sl. 9).

⁷ Antropološka analiza ovom prigodom dobivenog osteološkog materijala nije rađena. Opis je napravljen prema situaciji u trenutku istraživanja.

Sl. 12. Dno groba br. 2

Sl. 13. Grob br. 3

Sl. 14. Grob br. 4

Sl. 15. Životinjske kosti iz groba br. 4

Sl. 16. Grob br. 5

Sl. 17. Fragment posude uz bedrenu kost u grobu br. 5

U ovom slučaju, analizom antropološkog materijala, dokazano je da se radi o odrasloj ženskoj osobi životne dobi od 30 do 40 godina koja je, tijekom života, patila od niza patoloških i degenerativnih promjena posebno manifestiranih na njezinim ekstremitetima. Pored registrirane anemije, osteoartritisa i niza mikrotrauma nastalih, vjerojatno, pri svakodnevnim poslovima, dijagnosticirana je i antemortalna depresijska fraktura na lijevoj strani čeonke kosti do koje je došlo uslijed traume veličine 5 x 4 mm koja se očituje zaobljenim rubovima i poroznim dnom. Uz ovaj kostur, analizom su potvrđeni "fragmenti lubanja i bedrene kosti najmanje dva djeteta starosti manje od dvije godine" koje ovaj grob čine posebno značajnim i zanimljivim.⁸

Grob br. 2

U ovom grobu veličine 2,0 x 0,65 m, koji je također bio ukopan uz temeljnu stopu antičkog zida, nalazili su se kosturni ostaci odrasle osobe koja je položena na leđa bila sahranjena u smjeru sje-

ver-jug s glavom na jugu. Ruke su bile ispružene uz tijelo, a šake položene na karlicu (Tab. 1, Plan 1; Sl. 10). Za razliku od ruku, nedostajale su kosti stopala, naknadno pronađene s kostima iz grobova br. 1 i br. 3 koji su se nalazili ispod grobova br. 1 i br. 2. Pored toga, važno je naglasiti da su na ovom grobu bili vidljivi i određeni graditeljski zahvati. Iznad lubanje, na južnoj strani groba, nalazio se veći kamen, a ispod nogu, na sjevernoj strani, u dužini od 0,60 m grob je bio popločan manjim kamenjem, tanjim kamenim pločama i fragmentima tegula, imbreksa i amfora (Sl. 11). Ispod tog popločanog dijela, kao i duž cijele podnice groba, nalazio se sloj sitnog, čvrsto nabijenog kamena i zemlje (Sl. 12).

I u ovom slučaju, antropološka analiza je dala zanimljive rezultate. U grobu je bila sahranjena odrasla muška osoba, starosne dobi od 30-35 godina, koja je tijekom života imala brojne i ozbiljne zdravstvene probleme. Uspješno su dijagnosticirani znakovi periostitisa (akutne upale okosnice) na lijevoj strani gornje čeljusti i lisnih kostiju te Schmorlovi defekti na 5., 6., 7., 8., 9., 10., 11. i 12. prsnom te 1. slabinskom pršljenu do kojih je, kako je pretpostavljeno, došlo usljed

⁸ Šlaus 2010, 5. Prilikom istraživanja ovaj osteološki materijal, zbog stanja kostiju i iznimno crne zemlje, nije bilo moguće izdvojiti. Registriran je tek pri provedenim antropološkim analizama.

Sl. 18. Popločani dio groba br. 2

Sl. 19. Pomješani ostaci osteološkog materijala iz grobova br. 1, br. 2 i br. 3

napornih fizičkih aktivnosti. Uz to, ustanovljene su avitaminoza i anemija, kao izravna posljedica kronične neishranjenosti što se, uz ostalo, očitalo i na zubima s vidljivim hipoplastičkim defektima.⁹

Grob br. 3

Stjecajem okolnosti, do otkrića ovog groba veličine 1,90 m x 0,65 m došlo je tek nakon što su uklonjeni kosturni ostaci iz groba br. 2. Do tada je izgledalo da pronađeni osteološki materijal pripada grobu br. 1.

Naime, veći dio ovog kostura: noge i karlica, nalazio se neposredno ispod groba br. 1, a glava, ruke, prsni koš i rebra ispod groba br. 2, s jednom razlikom što je, na malom dijelu, od groba br. 2 bio odvojen spomenutom podlogom od sitnijeg kamena i zemlje (Tab. 1, Plan 1; Sl. 13). Uz to, potrebno je naglasiti da je prostor za ovaj grob bio posebno pripremljen. Na sjevernoj strani grob se nalazio na živoj stijeni koja je, vjerojatno u tu svrhu, klesanjem bila prilagođena nivou groba, dok je na južnoj njegova podloga bila pripremljena nasipanjem kamena, antičkih tegula i imbreksa. Pored toga, na južnoj strani groba, lubanja je bila okružena nizom manjih kamenih blokova.

Iako, zbog teških uvjeta istraživanja i neriješenih vlasničkih odnosa, na antropološku analizu nije bilo moguće dostaviti cjelovit kostur, jer se do njega došlo naknadno, tek nakon što je uklonjen grob br. 2, uspjelo se dokazati da je u ovom grobu bila sahranjena odrasla muška osoba starije dobi između 30 i 40 godina. Kostur se na-

lazio na leđima u grobu 0,50 m ispod temeljne stope antičkog zida u smjeru sjever-jug, s glavom na jugu okrenutom na lijevu stranu i uz tijelo ispruženim rukama, ali bez valjane informacije o položaju šaka.

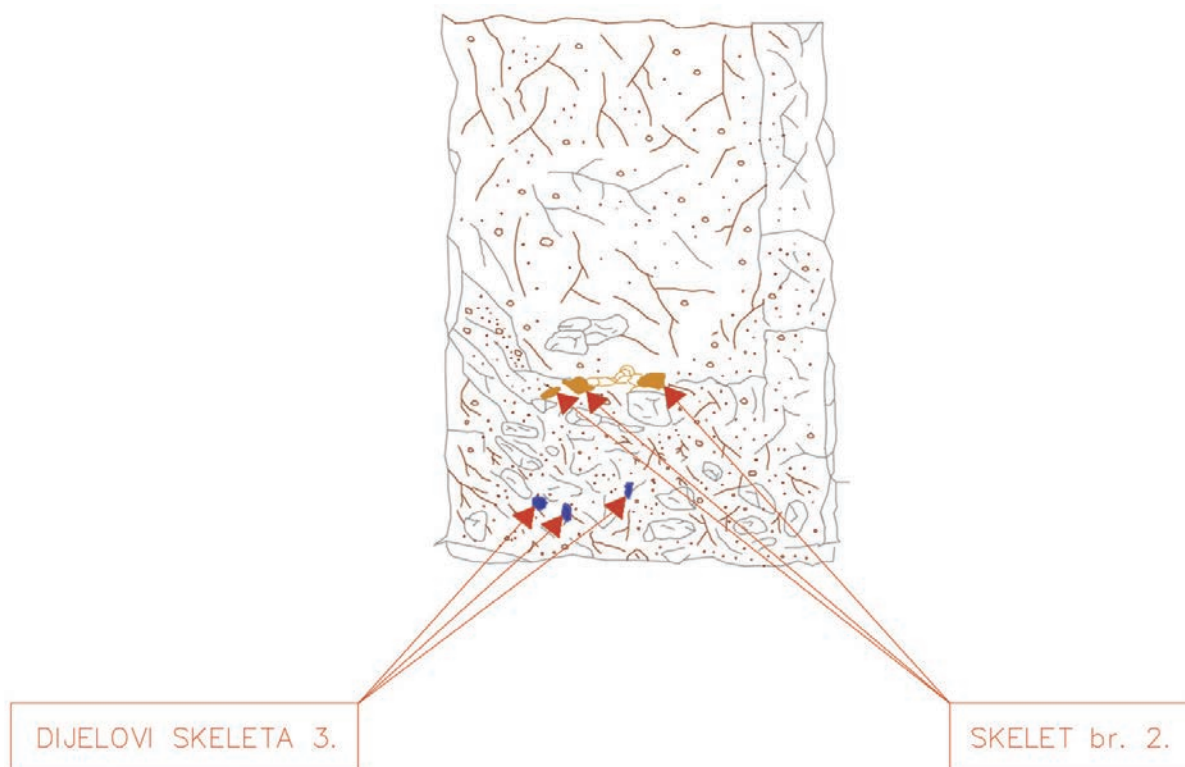
Pored godina starosti, antropološka analiza dijela kostura i u ovom slučaju je potvrdila peristitis, jednu od upalnih manifestacija na kostima od koje je i ova osoba bolovala.¹⁰

Grob br. 4

Do otkrića ovog groba došlo je 2011. godine kada su nastavljeni radovi na spomenutom stambenom objektu uz koji su bili pronađeni i ranije spomenuti grobovi. I ovdje se radi o ukopu uz temeljnu stopu antičkog zida. U grobu su se nalazili devastirani kosturni ostaci (sačuvan je samo manji dio donjih ekstremiteta uz karlicu) odrasle ženske osobe koja je, kao i ranije opisani slučajevi, bila sahranjena u smjeru sjever-jug s glavom na jugu (Sl. 14). Lubanja je bila dosta devastirana, ali se moglo zaključiti da je bila okrenuta na lijevu stranu. Nadlaktične kosti su bile uz tijelo, a ruke prekržene na karličnom dijelu. Ispod kostiju šake lijeve ruke nalazile su se dvije životinjske kosti (Sl. 15). Nakon uklanjanja osteološkog materijala ispod lubanje na kamenoj ploči pronađen je manji metalni predmet. I na ovom grobu zamijećene su graditeljske intervencije. Neposredno iznad lubanje nalazio se veći kameni blok, a do njega s obje strane u polukrug složeno manje kamenje.

⁹ Šlaus 2010, 8.

¹⁰ Šlaus 2010, 6.

Sl. 20. Crtež, presjek situacije položaja grobova br. 1, br. 2 i br. 3

Grob br. 5

Za razliku od prethodnog, ovaj grob nije bio devastiran. Veličine 1,80 x 0,65 m nalazio se na kraju južne strane antičkog zida na živoj stijeni. U njemu su se nalazili, vjerojatno zbog vlage, lošije očuvani osteološki ostaci mlađe odrasle muške osobe koja je, kao i ranije opisane, bila položena na leđa orijentirana u smjeru sjever-jug s glavom na jugu (Sl. 16). Lubanja je bila dosta oštećena, desna ruka spuštена niz tijelo, lijeva položena na karlicu, dok su noge bile sastavljene u koljenima. Uz desnu bedrenu kost nalazili su se fragmenti veće keramičke posude (Sl. 17). Što se graditeljskih intervencija tiče, nisu bile znatnije. Osim nešto manjeg kamenja i fragmenata tegula oko glave, kao i na površini čitavog groba, odnosile su se na njegovo niveliranje, posebno na zapadnoj strani, gdje su u tu svrhu bili postavljeni veći kameni blokovi.

Položaj grobova i način pokapanja

Što se položaja grobova i načina pokapanja u njima tiče, istaknuto je da su pronađeni u malom,

točnije, uskom prostoru između antičkog i suvremenog betonskog zida. U trenutku kad su se ukazali dijelovi kostura s keramičkom posudom u grobu br. 1, bilo je jasno da će taj grob, a i drugi, ukoliko ih bude, u cijelosti biti moguće istražiti tek nakon uklanjanja bar dijela suvremenog betonskog zida. Ta intervencija pokazala se opravdanom jer su, osim ovog, u navedenom prostoru otkrivena još četiri groba (Tab. 1, Plan 3). Svi ukopi su, kako je već predloženo, bili kosturni, ali izvan za to doba uobičajene sheme. To znači da su umjesto u smjeru istok-zapad, u ovom slučaju, ukopi vršeni u smjeru sjever-jug s glavom na jugu. I ženska osoba ukopana u grob br. 1 bila je okrenuta prema jugu, ali u karakterističnom polusjedećem položaju. Razlog za to vidimo u zidu antičke građevine koji je uvjetovao ovakav položaj grobova.¹¹ Također je važno naglasiti da su svi grobovi bili ukopani uz temeljnu stopu antičkog zida koji se oslanjao na živu stijenu.

I dok na grobu br. 1 nije bilo vidljivih arhitektonskih intervencija, one su na ostalim grobovima bile više uočljive. Kod groba br. 2 na njegovoj

¹¹ Petrincec 2009, 101-102.

Sl. 21. *Aplika sa prikazom lavlje glave*

Sl. 22. *Fragment oboda posude sa zvjezdolikim ukrasnim kracima*

sjevernoj strani, gdje su se nalazili donji ekstremiteti bez stopala, grob je bio popločan (Sl. 18), dok se na južnoj strani, uz lubanju, nalazio kameni blok koji vjerojatno nije bio dijelom grobne cjeline. Više izgleda da se, uslijed određenih tektonskih djelovanja, urušio i pri tom znatno oštetio lubanju. Osim toga, ispod kostura, na cijeloj površini groba nalazio se sloj sitnijeg kamenja i zemlje, kojim je bio odvojen od groba br. 3 (Sl. 12).

Kao kod ovog, određene intervencije dale su se zamijetiti i na ostalim grobovima. Tako je podloga groba br. 3. bila posebno pripremljena. Djelomično je u tu svrhu na sjevernoj strani bila isklesana stijena, dok su neravnine između kamenja kao i kod groba br. 4 bile popunjene antičkim materijalom (Sl. 12 i 14). Intervencije su također zamijećene i kod grobova br. 4 i br. 5 na prostoru uz lubanje koje se, kao kod groba br. 2, ne mogu smatrati slučajnim. Naime, kod groba br. 4 iznad lubanje nalazio se jedan veći kamen, a uz njega, s obje strane lubanje, do nivoa ramena u polukrug bilo je naslagano manje kamenje i fragmenti tegula (Sl. 14). Slična situacija je registrirana i kod groba br. 5. I kod njega se manje kamenje, s fragmentima tegula, nalazilo oko lubanje, dok su veći kameni blokovi korišteni za niveliranje samo na njegovoj južnoj strani (Sl. 16). Što se ukopa, a posebno onih u grobovima

br. 1 i br. 4 tiče, situacija je, za razliku od ostala tri groba u kojima su bile ukopane tri odrasle osobe (dvije muške i jedna ženska), bila znatno složenija. To posebno vrijedi za grob br. 1. U grobu br. 4, prilikom istraživanja, ispod kostiju lijeve šake pronađene su dvije kosti koje nisu pripadale ostalom osteološkom materijalu. Po informaciji s Veterinarskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu radi se o kostima ptice (vjerojatno neke močvarice) i nekog manjeg sisavca (Sl. 15). Slični nalazi nisu rijetki i registrirani su na nizu srodnih lokaliteta. Veći problem je aktualiziran kad je antropološka analiza pokazala da su se uz kostur odrasle ženske osobe u grobu br. 1 nalazili ostaci lubanja i kostiju “najmanje” dvoje djece starosne dobi do dvije godine, ali i trećeg čiji je osteološki materijal bio pohranjen u keramičkoj posudi koja se nalazila u ovom grobu.¹²

Stjecajem okolnosti situacija je postala još složenija jer je, u ovom grobu, došlo do miješanja osteološkog materijala iz grobova br. 2 i br. 3 (Sl. 19). Osim što se kostur iz groba br. 1 nalazio neposredno iznad kostura iz groba br. 3, u ovaj grob su dospjele i kosti stopala iz groba br. 2. Do toga je vjerojatno došlo zbog visine pokojnika, kada su se stopala našla izvan, za noge pripre-

¹² Šlaus 2010, 5.

Sl. 23. *Fragmenti amfora i čepovi*

Sl. 24. *Vrat amfore sa žigom*

Sl. 23. *Fragmenti amfora i čepovi*

mljene, podloge koja ih nije mogla zadržati pa su vremenom propala u grob br. 1 koji se za 0,30 m u tom dijelu našao niže od groba br. 2 (Sl. 20).

Zbog svega toga, neminovno se, uz grob br. 1, postavlja niz pitanja pa, između ostalog, i mogućnost zajedničkog ukopa u ovim grobovima. Razmišljati o istovremenom ukopu dvaju odraslih osoba s dvoje djece i dijelovima trećeg u keramičkoj posudi nije jednostavno, a čini se i neprihvatljivo, posebno iz razloga što se kostur iz groba br. 3 dijelom nalazio ispod grobova br. 2 i br. 1.

Vjerojatno se u ovom slučaju, ipak, radilo o zasebnim ukopima do kojih je moglo doći u

kraćem periodu na manjem ukopnom prostoru, zbog čega je vremenom došlo do preklapanja i miješanja osteološkog materijala. Možda, posebno kad je u pitanju grob br. 1, ne bi trebalo isključiti mogućnost određenog kultnog obreda u kontekstu koga se u međusobni odnos može dovesti odrasla ženska osoba i djeca ukopana uz nju. Također, u ovom slučaju, razmišljati o istovremenom ukopu majke i moguće njezine djece, bez dodatnih analiza, jako je teško.¹³ Može se tek

¹³ Osim antropoloških, druge analize u ovom slučaju nisu rađene, iako bi provođenje DNK analize bilo od iznimne važnosti.

u granicama, koliko literatura o tome trenutno govori, pretpostaviti određen rodbinski ukop.

U kontekstu do sada istraženih grobova u kojima su pronađeni kosturni ostaci odraslih osoba i posebno ženske osobe s osteološkim ostacima troje djece, potrebno je reći kako ukopi s dvije ili više (posebno odraslih) osoba tijekom ranog srednjeg vijeka ipak nisu bili rijetki.¹⁴ Registrirani su na više lokaliteta, posebno na području Dalmacije, primjerice u Ninu, gdje je na Ždrijcu otkriveno 27 grobova s dva ukopa,¹⁵ na Materizi dva,¹⁶ u Smilčiću na lokalitetu Kulica¹⁷ i Velimu-Velištaku po jedan¹⁸ te na Maklinovu brdu u Kašiću dva.¹⁹ Za razliku od dvojnih ukopa odraslih osoba, višestruki dječji ukopi zaista su rijetki. Do sada su registrirani u dva slučaja: na Ždrijcu u Ninu gdje su, uz poganski ritual, zajedno ukopani majka i dijete²⁰ i na Materizi, također kod Nina, gdje je registriran ukop odraslog muškarca i djeteta.²¹

Važno pitanje koje se, uz ostala, postavlja u kontekstu ovih do sada najjužnije registriranih ranosrednjovjekovnih ukopa, jest i to koliko je moguće ove grobove dovoditi u vezu s grobljima na redove s izraženim poganskim kulturnim elementima?²² U određenim granicama, iako na osnovu samo pet istraženih grobova, to je moguće, ali uz konstataciju da se radi o grobovima koji su u određenoj mjeri, kako smo vidjeli, izvan uobičajene sheme. Tu je razumljivo i pitanje adekvatnog kronološkog vrednovanja. Pri tom, iako se moguće osloniti samo na literaturu koja ovaj lokalitet dozvoljava promatrati u okviru pogrebnih običaja koji se od sredine 8. do sredine 9. st. vežu za ranosrednjovjekovna groblja, usudila bih se, na prvom mjestu zbog posuda koje su pronađene u grobovima br. 1 i br. 5, ovaj nalaz promatrati nešto ranije već od vremena 7. st.,²³ premda

svjesna kako se, zbog niza značajnih komponenti, pruža mogućnost ovo groblje promatrati i u širem kontekstu. Način ukopa, pojava ukopa više osoba ili rodbinskih ukopa, oblik grobova i njihova orijentacija, blizina vode i grobovi ukomponirani u antičku građevinu ovo groblje povezuju ne samo sa susjednim Višićima,²⁴ Mogorjelo²⁵ ili s nešto udaljenijim Koritima u Duvnu,²⁶ Sv. Ivom,²⁷ Grborezima²⁸ i Rešetaricom kraj Livna,²⁹ nego i s nizom drugih sličnih lokaliteta u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj.³⁰

Arheološki nalazi

Kako je već naglašeno, tijekom istraživanja ostataka antičke arhitekture registriran je raznolik arheološki materijal. Iako se većinom radi o nalazima pronađenim u nanosu zemlje između antičkog i novopodignutog betonskog zida, oni svjedoče kontinuiran razvoj ovog lokaliteta od prapovijesnih razdoblja do srednjeg vijeka. U tom kontekstu treba promatrati i fragmente prapovijesne keramike koji se dovode se u vezu s impozantnom gradinom smještenom neposredno iznad lokaliteta. Između njih izdvaja se 6,5 cm visoka drška s naglašenim rebrom po sredini, s dijelom oboda i trbuha posude tamnosive boje (Tab. 2, 1). S vidljivim ukrasom "lažnog vrpčastog" ornamenta odgovara "peharima tipa Varvara" koji se datiraju u fazu C1 mlađeg brončanog doba.³¹

Istom periodu pripada i fragment uvučenog oboda posude dužine 6 cm crne boje, zaglađene površine s vidljivim vrlo sitnim zrcima kalcita (Tab. 2, 7). Ukras s nizom urezanih trokuta i sitnih ukrasnih uboda koji odvajaju vrat od tijela posude, moguće, pripada "finijoj glačanoj keramici srednjobosanske grupe" koja se po motivima i kompoziciji tijekom C3 faze kasnog brončanog doba reflektira i na materijal Velike gradine u Varvari.³²

¹⁴ Šlaus 2010, 5.

¹⁵ Petrinec 2009, 106; Belošević 1980, 78.

¹⁶ Belošević 1973, 227-228.

¹⁷ Belošević 2000, 88; Petrinec 2009, 106.

¹⁸ Jurić 2006, 318-319.

¹⁹ Belošević 2000, 88; Belošević 1980, 46; Petrinec 2009, 106.

²⁰ Belošević 1973, 225; Petrinec 2009, 106.

²¹ Belošević 1973, 236; Petrinec 2009, 106.

²² Petrinec 2009, 9, 39-49.

²³ Belošević 1972, 304; Belošević 2000, 80-84; Petrinec 2009, 8. S obzirom na situaciju i okolnosti nalaza, ove grobove bi bilo moguće promatrati u kontekstu jednog kontinuiranog groblja, od ranosrednjovjekovnih poganskih do kršćanskih ukopa.

²⁴ Čremošnik 1965, 201-211.

²⁵ Čremošnik 1952, 241-271.

²⁶ Miletić 1989, 175-200.

²⁷ Glavaš 1999, 105-111.

²⁸ Bešlagić/Basler 1964.

²⁹ Petrinec/Šeparović/Vrdoljak 1999, 33, 38.

³⁰ Petrinec 2009, 99-106.

³¹ Čović 1983, 399, 400, Tab. LVII, 5, 9; Tab. LVIII, 5.

³² Čović 1983, 402, T. LIX, 4, 8; Gavranović 2007, 35-66.

Tab. 2. Keramički materijal helenističkog razdoblja sa lokaliteta Dubine -Doljani

Sl. 25. Kamena posuda

Što se tiče fragmenata koji, moguće, pripadaju antičkom periodu, posebno zanimljivim se čini fragment slikane keramike (Tab. 2, 2). Faktura od iznimno pročišćene gline i dio motiva oslikanog crvenom bojom sugerira da se radi o grčkom importu, bez za sad poznatih izravnih analogija.

Što se perioda helenizma tiče, pripadaju mu fragmenti keramike i keramička aplika veličine 6,5 x 5 cm. Na njoj je na vrlo zanimljiv način prikazano lice lava iz kojeg se kroz jedan groteskni izraz iskazuje ljudsko lice³³ (Sl. 21).

Prvi fragment Gnathia keramike veličine je 4,5 x 3,0 cm i 0,4 cm debelih stjenki u nijansa crne i tamnosmeđe boje, ukrašen je s dvije plće utisnute vodoravne trake. Ispod njih je 17 vrlo plitko urezanih kanelura, dok je iznad vodoravnih traka vidljiv otisak ukrasnog motiva s kratkim okomitim jezičcima (Tab. 2, 5). Drugi je veličine 3,0 x 2,5 cm i samo 0,4 cm debelih zidova tamnosmeđe i crne boje s 14 nejednakih ka-

nelura koje su se kao pojas nalazile između dvaju vodoravnih traka (Tab. 2, Sl. 6). Iako na osnovu malo podataka, moguće ih je datirati u kasnu fazu Gnathia keramike ili u vrijeme od prvih desetljeća 3. do sredine 2. st. pr. Kr.³⁴

Osim navedenih, periodu helenizma mogao bi pripadati i fragment oboda veće posude zanimljivog zvjezdolikog ukrasa promjera otvora 26 cm³⁵ (Sl. 22), zatim fragment tamnosive reljefne keramike, ranije poznate kao megarske zdjelice iz vremena 2/1 st. pr. Kr., na kojem se da zamijetiti u reljefu prikazana glava lava (Tab. 2, Sl. 4),³⁶ kao i fragment oboda 18 cm dužine, 8 cm širine i 3 cm visine ravnog oboda s 2,5 cm debelim zidom masivne posude koji bi mogao pripadati nekom pitosu ili doliji (Tab. 2, 8).³⁷

Ipak, najviše fragmenata keramike pronađenih na ovom lokalitetu 2003. god. i tijekom

³³ Ovi predmeti su dio zbirke u posjedu obitelji Šutalo kojoj se ovom prigodom zahvaljujemo na susretljivosti i pokazanoj dobroj volji da se ovi nalazi objave.

³⁴ Forti 1965, 114-122; Kirigin 2004, 158-162.

³⁵ Posude sličnog ukrasa objavljene kao posude egejskog podrijetla. Topić 2004, 61, br. 34, Sl. 63.

³⁶ Brusić 1999, 4, Fig. 130, 156. Prema mišljenju autora, u ovom slučaju moglo bi se raditi o prikazu kazališne maske.

³⁷ Kirigin 2007, 125-156.

Sl. 26. Fragment reljefa s prikazom kaleža oblika minore

2009. i 2010. god. pripada amforama i njihovim čepovima (Sl. 23a i 23b), između kojih se izdvajaju četiri sa žigovima radionica (tri na rubovima otvora i jedan na drški amfore).³⁸ Unatoč istrošenosti, s uspjehom je dešifriran tek jedan. Na njemu se iza tri prepoznatljiva slova NIC nalazi znak male amfore (Sl. 24). Žig s ovim znakom, ali bez simbola amfore na njegovom kraju, registriran je na otoku Čiovu na lokalitetu Gospe od Prizidnice.³⁹ Iako se u tom slučaju radilo o amfori tipa Lamboglia 2, koje su inače najčešći nalaz u podmorju istočne obale Jadrana, ali i na nizu lokaliteta u njezinom zaleđu od 2. do kraja 1. st.pr. Kr.,⁴⁰ u ovom slučaju ne bi trebalo isključiti ni mogućnost da se radi o jednom ranom tipu amfore Dressel 6A koje se javljaju krajem 1. st. pr.

³⁸ Milićević-Capek 2004, 220-221. Fragmenti amfora sa žigovima i čepovi amfora nalaze se u fundusu Zavoda za zaštitu kulturno-povijesne baštine Županije hercegovačko-neretvanske u Mostaru. Ovom prilikom zahvaljujem se kolegici I. Milićević-Capek koja je za ovu prigodu ustupila dotični materijal.

³⁹ Cambi 1986, 316, Fig. 11.

⁴⁰ Cambi 1986, 311-323; Horvat 1997, 60-67.

Sl. 27. Fragmenti keramičkih ploča podnica

Kr.⁴¹ Bez obzira o kojem se tipu amfora u ovom slučaju radi, one su izravan dokaz intenzivnih gospodarskih i trgovačkih veza koje su se zadnjih stoljeća prije Krista, posredstvom emporija u Naronu, odvijale sa zaleđem.

U rimski period, iako bez odgovarajućih analogija, možemo svrstati i masivnu kamenu posudu visoku 17,5 cm i s 36,5 cm promjera otvora, 2 cm debelih zidova i s dnom promjera 17 cm (Sl. 25). Ovom periodu pripada i fragment reljefa sačuvan s tek 10 x 8,5 cm veličine na kojem je u plitkom reljefu prikazan kalež s ukrasom u obliku minore uz koji se s lijeve strane spušta mala

⁴¹ Cambi 1986, 323; Horvat 1997, 58.

Sl. 28. Poklopac sarkofaga

Sl. 29. Fragmenti bizantskih amfora

vitica (Sl. 26). Iako se ovaj motiv u određenim varijantama javlja i u ranom kršćanstvu, kako se može vidjeti i na primjeru Potoka kod Mostara,⁴² ali i dalje u unutrašnjosti Bosne,⁴³ smatram da ovako kvalitetno poliranjem urađen reljef ne bi trebalo datirati izvan perioda ranog Carstva, točnije 1. ili 2. st. Osim ovih, na lokalitetu Dubine u Doljanima nađeno je najviše građevnog materijala, posebno krovnog crijepa i keramičkih ploča podnica, što ukazuje na postojanje većeg gospodarskog objekta koji je, kao i niz sličnih, egzistirao u zaleđu Narone (Sl. 27).

Za razliku od ovih nalaza, poklopac sarkofaga dodatno potvrđuje ovaj lokalitet i u periodu kasne antike (Sl. 28). S 1,10 m dužine, 0,55 m širine i 0,15 m debljine rađen je od kamenog bloka na kojem su vidljivi tragovi ranijih intervencija, što može značiti da je ranije bio u funkciji neke veće antičke građevine.

Keramičkom materijalu na ovom lokalitetu pripada i više fragmenata svijetlosive i svjetlije žute keramike ukrašene nizom gustih, plićih i dubljih blago valovitih brazda gornjeg dijela tijela, kuglastih amfora koje su se od 4. do 7. st. proizvodile na istočnom Mediteranu (Sl. 29).⁴⁴ S rumunjske obale i egejskih prostora tijekom 6. i 7. st., šire se do istočnojadranske obale,⁴⁵ pa kako se da vidjeti, i do ovog lokaliteta, što je u svakom slučaju odraz određenih gospodarsko-trgovačkih veza i u ovom periodu.

⁴² Basler 1972, 110.

⁴³ Basler 1972, 82 i 133, lokaliteti Zenica i Dabrovine.

⁴⁴ Scopan 1976, 272 i d.

⁴⁵ Brusić 2005, 264.

Materijal iz grobova

Od keramičkog materijala do kog se došlo tijekom istraživanja ranosrednjovjekovnih grobova posebnu pozornost zauzimaju: posuda iz groba br. 1 i fragmenti slične (skoro identične) posude iz groba br. 5. Osim ovih, druge keramike, s izuzetkom manjih fragmenata grube keramike u grobovima, skoro da nije bilo. Pronađeno je više fragmenata tegula, imbreksa i amfora na popločanom dijelu groba br. 2, u podlozi groba br. 3, gdje je poslužila za ravnanje grobne podloge, te u grobovima br. 4 i br. 5.⁴⁶

U ovom kontekstu, spomenuta posuda i fragmenti posude iz groba br. 5 najznačajniji su nalazi jer su keramičke posude, inače, bile najčešći prilog u ranosrednjovjekovnim grobljima na redove s poganskim obredima, kao što bi to, kako smo rekli, i ovdje mogao biti slučaj.⁴⁷

Posuda iz groba br. 1 (Tab. 3, 1. 2) izrađena je od nešto slabije pročišćene gline s primjesama sitnog pijeska i dosta kalcita. Rađena je bez lončarskog kola zbog čega, za razliku od većine ovakvih posuda, na dnu nema karakteristično udubljenje – otisak od osovine spororotirajućeg kola.⁴⁸ Iz tog razloga dno i stijenke su nešto deblji, a na cijeloj površini osjete se blage neravni-

⁴⁶ Za razliku od grobova u kojima su fragmenti keramike tek registrirani, između antičkog i suvremenog betonskog zida pronadeno je više fragmenata keramike koji pripadaju vremenu od prapovijesti do srednjeg vijeka. Razlog za to je erozija tla usljed koje se vremenom materijal s Gradine, koja se nalazi neposredno iznad ovog lokaliteta, deponirao s vanjske strane antičkog zida.

⁴⁷ Belošević 2000, 81-84; Petrinec 2009, 14-15.

⁴⁸ Belošević 1999, 113-118.

ne nastale usljed poliranja posude prstima. Zbog neravnomjernog pečenja, boja posude varira od blago crvenkaste do tamnije sivosmeđe. Pored toga, asimetričnog je trbušasto-kružnog oblika, nešto kraćeg blago izvijenog vrata sa zaobljenim obodom i dimenzijama: visina 22 cm; promjer otvora grla 14 cm; promjer trbuha 19 cm i promjer dna 13,5 cm. Ukrašena je valovnicom koja je, oštrijim alatom, nepravilno urezana rukom preko cijelog ramena posude. Kako se da zamijetiti, znatno je veća od posuda koje su tijekom ranog srednjeg vijeka uobičajeno polagane u grobove pa se i zbog toga predstavlja kao rijedak nalaz. U potpunosti joj po materijalu, načinu izrade s promjerom otvora grla od 15 cm i promjera dna od 13 cm (koje je bilo moguće izmjeriti) i ukrašom valovnice odgovaraju fragmenti posude iz groba br. 5 (Tab. 3, 3).

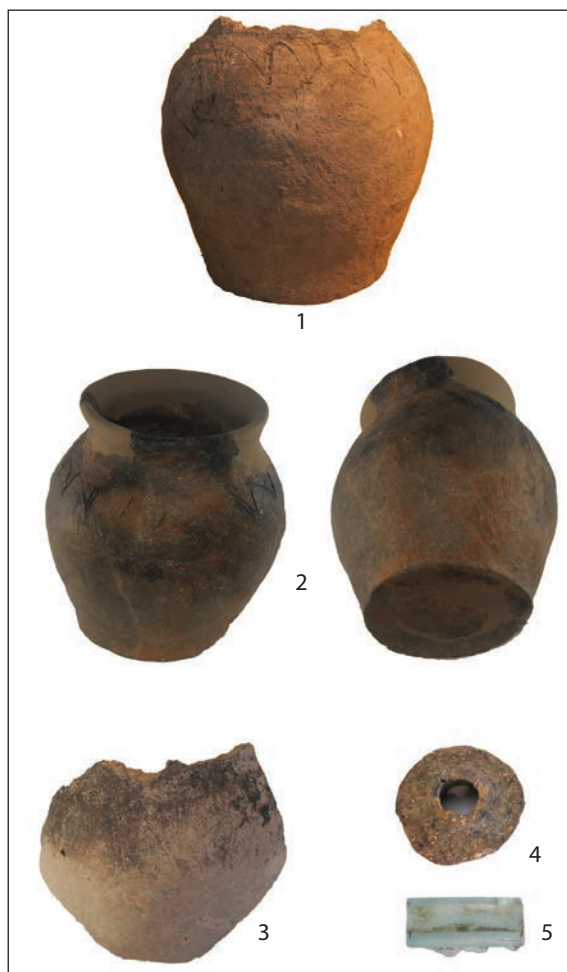
Slična joj je, iako rađena na lončarskom kolu, posuda pronađena u grobu 3A na lokalitetu Stranče-Gorica u Tribalju kod Vinodola⁴⁹ i posuda pronađena kod crkve sv. Križa kod Nina.⁵⁰ Inače oblikom, načinom pečenja ni ukrašom znatnije se ne razlikuje od kulturne keramike s drugih lokaliteta, ali ni od naseobinske keramike koja je pronađena na već spomenutim, susjednim lokalitetima, u Mogorjelu i Višićima, na kojima su se, kao i u ovom slučaju, ukopi iz ranog srednjeg vijeka našli u ruševinama antičkih građevina.

Na kultnu namjenu u značajnoj mjeri asocira i njezin sadržaj pa i kontekst pronalaska. Naime, u trenutku kad je otkriven grob br. 1, ova posuda se, što je već naglašeno, nalazila na prsnom dijelu kostura. U njoj se, kako se pri pražnjenju sadržaja posude vidjelo, nalazio određen osteološki materijal (Sl. 30). Antropološka analiza, koja je nakon toga urađena, dokazala je nazočnost desne nadlaktične i fragmenta križne kosti djeteta starog između 1,5 i 3 godine te falanga, lijeva navikularna i 1., 2. i 5. desna metatarzalna kost stopala odrasle osobe, kao i 1. i 3. desna i 3. lijeva metakarpalna kost šake, također odrasle osobe.⁵¹

⁴⁹ Petrincec 2009, 45.

⁵⁰ Belošević 1999, 117.

⁵¹ Šlaus 2010, 2. Pored provedenih analiza, bilo bi vrlo interesantno, pored DNK analiza koje bi utvrdile moguće srodstvo ukopanih osoba, saznati pripadaju li kosti šake i stopala odraslih osoba, pronađenih u ovoj posudi, osobama iz groba br. 1 u kom se nalazila ova posuda ili groba br. 2 čije su kosti stopala našle u grobu br. 1.

Tab. 3. Arheološki materijal iz grobova

Međutim, iako rijetki, različiti prilozi, u posudama i inače u grobovima, ipak su registrirani na nekim lokalitetima. Tako su kokoške kosti pronađene na lokalitetu Mramorje u Grborezima, ptičje u Bračića Podvornicama u Biskupiji, ljuska jajeta u Dubravicama, a na lokalitetu Velim-Velištak u Stankovcima životinjska kost koja je, zbog svoje veličine, većim dijelom bila izvan posude u koju je bila pohranjena.⁵² Za razliku od datih primjera, ovdje se radi o rijetkom, zapravo jedinstvenom nalazu, koji je posvjedočio polaganje ljudskih kostiju (odrasle ili odraslih osoba i djeteta) u posudu koja, u ovom slučaju, nije uobičajena urna nego posuda iskorištena u kultnu svrhu.⁵³ Za razliku od ovog, u najviše slučajeva radilo se, kao i u slučaju groba br. 4, o prilozima koji su činili popudbinu – običaj kad se u posude,

⁵² Jurić 2006, 318.

⁵³ Belošević 2000, 113-120.

Sl. 30. Keramička posuda prilikom pražnjenja s ostacima osteološkog materijala

kao prilog, ostavljala hrana pokojniku potrebna na njegovom putu u drugi – zagrobni svijet.⁵⁴

Drugih priloga u grobovima skoro da nije bilo. Ispod lubanje u grobu br. 4 pronađen je manji olovni perforirani predmet promjera 13 mm (sličan pršljenku) koji je mogao služiti kao privjesak (Tab. 3. 4) i fragment prozirnog svijetlozelenog oboda manje antičke staklene posude dužine 20 mm, 8 mm visine i 2 mm debljine pronađen uz fragment keramičke posude iz groba br. 5 (Tab. 3. 5).

Više priloga u grobovima i općenito nalaza na terenu sigurno bi značajnije dopunilo sliku ovog lokaliteta u periodu ranog srednjeg vijeka. Jedna karika, pri tom, sigurno je pronađena jagoda sljepoočničarke (Sl. 31) koje su poznate kao najzastupljeniji primjer nakita u ranosrednjovjekovnim grobljima s kršćanskim načinom pokapanja.⁵⁵ Izrađena od srebra, dužine 23 mm i širine 15 mm, s tragovima pozlate, ukrašena s četiri simetrična romba ispunjena vrlo sitnom granulacijom, s četverokrakim zvjezdicama uz

otvore kroz koje se provlačila žica za karičice i poprečnim rebrom koje je također bilo ukrašeno s dva reda granula, spada u kategoriju luksuznih nalaza. Primjerci slični njoj dosta su česti jer su registrirani na više lokaliteta, kao u nedalekim Višićima, a zatim u Crkvini u Biskupiji, Parčićima, Crkvini u Koljanima, Gajinama u Kaštel Sućurcu i Muću.⁵⁶ Rađene u različitim varijantama od luksuznih zlatnih i srebrnih, pa do, vjerojatno, lakše dostupnosti brončanih, ipak nisu materijal primjeren za adekvatno datiranje. U tu kategoriju svakako spada i ova jagoda koja nije dio grobne cjeline, nego slučajan nalaz dislociran usljed devastacija kojima je, tijekom vremena, ovaj lokalitet u više navrata bio izložen. Ipak, njezin značaj nije moguće u potpunosti isključiti. Potrebno ju je promatrati kao neposredan dokaz kontinuiranog trajanja ovog lokaliteta od ranog srednjeg vijeka sve do prvih desetljeća 11. st. do kada se susreću, posebno, unutar starohrvatskog kulturnog kruga.

⁵⁴ Petrincec 2009, 114.

⁵⁵ Petrincec 2009, 208.

⁵⁶ Petrincec 2009, 208-212.

Zaključak

Zaštitna arheološka istraživanja u nekoliko navrata, od 2008. do 2011. godine, provedena na lokalitetu Dubine u Doljanima kod Čapljine, iako ograničena na vrlo malu površinu, rezultirala su zanimljivim nalazima.

Prapovijesni keramički materijal, ostaci antičke arhitekture s nalazima iz tog i kasnoantičkog perioda te ranosrednjovjekovni grobovi sa zanimljivim ukopima ukomponirani u tu cjelinu skrenuli su pozornost na ovaj lokalitet koji se, smješten ispod impozantne gradine neposredno uz rijeku Neretvu, kontinuirano razvijao od brončanog doba do ranog srednjeg vijeka.

Posebno zanimljivim pokazali su se ostaci arhitekture s ranosrednjovjekovnim ukopima. Ipak, iako nisu zanemarivi, ne pružaju mogućnost izravnije definirati istraživanu građevinu. Impozantan, kvalitetno rađen zid dužine 18 m i arheološki materijal pronađen na istraživanom prostoru (posebno fragmenti amfore tipa Lamboglia 2) ukazuje na to da je mogao nastati dosta rano, moguće već krajem 1. st. pr. Kr. ili tijekom 1. st. po Kr. Radi li se o gospodarskom imanju – vili rustici koja je vlasniku, na tom mjestu, kao što je slučaj sa susjednim Višićima i Mogorjelom, mogla garantirati određenu ekonomsku sigurnost ili o dijelu određenog naselja, za sada, bez dodatnih istraživanja teško se očitovati. Iako situacija na terenu sugerira da se, kad su u pitanju ostaci ove građevine, radi o većem objektu nedefinirane namjene, koji je, moguće u kasnoj antici, doživio niz promjena, mislim da ovaj lokalitet treba promatrati u znatno širem kontekstu. Naime, nemoguće je ne razmišljati radi li se u ovom slučaju o određenom punktu koji je, tijekom zadnjih stoljeća pr. Kr. s obzirom na to da se nalazio u blizini emporija u delti Neretve, a kasnije i rimske Narone, tada najznačajnijeg administrativnog, gospodarskog i kulturnog središta tog dijela istočne obale Jadrana i njezinog zaleđa, mogao imati značajniju ulogu.

Razloge za to ne pruža samo situacija na terenu nego i činjenica da je upravo ovaj lokalitet do sada pružio najrespektabilniji helenistički materijal na ovom području. Imajući u vidu da ni u samoj Naroni (Vid kod Metkovića) nisu pronađeni nalazi koji bi upućivali na njezin veći značaj u helenističko doba, na što su ukazivali

Sl. 31. Jagoda sljepočničarke

C. Patsch,⁵⁷ N. Cambi,⁵⁸ a u zadnje vrijeme i M. Katić⁵⁹ reagirajući na rezultate objavljene nakon istraživanja Augusteuma u Naroni,⁶⁰ na ovaj lokalitet ubuduće bi svakako trebalo ozbiljnije obratiti pozornost. Razlog nisu samo nalazi do kojih se došlo tijekom istraživanja, nego i položaj koji zauzima. Iako je u delti Neretve i njezinom donjem toku⁶¹ u R Hrvatskoj registrirano više lokaliteta (spominju se Masline uz gradinu Lukavac u Desnama, na kom je pronađen helenistički materijal,⁶² Dobruške glavice, Komin i Vlaka)⁶³,

⁵⁷ Patsch 1996, 15-117.

⁵⁸ Cambi 1989, 39-40; 1988, 39-56.

⁵⁹ Katić 2009, 27, 28. M. Katić se ovom prigodom osvrnuo na problem emporija u Neretvi kao i na odnose helenističkih i ranih rimskih utjecaja u Naroni. Ističući kako se „čini ... da ovdje ne možemo govoriti o ostacima emporija, niti o helenizmu, već prije o vremenu rimske ekspanzije na Ilirik“ ostavlja mogućnost razmišljati o tome kako rimska Naroni nije mogla nastati na mjestu grčkog ili jednog od dvaju emporija koliko ih je moglo biti u Neretvi.

⁶⁰ Marin 2002, 420-421.

⁶¹ Jurić 1980, 105-126; Šiljeg 2003, 267-272;

⁶² Đugum / Mateljak 2004, informacija prema Katić 2009, 31.

⁶³ Manenica 2012, 283-287.

na području Hercegovine, osim Doljana, nalazi se niz lokaliteta donedavno neregistriranih ili iz nekog razloga zanemarenih koji bi u kontekstu zadnjih stoljeća pr. Kr. mogli puno pružiti. Na prvom mjestu to su, neposredno uz rijeku Neretvu, lokalitet Krupa u Čeljevu, tek par kilometara sjevernije od Doljana gdje je, uklesan u stijenu, pronađen reljef Dioskura,⁶⁴ Sjekose⁶⁵ smještene uz južni rub Parka prirode Hutovo blato, zatim jezero Desilo,⁶⁶ podvodni lokalitet s posebno vrijednim nalazištem amfora, i Svitava na istočnom rubu velike vodene mase Hutova blata u Svitavskom jezeru.⁶⁷ Ako pri tom uzmemo u obzir da su se ovi lokaliteti nalazili uz plovni put koji je od trgovišta u Neretvi vodio Krupom u Hutovo blato, čini se razumljivim lokalitet Dubine u Doljanima promatrati kao jedan od značajnijih lokaliteta u donjem toku rijeke Neretve.

* * *

Ovom prigodom zahvaljujem se prof. dr. Maji Petrinc iz MHAS u Splitu, prof. dr. Anti Uglešiću i doc. dr. Tomislavu Fabijaniću s Odjela za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zadru i dr. Tomislavu Šeparoviću ravnatelju MHAS u Splitu, koji su svojim savjetima i odvojenim vremenom pomogli realizirati ovaj rad.

Crteži: Emir Plasto

Fotografije: Zoran Grizelj, Snježana Vasilj i Ivica Dragičević

Summary

Archaeological site Doljani – Dubine, municipality of Čapljina in Bosnia and Herzegovina. A contribution to the research of the lower course of the river Neretva

From 2009 to 2011, in the foothills of Gradina in Doljani, at a site Dubine in a municipality of Čapljina in Bosnia and Herzegovina, the remains of a larger an-

cient building have been investigated. During the investigation an interesting archaeological material was found which has confirmed the continuity of the settlement from prehistory to the Late Middle Ages. Especially important are early medieval graves dug into the remains of an ancient building. In total, 5 skeletal graves have been unearthed. Apart from the fact that these graves are the southernmost early medieval burials in Bosnia and Herzegovina and Croatia as well, the graves pointed to a number of interesting features. Among them, graves 1 and 4 proved to be particularly significant. In the grave number 4, an adult female, in a half-sitting position, was buried directly into the ground. On the chest, between her hands, there was a ceramic vessel containing human osteological material: bones of an infant between 1,5 and 3 years old, as well as foot and hand bones of an adult. In addition, next to her, there were skeletal remains of two other infants less than two years old.

At the foothills of Gradina in Doljani, municipality of Čapljina in Bosnia and Herzegovina, in the ruins of a larger ancient building, early medieval graves were found. A total of 5 graves containing skeletal remains of five adults and of three children were excavated. Due to the wall of the ancient building, instead of east-west what was the usual grave orientation at the time, the graves were oriented north-south with a head to the south. In addition, specific architectural interventions were noticed on the graves. On the north side where the feet were located, the grave number 2 was paved with stone slabs, fragments of tegulae, imbrices and amphorae. It was separated from the grave no. 3, which was mostly under it, by a layer of crushed stone and earth. These interventions on graves no. 3, 4 and 5 were related to the levelling of grave's surfaces and a space next to the skull. Below the grave no. 3, bedrock was carved and bumps in graves 4 and 5 were levelled by earth, stone and ancient building material. As far as the skull area interventions are concerned, they are registered on graves no. 3, 4 and 5. In all three cases, there were larger or smaller stones mixed with fragments of tegulae stacked in semi-circle above the skulls to the shoulder level.

Out of all excavated graves, the grave number 1 proved to be particularly interesting. In this grave, an adult female in a half-sitting position was buried next to the bedrock under a foundation of the ancient wall A, in a corner between it and a partition wall B. In her grave, there were also the skeletal remains of two infants less than two years old and a ceramic vessel, placed on her chest, containing foot and hand bones of an adult and bones of an infant between 1,5 and 3 years old. In this context a number of questions arise which, in this case, do not exclude the possibility of a particular family or a cult ritual in which an adult female was buried together with children in the ceramic

⁶⁴ Paškvalin 1974, 53-61.

⁶⁵ AL 1988, Tom 3, 25.21, str. 321.

⁶⁶ Vasilj 2007, 147-150; Vasilj / Forić 2009, 156-163.

⁶⁷ Udžanija 1991, 347-150.

vessel. Although group burials, and even those with children, are registered at some sites, this example seems unique. In this case, as in the grave no. 4, where besides the bones of the left hand, two animal bones (of some waterfowl and a smaller mammal) were found, it was not the case of a ritual offering for the deceased but more likely a particular cult act. Hence, the ceramic vessel, due to the nature of the content from it, cannot be regarded as an urn but as a vessel with ritual function.

This vessel, as well as the another one (almost identical) from the grave no. 5, proved to be very important finds since small amount of archaeological material was found (small lead artefact similar to spindle whorl from grave no. 5 which was found beneath a skull and it could be worn as a pendant and a recent gilded silver decoration in a shape of a strawberry as a part of a temple ring which, although inappropriate dating material, indicates the continuity of the settlement). The vessel, asymmetrical in shape, made by hand without potter's wheel and in a size larger than usual, opened the possibility to look at these burials, which are typical for the time period (in some segments they could be related to the type of cemeteries with graves in rows), in the aspect of the early medieval pagan burial customs. Although these types of graves are dated from the mid-eight by to the mid-ninth century, in my opinion, this find, given the set of circumstances, could be seen as somewhat earlier i.e. from 7th century.

Literatura

- AL, 1988. Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom 3, Sarajevo.
- Basler, Đ. 1972. Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini, Sarajevo.
- Belošević, J. 1973. Starohrvatska nekropola uz humak "Materiza" kod Nina, Diadora, 6, Zadar, 221-242.
- Belošević, J. 1972. Materijalna kultura Hrvata na jadranskoj obali od doseljenja do IX stoljeća, Materijali, IX, Beograd, 297-318.
- Belošević, J. 1980. Materijalna kultura Hrvata od VII. do IX. stoljeća, Zagreb.
- Belošević, J. 2000. Slavonska naseobinska keramika otkrivena u okolištu crkve sv. Križa u Ninu, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti, 38(25), Zadar, 113120.
- Belošević, J. 2001. Razvoj i osnovne značajke starohrvatskih grobalja horizonta 7.-9. stoljeća na povijesnim prostorima Hrvata, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti, 39(26), Zadar, 61-70.
- Bešlagić, Š. / Basler, Đ., 1964. Grborezi srednjovjekovna nekropola, Sarajevo.
- Bojanovski, I. 1988. Bosna i Hercegovina u Antičko doba. CBI ANUBiH 6/LXVI, Sarajevo.
- Brusić, Z. 1999. Hellenistic and Roman Relief Pottery in Liburnia (North-East Adriatic, Croatia), BAR International Series 817, Oxford
- Brusić, Z. 2005. Srma – Prižba, Muzej grada Šibenika, Šibenik.
- Buljević, Z. 1999. Njive – podstrana: groblje iz vremena seobe naroda u Naroni, Poseban otisak VAHD 90-91, Split.
- Cambi, N. 1980. Antička Naron, - urbanistička topografija i kulturni profil grada, Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve, HAD 5, Metković – Split, 267-272.
- Cambi, N. 1986. Anfore romane in Dalmazia, Anfore romane e storia economica: Un decennio di ricerche. Atti del colloquio di Siena (22-24 maggio 1986) Collection de l'Ecole Française de Rome 114. Roma 311-337.
- Cambi, N. 1988. Naron u odnosu prema bosansko-hercegovačkom zaleđu u ranoj antici. Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih kulturnih kretanja u jugoistočnoj Europi, Sarajevo, 39-56.
- Cambi, N. 1991. Amfore kasnorepublikanskog doba i njihova produkcija u Dalmaciji, Zbornik radova posvećen akademiku Alojzu Bencu, Sarajevo.
- Čović, B. 1983. Prelazna zona, PJZ, IV, Bronzano doba, Sarajevo 390-421.
- Čremošnik, I. 1951. Nalazi nakita u srednjovjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s., VI, Sarajevo, 241-270.
- Čremošnik, I. 1952. Keramika iz rimskog nalazišta Mogorjela, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s., VII, Sarajevo, 241-271.
- Čremošnik, I. 1965. Rimska vila u Višićima, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s., 20, Sarajevo, 147-260.
- Forti, L. 1965. La ceramica di gnathia, MAMG II, Napoli.
- Gabričević, B. 1974. Bilješke uz prvi ilirski rat, RFFZd 12, Zadar.
- Gavranović, M. 2007. Keramik mit Basarabi und basarabi-artiger ornamentik in Bosnien, Godišnjak CBI ANUBiH XXXVI/34, Sarajevo, 35-66.
- Glavaš, T. 1994. Otkrivanje sv. Ive (današnji rezultati istraživanja prvog franjevačkog samostana u Livnu), Livanjski kraj u povijesti, Split-Livno, 105-111.
- Glavičić, M. 2003. Naronski magistrati i drugi gradski uglednici. Arheološka istraživanja u Naroni i Dolini Neretve, Metković 2001, Zagreb-Metković-Split, 221-232.
- Horvat, J. 1997. Helenistična i rimska keramika, Sermin, ZRC SAZU, Ljubljana.

- Jurić, R. 2005. Velim-Velištak, Hrvatski arheološki godišnjak, 2, Zagreb, 318-319.
- Katić, M. 2009, Urbanistički i kulturni profil antičke Isse, Doktorska disertacija obranjena na Sveučilištu u Zadru 2009.
- Kirigin, B. 1980. Tip helenističke stele u Naroni. Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, HAD 5, Split – Zagreb, Zagreb, 169-172.
- Kirigin, B. 2004. Faros, parska naseobina, prilog proučavanju grčke civilizacije u Dalmaciji, VAHD 96, Split, 9-301.
- Kirigin, B. 2007. Pithos/dolium – uvodne napomene, Godišnjak CBI ANUBiH, XXXVI/34, Sarajevo, 125-156.
- Manenica, H. 2012. Antički fluvijalni lokaliteti u dolini neretve, Histria Antiqua, 21, Pula, 279-291.
- Marin, E. 2002, Novi helenistički nalazi iz Salone i Narone, Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana, 415-421.
- Marin, E. i suradnici, 2002. Erešove bare, Poseban otišak, VAHD 94, Split.
- Marin, E. 2004, Aunustium Narone, Splitska siesta naronskih careva, Arheološki muzej, Split.
- Miletić, N. 1979. Ranosrednjovjekovna nekropola u Koritima kod Duvna, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s., XXXIII (1978), Sarajevo, 141-204.
- Miletić, N. 1989. Ranoslovenske nekropole u Bosni i Hercegovini – komparativna razmatranja, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. 44, Sarajevo, 175-200.
- Milićević-Capek, I. 2004. Slučajno arheološko nalazište u Doljanima kod Čapljine – Preliminarno izvješće, Hercegovina 18 (10), Mostar, 219-222.
- Miše, M. 2005. Grčka i helenistička keramika iz Farosa u Arheološkom muzeju u Splitu (stari fond), VAPD 98, Split.
- Paškvalin, V. 1974, Interpretacije likovnih predstava na stijeni kod Dračeva (Čapljina), Starinar XXIII, Beograd, 53-61.
- Patsch, C. 1906. Pseudo Skilakovo jezero, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine XIII, Sarajevo, 367.
- Patsch, C. 1996, Povijest i topografija Narone, Metković.
- Patsch, C. 1906, Pseudo Skilakovo jezero, GZM XIII, Sarajevo, 1906, 367-390.
- Patsch, C. 1922, Herzegowina = Die Herzegowina einst und jetzt. Historische Wanderungen im Karst und an der Adria. Wien.
- Patsch, C. 1906: Pseudo Skilakovo jezero, GZM XIII, Sarajevo, 1906, 367.
- Petrinec, M. 2009. Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države, Split.
- Petrinec, M. / Šeparović, T. / Vrdoljak, B. M., 1999. Arheološka zbirka franjevačkog muzeja u Livnu, Split-Livno.
- Scopan, C. 1976. Origini si linii evolutive in ceramica romani-bizantina (IV-VII. sec.) dinariile mediteraniana si pontic, Pontica, 9, Constanca, 155-175.
- Šiljeg, B. 2003, Neki antički lokaliteti naronitanskog agera, Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve, HAD 22, Metković – Split, 267-272.
- Šlaus, M. 2010. Rezultati antropološke analize osteološkog materijala s nalazišta Doljani, Zagreb.
- Topić, M. 2004. Posude za svakodnevnu uporabu grublje izradbe, Amfore, terakote i kultne posude iz Augusteuma Narone, VAHD 96, Split, 303-515.
- Udžanija, J. 1991, Hronika Svitave, Beograd 1991.
- Vasilj, S. 2007. Prilog razmišljanju o zonama naseljenosti BiH u doba antike, Hercegovina 21, Mostar, 23-37.
- Vasilj, S. 2007, Lake Desilo, Hutovo blato: Archaeological investigations -Short report. Proceedings of the 13 Annul Meeting of the European Association of Archaeologist, Zadar, Croatia, 147-150.
- Vasilj, S. / Forić, M. 2009, The Secrets of the Illyrian Warriors' Harbor. Skyllis 2, DEGUWA, Pretzfeld, 156-163.
- Zaninović, M. 1980. Područje Neretve kao vojni mostobran rimske antike, "Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka", Znanstveni skup HAD, Metković 1977, 173-180.

Vjerovanja i štovanje bogova u predkršćanskoj Dardaniji

Naser Ferri
Priština (Prishtinë)

Godišnjak/Jahrbuch 2012,41:135-158
DOI:10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-40.8

Jedan od glavnih duhovnih čimbenika svakoga naroda i svake etničke zajednice je, nedvojbeno, religiozna odrednica, odnosno vjera koja se mijenjala tokom vremena kao posljedica povijesnih događaja, razine društvenoga i gospodarskoga razvitka i mnogih drugih čimbenika.

Kao i kod drugih naroda, religiozni je čimbenik imao bitno mjesto i u duhovnomu životu, u kulturi i uljudbi stanovnika Centralnoga Balkana još od neolitika (kada su posvjedočeni centri religioznih vjerovanja vinčanske i starčevačke kulture na ovim prostorima: Predionica (Tjerrtotja) i Bariljevo (Barilevë) kraj Prištine (Prishtinë), Žitkovac (Zhitkovc), Valač (Vallaç), Karagač (Karagaç) kraj Kosovske Mitrovice (Mitrovicë e Kosovës), Govrljevo (Govërlevë) kraj Skoplja (Shkup),¹ a od I tisućljeća prije Krista i u duhovnoj kulturi Dardanaca. S tim u svezi može se konstatirati činjenica da do Kristova rođenja ima razmjerno malo podataka o vjerovanjima u Dardanaca, budući da glavni izvori ovih podataka, odnosno epigrafski spomenici, manjkaju sve do rimskoga osvojenja Dardanskoga Kraljevstva (Mbretëria dardane), a na temelju ukrasnih i drugih čimbenika u ilirskoj umjetnosti uopće stječe se dojam da je postojala jedinstvena vjera, ali ne na previše visokoj razini.²

Čini se da je i kod Dardanaca (Dardanët), kao i kod drugih Ilira (Ilirët) u antici, nije postojao jedinstveni panteon, nego je neke bogove štovalo jedno ili više plemena na određenom teritoriju,³ premda postoje i mišljenja da su Iliri imali ure-

đeni panteon bogova koje su štovali.⁴ Tako su različita ilirska plemena štovala božanstva kao što su bili: *Vidasus* (bog pašnjaka, kojemu je bio sličan bog Silvan), *Thana* (božica lova, slična rimskoj božici Diani), *Bindo* (bog mora i voda općenito, sličan rimskom Neptunu), *Anzotika* i *Iria* (božice slične rimskoj Veneri), *Ika* (božica-zaštitnica izvora), *Medaur* (bog liječništva ili možda bog rata), *Armatus* (polatinjeni oblik imena boga rata), *Tadenus* (bog ljepote, glazbe i iscjeliteljstva, koji je poistovjećen s grčkim Apolonom), *Parthinus* (možda vrhovni bog plemena Parthina) i još nekoliko drugih bogova i božica.

Nedvojbeno je da su odnosi s bližim i daljim susjedima utjecali na duhovni život Dardanaca, a time i utjecali na njihova vjerovanja. S tim u svezi se može reći da prvi susreti Dardanaca s grčko-rimskom civilizacijom, bez dvojbe, potječu još od prije, ali su dokazani istom od IV stoljeća prije Krista, kada se Dardansko Kraljevstvo spominje u antičkim pisanim izvorima kao bitna politička zajednica⁵ u središtu Balkana.

U doba svoga procvata, Dardanija (Dardania) se prostirala prema sjeveru gotovo do Dunava, graničeći se sa zemljama Autarijata, Skordiska i Tribala. Na jugu se Dardanija širila do rijeke Vardara, graničeći s Pajonijom, Pelagonijom, Penestijom, a prema Strabonovim podacima i s Dasaretijom. Istočna granica Dardanije, ona prema Traciji, teško se može točno odrediti, zbog jezične i etničke pomiješanosti, a prema zapadu granice Dardanije bile su rijeka Drilon (Drini) i Scardus Mons (Šar Planina, Malet e Sharrit).⁶

¹ Praistorija 1979; Galović 1959; Arheološko blago 1998.

² Stipčević 1967, 157.

³ Ibid., 154.

⁴ Zeqo 1995.

⁵ Anamali 1985, 173.

⁶ Ibid., 174.

Sl. 1. Zemljovid Dardanije (Dardania) u sastavu rimske provincije Gornje Mezije (Moesiae Superior, Mezia e Epërme)

Prvi izravni susreti Dardanaca s Makedoncima i Rimljanima dogodili su se u IV stoljeću prije Krista kao dardansko-rimski vojni savez protiv Makedonije, a ovaj se savez u II stoljeću prije Krista, odnosno poslije rimskoga osvojenja Makedonije 168. godine, pretvorio u neprijateljstvo koje je potrajalo više od stoljeća i bilo najžešće u periodu 29.-28. godine prije Krista, da bi to završilo osvojenjem područja sjeverno od Dardanije i izlaskom Rimljana na Dunav.⁷

Osvojenje Makedonije (Makedonia), koje su neposredno ili posredno pomogli i Dardanci, stvaranje rimske provincije Macedoniae, kao i njena pacifikacija povećali su rimske želje za daljnjim osvajanjima područja sjeverno od Makedonije i za probojem do Dunava (Danub). To su Rimljani pravdali obranom i zaštitom novoosvojenih teritorija u južnim dijelovima Balkana

od prodora, grabeži i drugih opasnosti koje su prijetile sa sjevera od Bastarna i drugih neprijateljskih plemena.⁸

Dardanci, koji su bili rimski saveznici tijekom ratova protiv Makedonije, poslije njezina osvojenja ne samo da nisu ništa dobili, već su bili prisiljeni i suočiti se s Rimljanima, a malo poslije i sa Skordiscima, kao protivnicima i neprijateljima, tako da su sve do godine 29.-28. prije Krista Dardanci neprestano ratovali sa Skordiscima na sjeveru i Rimljanima na jugu.

Poslije bitke kod Akcija, 31. godine prije Krista, budući da je bio porazio svoje protivnike u građanskome ratu, Oktavijan August (27. prije Krista – 14. poslije Krista) započeo je jačati svoj položaj pa je s tim u svezi zapovijedio konzulu M. Liciniju Krasu (M. Licinius Crassus) da osvoji područja sjeverno od Makedonije sve do Dunava.⁹ Konzul je izvršio njegovo naređenje i porazio Dardance, Mezeje, Tribale i Bastarne,¹⁰ pripremvši tako preduvjete za osnivanje nove provincije Mezije (Moesia), koja je utemeljena oko godine 15. prije Krista.¹¹ Ovo se smatra i vremenom početka uspostavljanja rimske vlasti nad dardanskim područjem koje je uključeno u novoosnovanu provinciju Moesia.¹²

Na početku je provincija Mezija bila pod upravom carskoga namjesnika koji je upravljao Makedonijom i Ahajom, da bi se godine 44. poslije Krista odvojila u samostalnu provinciju.¹³ Po svršetku neuspješnih ratova protivu Dačana, Domicijan je, u cilju lakše obrane i upravljanja, godine 86. po Kristu podijelio provinciju Meziju na Donju (Moesia Inferior, Mezia e Poshtme) na istoku i Gornju Meziju (Moesia Superior, Mezia e Epërme) na zapadu¹⁴ i u to doba je posvjedočen i prvi namjesnik Gornje Mezije imenom Funiculanus Vettonianus.¹⁵ Prema ovoj podjeli, područje bivše Dardanske Kraljevine je ušlo u sastav Gornje Mezije (Mezia e Epërme), a obuhvaćalo je dvije trećine područja nove rimske provincije (Sl. 1) čiju je sudbinu dijelila do konca III i počet-

⁸ Millar 1981, 224

⁹ Millar 1981, 225.

¹⁰ Vulić 1938, 3; Millar 1981, 224.

¹¹ Mirković 1968, 23.

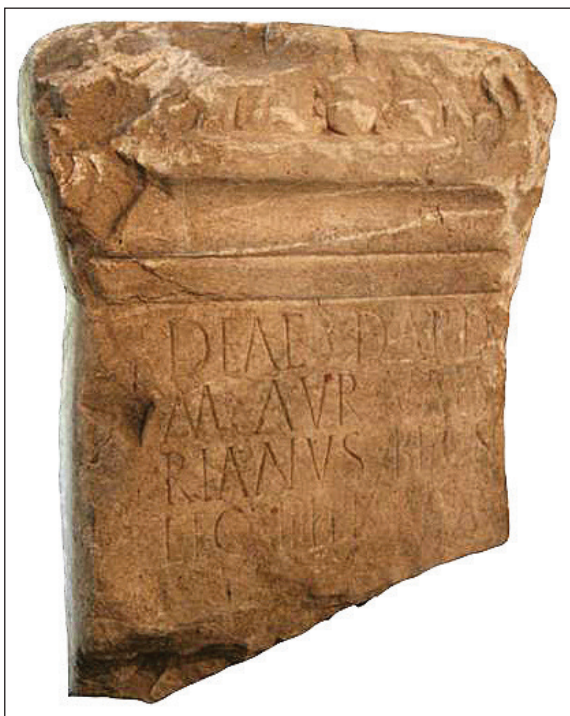
¹² Čerškov 1969, 24.

¹³ Marquardt 1881, 302.

¹⁴ Ferri 2001, 55.

¹⁵ Mirković 1968, 22.

⁷ Vulić 1938, 3.

Sl. 2. Žrtvenik iz Vendenisa kraj Podujeva koji nosi posvetu božici Dardaniji

Sl. 3. Žrtvenik iz sela Smirë kod Kosovske Vitine posvećen domaćoj božici Dardaniji

ka IV stoljeća poslije Krista odnosno do Dioklecijanova (284.-305.) preustroja Carstva.¹⁶

Od rimskoga osvojenja dardanskoga područja i početka rimske uprave nastale su i novine u načinu života mjesnih dardanskih stanovnika, koje su se očitavale na različitim područjima svakodnevnoga života, negdje više, a negdje manje, a osobito u umjetnosti i duhovnomu životu, u čemu je sudjelovalo i štovanje bogova i religiozno vjerovanje. Te su se novine, osim drugoga, očitovale usvajanjem običaja postavljanja kamenih spomenika (nadgrobnih, zavjetnih, počasnih, natpisa na javnim zgradama i drugima),¹⁷ na kojima su predstavljani čimbenici dardanske tradicionalne umjetnosti u novim uvjetima, dok su u natpisima tih spomenika spominjani i razni domaći dardanski bogovi, bogovi rimskoga i grčkoga panteona te bogovi podrijetlom s Istoka, kao i pojunačene i pobožanstvenjene osobe čije su štovanje prihvatili Dardanci u periodu do legaliziranja kršćanstva.

Spomenuti spomenici pripadaju različitim vrstama i uzorcima i imaju svoje osobite arhitektonske i umjetničke značajke. Glavna značajka

koja prati sve te spomenike jesu natpisi uklesani na njima, napisani najviše latinskim jezikom. Stoga se i ovaj rad, po svojoj naravi, oslanja samo na podatke iz natpisa navedenih spomenika.

Na temelju proučavanja i rasčlambe oko 600 epigrafskih spomenika od raznih vrsta kamena, utvrđeno je da su području koje su nastavali Dardanci od Kristova rođenja pa do proglašenja kršćanstva službenom vjerom Rimskoga Carstva štovani domaći dardanski bogovi, ali i službeni i neslužbeni bogovi (grčko-rimskoga i istočnoga podrijetla) rimske države, koje su kao i u drugim dijelovima Rimskoga Carstva brzo prihvaćali niži slojevi puka, čiji su pripadnici svijet zamišljali punim različitim bogova, božica, junaka i drugih mitoloških bića kojih su se bojali i koje su štovali u određenim prigodama, budući da ih je privlačilo vjersko nadnaravno i nada u spasenje.

Štovanje domaćih bogova

Štovanje domaćih bogova posvjedočeno je u razmjerno malo primjera na kamenim epigrafskim spomenicima u Dardaniji tijekom rimske vladavine i većinom potječu iz I stoljeća poslije Krista. Oni su korisni dokazi o vjerovanjima domoro-

¹⁶ Veh 2001.

¹⁷ Sergejevski 1965, 125.

dačkoga stanovništva Dardanije prije rimskoga osvojenja i nedugo nakon osvojenja, a budući da je u natpisima, osim imena ilirsko-dardanskih bogova, sačuvano i dosta drugih izvornih čimbenika (vlastitih imena, toponima, oronima i slično).

Među izvornim domaćim bogovima ističe se bog *Andin* ili *Deus Andinus*, kako se spominje na latinskim natpisima, a zanimljivo je da se ovaj bog ne spominje u drugim područjima Rimskog Carstva. S tim u svezi, postoje mišljenja da je Andin(us) moglo biti vlastito domaće (epikoriško) ime,¹⁸ ali i da je, što je vjerojatnije, moglo biti i ime nekog domaćega boga kojega su Dardanci štovali kao boga zaštitnika obitelji, kućnoga ognjišta i šire zajednice.¹⁹ U prilog mogućnosti da se radi o domaćem bogu svjedoči i to da su spomenici posvećeni Andinu imali posvetu *Deo Andino* i da su nađeni samo na užemu dardanskom području.²⁰

Isto tako, nekoj domaćoj božici pripada i posveta *Deae Dard* koja se nalazi na nekoliko spomenika (Sl. 2 i 3). Tu se radi o posvetama božici *Dardaniji*, koja je, čini se, utjelovljavala dardansku zemlju, a spominje se na trima epigrafskim spomenicima²¹ i na natpisu na jednomu kipu.²²

Bog *Zbeltiurdus* (*Zbeltiurdud*, *Zbelsurdus*) spominje se u trima natpisima nađenima na spomenicima u Dardaniji²³ pa se, unatoč tome što je bio vrhovni bog tračkoga plemena Denteleta,²⁴ koji se poistovjećivao s grčkim Zeusom i rimskim Jupiterom,²⁵ smatra da je mogao biti štovan i kao domaći dardanski bog.²⁶

U Buljesovcima kraj Vranja (Bulesovc aġer Vraġes) nađen je jedan spomenik (Sl. 4) koji je

Sl. 4. Spomenik posvećen ilirskom bogu Tatu

podigao jedan vojni časnik, koji ima likovnu predstavu i nosi posvetu *Deo Attonipal*, koja je, osim u ovome natpisu nepoznata. Prema jednomu mišljenju moglo bi se raditi o spomeniku posvećenomu tračkomu konjaniku,²⁷ čije je štovanje bilo rašireno u podunavskim provincijama. Prema drugomu mišljenju, radi se o ilirskom bogu *Tatu* (*Deus Tato*), kojega su štovali stanovnici više ilirskih plemena, a osobito Iliri u Dalmaciji i oko nje.²⁸

Štovanje boga *Silvana*, rimskoga boga kojega su mnogo štovali Iliri, potvrđeno je u nekoliko primjera i kod Dardanaca.²⁹ Ovaj bog izvora, šuma, polja, stočarstva, lova i slično obično je na spomenicima bio s božicom Dijanom (koja je štovana kao domaća božica), kao usporednica drevnomu ilirskom božanskome paru *Vidasusu* i *Thani*.³⁰ Budući da se njegov kult lako prilagodio vjerovanjima domorodačkoga neromaniziranoga puka po rimskim provincijama, *Silvana* su štovali stanovnici podunavskih i afričkih provincija, a Iliri su pod *Silvanovim* imenom štovali nekoga domaćega boga,³¹ o čemu bi se moglo raditi i u Dardaniji.

¹⁸ Krahe 1929, 5; Marić 1933, 13.

¹⁹ Mayer 1957, 45.

²⁰ Spomenici posvećeni bogu Andinu nađeni su u Kačaniku (Kačanik) i Vučitrnu (Vushtrri) i oba potječu iz I stoljeća poslije Krista.

²¹ Spomenici posvećeni božici Dardaniji nađeni su u Kuršumlijskoj Banji-Bajë e Kurshumlisë (Petrović 1979, 118, n. 104), u selu Smira (Smirë) kraj Kosovske Vitine (Viti e Kosovës) i Glamniku (Gllamnik) kraj Podujeva (Podujevë).

²² Kip božice Dardanije s posvetom na njegovoj podlozi nađen je u Romuli Malvi u Rumunjskoj (Tudor/Vlădescu 1973, 183-189).

²³ Spomenici posvećeni bogu Zbeltiurdus nađeni su u Kačaniku (Kačanik), Ljubancu kraj Skoplja (Shkup) i u Dovezencu kraj Kumanova (Kumanovë).

²⁴ Detschew 1957, 178.

²⁵ Marić 1933, 17-20.

²⁶ Dragojević-Josifovska 1982, 214, n. 18.

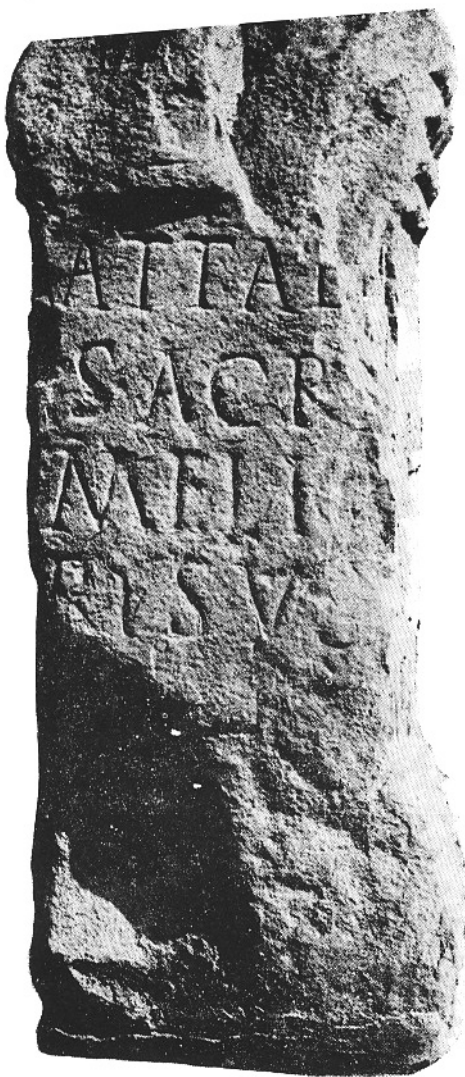
²⁷ Cermanović-Kuzmanović 1963, 38-39.

²⁸ Suić 1960, 93.

²⁹ Spomenici posvećeni Silvanu nađeni su između ostaloga u Skoplju-Shkup (II st.) i u Ulpiani-Ulpianë (III st.).

³⁰ Stipčević 1967, 154-155.

³¹ Imamović 1977, 55-82.

Sl. 5. Žrtvenik posvećen božici Atti

Sl. 6. Žrtvenik posvećen nepoznatomu bogu Mund(...)

U natpisu na jednomu spomeniku, nađenom u Skoplju, spominju se božanstva *Dracco* i *Draccena*, koji su mogli biti izvorna domaća božanstva koja su povezivana sa štovanjem zmije, veoma raširenim među Ilirima.³²

Božica *Quadrivia* se također spominje na istomu spomeniku iz Skoplja pa se ona, koja je zajedno s božicama Biviom i Triviom, štovana u Germaniji, Panoniji, Dalmaciji i Daciji, gdje se kao božica raskršća nalazila zajedno s bogom Silvanom i drugim ilirskim bogovima.³³ Možda je ona u Scupiju poistovjećena s nekom domaćom božicom. Na dardanskomu području je nađen samo ovaj spomenik u Bardovcima kraj Skoplja,

na kojemu se ova božica spominje kao "*Quadrivia sacra*".³⁴

Osim štovanja spomenutih bogova, u svezi sa štovanjem domaćih bogova je veoma poznato i štovanje domaćih inačica Jupiterova štovanja, pa se jednom Jupiter pojavljuje s posvetom IOMVPP, što se može čitati kao: *Jovi Optimo Maximo Ulpianensi*.³⁵ Jedan je drugi spomenik, pak, posvećen Jupiteru, koji se ondje spominje kao *Jupiter Aepilofius*, pa se smatra da bi se tu moglo raditi o nekomu domaćem dardanskomu ili tračkomu bogu, koji bi se mogao poistovjetiti

³² Dragojević-Josifovska 1982, 57, n. 13.

³³ Marić 1933, 32; Dragojević-Josifovska 1982, 57, n. 13.

³⁴ Premierstein-Vulić 1900, Bb. 130; Marić 1933, 21.

³⁵ Spomenik je nađen u selu Batusi (Batusë) kraj Gračanice (Gračanicë), blizu Ulpianae (Ulpianë) i potječe iz III stoljeća po Kristu.

s grčkim Zeusom ili rimskim Jupiterom Culminalisom.³⁶ Na današnjemu području Kosova (Kosovë) tijekom nekoliko posljednjih godina nađeni su spomenici s posvetom: *IOM Propulsatori*,³⁷ kao i *IOM COH (ortali)*³⁸ za koje se može pretpostaviti da su bili domaći bogovi poistovječeni s rimskim Jupiterom prema “interpretatio romana”.

Dardansko domorodačko stanovništvo je štovalo i neke genije, posuđene iz rimske službene religije čije je štovanje bilo prilagođeno domaćim uvjetima, kao što je to bio recimo slučaj s *genii stationis*, *genii loci Illyrici* i *genii Illyrici* koji su štovani zajedno s drugim bogovima kao zaštitnici ilirskih postaja (stationes) i naselja,³⁹ a slični su primjeri poznati i u drugim područjima Rimskoga Carstva.⁴⁰

Sa štovanjem domaćih dardanskih bogova možda mogu biti povezana i dva spomenika otkrivena blizu Naissusa, od kojih jedan ima posvetu: *ATTAE SACR* (Sl. 5), a drugi *DEO MVND*,⁴¹ (Sl. 6) ali je ovo pretpostavka koja nije posve pouzdana.

Nekoliko spomenika koji imaju posvete *Domno et Domnae*, što su pridjevci koji potječu od latinskih riječi dominus i domina, a nosilo ih je dosta grčkih, rimskih, istočnjačkih i domaćih bogova, treba uzeti oprezno, budući da se podrijetlo bogova, koji se spominju na natpisima koje oni nose, ne može dokazati.⁴²

Štovanje bogova rimskoga službenoga panteona

Službena rimska religija podrazumijeva, prije svega, štovanje bogova *kapitolijske trojke* (*Jupiter, Junona i Minerva*, Sl. 7), i drugih bogova i božica koji

Sl. 7. Žrtvenik posvećen bogovima kapitolijske trojke

su činili službeni panteon rimske države, a veći dio tih bogova su Rimljani prihvatili od Grka.⁴³

Jupiter je bio nebeski i vrhovni bog rimskoga panteona, pa su ga zato mnogo štovali stanovnici u Rimu i po provincijama.⁴⁴ Na dardanskomu području Jupiter se spominje na desetcima spomenika, većinom sam, a na posvetama nosi pridjevke: *IOM* (*IOVI OPTIMO MAXIMO*), *IOM SACR* (*SACRO*) ali i druge pridjevke kao što su: *Capitolinus*,⁴⁵ *Paternus*,⁴⁶ *Depulsor*,⁴⁷ i *Fulgurator* ili *Fulminator*.⁴⁸

Dosta često, na više od dvadeset natpisa, Jupiter se spominje zajedno s dvjema božicama kapi-

³⁶ Premierstein-Vulić 1900, Bb. 130; Marić 1933, 21.

³⁷ Jedan žrtvenik posvećen Jupiteru Propulsatoru (Propulsator – onaj koji odgoni pogibelj) nađen je u selu Bajska (Bajskë) kraj Vučitrna (Vushtrri).

³⁸ Spomenici posvećeni Jupiteru Cohortalisu nađeni su u selu Vlahi (Vllahi e Bajgorës) kraj Kosovske Mitrovice (Mitrovicë e Kosovës) i u selu Vrbovc (Vërbovc) kraj Kosovske Vitine, a izvan Kosova spomenici s ovakvom posvetom nađeni su na kraj Naissusa (Petrović 1979, 77, n. 22) i Timacum minusa (Petrović 1995, 140, n. 126; 141, n. 127).

³⁹ Spomenici na kojima se spominju geniji zaštitnici ilirskih naselja i postaja nađeni su u selima Batusa (Batusë), Laplje Selo (Llapnasellë), Turicevac (Turiqevc) i Slatina (Sllatinë).

⁴⁰ De Ruggiero 1922, 475-476; AE 1968, 135. n. 452.

⁴¹ AE 1972, 154, n. 535.

⁴² Marić 1933, 87.

⁴³ Melgar Valero 2008, 111.

⁴⁴ Domaszewsky 1972, 102.

⁴⁵ Ovaj se pridjevak spominje na spomenicima koji su nađeni u selu Kosterc (Kostërc) na pravcu od Kosovske Mitrovice (Mitrovicë e Kosovës) prema Peći (Pejë) i oko Naissusa.

⁴⁶ Ovaj se Jupiterov pridjevak spominje na natpisima dvaju spomenika u Naissusu.

⁴⁷ Na natpisu jednoga spomenika nađena u Ulpiani spominje se ovaj Jupiterov pridjevak neklasičnim oblikom Depulsor.

⁴⁸ Pridjevak Fulgurator ili Fulminator spominje se na natpisu jednoga spomenika iz Niša (Nishi).

Sl. 8. Žrtvenik posvećen božici Junoni

toljske trojke: *Junonom i Minervom*,⁴⁹ s drugim bogovima i božicama ili sa svim bogovima (*Diis Deabusque omnibus*) službenoga rimskoga panteona, a u nekoliko primjera i zajedno s mjesnim dardanskim bogovima.⁵⁰

Na temelju podataka koje imamo, može se zaključiti da su spomenici posvećeni Jupiteru, njemu samu ili zajedno s drugim božanstvima, samo žrtvenici od mramora, vapnenca i pješčenjaka, rijetko kada i od dacita, a spomenici posvećeni Jupiteru potječu iz I stoljeća poslije

⁴⁹ Spomenici posvećeni Kapitolijskoj Trijadi nađeni su u selu Blace (2 primjerka) i u Creševu kraj Skoplja, u Prizrenu (Prizren), Kosovskoj Mitrovici (Mitrovicë e Kosovës) i na još nekoliko lokaliteta.

⁵⁰ Jupiteru i svima bogovima posvećeni su spomenici nađeni u Gračanici (Gračanicë), Novopazarskoj Banji, Nišu, a spomenici posvećeni Jupiteru, Heraklu i Neptunu su posvećeni žrtvenici nađeni u Kosovskoj Mitrovici (Mitrovicë e Kosovës), Jupiteru, Liberu i Hylari posvećen je spomenik iz Niša, Jupiteru i bogovima Caelusu i Terri posvećen je spomenik nađen u selu Brazda kraj Skoplja, Jupiteru i genijima spomenici nađeni u selima Turićevac (Turiqevc) i Slatina (Sllatinë), s bogovima Dracco i Draccena na spomeniku nađenom u selu Blace kraj Skoplja itd.

Sl. 9. Reljef s likom božice Diane

Krista (spomenici nađeni u južnim i srednjim dijelovima dardanskoga područja), a tijekom II i III stoljeća bilo ih je na cijelom području nastajenom Dardancima.

Imajući u vidu brojne spomenike posvećene Jupiteru, u odnosu na broj spomenika posvećenih drugim bogovima, može se pretpostaviti da su svako veće naselje i svaki vojni tabor imali svetište ili hram posvećen kapitolijskoj trojki ili Jupiteru samomu.⁵¹

Osim Jupiteru, zavjetni su spomenici nađeni na području koje su nastavali Dardanci u rimsko doba, najčešće su bili posvećeni božici *Junoni*, koja je bila Jupiterova sestra i supruga, i vrhovna božica rimskoga panteona (*Iuno Regina*), pa je sudjelovala u kapitolijskoj trojki. Junona je poistovjećivana s grčkom božicom Herom i štovana je kao nebesko i lunarno božanstvo, zaštitnica braka, rađanja, žena općenito, gradova i vojnih tabora.⁵²

Na epigrafskim spomenicima nađenima na dardanskomu području, božica se Junona spo-

⁵¹ Marić 1933, 55.

⁵² Marić 1933, 140; Musić 1942, 166; De Ruggiero 1924-1946, 211-221.

minje sama (Sl. 8),⁵³ ali i zajedno s Jupiterom, Minervom ili s drugim božanstvima i uglavnom ima pridjevak *Juno Regina*.⁵⁴

Kao dio kapitolijske trojke i na epigrafskim spomenicima otkrivenima diljem rimske Dardanije, spominje se *Minerva*, božica mudrosti i zaštitnica svih umjetnosti, obrta i različitih vještina, koja se poistovjećivala s grčkom Atenom Paladom.⁵⁵ Minervi samoj je na dardanskomu području posvećen samo jedan spomenik u čijemu natpisu ona spominje kao *Minerva Augusta*,⁵⁶ a na drugim se spomenicima spominje zajedno s Jupiterom, Junonom i Heraklom.⁵⁷

Božica svjetlosti, rađanja, mjeseca, lova i vještina rukovanja oružjem, koja se poistovjećivala s grčkom Artemidom, *Diana* (Sl. 9) se u rimskoj Dardaniji pojavljuje na epigrafskim spomenicima iz II stoljeća poslije Krista. U nekoliko primjera spomenici su posvećeni samoj Diani i tada ona nosi pridjevak *Augusta*,⁵⁸ a jedan je spomenik posvećen Diani i Apolonu zajedno.⁵⁹ Nakon rimskoga osvojenja Dardanije, rimska se Diana počela poistovjećivati s ilirskom Dianom, pa su obje štovane pod istim imenom.⁶⁰ U različitim dijelovima dardanskoga područja Diana je štovana zajedno s bogom Silvanom.⁶¹

Mars je bio rimski vrhovni bog rata, zaštitnik rata, ratnika i ratne sreće koji se poistovjećivao s grčkim Arejem (Aresom).⁶² Bog se Mars na dardanskomu području spominje na epigrafskim spomenicima iz II stoljeća poslije Krista, nađenima na području Ravne i ima pridjevak *Campestrus*, a u nekoliko drugih nalaza ima pridjevak *Equitum*, što svjedoči o njegovim ratničkim i konjaničkim označnicama. Dedikanti spomenika posvećenih bogu Marsu bili su uglavnom vojnici i časnici, pa i jedna cijela vojna postrojba: Cohors

Sl. 10. Žrtvenik posvećen božici Belloni

II Aurelia Dardanorum, za koju su novačeni i u kojoj su služili mjesni Dardanci.

Božici *Belloni*, koja je u drevno doba bila pratilja boga Marsa, a njezino je štovanje prestalo za vrijeme Sule (Cornelius Sulla, 138.-78. prije Krista), posvećen je jedan spomenik nađen u selu Bardovci kraj Skoplja (Sl. 10). To je jedini, do sada poznati, njoj posvećeni spomenik u Gornjoj Meziji, odnosno na dardanskomu području, a istodobno je među rijetkim spomenicima posvećenima Belloni i u drugim podunavskim provincijama.⁶³ Zbog njihove ratničke uloge, Marsu i Belloni su žrtvovani ratni zarobljenici.⁶⁴

Merkur, omiljeni bog trgovine, gospodarstva, kocke i kradljivaca i zaštitnik glasnika, koji je poistovjećivan s grčkim bogom Hermesom⁶⁵ na

⁵³ Vulić 1931, n. 244; Mirdita 1981, 272, n. 363.

⁵⁴ Ovakvi su spomenici nađeni u selima Blace (dvaput) i Creševo kraj Skoplja, u Kosovskoj Mitrovici (Mitrovičë e Kosovës) i u Nišu (Nish, dvaput).

⁵⁵ Marić 1933, 143; Musić 1942, 166; Domaszewsky 1972, 109.

⁵⁶ Spomenik je nađen u selu Lauša (Laushë) kraj Srbice (Skenderaj) i potječe iz I stoljeća poslije Krista.

⁵⁷ Na spomenicima nađenima u Kosovskoj Mitrovici (Mitrovičë), Blacu kraj Skoplja i Prizrenu (Prizren).

⁵⁸ Diani samoj su posvećena 3 spomenika nađena u Ravni na sjeveru dardanskoga područja.

⁵⁹ Spomenik je nađen u Katlanovu, na krajnjem jugu dardanskoga teritorija.

⁶⁰ Marić 1933, 169.

⁶¹ Stipčević 1967, 154-155.

⁶² Domaszewsky 1972, 109.

⁶³ Dragojević-Josifovska 1982, 49, n. 1.

⁶⁴ Marić 1933, 25.

⁶⁵ Musić 1942, 168.

Sl. 11. Žrtvenik posvećen Jupiteru, Neptunu i drugim bogovima

Sl. 12. Žrtvenik posvećen bogu Liberu

dardanskomu se području spominje samo u posvetama na dvama spomenicima koji su nađeni u selima Koš (Kosh) kod Kline (Klinë), kraj Peći (Pejë) i u selu Staradran kraj Istoka (Istog), koji su posvećeni Merкуру samomu. Na spomeniku iz sela Kosh posveta je napisana kao *Mercurio*, bez pratećeg pridjevka,⁶⁶ a na oštećenom spomeniku iz Staradrana on se spominje kao *Mercur... Allator*.⁶⁷ U Ulpiani su otkrivena i dva mjeđena kipića boga Merkura visine 6 i 12,8 cm.⁶⁸

Za razliku od dardanskoga područja i nekih drugih provincija, u Podunavlju i Porajnju Merkur je bio veoma štovani bog, koji je često poistovjećivan s nekim domaćim bogovima.⁶⁹

Bog vode, a osobito mora i oceana,⁷⁰ koji je poistovjećivan s grčkim Posejdomom, a kod ilirskih Japoda s Bindom, rimski bog *Neptun*⁷¹ u Dardaniji se spominje na nekoliko natpisa sa spomenika iz II stoljeća, na obalama rijeka Ibra (Ibër) i Drina (Drini), na današnjemu Kosovu (Kosovë).

Prvi je spomenik posvećen Neptunu i Jupiteru, Minervi i Heraklu (Sl. 11),⁷² a drugi je spomenik posvećen Neptunu samom, i na njemu posveta glasi: *Neptuno Augusto Sacro*.⁷³

Isto tako, kao božanstva voda na epigrafskim se spomenicima spominju i *nimfe*, pratilje božice Artemide, kojima su posvećivani spomenici blizu ljekovitih izvora da bi pomogli poboljšanje

⁶⁶ Vulić 1931, 98, n. 232.

⁶⁷ Ferri 2005, 377-384.

⁶⁸ Arheološko blago 1998, 600.

⁶⁹ Srejskić / Cermanović-Kuzmanović 1996, 347.

⁷⁰ Colonna 2003, 287.

⁷¹ Kukoč 2005, 125-134; Ferri 2009, 231-241.

⁷² Žrtvenik nađen u Kosovskoj Mitrovici (Mitrovicë e Kosovës) (Mirdita 1981, 263, n. 310)

⁷³ Žrtvenik je nađen u Prizrenu (Prizren) (Vulić 1931, 325; Mirdita 1981, 261, n. 299).

Sl. 13. Žrtvenik posvećen božici Fortuni

Sl. 14. Likovni prikaz božice Fortune

zdravlja posvetitelja spomenika ili članova njihovih obitelji, o čemu svjedoče i sljedeće posvete: *Deabus Sacrum Virginibus* i *Nymphis Salutari-bus*.⁷⁴ Arheološki nalazi svjedoče da su spomenici posvećeni nimfama dosta česti i u drugim provincijama koje su nastavali Iliri.⁷⁵

Štovanje *Herakla* ili *Herkula*, heroja i poluboga (Sl. 23), koji je bio pobožanstvenjen i postao zaštitnik snage i uspjeha, a poslije i zaštitnik vojnika, preuzeto je iz grčkoga panteona, ali je Heraklo veoma brzo zauzeo osobito povlašteni položaj u rimskom panteonu, tako da nije bilo mjesta u Rimskom Carstvu gdje nije bilo svetišta ili makar spomenika njemu posvećenih.⁷⁶ U rimskoj Dardaniji spomenici posvećeni Heraklu potječu iz II i III stoljeća poslije Krista, a na nekoliko primjera oni su posvećeni samomu Hera-

klu, gdje on ima pridjevke: *Conservator*, *Sanctus* i *Naissatus*, ali su češći primjeri gdje su spomenici posvećeni *Heraklu*, zajedno s *Jupiterom*, *Minervom*, *Asklepijem* i *Neptunom*.⁷⁷

Liber, bog plodnosti, poljodjelstva, osobito vinogradarstva, kružnih kretanja doba u prirodi i slobode, zajedno s božicom *Liberom* činio je jedan od najstarijih božanskih parova rimskoga panteona.⁷⁸ U *Liberovu* se čast polovicom mjeseca ožujka slavio blagdan *Liberalia*, praćen obrednim dojedima, a *Libera* se štovalo zajedno s *Jupiterom*, koji je u najstarije doba bio rimski bog vinove loze i vina.⁷⁹ *Libera* i *Liberu* se štovalo u podunavskim provincijama: u Panoniji, Dalmaciji, Meziji, Daciji i Traciji, gdje su ih štovali siromašniji slojevi.⁸⁰ Jedan spomenik iz II stolje-

⁷⁴ Nađena su dva spomenika posvećena nimfama u središnjoj Dardaniji: u Kačaniku (Kačanik) i u Kuršumlijskoj Banji (Baja e Kurshumlisë) (Čerškov 1969, 66; Mirdita 1981, 253, n. 240).

⁷⁵ Imamović 1977, 92-94.

⁷⁶ De Ruggiero 1922, 679; Domaszewsky 1972, 48; Imamović 1977, 152-153.

⁷⁷ Spomenici posvećeni samomu Heraklu nađeni su u selu Miladinovce kraj Skoplja (Shkup), u Gazdaru (2 spomenika) i Žukovcu kraj Niša, a spomenici posvećeni Heraklu zajedno s drugim bogovima nađeni su u Studenici (Studenicë) kraj Istoka (Istog) i u Prizrenu (Prizren, 2 spomenika).

⁷⁸ Bruhl 1953, 30.

⁷⁹ Jadrić 2008, 127-136.

⁸⁰ Zaninović 1984, 251.

ća, nađen u Naissusu, posvećen je bogu Liberu zajedno s Jupiterom, Junonom i božicom Hylarom, koja je ondje zamijenila božicu Liberu.⁸¹ Na drugomu se spomeniku iz III stoljeća, nađenu u Ljubotenu kraj Skoplja (Shkup), Liber spominje sam u posveti: *Liberu Patri* (Liber Pater, Sl. 12).⁸²

Božica *Terra Mater*, koja je, osim drugih, bila i zaštitnica rudara,⁸³ na dardanskomu se području spominje samo na jednomu spomeniku nađenu u selu Brazda kraj Skoplja (Shkup) zajedno s bogom *Caelusom*, koji je utjelovljavao nebo i bio štovan na Istoku, i bogom *Pontusom*, koji je utjelovljavao more.⁸⁴ U brojnim su provincijama Rimskoga Carstva ovoj su božici posvećivani spomenici za zdravlje careva ili onih koji su spomenike podizali i posvećivali.

Božica sudbine i napretka *Fortuna* poistovjećivana je s grčkom božicom Tychem (Sl. 14), ali su postojali i duhovi zaštitnici zvani *Fortunae*.⁸⁵ Na dardanskomu području je otkriveno nekoliko spomenika posvećenih božici Fortuni (Sl. 13), na kojima se ona spominje kao *Fortuna Sacra*, *Salutaris*, *Aeterna Domina* ili *Dea Fortuna*.⁸⁶ Na jednomu spomeniku iz Ulpiane, Fortuna se spominje kao zaštitnica obitelji Furius, koja je bila velika i bogata zemljoposjednička obitelj u čijem je posjedu bio veliki latifundiji u okolici Ulpiane (Ulpianë).⁸⁷

Nimfe, ženska božanstva i zaštitnice prirode i prirodnih pojava koje su imale različite oblike i različita skupna imena (najade, drijade, oreade i druga)⁸⁸ na području rimske Dardanije se spominju i kao zaštitnice zdravlja (Sl. 15).⁸⁹

Genii, premda nisu bili bogovi u pravomu smislu riječi, ipak su sastavni dio najstarije rimske religije. Oni su bili viša bića, koja nisu postali

Sl. 15. Žrtvenik posvećen nimfama

bogovi, ali su mogli podariti čovjeku život, štiti-
ti tijekom njegova života i s njim zajedno patiti.
Prema toj vjeri, svaki je čovjek imao svoga genija,
a svaka žena svoju Junonu zaštitnicu. U rimsko-
mu se društvu svaki čovjek zaklinjao svojim ge-
nijem.⁹⁰ Iz čovjekova osobnoga života, genii su
se tijekom vremena prenijeli na područje obitelj-
skoga života, a potom i u javni život, pa su svaki
čovjek, svaka stvar, životinja, svako selo, svaki
grad, vojnički tabor, vojna postrojba⁹¹ i slično
imali svoje genije, koji su ih štitili.⁹²

Na dardanskomu području spomenici posve-
ćivani tim nebožanskim bićima počeli su se po-
javljivati u II stoljeću poslije Krista, a većina spo-
menika njima posvećenima potječe iz III stolje-
ća.⁹³ Na njima se spominju geniji ilirskih postaja,
naselja, vojnih postrojbi, a dvaput i geniji Muni-

⁸¹ CIL III, 8243; Mirdita 1981, 272, n. 364.

⁸² Vulić 1931, 562; Mirdita 1981, 241, n. 175.

⁸³ Dušanić 1971, 241.

⁸⁴ Dragojević-Josifovska 1982, 52, n. 7; Srejskić / Cermanović-Kuzmanović 1979, 354, 494.

⁸⁵ Musić 1942, 171; Imamović 1977, 158; Robinson / Wilson 1976, 230.

⁸⁶ Spomenici posvećeni božici Fortuni nađeni su u selu Gornje Nereze kraj Skoplja (Shkup), u Barovu, Kumanovu (Kumanovë), Lipljan (Lipjan) u, selu Čiflak (Çifllak) kraj Orahovca (Rahovec) i u Nišu (Nish), a kronološki potječu iz I, II i III stoljeća poslije Krista,

⁸⁷ CIL III S, 8169; Šašel 1981, 587-592.

⁸⁸ Dhama 1987, 176; Robinson / Wilson 1976, 121.

⁸⁹ Spomenici posvećeni nimfama su otkriveni u Kačaniku, gdje je spomenik posvećen Deabus Sacr Virginibus, i u Kuršumlijskoj Banji, gdje je posvećen Nymphis Salutaribus.

⁹⁰ Robinson / Wilson 1976, 227.

⁹¹ Webster 1969, 266.

⁹² Speidel 1984, 355.

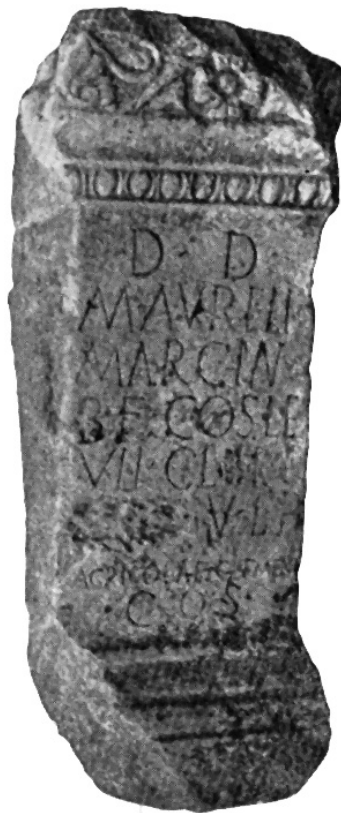
⁹³ Spomenici iz II stoljeća, posvećeni genijima, nađeni su u Prizrenu, a oni koji potječu iz III stoljeća nađeni su u selima Dobrušane (Dobrushan), Batusa (Batusë), Laplje Selo (Lllapnasellë), Turićevac (Turiqevc) i Slatina (Sllatinë).

Sl. 16. Srebrna posuda (*instrumentum domesticum*)
posvećena caru Konstantinu

cipija D. D. (*Municipium D. D.*) i geniji Ilirika (*genii stationis, genii municipii DD, genii Illyrici* i slično).⁹⁴ Budući da su na dardanskomu području, kao i u drugim dijelovima Rimskoga Carstva, geniji poprimili lokalna obilježja,⁹⁵ poradi toga je i štovanje nekih od genija zauzelo mjesto u lokalnim dardanskim vjerovanjima i mitologiji.

U sklopu štovanja božanstava rimskoga oficijelnoga panteona, u svakome naselju, a osobito u svetištima po vojničkim taborima, osobito mjesto je bilo rezervirano za štovanje kulta *vladajućega cara*, koji je često po provincijama štovan zajedno s raznim božanstvima rimskoga službenoga panteona. Štovanje vladajućega cara je očitovalo povezanost između cara s jedne strane te vojske i pučanstva po provincijama, s druge strane, i manifestiralo se, osim portreta na novcima,⁹⁶ postavljanjem i nošenjem carskih likova u vojničkim taborima i postavljanjem posvetnih natpisa na počasnim spomenicima, na javnim zgradama pa i na skupocjenim predmetima za svakodnevnu uporabu (Sl. 16). Običaj štovanja careva potječe s Istoka, gdje su ga uveli i razvijali potomci Aleksandra Velikoga (356.-323. prije Krista), a na Zapadu štovanje vladajućih careva nije bilo obvezatno do III stoljeća poslije Krista. Treba spomenuti da kršćani nisu htjeli štovati careve, a niti naslov *Kyrios* koji su carevi

Sl. 17. Žrtvenik posvećen svima bogovima i božicama

nosili, jer se prema kršćanskomu učenju taj naslov mogao pridijevati samo Bogu i Kristu.⁹⁷

Spomenici s natpisima posvećeni rimskim carevima nađeni su diljem područja nastavanog Dardancima, a potječu iz II i III stoljeća poslije Krista.⁹⁸ Iz natpisa koje nose spomenici posvećeni carevima, može se uočiti da su ovakvi spomenici nađeni na dardanskomu području posvećivani carevima: Trajanu, Hadrianu, Karakali, Septimiju Severu, Galienu, Gordianu, Aleksandru Severu, Antoninu Piju i nekim drugim rimskim carevima. U svezi sa štovanjem careva, treba spomenuti da su, unatoč tomu što su carevi štovani i obožavani dok su bili živi, poznati i primjeri tzv. "damnatio memoriae", odnosno brisanja imena

⁹⁷ Collins / Price 2000, 39.

⁹⁸ Spomenici posvećeni štovanju careva iz II stoljeća nađeni su u Skoplju (Shkup), Elez Hanu (Hani i Elezit, 2 spomenika), Gračanici (Gračanicë), Sočanici (Sočanicë, 3 spomenika), a ovakvi spomenici iz III stoljeća nađeni su u selima Bardovc i Brazda kraj Skoplja, zatim u Katlanovu i Lopati kraj Kumanova (Kumanovë) i u Batusi (Batusë), Kačaniku (Kačanik, 2 spomenika), Laplje Selo (Llapnasellë) i Sočanici (Sočanicë) na Kosovu (Kosovë) i u Ravni u današnjoj Srbiji (Sërbi).

⁹⁴ Mirdita 1981, 279, n. 353.

⁹⁵ Girardi-Jurkić 2005, 195-198.

⁹⁶ Mattingly 1984.

pokojnih careva, odnosno brisanja sjećanja na njih koje su provodili vladajući carevi, njihovi nasljednici, kao što je to bilo na jednom spomeniku nađenu u Ravni, posvećenu carevima Geti, Septimiju Severu i Karakali, s čijega je natpisa izbrisano ime cara Gete nakon njegove smrti.⁹⁹ Povezanost careva i vojske potvrđuje i to da su dedikanti spomenika posvećenih carevima u rimskoj Dardaniji bili vojnici, časnici pa i vojne postrojbe, kao što je to bilo u Ravni, gdje se na više spomenika kao posvetitelj spominje Cohors II Aurelia Dardanorum Miliaria Equitata, koju su činili samo vojnici Dardanci.¹⁰⁰

U okviru štovanja božanstava rimske službene religije treba spomenuti i nekoliko spomenika nađenih na dardanskomu području koji su bili posvećeni *svima bogovima i božicama* zajedno.¹⁰¹ Ti spomenici imaju posvetu DD (*Diis deabusque*), D ET D (*Diis et deabus*) i DD OMNIBVS (*Diis deabusque omnibus*) (Sl. 17). Na nekima od tih spomenika ta se posveta odnosi i na Jupitera kao vrhovnoga boga, kao što je na jednomu spomeniku nađenu u Gračanici (Gračanicë: *IOM ET DIS DEABVSQ OMNIBVS*),¹⁰² na spomenicima nađenima u Prokuplju (*IOM CETERISQVE DIIS DEABVSQVE OMNIBVS*)¹⁰³ i Svrlijgu (Svërlig: *IOM CETERISQVE DIIS DEABVSQVE IMMORTALIBVS*).¹⁰⁴

Za razliku od posvetnih, na većini nadgrobnih spomenika (u više od 200 primjeraka) susrećemo posvetu DM (*Diis manibus*) s inačicama DMS (*Diis Manibus Sacrum*) i DIM (*Diis Inferi Manibus*), koja utjelovljuje posvetu i preporuku da se brinu za duše pokojnika, s molitvama upućenima bogovima *Dii Manes*, za koje se vjerovalo da žive u podzemnomu, donjem svijetu i da su besmrtni.¹⁰⁵ Ova posveta, koja nije poznata u I stoljeću poslije Krista, počela se koristiti u II stoljeću, a njezino je korištenje, više-manje, nastavljeno sve

do početka korištenja kršćanskih epigrafskih formula na nadgrobnim spomenicima.¹⁰⁶

Među rimsko službeno štovanje može se svrstati i ubrojiti štovanje domaćih *Lara* (*Lares domestici*),¹⁰⁷ duhova zaštitnika obitelji i kuće, koji su sigurno štovani i u rimskoj Dardaniji, premda, na ovomu području nema epigrafskih dokaza o njihovom štovanju.

Tragovi štovanja "tračkoga konjanika"¹⁰⁸ i "podunavskih jahača",¹⁰⁹ koji su bili univerzalni i dosta štovani na Balkanu, nađeni su i u rimskoj Dardaniji, premda manje u usporedbi sa susjednim područjima.

Neslužbeno štovanje

Osim štovanja domaćih bogova i bogova rimskoga službenoga panteona, u provincijama Rimskoga Carstva posebno su mjesto zauzimala vjerovanja i štovanje bogova s Istoka, iz Grčke, iz Egipta i Sirije, odnosno štovanje bogova, polubogova i smrtnih ljudi, koji su se prema *interpretatio romana*, poistovjećivali s bogovima rimskoga panteona ili su štovani u izvornim oblicima.

Od toga štovanja najraširenije je bilo štovanje Jupitera Dolihena (*Iuppiter Dolichenus*), koji je bio iz mjesta Doliche u Sjevernoj Siriji, a bio je povezan s istočnjačkim bogom Baalom, koji je u početku bio bog vremena, a poslije je štovan kao gospodar svijeta. Rimski vojnici, koji su služili u vojnim postrojbama na Istoku, prihvatili su i prilagodili to štovanje, pa su, od istočnjačkoga Baala i rimskoga Jupitera, stvorili Jupitera Dolihena,¹¹⁰ čije su štovanje proširili i u druge provincije Rimskoga Carstva. Vojnici su osobito bili vezani s Dolihenom i štovali ga, jer njegovo ime značilo: onaj koji je rođen gdje i željezo, i zato što je utjelovljavao snagu i moć.¹¹¹

To se štovanje veoma brzo proširilo po cijelom Rimskom Carstvu, a osobito po podunavskim provincijama (kamo su ga donijeli rimski

⁹⁹ Vulić 194-48, 81, n. 172; Ferri 2001, 116, n. 112.

¹⁰⁰ Ferri 2001, 224-229, n. 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116.

¹⁰¹ Takvi su spomenici otkriveni u Zlokućanu kraj Skoplja (I/II stoljeće), Sibovcu (Sibovc, II stoljeće), Nišu (Nish, I/II stoljeće), Lipljanu (Lipjan, II/III stoljeće), Vučitrnu (Vushtrri, III stoljeće) i Blacu (Bllacë, III stoljeće).

¹⁰² Vulić 1931, n. 519; Mirdita 1981, 248, n. 214.

¹⁰³ CIL III, 64564; Mirdita 1981, 281, n. 426.

¹⁰⁴ Vulić 1931, n. 207; Mirdita 1981, 283, n. 434.

¹⁰⁵ Musić 1942, 171-172.

¹⁰⁶ Calabi-Limentani 1985, 202.

¹⁰⁷ Mirković 1986, 72.

¹⁰⁸ Čerškov 1969, 68; Arheološko blago 1998, 597, ploča s reljefnim prikazom nađena je u Ulpiani (Ulpianë).

¹⁰⁹ Čerškov 1969, 69; Arheološko blago 1998, 647, reljef nađen je u selu Studenčane (Studenčan) kraj Suve Reke (Suharekë).

¹¹⁰ Watson 1969, 132; Imamović 1977, 268-272; Colonna 2003, 119.

¹¹¹ Watson 1969, 133.

Sl. 18. Žrtvenik posvećen bogu Zeusu Ezaiousu

Sl. 19. Mitraički spomenik iz Ražnja kraj Niša

vojnici koji su onamo došli iz Dalmacije, a prije toga su služili u legijama na Istoku), a na dardansko je područje došao za vladavine cara Septimija Severa (193.-211. godine poslije Krista).¹¹²

Budući da su nositelji ovoga štovanja, odnosno oni koji su ga širili, bili vojnici i časnici istočnoga podrijetla koji su služili u pomoćnim vojnim postrojbama rimske vojske ili trgovci, ne treba nas čuditi da na dardanskomu području ima malo epigrafskih dokaza o štovanju Jupitera Dolihena,¹¹³ jer su u doba širenja njegova štovanja vojska i trgovci bili u istočnim i sjevernim pograničnim područjima provincije Gornje Mezije, odnosno izvan dardanskoga etničkoga područja koje je obuhvaćalo južnu i središnju Gornju Meziju.

Osim kao nositelj pridjevka Dolihenus, Jupiter se na nekim spomenicima u Dardaniji u rimsko doba spominje i kao *IOM MELANO*¹¹⁴ i

IOM MELCID.¹¹⁵ Obje posvete imaju zajednički pridjevnik Melano, Mel-, za koji se smatra da je označnica boga Zeusa Melenos-a, koji je potvrđen kao zaštitnik mjesta Mela u Bitiniji. Posvetni oblik (*MELCID*) osim pridjevka: *MEL(ano)* ima i drugi: *CID(iesso)*, koji bi možda mogao biti polatinjeni oblik povezan s bogom Zeusom Kidnessosom, a koji je bio povezan s gradom Kidnessos u Frigiji.¹¹⁶

Jedno drugo domaće štovanje, podrijetlom iz Frigije, spominje se na natpisu napisanom grčkim jezikom na jednom žrtveniku iz Ulpiane koji se smješta između I i II stoljeća poslije Krista. Taj je spomenik posvećen *Zeusu*, koji na tom natpisu nosi pridjevnik *Ezaio* (Sl. 18) i koji je, čini se, bio zaštitnik rudarstva i rudara.¹¹⁷

Osim spomenutih bogova, na epigrafskim spomenicima iz doba rimske vladavine na dardanskomu području ima i posveta sljedećim bogovima i božicama: *Heri*, *Mithri*, *Apolonu*, *Asklepiju*, *Higiji*, *Dionizu*, *Nemezi*, *Hylari*, *Sabaziju*, *Serapisu*, a nađeni su i tragovi štovanja he-

¹¹² Marić 1933, 79; Vučković-Todorović 1964-65, 178.

¹¹³ Marić 1933, 78; Vulić 1941-48, n. 214; Mirdita 1981, 241, n. 170.

¹¹⁴ AE 1972, 144, n. 501; Mirdita 1981, 262, n. 303. Na jednom spomeniku nađenome u Prizrenu (Prizren) koji se stavlja u II/III stoljeće.

¹¹⁵ Mirdita 1980, 186, n. 2; Mirdita 1981, 251, n. 236.

¹¹⁶ GMKM-BMK 1984, 59.

¹¹⁷ Dušanić 1971, 258-259.

Sl. 20. Ploča iz Janjeva s likovnim prikazom boga Mithre

roiziranih osoba i smrtnika koji su bili povezani s bogovima.

O štovanju grčke božice *Hera* ("Ἥρα," Ἥρη), svjedoči samo jedna ploča posvećena ovoj božici, nađena u Svrlljgu (Svërlig), blizu postaje Timacum minus, na kojoj je tekst napisan na grčkomu jeziku. Na temelju toga i na osnovu jednoga drugoga natpisa, koji je neki Theopompos bio posvetio božici Heri, a i na temelju imena posvetitelja: Tiberiosa Klaudiosa Theopomposa, postoji velika vjerojatnost da je posvetitelj bio romanizirani Grk.¹¹⁸

Štovanje perzijskoga boga *Mithre* (Mithra, Mithras, Mitra) proširilo se u Rim zajedno sa štovanjem boga Jupitera Dolihena, u I stoljeću poslije Krista,¹¹⁹ a on je dugo vremena bio veliki i jedini suparnik kršćanstvu za službenu religiju Rimskoga Carstva.¹²⁰ To je bilo tajanstveno štovanje, stvarno i doktrinalno, koje se temeljilo na geocentričnom sustavu, odnosno na odnosu Zemlje prema trima planetarnim sustavima, koji su obuhvaćali planete: Saturn, Jupiter, Mars, Sunce, Veneru i Mjesec, s osobitim naglaskom na međusobni odnos Zemlje, Sunca i Mjeseca.¹²¹

¹¹⁸ Petrović 1995, 129, n. 101.

¹¹⁹ Cumont 1913, 36.

¹²⁰ Dixon-Kennedy 1998, 210.

¹²¹ Beck 1988, 2-4.

Sl. 21. Kip boga Asklepija

Dosta rano, a prema natpisima već od početka II stoljeća poslije Krista, Mithrino se štovanje proširilo do podunavskih provincija, a u posvetama na natpisima mitraističkih spomenika potvrđene su dvije inačice zavisne od nastanka: *SOLI INVICTO MITHRAE*, koja je starija inačica, i *DEO SOLI INVICTO MITHRAE*, što je inačica koju smještaju u razdoblje iza 180. godine poslije Krista.¹²²

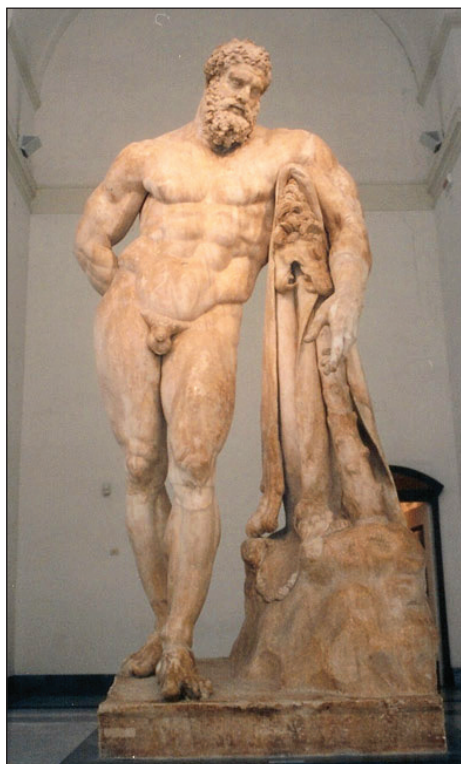
Čini se da je u Gornju Meziju, pa tako i na dardansko područje, mitraizam došao s dviju strana: sa sjevera iz Italije, preko Akvileje, i s Istoka, preko Donje Mezije i Dacije. Arheološki nalazi svjedoče da su spomenici posvećeni bogu Mithri bili češći uz Dunav, osobito u Viminaciju i oko vojničkih tabora, a nalazi mitraičkih spomenika u unutrašnjosti su rjeđi, o čemu svjedoči skroman broj nalaza tih spomenika na dardanskomu području (Sl. 19).¹²³

¹²² Gabričević 1953, 143.

¹²³ Na dardanskome području mitraički spomenici nađeni su u selima Čelopek (Çellapek) i Lopate (Llopat, 2 spomenika) kraj Kumanova (Kumanovë), Klečovcu, Ražnju, Remesiani i u Ravnoj, a na današnjemu Kosovu (Kosovë) je nađena samo jedna mitraička kamena ploča s reljefnim likom boga Mithre, u Janjevu (Janjevë) kraj Prištine (Prishtinë).

Sl. 22. Kip božice Higije

Sl. 23. Kip boga Herakla

Mitraički spomenici, nađeni na dardanskomu području, pripadaju III stoljeću poslije Krista, osim jednoga spomenika iz Ravne, koji potječe iz II stoljeća, i na njima su sljedeće posvete: *D(eo) S(oli) M(ithrae)*, *DEO INVIC(to)*, *DEO SANCTO MITHRAE*, *SOLI INVICTO* i *INVICTO DEO*.

U svezi sa štovanjem boga Mithre, prema mišljenju E. Čerškova, moglo bi biti i štovanje “*podunavskih*” *jahača*¹²⁴ čije je štovanje dokazano samo jednim nalazom u središnjoj Dardaniji.¹²⁵

Veoma je zanimljiva ploča, odnosno kamena ikona, nađena u Janjevu (Janjevë) kraj Prištine (Sl. 20) koja, premda nema natpis, prikazuje boga Mithru koji kolje bika i s pomoćnim bogatim pratećim prizorima prikazuje stalnu borbu dobra i zla i pobjedu dobra nad zlom, što je i bit mitraizma.¹²⁶

Grčki bog *Apolon* (Ἀπόλλων) je prilično rano uvršten u rimski panteon pa je kako u Rimu, tako

i po provincijama bio štovan kao rimsko božanstvo svjetlosti, liječništva i glazbe.¹²⁷

Na dardanskome teritoriju ovome bogu su spomenici posvećivani tijekom II i III stoljeća poslije Krista, a nalaženi su uglavnom na krajnjemu jugu rimske Dardanije,¹²⁸ gdje je jedan od ovih spomenika iz II stoljeća posvećen Apolonu i Diani,¹²⁹ dok je drugi koji se datira u III stoljeće posvećen Apolonu samome.¹³⁰ O štovanju Apolonova kulta na jugu Dardanije svjedoči i nalaz mjedenoga kipića u Ulpiani, koji prikazuje boga Apolona.¹³¹

Apolonov sin *Asklepije* (Ἀσκληπιός, Asclepios) ili *Eskulap* (Aesculapius) bio je bog iscjeliteljstva (Sl. 21), a tu je vještinu, prema vjerovanju, naučio od centaura Hirona i usavršio je tako da je mogao i ljude oživljivati, zbog čega ga je Zeus

¹²⁴ Čerškov 1969, 69.

¹²⁵ Radi se o zavjetnoj ploči koja prikazuje jahača, a nađena je u selu Studenčane (Studenčan) kraj Suve Reke (Suharekë).

¹²⁶ Ferri 2012, 27-48.

¹²⁷ Musić 1942, 170; Kun 1971, 24; Colonna 2003, 48-49; Robinson / Wilson 1976, 138-141.

¹²⁸ Spomenici posvećeni Apolonu nađeni su u Dumanovcu kraj Kumanova (Kumanovë) i Katlanovu kraj Skoplja (Shkup).

¹²⁹ Mócsy 1970, 71; Dušanić 1965, 252; Mirdita 1981, 224, n. 68.

¹³⁰ Vulić 194-48, n. 215; Mirdita 1981, 240, n. 164.

¹³¹ Arheološko blago 1998, 597.

kaznio smrću.¹³² Asklepijevo štovanje je došlo u Rim u III stoljeću prije Krista u njegovu izvornom obliku, a iz Rima se proširilo cijelim Rimskim Carstvom, gdje su ga štovali pripadnici svih društvenih slojeva.

Prema mišljenju nekih znanstvenika, možda su Iliri pod imenom *Asklepija-Eskulapa* štovali ilirskoga boga liječništva *Medaura*.¹³³ Na dardanskomu području otkrivena su tri spomenika posvećena Asklepiju-Eskulapu, od kojih su dva iz II stoljeća, nađena na području današnjeg Dukadina (Dukagjin) na Kosovu, u Peći (Pejë) i Prizrenu (Prizren), a treći je nađen u Ravni, kojega smještaju u I stoljeće. Spomenik nađen u Peći (Pejë) posvećen je Eskulapu i Higiji,¹³⁴ onaj u Prizrenu (Prizren) Asklepiju, Heraklu i genijima Dolihena i kohorte,¹³⁵ a onaj iz Ravne Eskulapu i božici *Salus*,¹³⁶ što je, prema Marićevu mišljenju, trebalo biti ime božice Higije, samo što je prevedeno na latinski jezik.¹³⁷

Asklepijeve vještine i umješnost liječenja nastavili su njegovi nasljednici poznati kao *Asclepiades*, od kojih je bio najpoznatiji Hipokrat (Ἱπποκράτης, Hippocrates), kojega smatraju utemeljiteljem suvremenoga liječništva i sastavljačem liječničke zakletve.¹³⁸

Higija (Ἥγεια, Hygia, Salus, Sl. 22) je u najstarije doba utjelovljavala tjelesno i duhovno zdravlje. Poslije je promaknuta u božicu, koja je isprva štovana, ali nakon nastanka Asklepijeva štovanja, Higiju su počeli štovati zajedno s njim kao njegovu kćer.¹³⁹ U umjetnosti je Higija predstavljana kao mlada djevojka koja nosi štap oko kojega je ovijena zmija, koji je postao i dan današnji ostao znakom liječništva. Na latinskim natpisima ona se spominje njezinim izvornim imenom kao *Hygia*, ali i kao *Salus*.

Grčkoga je podrijetla bilo i štovanje grčkoga boga vinove loze i vina, *Dioniza* (Διώνυσος, Βάκχος),¹⁴⁰ koji se spominje na raz-

mjerno malo natpisa. Prije nekoliko godina u Vrelu kraj Istoka (Vrellë afër Istogut) nađena je lijepa ploča na kojoj je reljefno prikazan bog Dioniz.¹⁴¹ Na ploči je prikazano 5 likova, središnji lik je Dioniz koji pleše, a Pan svira na siringi (syrinx).

Frigijski bog mjeseca *Sabazije* (Σαβάζιος, Sabasius), sin božice *Kibele* (Κυβέλη), koji je poslije poistovjećen s grčkim Dionizom,¹⁴² dosta je štovan na ilirskim područjima, sam ili zajedno s razularenim kultovima *Magnae Mater*, *Jupitera Amona* i *Dioniza*, osim u hramovima i po manjim svetištima zvanima *sacella*¹⁴³ (latinski: *sacellum*, mn. *sacella*),¹⁴⁴ a na epigrafskim se spomenicima rimske Dardanije spominje samo jednom, na spomeniku nađenu blizu Ravne.¹⁴⁵

Na dardanskomu području se za vrijeme rimske vladavine, u neslužbenom štovanju, štovala i božica *Nemeza* (Νέμεσις, Nemesis). Ona je bila grčka božica pravde i reda, koja je zaslužnima darivala pobjedu, duševnu postojanost i mir.¹⁴⁶ Ona je štitila različite zajednice, velika naselja, gladijatore, rudare i druge.¹⁴⁷ Čini se da je na dardanskomu području u početku štovana kao zaštitnica velikih gradova, budući da je jedan spomenik posvećen njoj s konca I i početka II stoljeća poslije Krista nađen blizu Scupija, a kasnije, u II i III stoljeću, ona je štovana više kao zaštitnica rudara, o čemu svjedoče njoj posvećeni spomenici u Kosovskoj Mitrovici (Mitrović e Kosovës, 2 spomenika)¹⁴⁸ i u Slatini (Sllatinë) kraj Sočanice (Soçanicë),¹⁴⁹ na čijim posvjetama ova božica nosi pridjevke Augusta Sacra ili Regina Sacra, dakle na području staroga rudarskoga distrikta Metalli Dardanici, koji je bio u sklopu Metalli Ulpiani koji nisu bili u državnom posjedu, već su bili patrimonium rimskih careva.¹⁵⁰

¹⁴¹ Ferri 2008, 90-91.

¹⁴² Colonna 2003, 367.

¹⁴³ Džin 2005, 345.

¹⁴⁴ Čolić 1999, 450.

¹⁴⁵ Petrović 1995, 70-71, n. 13.

¹⁴⁶ Thoulin 1975, 60.

¹⁴⁷ Imamović 1977, 224-225; Srećević / Cermanović-Kuzmanović 1979, 281-282.

¹⁴⁸ Vulić 1931, n. 210; n. 211; Mirdita 1981, 264, n. 312, n. 313; Ferri 2001, 193, n. 58, n. 59.

¹⁴⁹ Vulić 194-48, 102, n. 223; Marić 1954, 364-365; Mirdita 1981, 270, n. 353; Ferri 2001, 195, n. 62.

¹⁵⁰ Dušanić 1977, 71, 78; Dušanić 1976, 100; Ferri 1996, 106-107.

¹³² Musić 1942, 72-73; Kun 1971, 34; Srećević / Cermanović-Kuzmanović 1979, 57-58; Robinson / Wilson 1976, 122.

¹³³ Marić 1933, 11; Imamović 1977, 218-219.

¹³⁴ Vulić 1931, n. 274; Mirdita 1981, 257, n. 269; Ferri 2011, 277-292 (Peć-Pejë).

¹³⁵ Mirdita 1980, 182; Mirdita 1981, 261, n. 297; Ferri 2011, 277-292 (Prizren).

¹³⁶ Vulić 1933, n. 142; Petrović 1995, 63, n. 1.

¹³⁷ Marić 1933, 41.

¹³⁸ Thoulin 1995, 53.

¹³⁹ Srećević / Cermanović-Kuzmanović 1979, 480.

¹⁴⁰ Kun 1971, 73; Robinson / Wilson 1976, 156-158.

Sl. 24. Mjesto nalaza svetišta i žrtvenika posvećenih Izidi i Serapisu u selu Zlakućan (Zllakuqan) kod Kline (Klinë)

Štovanje grčke božice *Hilare* (Hylara), koja je utjelovila misaone pojmove, kao što su radost i veselje,¹⁵¹ nije bilo mnogo rašireno, a na dardanskome području je bilo takorekuć nepoznato, budući da je nađen samo jedan spomenik koji je njoj posvećen. Ovaj spomenik, koji smještaju u II stoljeće poslije Krista, nađen je u Nišu i posvećen je Jupiteru, Junoni, Liberu i Hilari.¹⁵² Smatra se da Hilara, koja se na njemu spominje s Liberom umjesto božice Libere, zbog nečega zamjenjuje božicu Liberu, koja se uvijek na epigrafskim spomenicima spominje, a u umjetnosti predstavlja s Liberom.

Štovanje egipatskih bogova *Izide* (Ἴσις, Isis) i *Serapisa* (Σέραπις, Σάραπις) je na dardansko područje dospjelo preko Rima, i unatoč tomu da su epigrafski dokazi štovanja ovih bogova u drugim dijelovima Gornje Mezije, kao i u većini susjednih provincija osim Dalmacije¹⁵³ i Istre,¹⁵⁴ dosta rijetki, pa i uopće nepoznati,¹⁵⁵ na dardanskomu je području nađeno nekoliko spomenika posve-

ćenih Serapisu a samo jedan Izidi. Većina njih nađena je u južnoj Dardaniji:

u Zlokućanu kraj Skoplja,¹⁵⁶ u selima: Drsnik (Dresnik) i Zlakućan (Zllakuqan) kraj Kline (Klinë) i u selu Suvi Lukavac (Llukavc i Thatë) kraj Istoka (Istog).¹⁵⁷ Svi ti spomenici pripadaju II stoljeću poslije Krista i na njima Serapis nosi pridjevke *Invictus* i *Conservator*, a na natpisu iz Zlokućana kraj Skoplja (Shkup) njegovo je ime napisano grčkim pismom.

Na temelju arheoloških nalaza i drugih bitnih dokaza, pretpostavlja se da je antički Scupi bio jedno od središta u kojemu se štovao bog Serapis,¹⁵⁸ a drugo bi središte Serapisova štovanja moglo biti u selu Zlakućan (Zllakuqan) kraj Kline (Klinë), gdje su otkriveni žrtvenici i graditeljski ostatci hrama (Sl. 24 i 25) u kojemu su se možda štivali zajednički Izida i Serapis.¹⁵⁹

Štovanje sirijske božice *Atargatis*, poznate i kao *Dea Syria* i *Dea Syriae*, dokazano je nalazima nekoliko epigrafskih spomenika iz Scupija (Sl. 27).¹⁶⁰

¹⁵¹ Marić 1933, 63.

¹⁵² CIL III, 8248; Mirdita 1981, 272, n. 364; Ferri 2001, 198-199, n. 68.

¹⁵³ Selem 1997.

¹⁵⁴ Girardi-Jurkić 2005.

¹⁵⁵ Imamović 1977, 261-263.

¹⁵⁶ Dragojević-Josifovska 1982.

¹⁵⁷ Ferri 2005, 263-267.

¹⁵⁸ Dragojević-Josifovska 1982, 59, n. 19.

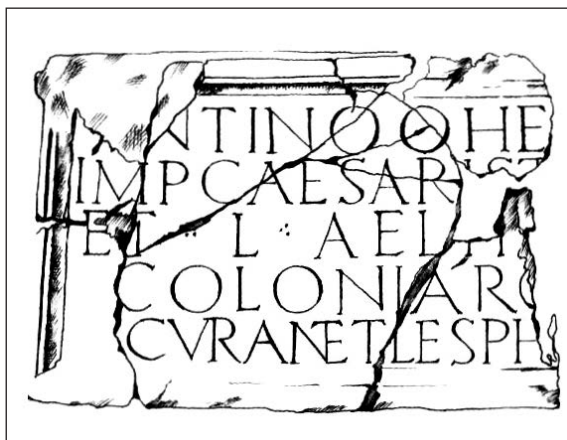
¹⁵⁹ Ferri 2011, 171.

¹⁶⁰ Dragojević-Josifovska 1982, 57, n. 15; 58, n. 16; Ferri 2010, 47.

Sl. 25. Arhitektonski ostatci Izidina i Serapisova svetišta

Smatra se da je u Scupiju postojalo svetište posvećeno božici Atargatis i da je Scupi bilo jedno od središta njezina štovanja na Balkanu. Božica Atargatis je na početku bila božica zemlje, kao Kibela i Demetra. Bila je zaštitnica društva, božica prirode, vode, plodnosti, društvenoga i religioznoga života i sudbine.¹⁶¹ Diljem Rimskoga Carstva bila je poznata kao Dea Syria, a njezino je štovanje bilo sinkretičko.¹⁶² Ono se proširilo na sve strane svijeta pa je u različitim krajevima bila poznata pod različitim imenima: *Atargatis*, *Derceto*, *Ataratha*, *Deasura*, *Iasura* i poistovjećivala se i s božicama: *Astarte*, *Ishtar*,¹⁶³ *Venus*

Sl. 26. Ploča sa svetišta posvećenoga smrtniku Antinoju

*Urania, Hera, Rhea, Kybele, Afrodita i Arthemida Azzanathcona*¹⁶⁴.

Osim epigrafskih spomenika, čiji natpisi svjedoče o štovanju različitih bogova i polubogova, na dardanskomu su području nađeni i spomenici čiji tekstovi svjedoče da su bili posvećeni smrtnim ljudima.

Jedan spomenik koji smještaju u II stoljeće poslije Krista, a nađen je u Sočanici nedaleko od Kosovske Mitrovice, ima posvetu: *ANTINOO HEROI* (Sl. 26), odnosno bio je posvećen Antinoju, prijatelju cara Hadriana (117.-138. poslije Krista), s kojim je on imao prisne, a možda i nenaravne spolne odnose. Taj se mladić veoma mlad utopio u Nilu, pa ga je ožalošćeni Hadrian pojunačio uvećavajući poštovanje prema njemu podignuo ga na razinu božanskoga štovanja. Hadrian je Antinoju sagradio nekoliko svetišta u Egiptu (gdje je nesretni mladić poginuo) i u Maloj Aziji, a ostatci hrama i posvetna ploča jedini su tragovi štovanja Antinoja na Balkanu.¹⁶⁵ I spomenik nađen u Blacu kraj Skoplja koji je posvećen *IOVI ET IVNONAE, DRACCONI ET DRACCENAE ET ALEXANDRO* može se svrstati među spomenike posvećene smrtnicima, budući da je, osim bogovima, posvećen i *Aleksandru*, odnosno čovjeku smrtniku, koji je poslije svoje smrti uvršten među besmrtnne bogove.¹⁶⁶

Oba spomenuta spomenika povezana su sa štovanjem zaslužnih junaka, koji su poslije smrti pojunačeni i pobožanstvenjeni, a to je štovanje

¹⁶¹ Morford / Lenardon 1994, 309.

¹⁶² Mirdita 2001, 70-71.

¹⁶³ Mirdita 2001, 70.

¹⁶⁴ Mythology 2003, 325.

¹⁶⁵ De Ruggiero 1895, 493-496; Čerškov 1973, 215.

¹⁶⁶ Marić 1933, 85-86.

Sl. 27. Ploča sa natpisom posvećena božici Atargatis

bilo veoma rašireno i među Ilirima i među drugim narodima antičkoga svijeta.¹⁶⁷

Jedan spomenik s prijelaza iz I u II stoljeće poslije Krista, koji je nađen blizu Leskovca, ima jednostavnu posvetu: *Omphalae* (Sl. 28), koja se odnosi na smrtnu ženu Omfalu (Ομφάλη), koja je prema mitologiji, bila kraljica Lidije i bila jedna od Heraklovih žena.¹⁶⁸ Prema mitu, Heraklo je tri godine bio, po kazni, u Omfalinu ropstvu, da bi se nakon ropstva oženio njome.¹⁶⁹ Omfalini likovni prikazi mogu se naći u slikarstvu, na gemama i kamejama,¹⁷⁰ a ovo je za sada jedino epigrafsko svjedočanstvo štovanja Omfale na dardanskomu području i šire.

Podatci iz natpisa do sada spomenutih spomenika omogućuju stvaranje predodžbe, iz koje se može zaključiti da je na dardanskomu području tijekom rimske vladavine, odnosno do priznanja kršćanstva, kako se to dogodilo i u drugim dijelovima Rimskoga Carstva, bilo slobodoumno religiozno ponašanje otvoreno za svakovrsno štovanje i vjerovanje, bez obzira na njihovo podrijetlo, i da se religija onoga perioda, općenito uzevši, oslanjala na počela slobodnih uvjerenja i opredjeljenja. Zato je na dardanskomu području, tijekom prvih četiriju stoljeća poslije Krista, otkriveno mnogo epigrafskih, likovnih i graditeljskih dokaza o štovanju bogova službenoga rimskoga panteona, neslužbenih bogova tuđega

¹⁶⁷ Stipčević 1984, 215-221.

¹⁶⁸ Srejović / Cermanović-Kuzmanović 1979, 305; Srejović / Cermanović-Kuzmanović 1996, 403.

¹⁶⁹ Robinson / Wilson 1976, 150, 174.

¹⁷⁰ Srejović / Cermanović-Kuzmanović 1979, 306; Srejović / Cermanović-Kuzmanović 1996, 403.

Sl. 28. Žrtvenik posvećen Omfali, jednoj od Heraklovih žena

podrijetla (uglavnom istočnih) i nekoliko domaćih bogova, koji su bili ostatci domaćih vjerovanja, iz doba prije rimskoga osvojenja Dardanskoga Kraljevstva, čija su središta bila u Scupiju, na području Ulpianae i Municipija DD, u Naissusu, Timacum minusu i još nekim većim središtima na području koje je prije rimskoga osvojenja bilo Dardansko Kraljevstvo.

Nastanak i početak širenja kršćanstva po antičkomu bio je i početak male nadmoći jednobožačkih učenja nad višebožaćkim, dok se kršćanstvo, usporedo s rimskim progonima kojima su branili višebožaćko vjerovanje, između ostaloga, moralo boriti i s mitraizmom za položaj službene vjere Rimskoga Carstva, nekoliko stoljeća, pa do proglasa cara Galiena (260.-268.), iz 260. godine poslije Krista,¹⁷¹ potom naredbe cara Galerija (305.-311.) iz travnja 311. godine,¹⁷² naredbe o vjerskoj podnošljivosti cara Konstantina Velikoga (306.-337.) i Licinija, iz 313. godine,¹⁷³ pa do naredbi cara Teodozija I (379.-395.), iz 380. (kojim je kršćanstvo proglašeno obvezatnom vjerom

¹⁷¹ Veh 2001, 38.

¹⁷² Veh 2001, 37; Leksikon 2006, 267.

¹⁷³ Jović 1994, 20; Đakovac / Bigović 2006, 158.

za sve stanovnike Rimskoga Carstva) i one iz 391. godine,¹⁷⁴ kojom je zabranjeno višebožačko vjeronjanje, a srušena su svetišta višebožačkih bogova, čime je kršćanstvo konačno priznato za državnu vjeru.¹⁷⁵ Ipak, osim toga, u provincijama gdje su bile veće postrojbe rimske vojske, kršćanstvo je konačno pobijedilo istom koncem IV i početkom V stoljeća, budući da je rimska vojska ostala zadnje uporište mnogobožačkoga vjeronjanja.¹⁷⁶

Upravo u to doba, odnosno s konca IV stoljeća poslije Krista, počinju se usputno pojavljivati spomenici s kršćanskim natpisima u Dardaniji,¹⁷⁷ da bi se oni množili tijekom V i VI stoljeća,¹⁷⁸ odnosno kada su društvene i gospodarstvene krize, koje su počele u prijašnjim stoljećima, kulminirale razornim posljedicama¹⁷⁹ i razočarani su ljudi iz svih društvenih slojeva smisao života i smrti tražili i nalazili u Crkvi, koja je tada ojačala i postala nositeljica društvenih ustanova antičkoga svijeta.¹⁸⁰

Summary

Cults and Beliefs in Pre-Christian Dardania

Since there are not any epigraphic sources from the times before the Roman invasion of the Dardanian Kingdom (Mbretëria dardane), stone monuments with Latin inscriptions from the period of Roman invasion represent a source of enormous importance for the study of beliefs and cults on Dardan soils, both before the invasion and during the Roman rule, for gods and various cults, which were relicts of earlier times, are represented on epigraphic monuments of the first century A.D.

According to the results of studies on about 600 epigraphic monuments dating from the beginning of our era until the time of expansion of Christianity as the official religion of the Roman Empire, it was attested that cults of native gods, official as well as nonofficial Roman cults, were worshipped on Dardan soils.

From the cults of native gods epigraphically was testified worshipping of the cult of *Andin* (Deus Andinus, protector of family, home and community), *Dardania* (Dea Dardania, a goddess who personified Dardanian soils). *Zbeltiurdusor Zbeltiurdud* (the main Thracian god worshipped as a native god as well), *Tatto* (Illyrian god honoured by all Illyrian tribes particularly in Dalmatia), *Silvan* (Roman god, native gods were honoured by his name), *Dracco* and *Draccena* (divine couple connected with the cult of snake), *Quadrivia* (the goddess of crossroads), then certain local variants of the cult of Jupiter in forms of *IOM Ulpianensis* and *IOM Paternus Aepilophius*, *IOM Propulsator*, *IOM Cohortalis*, cults of some *Genii* (*genii stationis Municipi DD*, *Genii loci Illyrici*, *Genii Illyrici*), and also two unknown gods: *Atta Sacra* and *Deus Mund(ritus?)*.

From official cults of the Roman state worshipping of the cult of *Jupiter* alone was testified, or the cult of Jupiter together with goddesses *Junona* and *Minerva*, forming the divine trinity of Capitol, further worshipping of the cult of *Diana*, *Mars*, *Bellone*, *Mercury*, *Nep-tun*, *Hercules*, the *Nymphs*, *Hercules*, *Liber* and *Libera*, *Terra Mater*, *Fortuna*, *Genii*, *Lares*, *Dii Manes* as well as *the cult of the current emperor* was also attested.

Among nonofficial cults epigraphically were testified cults of greek and of oriental Origin such as: the cult of *Zeus Ezaio*s, *Apollo*, *Dionysus*, *Sabazios*, *Asclepius* or *Aesculapus*, *Heracles*, *Jupiter Dolichenus*, *Jupiter Melcid*, *Jupiter Melano*, as well as the cults of Greek goddesses *Hera*, *Hygia*, *Nemesis* and *Hylara*, the cult of Egyptian gods *Serapis* and *Isis*, syrian goddess *Atargatis* or *Dea Syria*, honoring of the cults of persons who were made heroes after their death (*Antinous* and *Alexander*) and of mortals (*Omphale*, the queen of Lydia and one of the wives of Heracles).

Honouring of all the above mentioned cults proves the presence of genuine liberalism of Dardanian soil as far as religious belief is concerned, which spread until the time when Christianity, despite persecutions of Roman officials and the rivalry of Mithraism, prevailed and became the official religion of the Roman Empire.

Christian inscriptions on Dardanian soil began to appear by the end of the fourth century A.D. and became more frequent during the fifth and the sixth century, a time when earlier Social and Economic crises reached their culmination, when all strata of population turned to Church, seeking the meaning of life, hope and saviour. Thus church gained strength and became one of most important pillars of cultural and institutional continuity of the world of antiquity.

Nevertheless, in the provinces where was centred the Roman Army, the christianism prevailed only until in the IVth and Vth century BC because the Roman Army was the last stronghold of the paganism.

¹⁷⁴ Collins / Price 2000, 59.

¹⁷⁵ Collins / Price 2000, 59.

¹⁷⁶ Nock 1939, 443.

¹⁷⁷ Mommsen III S, 8269.

¹⁷⁸ Petrović 1975.

¹⁷⁹ Mattingly 1958, 153; Brauer 1975, 145-225.

¹⁸⁰ Mirdita 1998, 143.

Kratice

AE 1972, L'Anée épigraphique, Suupplement annuel a la Revue Archeologique. Paris 1972.
ANRW, Aufstieg und Niedergang der Römische Welt. Köln.
CAH, The Cambridge Ancient History.
CIL, Corpus Inscriptionum Latinarum.
GJAFE, Gjurmime Albanologjike Seria Folklor dhe Etnologji. Instituti Albanologjik i Prishtinës. Prishtinë.
GJASSHH, Gjurmime Albanologjike Seria e Shkencave Historike. Instituti Albanologjik i Prishtinës. Prishtinë.
GMKM-BMK, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije (Buletini i Muzeut të Kosovës).
Godišnjak CBI, Godišnjak. Centar za Balkanoška Istraživanja. ANUBiH. Sarajevo.
GZM, Glasnik Zemaljskog Muzeja. Sarajevo.
IMS, Inscriptions de la Mésie Supérieure, Centre d'Étude Épigraphiques et Numismatiques de la Faculté de Philosophie. Beograd.
JÖA, Jahreshefte der Österreichischen Archeologische Institut. Wien.
Spomenik SKA, Spomenik Srpske Kraljevske Akademije. Beograd.
Spomenik SAN, Spomenik Srpske Akademije Nauka. Beograd.
ŽA, Živa Antika. Skopje.

Literatura

Anamali, S. 1985, Les Illyriens, Tiranë 1985.
Arheološko blago Kosova i Metohije, 1998, Katalog, Beograd 1998.
Beck, R. 1988, Planetary Gods and planetary orders in the mysteries of Mithras, E. J. Brill, Leiden 1988.
Brauer, G. C. 1975, The age of the Soldier, Imperial Rome AD 244-287, New Jersey 1975.
Bruhl, A. 1953, Liber Pater, Origin et expansion du culte dionysiaque a Rome et dans le monde romain, Paris 1953.
Calabi-Limentani, I. 1985, Calabi- Limentani I., Epigrafia Latina, Milano 1985.
Cermanović-Kuzmanović, A. 1963, Die Denkmäler der Thrakischen Heros in Jugoslawien, Archaeologia Jugoslavica vol. 4, Beograd 1963.
Collins, M. / Price, M. 2000, Kršćanstvo, 2000 godina vjere, Znanje, Zagreb 2000.
Colonna, B. 2003, Dizionario mitologico, divinità, eroine ed eroi, re e regine, satiri e nimfe, muse, giganti, mostri, oracoli e sibille..., Rusconi libri, Roma 2003.

Cumont, F. 1913, Les Mystheres de Mithra, Bruxelles 1913.
Čerškov, E. 1969, Rimljani na Kosovu i Metohiji, Beograd 1969.
Čerškov, E. 1970, Municipium D. D. kod Sočanice, Beograd 1970.
Čerškovi, E. 1973, Romakët në Kosovë – Municipiumi DD, Prishtinë 1973.
Čolić, J. 1999, Rečnik latinsko-srpsko-hrvatski, Beograd 1999.
De Ruggiero, E. 1895, Dizionario epigrafico di antichità romane, I, Roma 1895.
De Ruggiero, E. 1922, Dizionario epigrafico di antichità romane III, Roma 1922.
Detschew, D. 1957, Die Thrakischen Sprachreste, Wien 1957.
Dhama, T. 1987, Fjalor i mitologjisë, Tiranë 1987.
Dixon-Kennedy, F. 1998, Encyclopedia of Greco-Roman Mythology, Santa Barbara-California, Denver-Colorado, Oxford-England 1998.
Domaszewsky, A. von 1972, Die Religion des Römischen Heeres, Aufste zur römische Heeresgeschichte, Darmstadt 1972.
Dragojević-Josifovska, B. 1982, Scupi et la région du Kumanovo, IMS, vol. 6, Beograd 1982.
Dušanić, S. 1971, Novi Antinojev natpis i metalla municipii Dardanorum, Živa Antika 21, Skopje 1971.
Dušanić, S. 1976, IMS vol. I, Beograd 1976.
Dušanić, S. 1977, Aspects of Roman mining, ANRW II/6, Köln 1977.
Džin, K. 2005, The Cult of Sabazius in Pula, Histria Antiqua, vol.13, Pula 2005, 345-350.
Đakovac, A. / Bigović, R. 2006, Leksikon hrišćanstva, judaizma i islama, Beograd 2006.
Ferri, N. 1996, Statusi shoqëroro-ekonomik i të liruave në provincën romake Moesia Superior, Prishtinë 1996.
Ferri, N. 2001, Monumentet ushtarake të periudhës romake në Mezi të Epërme, Dukagjini Pejë 2001.
Ferri, N. 2005, Two votive altars dedicated to Egyptian divinities discovered in Zllakuqani in Kosova, Illyrica antiqua, Ob honorem Dujë Rendić- Miočević, International Conference on issues in Ancient Archaeology, Zagreb 6-8 Novembre 2003, FF Press, Zagreb 2005, 88-95.
Ferri, N. 2005a, Gjurmët epigrafike të nderimit të hyjit Merkur në Dardani, GJAFE, n.35, IAP Prishtinë 2005, 377-384.
Ferri, N. 2008, Besimet pagane antike në regjionin e Mitrovicës së sotme, Albanica, nr. 77, Prishtinë 2008, 85-88.
Ferri, N. 2009, Bindi- hyj japod apo hyj gjithilir? (Bindus – Japod deity or panillyrian deity?), GJAFE 38/2008, Prishtinë 2009, 231-241.
Ferri, N. 2010, Muzika në Dardaninë Qendrore gjatë parahistorisë dhe antikës, GJAFE 39/2009, Prishtinë 2010, 211-228.

- Ferri, N.* 2010a, Dea Syria-një hyjneshë siriane në Scupin Dardan, Koha Ditore Prishtinë, 24.04.2010, 47.
- Ferri, N.* 2011, Kultovi i religiozna vjerovanja u antici na području današnje Peći (Pejë) na Kosovu, Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knjiga/band 40, Sarajevo 2011, 165-178.
- Ferri, N.* 2011a, Mjekësia, shëndeti dhe kultet e hyjnive sheruese në Dardaninë romake, GHASSHH, 40/2010, Prishtinë 2011, 277-292.
- Ferri, N.* 2012, Mithraizmi rival i krishterimit në garë për religjion zyrtar të Perandorisë Romake, revista Kosova, Instituti i Historisë i Kosovës, nr. 35-36/2011-2012, Prishtinë 2012, 27-48.
- Gabričević, B.* 1953, O nekim mitraičkim spomenicima Sarajevskog muzeja, GZM 8, Sarajevo 1953.
- Galović, R.* 1959, Predionica, neolitsko naselje kod Prištine, Priština 1959.
- Girardi-Jurkić, V.* 2005, Autochthonous and Sincretized deities in Roman Istria, Illyrica antiqua, Ob honorem Duje Rendić-Miočević, FF Pres, Zagreb 2005, 275-282.
- Imamović, E.* 1977, Antički kultni i votivni spomenici u BiH, Sarajevo 1977.
- Jadrić, I.* 2008, Svečanosti u čast boga Libera u Seniji i Saloni, Histria Antiqua, vol.16, Pula 2008, 127-136.
- Jović, M.* 1994, Rano hrišćanstvo na Balkanu, Niš 1994.
- Krahe, H.* 1929, Lexikon altillyrischer Personennamen, Heidelberg 1929.
- Kukoč, S.* 2005, Štovanje Binda Neptuna, Histria Antiqua, Časopis Međunarodnog Centra za Arheologiju, vol.13, Pula 2005, 125-34.
- Kun, N. A.* 1971, Legende i mitovi stare Grčke, Veslin Masleša, Sarajevo 1971.
- Lexikon* 2006, Lexikon für Theologie und Kirche, Freiburg 2006.
- Marić, R.* 1933, Antčki kultovi u našoj zemlji, Beograd 1933.
- Marić, R.* 1954, Statio Mons (Montes) Dardanorum A4/1954, 364-365.
- Marquardt, J.* 1881, Römische Staatsverwaltung, Leipzig 1881.
- Matijašić, R.* 2002, Uvod u latinsku epigrafiju, Filozofski fakultet Pula, Pula 2002.
- Mattingly, H.* 1958, Roman Imperial Civilization, London 1958.
- Mattingly, H.* 1984, Roman Imperial coinage, vol. I-X, London 1984.
- Mayer, A.* 1957, Die Sprache der alten Illyrier I, Wien 1957.
- Melgar-Valero, L. T.* 2008, Enciclopedia de la Mitología, Libsa Madrid 2008.
- Millar, F.* 1981, The Roman Empire and its Neighbours, 2nd ed., London 1981.
- Mirdita, Z.* 1980, Novitates epigraphicae e Dardania collectae, AV 31, Ljubljana 1980, 186-198.
- Mirdita, Z.* 1981, Antroponimia e Dardanisë në kohën romake, Prishtinë 1981.
- Mirdita, Z.* 2001, Religjioni dhe kultet e dardanëve dhe Dardanise në antikë, Zagreb 2001.
- Mirković, M.* 1968, Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji, Beograd 1968.
- Mirković, M.* 1986, IMS, vol. II, Singidunum et le nord-ouest de la province, Beograd 1986.
- Mócsy, A.* 1970, Gesellschaft und Romanisation in der Römischen Provinz Moesia Superior, Budapest 1970.
- Morford, M. / Lenardon, R. J.* 1994, Classical Mythology, Longman Publishers USA 1994.
- Musić, A.* 1942, Nacrt grčkih i rimskih starina, Zagreb 1942.
- Mythology* 2003, Mythology, Myths, Legends & Fancies, Grange Books, 2003.
- Nock, A. D.* 1939, The Development of Paganism in the Roman Empire, CAH 12, London 1939.
- Petrović, P.* 1979, IMS, vol. IV, Naissus-Remesiana-Horreum Margi, Beograd 1979.
- Petrović, P.* 1995, IMS, vol. III/2, Timacum minus et la vallée du Timok, Beograd 1995.
- Praistorija* 1979, Praistorija jugoslavenskih zemalja, vol. II, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1979.
- Premmerstein, A. / Vulić, N.* 1900, Antike Denkmäler in Serbien, JÖAI 3, Wien 1900, Bb.
- Robinson, H. S. / Wilson, K.* 1976, Mitovi i legende svih naroda, Beograd 1976.
- Schmidt, J.* 2004, Roman Mythology, Grange Books Rochester 2004.
- Selem, P.* 1997, Izidin trag, Književni krug, Split 1997.
- Sergejevski, D.* 1965, Iz problematike ilirske umjetnosti, Godišnjak CBI III, Sarajevo 1965.
- Speidel, M.* 1984, The cult of the Genii in the Roman Army and new military deiti, Rom. Arm. St. I, Amsterdam 1984.
- Srejskić, D. / Cermanović-Kuzmanović, A.* 1979, Rečnik grčke rimske mitologije, Beograd 1979.
- Srejskić, D. / Cermanović-Kuzmanović, A.* 1996, Leksikon religija i mitova drevne Evrope, Drugo, dopunjeno izdanje, Savremena administracija, Beograd 1996.
- Stipčević, A.* 1967, Ilirët, Rilindja Prishtinë 1967.
- Stipčević, A.* 1984, Kult heroiziranog pokojnika u ilirskoj religiji, Posebna izdanja CBI 68/11, Sarajevo 1984, 215-221.
- Suić, M.* 1960, Tato, ilirski Deus Patriu, Starinar 11, Beograd 1960.

- Šašel, J. 1981, Dardania, Furi e Pontii, Scritti sul mondo antico in memoria di Fulvio Grosso, Roma 1981, 587-592.
- Thoulin, S. 1995, The Greek mythologie, Toubis editions, Athene 1995.
- Tudor D. / Vladescu C. 1973, Dardanii la Romula Malva, Apulum vol.10, Alba Iulia 1973, 183-189.
- Veh, O. 2001, Leksikon rimskih careva, Od Augusta do Justiniana I. 27. pr. Kr-565. posl.Krista, Naklada Slap, Jastrebarsko, Zagreb 2001.
- Vučković-Todorović, D. 1964-65, Svetilište Jupitera Dolihena u Brzoi Palanci, Starinar,15-16, Beograd 1964-65.
- Vulić, N. 1931, Antički spomenici naše zemlje, Spomenik SKA LXXI, Beograd 1931.
- Vulić, N. 1933, Antički spomenici naše zemlje, Spomenik SKA LXXI, Beograd 1931.
- Vulić, N. 1938, Il limes romano in Jugoslavia, Istituto di Studi Romani vol. 16, Roma 1938.
- Vulić, N. 1941-48, Antički spomenici naše zemlje, Spomenik SAN XCVIII, Beograd 1941-48.
- Watson, G. R. 1969, The Roman Soldier, London 1969.
- Webster, G. 1969, The Roman Imperial Army on the first and second centuries AD, London 1969.
- Zaninović, M. 1984, Ilirsko pleme Delmati, Šibenik 2007.
- Zeqo, M. 1995, Panteoni ilir, Shtëpia botuese "Globus R", Tiranë 1995.

Kasnoantička grobnica na svod, crkva i nekropola na lokalitetu Studena česma u Donjem Vakufu

Adnan Busuladžić
Sarajevo

Godišnjak/Jahrbuch 2012,41:159-186
DOI:10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-40.9

Uvod

Područje općine Donji Vakuf je odavno u stručnoj literaturi i na temelju rekognosciranja terena definirano kao potencijalno bogat prostor, kada je riječ o arheološkim ostacima iz različitih epoha. Do posljednjih istraživanja u Donjem Vakufu je istražena ranokršćanska bazilika u Oborcima.¹ Kontinuitet naseljenosti užeg i šireg područja općine Donji Vakuf može se konstatirati na temelju čitavog niza ostataka iz srednjovjekovnog i osmanskog perioda.²

Specifičnost dijelova središnje Bosne vezana je za činjenicu da su spomenuti prostori poznati po znatnom broju kasnoantičkih – ranokršćanskih zidanih grobnica na svod.³ Među posljednje samo konstatirane objekte spada i jedan lokalitet na području općine Vitez⁴ te veći broj istraženih grobnica na svod u Grovnicama kod Malog Mošunja, također na području općine Vitez.⁵ Pored ovog, kasnoantičke zidane grobnice na svod su prisutne na području gotovo cijele današnje Bosne i Hercegovine. Lokaliteti Bukovače kod Bosanskog Petrovca,⁶ Bukovice kod Travnika,⁷

Lištani kod Livna,⁸ Gornje Turbe,⁹ Mali Mošunj kod Viteza,¹⁰ Čipuljić kod Bugojna,¹¹ Dubočani kod Konjica,¹² Đelilovac kod Travnika,¹³ Komljenovići kod Foče,¹⁴ Mujdžići kod Šipova,¹⁵ Zagraj – Osatica kod Srebrenice,¹⁶ Otinovci kod Kupresa,¹⁷ Postoljani kod Nevesinja,¹⁸ Varošluk kod Turbeta,¹⁹ Vinac kod Jajca,²⁰ Višnjica kod Kiseljaka,²¹ Razići kod Konjica²² i mnogi drugi lokaliteti potvrđuju navedenu činjenicu.

Tako i prema svjedočenjima mještana općine Donji Vakuf, na velikom broju mjesta objekti ove vrste su tokom različitih građevinskih ili poljoprivrednih radova pronalazeni i nažalost uništavani na licu mjesta.

Tok sondažnih arheoloških istraživanja u 2005. godini

Prva faza arheoloških istraživanja odvijala se tokom mjeseca jula – avgusta 2005. godine.²³

⁸ Atanacković-Salčić 1988, 236.

⁹ Paškvalin 2012, 480.

¹⁰ Paškvalin 1959, 156.

¹¹ Paškvalin 2003, 129-192.

¹² Paškvalin 1959, 158.

¹³ Marković 1938, 65-68.

¹⁴ Miletić 1980, 43-50.

¹⁵ Sergejevski 1938, 53-54.

¹⁶ Paškvalin 1983, 109-125.

¹⁷ Basler 1971, 109.

¹⁸ Sergejevski 1948, 56.

¹⁹ Mandić 1924, 477-496.

²⁰ Paškvalin 1959, 156.

²¹ Paškvalin 1983, 109-125.

²² Paškvalin 1959, 158.

²³ Cjelokupan projekat je započet na inicijativu udruženja "Društvo za zaštitu kulturno-historijske baštine Donji Vakuf" u sastavu gospoda S. Kršlak, dr. S. Alibegović, A. Rah-

¹ Basler 1960, 59-72.

² Čepalo 2001, s ostalom literaturom i Hadžić 2005, s ostalom literaturom.

³ Paškvalin 1959, 156-158.

⁴ Tokom zaštitnih arheoloških istraživanja na trasi gasovoda kroz središnju Bosnu u 2012. godini, stručna arheološka ekipa je imala priliku vidjeti grobnicu na svod s oštećenim stropom na području općine Vitez, koja je otkrivena tokom rada bagera na poravnanju navedenog terena. Pokrenuta je administrativna procedura za organiziranje zaštitnih arheoloških istraživanja na samom lokalitetu.

⁵ Vasilj 2010, 135-149.

⁶ Paškvalin 1959, 157.

⁷ Marijanović / Miletić 1988, 196.

U toku ovih arheoloških radova otvorene su tri sonde u mjeri koliko su uvjeti terena to dozvoljavali.²⁴ Tom prilikom u cijelosti je istražena kasnoantička grobnica na svod. Oko samog objekta, na sjevernoj i istočnoj strani, pronađen je znatan broj fragmentiranih kostiju i jedna zdobljena lobanja. Grobnica je karakteristična po bačvastom svodu, s dvije kline (klupe) sa strane i četvrtaste zidane komore. U centralnom dijelu grobnice je uski kanal, predviđen za unošenje pokojnika, širine 43 cm (Tab. 3, 1-3, te Prilog 1). Na južnoj strani se nalazio i lučni otvor koji je s vanjske strane bio zazidan tankim zidom do razine luka, koji je ostao nezazidan (Tab. 2, 3 i Tab. 1, 2.). Lijeva klina je bila osjetno šira (107 cm) od desne (61 cm), koja je bila predviđena za samo jedan skelet. Svod u grobnici je bio solidno napravljen i ožbukano, kao i cijela unutrašnjost. Jedno od rijetkih oštećenja odnosilo se na sjeverni dio svoda, gdje je uočeno da je žbuka popustila i primijetan je trag vode koja je ulazila u komoru. Drugo, ujedno i najveće oštećenje predstavljao je otvor na južnoj strani svoda, koji je nastao nasilnim putem (Tab. 1, 1-4, Tab. 2, 2.). Ukupni gabariti grobnice su iznosili 210 cm širina, 192 cm dužina (Prilog 1). S obzirom na to da se do danas na temelju pisanih ili slikanih tragova u Bosni i Hercegovini ne može sa sigurnošću potvrditi religijska pripadnost, komparacijom s istim ili sličnim objektima u bližoj ili daljoj okolini, kao i sama činjenica da su najčešće pronalazeni u sklopu crkvenih kompleksa, moguće je ustvrditi da je riječ o objektu kršćanskog horizonta.²⁵ Sondama br. 2 (Prilog 2) i 3 (Prilog 3), koje su otvorene tokom arheološke kampanje u 2005. godini, utvrđeno je postojanje fragmentiranih ostataka

manović. Tako je inicirana i vrlo uspješna suradnja između Udruženja i Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, koja je i dala rezultate. Na žalost, limitirana novčana sredstva, kao i neriješeni imovinski odnosi, građevinski radovi koji su bili u toku i loše vrijeme uvjetovali su i stanovita ograničenja u rezultatima istraživanja, kao i samoj metodologiji i dinamici izvođenja arheoloških radova. Prvu fazu arheoloških istraživanja finansiralo je Kantonalno ministarstvo prosvjete, znanosti, kulture i športa Srednjobosanskog kantona. Drugu fazu arheoloških istraživanja je finansiralo Federalno ministarstvo kulture i športa.

²⁴ Istražni radovi (samo grobnica i crkva) su se odvijali na katastarskoj čestici 529, vlasništvo Dževada Mlinarevića, koji je dao maksimalnu potporu i ukazao gostoprimstvo svim učesnicima u projektu.

²⁵ Gotovo identičan slučaj zabilježen je u Čitluku. Bojanovski 1964, 103-121.

ljudskih skeleta, kao i ostataka krečnog maltera i sedre, što ukazuje na mogućnost da se čitav kompleks širio i dalje prema sjeveru i istoku (Prilog 4). S obzirom na to da je cijeli lokalitet izuzetno plitko ispod površine zemlje (30-tak cm), najvjerojatnije je riječ o recentnijoj devastaciji koja je nastala usljed izvođenja građevinskih i poljoprivrednih radova (Tab. 1, 1, te Prilog 2, 3, 4 i 5).

Sonda br. 1

U toku samog istraživanja otvorene su tri sonde različitih dimenzija i s različitim namjerama. Sonda br. 1 je bila primarni cilj arheoloških radova i odnosila se na samu grobnicu. Objekat se nalazio plitko ispod površine zemlje na 30-40 cm. Pored grobnice na južnoj i istočnoj strani su konstatirani zidovi. Širina južnog zida je iznosila oko 70 cm. Zid na istočnoj strani je također iznosio 70 cm širine, a na nekim mjestima prema sjevernoj strani i do 85 cm. Na tri mjesta su nađeni i ostaci ljudskih skeleta. Na sjevernoj strani sonde br. 1. na dva mjesta nađene su fragmentirane kosti, kao i u neposrednoj blizini istočnog zida ostaci zdobljene lobanje. U samoj grobnici je nađeno mnogo recentnog materijala koji je dospio preko nasilnog oštećenja na plafonu grobnice. Pored ovoga, u grobnici su pronađeni i ostaci ljudskih skeleta. Zidovi grobnice su izvedeni od muljike, dok je svod rađen tesanom sedrom. S vanjske strane svod je ojačan i tanjim slojem maltera (Prilog 1, Tab. 1).

Sonda br. 2

Sonda br. 2 koja se nalazila na istočnoj strani dvorišta, sjeveroistočno od sonde br. 1, sastojala se od jednog uzdužnog kanala i dva poprečna šira otkopa. U spomenutoj sondi u južnom poprečnom otkopu pronađeni su ostaci dječijih skeleta na dva mjesta, kao i nekoliko ljudskih kostiju na početku sonde u južnom dijelu. Svi pronađeni fragmenti skeleta otkopani su u dubini od 40-tak cm. Ispod prvog i drugog mjesta gdje su pronađene kosti ukazao se sloj sedre i maltera (Prilog 1).

Sonda br. 3

Sonda br. 3 nalazila se na sjevernom dijelu dvorišta, u odnosu na sondu br. 1 također sjeverno, a u odnosu na sondu br. 2 sjeverozapadno. Sonda br. 3 je bila u obliku križa (Prilog 1). U sjeveroistočnom kraku pronađeni su ostaci nekoliko ljudskih kostiju, dok je u sjeverozapadnom kraku pronađen uski sloj maltera i sedre. Ostaci maltera i sedre, kao i kostiju pronađeni su na dubini od 35-40 cm.

Stratigrafski presjek u sondi br. 3 ukazuje na to da je prvi sloj humusna zemlja u dubini od 25-40 cm, nakon čega se pojavljuje zdravica i na nekim mjestima sedra, kamen, upad crne zemlje, bez značajnijeg poremećaja.

Stratigrafska situacija u sondi br. 2 također u najvećoj mjeri ujednačena je s dva osnovna sloja: humus i zdravica, dok se u jednom dijelu mogu nazrijeti i ostaci sedre te nanos crne rastresite zemlje pomiješane sa sedrom i ugljem.

Stratigrafski presjek stranica (zidova) grobnice s vanjske strane pokazuje da nakon humusnog dijela dolazi do prelaza s dubokim slojem zdravice s kamenjem-oblucima. Radi sigurnosti unutrašnjosti grobnice, nije se išlo u detaljnu analizu, niti se više približavalo zidovima grobnice.

Opis toka zaštitnih arheoloških istraživanja u 2006. godini

Zaštitna arheološka istraživanja u fazi II na lokalitetu Studena Česma u Donjem Vakufu su bila usmjerena na otkrivanje preostalih površina i ispitivanje prostora neposredno oko konstatirane kasnoantičke grobnice na svod. Riječ je o površinama koje su u prvoj fazi bile nedostupne zbog izvođenja građevinskih radova, prekrivenosti prostora građevinskim materijalom ili privremenim objektima. Cijeli prostor je podijeljen na arheološku mrežu u kvadrate 5 x 5 metara, s tačno određenim orijentiranjem sjever-jug. Prilikom postavljanja mreže nije se nadovezivalo na postojeću mrežu iz prve faze. Temeljna mreža je uspostavljena u bašti Dževada Mlinarevića, gdje su vršena arheološka istraživanja i tokom prve faze. U toku samih iskopavanja otvoreno je sedam sondi. Otkriveno stanje uvjetovalo je dalji tok istraživanja, širenja sondi ili pak njihovog zatvaranja.²⁶

Sonda br. 1

U jugoistočnom uglu bašte Dževada Mlinarevića otvorena je sonda 1 (Tab. 1, 1). Radi se o sondi koja se prostire neposredno uz konstatirane i istražene zidove koji su otkriveni tokom arheološke kampanje 2005. godine. Prilikom otvaranja

na dubini od 30-40 cm, otkrivena je zidna konstrukcija u vidu suhozida (Prilog 2, 3, Tab. 4, 3, Tab. 6, 3 i 5). Forma zida upućuje na oblik uglatog slova "U" dimenzija 140 cm širine i 110 cm dužine. Debljina zidova potvrđuje mogućnost komparacijskog odnosa s objektom, tj. zidom koji je otkriven tokom 2005. godine i iznosi 50 cm. Usporedbom sa sondom br. 7, nekropolom, može se izvući zaključak da je najvjerovatnije riječ o ograđenom grobu, kakvi su nalaženi u neposrednoj blizini. Ostaci ljudskih kostiju potvrđuju ovu pretpostavku. U sjeveroistočnom zidu pronađen je fragment keramike s jednostavnim obodom posude (Tab. 11, 4).

Dimenzije sonde br. 1 su iznosile 2,70 cm x 4,80 cm (zapadna strana) x 3,70 cm (istočna strana). U ovoj sondi izvan pretpostavljenog ograđenog groba konstatirani su ostaci kamena sedre cijelom širinom sonde do pred ostatke ograđenog groba (Tab. 6, 1).

Sonda br. 2

Tokom druge sezone arheoloških istraživanja na lokalitetu Studena Česma, pored sonde br. 7, najznačajniji dio se odnosio na sondu br. 2. Spomenuta sonda predstavljala je nastavak istraživanja najznačajnijeg nalaza iz 2005. godine, kada je pronađena i istražena kasnoantička grobnica na svod. S obzirom na to da je neposredna okolina grobnice bila nepristupačna zbog građevinskih radova i materijala, jedan od glavnih zadataka u ovoj fazi je bio konačno utvrđivanje situacije i praćenje zidnih struktura na samom lokalitetu. Zbog vremenske ograničenosti, prvobitno je otvorena sonda u obliku znaka "X" kako bi se bez većih odstupanja mogla utvrditi linija prostiranja eventualnog građevinskog objekta (Tab. 15, 3). Tom prilikom je otkriven masivni zid na istočnoj strani objekta, koji se prostirao u smjeru sjever-jug (Tab. 7, 1-4). Sjeverno od istražene zidane grobnice pronađena je veća površina pokrivena oblucima, kamenjem, malterom i sedrom (Tab. 4, 2 i 4 i Tab. 5, 3). Na krajnjoj sjeverozapadnoj strani pronađen je ostatak ugla, koji je išao prema istoku (Tab. 7, 3, riječ je o uglu s masivnom kamenom konstrukcijom). Potvrda ovoj činjenici je i konstatirana kamena ivica podnice, gdje je najvjerovatnije ona završavala, a počinjao sjeverni zid. Ovim nalazom bi se mogao pretpostaviti veći dio gabarita objekta. S obzirom na to da je u sondi br. 1 pronađen dio podnice sa sedrom i

²⁶ Druga faza istraživanja je organizirana od 12. 8. do 30. 8. 2006. godine. Ekipu su sačinjavala 4 radnika, općinski geometar, arhitektonski crtač i tri arheologa (Tatjana Mijatović, mr. sci. Lidija Fekeža, Andrijana Pravidur i Adnan Busuladžić).

krečnim malterom i da je cijeli prostor naslonjen na recentne pomoćne objekte susjednog domaćinstva, moguće je pretpostaviti da se cijeli građevinski kompleks širio dalje prema istoku. Zapadno od grobnice otkriven je jedan slabije očuvani zid, koji bi se mogao definirati kao druga grobna komora koja je vremenom u potpunosti devastirana (Tab. 5, 1, 2 i 4). U okviru ovog dijela prostora pronađena je znatna količina gareži i krečnog maltera, što navodi na zaključak o nasilnom rušenju i paljenju cjelokupnog kompleksa.²⁷ Na zapadnom masivnom zidu u dijelu koji više gravitira prema sjeveru pronađen je najvjerojatnije ulaz u objekat. Svi otkriveni zidovi pokazuju ujednačenost u debljini koja iznosi između 50 i 60 cm, što je karakteristična debljina za period u koji je cijeli lokalitet datiran.

Sonda br. 3

Sonda br. 3 predstavlja nastavak zida iz sonde br. 2. Riječ je o nastavku zidne kamene konstrukcije. Debljina pronađenog zida iznosi 50-tak cm. Prema ovom zidu u bašti Derviše Kopic može se konstatirati da istraženi gabariti sonde br. 2 (Prilog 2, 3), tj. objekta otkopanog prilikom arheoloških istraživanja nisu konačni, nego su se prostirali i dalje. Kao i u slučaju svih drugih son-di, riječ je o površini koja se intenzivno koristi u poljoprivredne svrhe, pa su ostaci kasnoantičkog objekta devastirani (Tab. 6, 4). Prema svjedočenju same vlasnice, prilikom obrade zemlje redovno pronalaze ostatke ljudskih skeleta. U zapadnom susjednom dvorištu prilikom izlivanja temelja za štalu pronađeni su gotovo čitavi skeleti i zlatni prsten, koji je na žalost, prodan.²⁸

Sonda br. 4

Dimenzije sonde br. 4 iznosile su 5,80 m x 2,30 m. Dubina je iznosila 40 cm (Prilog 2, 5). U zapadnoj polovini otkiveni su ostaci zidova od kamena i sedre. Ovom prilikom sonda je otvorena na padini (Tab. 15, 2 i 4). Neravan teren bez gusto posađenih voćaka ukazuje na recentnu intenzivnu poljoprivrednu eksploataciju cijelog prostora usljed čega je došlo i do devastacije kamene konstrukcije koja se na čitavom lokalitetu nalazi na maksimalno 40 cm ispod površine. Prema

²⁷ Vidi crtež profila s ucrtanim slojevima sonde br. 2.

²⁸ Radi se o svjedočenju samog aktera i vlasnika parcele, koji se na žalost nije mogao sjetiti detalja jer se događaj zblio prije gotovo 45 godina.

usmenoj potvrdi vlasnika susjedne katastarske čestice, masivni zid i ljudske kosti su pronalažene prilikom poljoprivrednih radova i u navedenoj bašti. Na temelju rečenog, može se pretpostaviti da je riječ o nizu objekata ili o većem objektu koji se prostirao u ove dvije bašte, od čega je ostao samo maleni fragment kamenog zida sa sedrom. Analizom sličnih objekata, osobito kasnoantičkih grobnica, koje su građene gotovo po pravilu u padinskim dijelovima,²⁹ može se ustvrditi da je najvjerojatnije riječ o ostacima devastirane zidane grobnice na svod. Na ovu činjenicu usmjeravaju i pronađeni fragmentirani ostaci ljudskih skeleta.

Sonda br. 5

U son-di br. 5 (Prilog 2, 3), koja se prostirala južno od sonde br. 2, pronađeni su ostaci kamena koji bi se mogao definirati kao građevinski kamen ili ostatak zida. Sonda je oblika nepravilnog slova "T". Mala količina kamena, nedostatak bilo kakvih indicirajućih elemenata, kao i gustina zasađenog voća koje je korijenjem pomjerilo ili uništilo ostatke, ne dozvoljavaju bilo kakvu determinaciju čitave sonde. Na temelju svega rečenog, zaključeno je da se spomenuta sonda nakon ucrtaavanja odmah zakopa.

Sonda br. 6

Sonda br. 6 (Prilog 2) je otvorena jugoistočno od sonde br. 2 uz samu ogradu prema susjednom dvorištu. Vlasnik susjedne parcele koja je bila od posebnog interesa nije bio voljan dozvoliti istraživanje. Kako postoje ozbiljne indicije da se upravo na tom mjestu mogu očekivati druge kasnoantičke zidane grobnice na svod, odlučeno je da se na tom prostoru kopa kako bi se, uz ogradu, pokušale barem potvrditi pretpostavke stručnjaka. Osim nešto kamena i ostataka kostiju, ništa drugo nije konstatirano pa je i ta sonda zatrpana.

Sonda br. 7

Sonda br. 7 (Prilog 2, 4, 6) se pružala okomito u odnosu na sondu br. 1. Na dubini od 30-35 cm su se pojavili skeleti (Tab. 8 i 9). Tokom istraživanja navedene sonde otkrivena su 4 gotovo u cijelosti očuvana skeleta, dva nešto fragmentiranija i dva koja predstavljaju samo ostatke skeleta. Kod jednog u jugozapadnom uglu konstatirana je glava, dok se kod drugog u sjeveroistočnom uglu mo-

²⁹ Paškvalin 1959, 157, s napomenom 40.

gla vidjeti samo bedrena kost i ostaci potkoljenice. Svi istraženi skeleti ukazuju na položaj sahranjivanja u pravcu zapad (glava) – istok (noge). Takav način ukopa usmjerava na zaključak da se radi o kršćanskom ritualu ukopa. Četiri od osam skeleta predstavljaju ostatke odraslih osoba. Tri su skeleta najvjerojatnije dječija (Tab. 8, 2, Tab. 9, 3). Skeleti su relativno dobro očuvani uz manje dislociranje pojedinih kostiju. Ovakva situacija nimalo ne iznenađuje, ako se ima u vidu činjenica da se nekropola nalazila u gusto zasađenom voćnjaku i da su bili plitko ukopani. Ovo je i bio uzrok dislokacije samih skeleta. Skeleti su položeni na leđa u ispruženom stavu. Kod skeleta br. 1 i br. 4 desna ruka je položena uz tijelo, a lijeva savijena na području abdomena (Tab. 8, 1 i 4). Okolo skeleta je otkrivena znatna količina kamena. Mnogi od njih su bili pravilno raspoređeni oko tijela, što upućuje na zaključak da se radi o grobnoj arhitekturi, tj. načinu odjeljivanja grobnih cjelina. Otkopavanjem groba br. 5 to se i definitivno može potvrditi. Grob br. 5 je bio i najočuvaniji. Ruke na ovom skeletu su bile savijene u području abdomena (Tab. 9, 1).

Nalazi

Na skeletu br. 1 pronađena je jedna skromna ogrlica od staklene paste i keramike. Ogrlica je bila oko vrata, povezana nekim organskim materijalom koji se nije očuvao (Tab. 12, 4).

Na skeletu br. 7, pronađene su naušnice neposredno uz glavu i ispod nje. Riječ je o naušnici koja ima ukrasni detalj “jagodičastog voća”. Pored ove, pronađena je i jednostavna naušnica oblika karičice (Tab. 10, 1-3 i Tab. 14, 3).

Na skeletu br. 5 pronađen je jedan brončani prsten na ruci. Zbog dislociranosti falangi unutar i ispod područja karlice ne može se ustvrditi na kojem je prstu i ruci prsten bio (Tab. 10, 4 i Tab. 13, 5). Pored lobanje na skeletu br. 5 su pronađene i dvije naušnice u obliku jednostavnih brončanih karičica (Tab. 13, 4).

Vrlo interesantan nalaz pronađen je na grobu br. 4. Riječ je o fragmentiranoj potkovi koja je pronađena blizu nožnih prstiju (Tab. 11, 2).

Na temelju analize pronađenog materijala može se zaključiti da se radi o predmetima koji su lično pripadali pokojnicima i koji su zakopani

zajedno s njima (prsten na ruci, naušnice pored glave, ogrlica oko vrata).

Pored spomenutih nalaza, pronađena je izvjesna količina kasnoantičkog stakla i keramike. Staklo je konstatirano oko groba br. 2 i 8, a keramika oko groba br. 4 (Tab. 11, 1-3, Tab. 12, 1-3, Tab. 13, 1-3, Tab. 14, 1, 2, i 4).

Zaključak

Iz svega navedenog može se zaključiti da je najvjerojatnije riječ o sakralnom objektu iz perioda IV–VI stoljeća. Uz objekat takve vrste postojalo je i veće groblje, što se prema spomenutim nalazima, ali i svjedočanstvima ljudi iz naselja može potvrditi. Naime, na velikoj površini koja je gravitirala čitavom arheološkom lokalitetu, gotovo svakodnevno se pronalazi veliki broj ljudskih kostiju, skeleta i lobanja (Prilog 1). U jednom slučaju pronađen je i zlatni prsten. Ubiciranje lokacija na kojima su pronađeni ostaci skeleta ukazuje na to da je čitavo područje naselja Studena Česma, tj. brežuljak, u kasnoantičko i ranosrednjovjekovno doba bio prostor rezerviran za groblje i sakralni kompleks.

Vrlo bliske analogije kasnoantičke bazilike pronađene su na lokalitetu Oborci sa zidanim grobnicama na bačvasti svod i crkvom.³⁰ Slična konfiguracija brežuljakastog terena s padinom, kao i blizina ova dva lokaliteta ukazuju na prirodu i namjenu cjelokupnog kompleksa u naselju Studena Česma.

Pronađeni pokretni materijal: naušnice, perlice i prsten, ukazuje i na vrlo prisutan ranosrednjovjekovni ukop, na mjestu koje nije gubilo funkciju kršćanskog sakralnog mjesta i groblja ni u toku ranog srednjeg vijeka.

Posebno se mora naglasiti značaj otkrivanja i naučne obrade zidane bačvaste grobnice. Ovakav tip objekta nije nepoznat na prostorima centralne Bosne. Istraženost objekta dobija na značaju i činjenicom da je najveći broj do sada otkrivenih grobnica ovog tipa zbog niza razloga ostao na žalost neistražen.³¹

³⁰ Basler 1960, 59-72.

³¹ Paškvalin 1959, 156-158.

Summary

Late Antique burial vault (tomb), church and necropolis at the site of Studena Česma in Donji Vakuf

This paper deals with the Late Antique site Studena Česma in Donji Vakuf. Based on field reconnaissance and in a literature, the area of Donji Vakuf municipality is defined as a potentially rich area in respect to archeological remains from different epochs. Until recent research in Donji Vakuf, only the early Christian basilica in Oborci was excavated. Continuity of settlement of narrow and wider area of Donji Vakuf municipality can be determined by a whole series of remains from the Medieval and Ottoman period.

The finds of the research done in 2005 and 2006 at this site, include a late antique burial vault, remains of a church and early medieval necropolis. As far as the grave vault and a building in its immediate vicinity are concerned, it can be concluded that it's a religious object from the period between 4th and 6th century. Alongside the object of that kind, there was also a larger cemetery, which according to the mentioned finds, and also according to people's testaments, can be confirmed. Namely, almost every day, in the large area gravitating towards the archeological site, a huge number of human bones, skeletons and skulls are being found. On one occasion, a golden ring was found. Ubication of the exact places where skeleton remains are being found indicates that the entire area of the present settlement Studena Česma, i.e. the hill, during the Late Antique and the Early Medieval period was an area reserved for cemetery and religious complex.

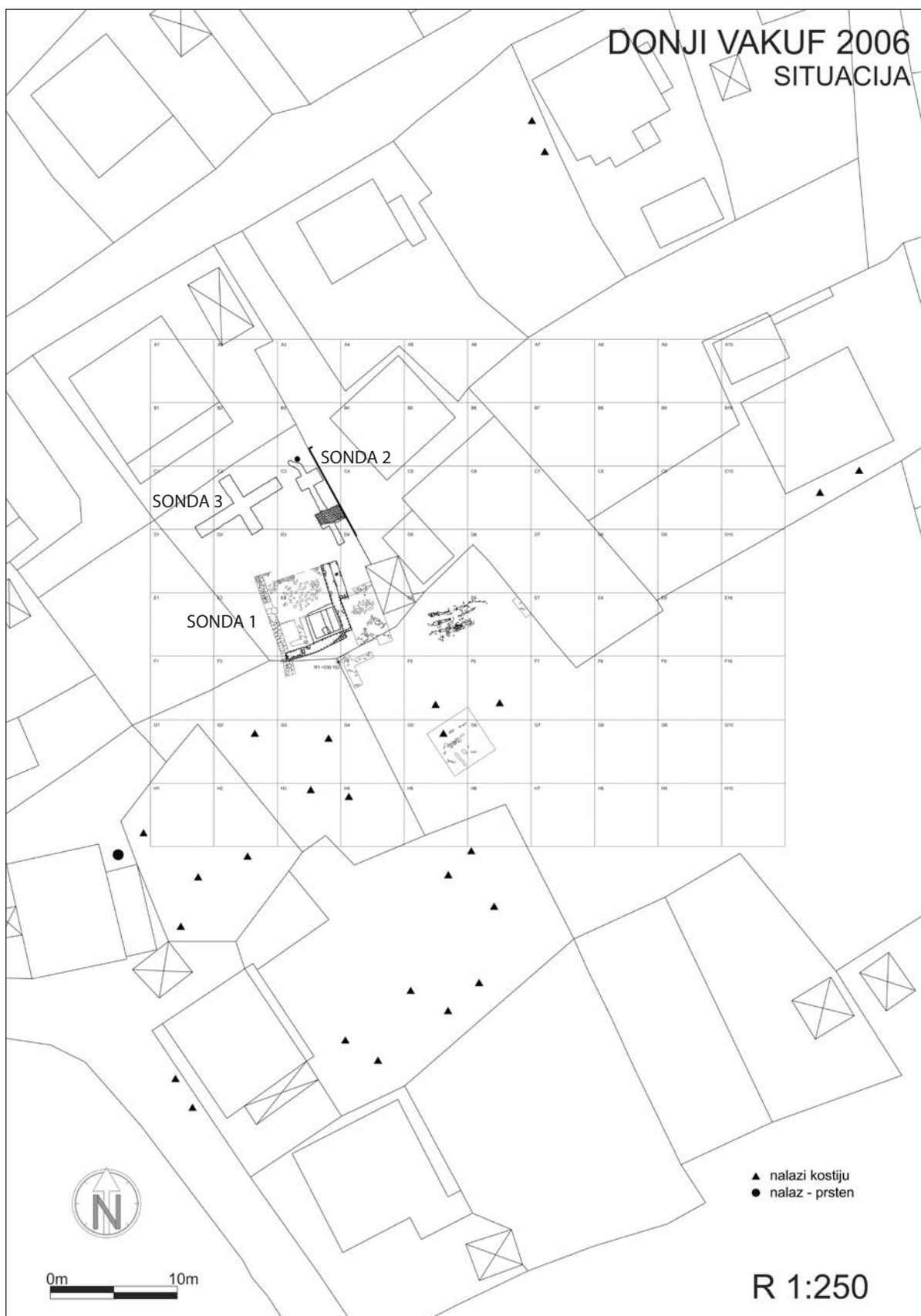
Very similar analogies to late antique basilica were found in walled grave vaults with barrel roof and a church at the site of Oborci. The similar field configuration of sloped hill, as well as proximity of these two sites, indicate the nature and purpose of the entire complex in the settlement of Studena Česma.

Archaeological material found (earrings, pearls and a ring) indicate a presence of early medieval burials at a place which did not lose its function of the Christian religious place and cemetery, even during the Early Medieval period.

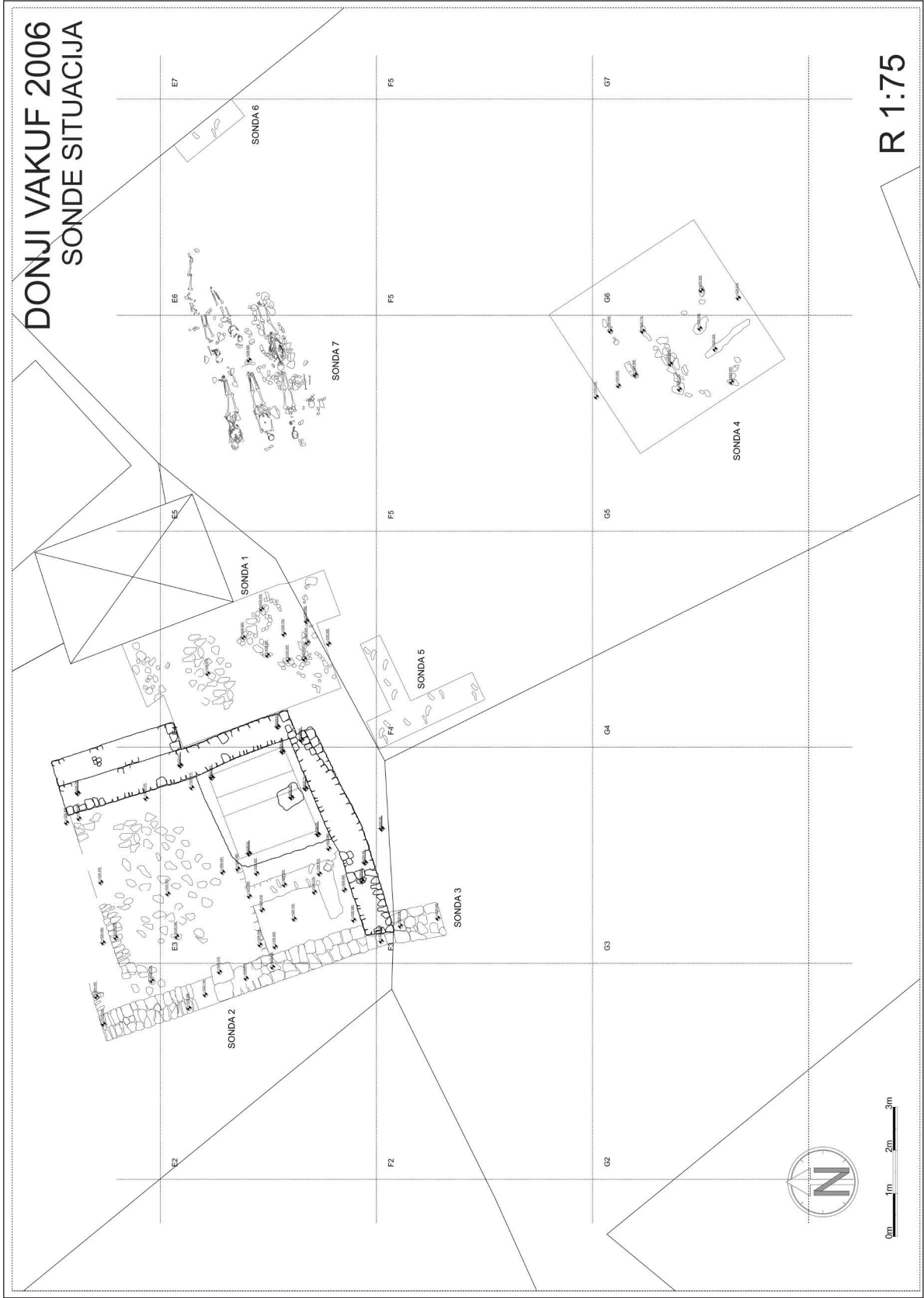
The significance of the discovery and scientific processing of the walled grave vault with a barrel roof should be especially stressed. This type of the object is not unknown in the area of Central Bosnia. The excavation of the grave vault becomes even more important with the fact that until now, the highest number of discovered tombs of this type, due to a series of reasons, has remained scientifically unexplored.

Literatura

- Atanacković-Salčić, V. 1988. Crkva svete Ruže, Lištani, Livno, Arheološki leksikon, tom III, Sarajevo 1988, 236.
- Busuladžić, A. 2006. Arheološka istraživanja – lokalitet Studena Česma, Divan br. 47, Travnik 2006, 15-18.
- Basler, Đ. 1960. Bazilika u Oborcima. Naše starine VII, Sarajevo 1960, 59-72;
- Basler, Đ. 1971. Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1971.
- Bojanovski, I. 1964. Kasnoantičke grobnice na svod u Čitluku i njihova prethodna konzervacija, Naše starine IX, Sarajevo 1964, 103-121.
- Čepalo, H. 2001. Kulturno historijski spomenici općine Donji Vakuf, Donji Vakuf 2001.
- Hadžić M. 2005. Donji Vakuf – Prusac i njihovo dovište – Ajvatovica, Sarajevo 2005.
- Marijanović, I. / Miletić, N. 1988. Bukovica Travnik, Arheološki leksikon BiH, tom II, Sarajevo 1988, 196.
- Mandić, M. 1924. Turbe kod Travnika, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1924, 477-496.
- Miletić, N. 1980. Resultate der neueren archäologischen Untersuchungen des frühen Mittelalters in Bosnien und Herzegovina, Balkanoslavica 9, 1980, 43-50.
- Marković, T. 1938. Rimska grobnica pod Dželimovcem kod Travnika, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1938, 65-68.
- Paškvalin, V. 1959. Dva nalaza kasnoantičkih grobova na svod i kratak osvrt na dosadašnje nalaze tih grobnih kamera na teritoriji Bosne i Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, sv. XIV, Sarajevo 1959, 149-162.
- Paškvalin, V. 1983. Kasnoantički objekti iz Osatice, Karahodža i Višnjice. Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, Sarajevo 1983, 109-125.
- Paškvalin, V. 2003. Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone, Sarajevo 2003.
- Paškvalin, V. 2012. Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Djela knjiga LXXXIII, Centar za balkanološka istraživanja, knjiga 9, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2012.
- Sergejevski, D. 1938. Kasnoantički spomenici iz okoline Jajca, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1938, 49-63.
- Sergejevski, D. 1948. Rimska cesta na Nevesinjskom polju, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1948, 46-48.
- Vasilj, S. 2010. Kasnoantička nekropola na lokalitetu Grobnice u Malom Mošunju – općina Vitez, Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja, knj. 39, Sarajevo 2010, 135-149. Izvorni znanstveni rad (Original scientific paper)

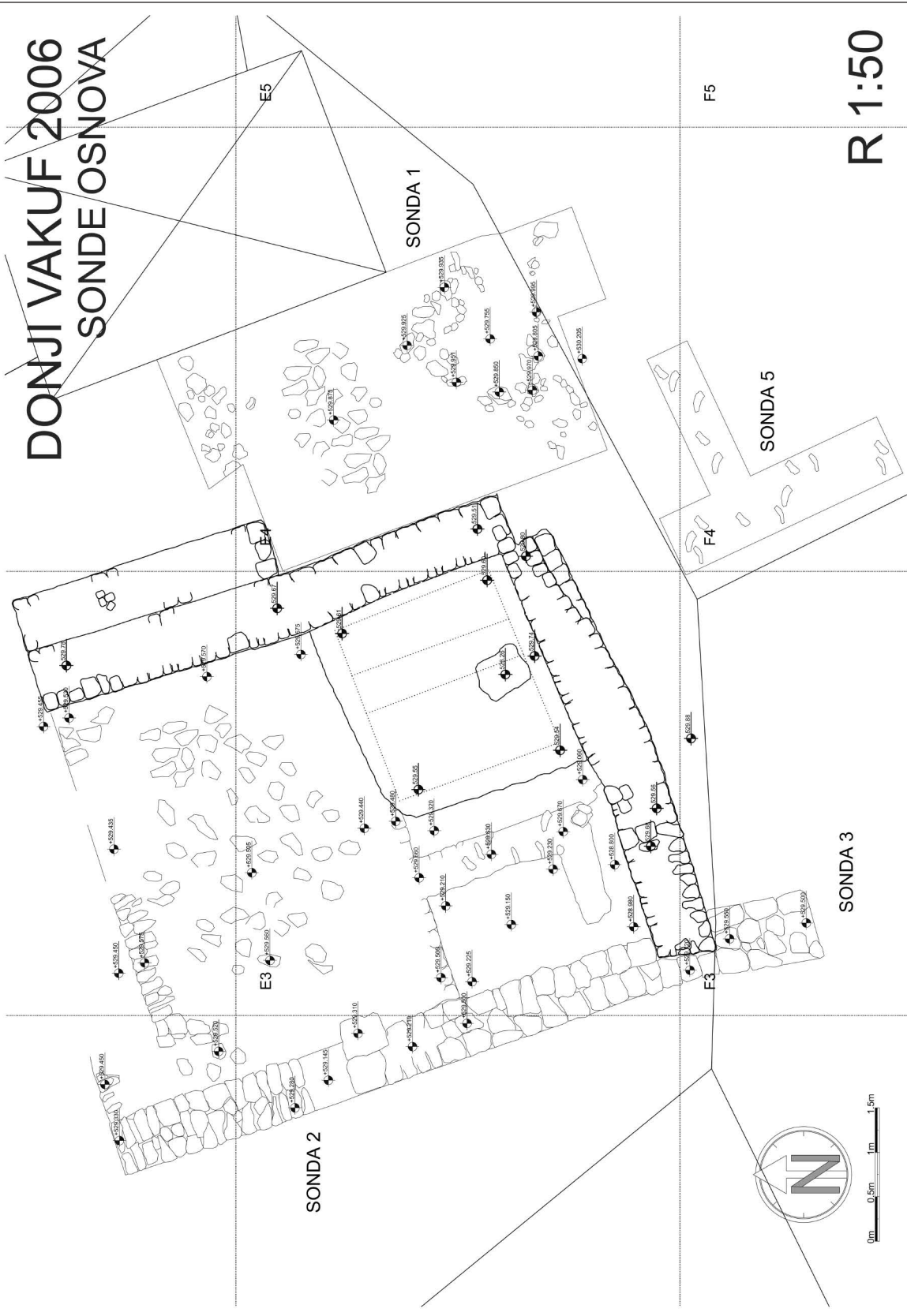

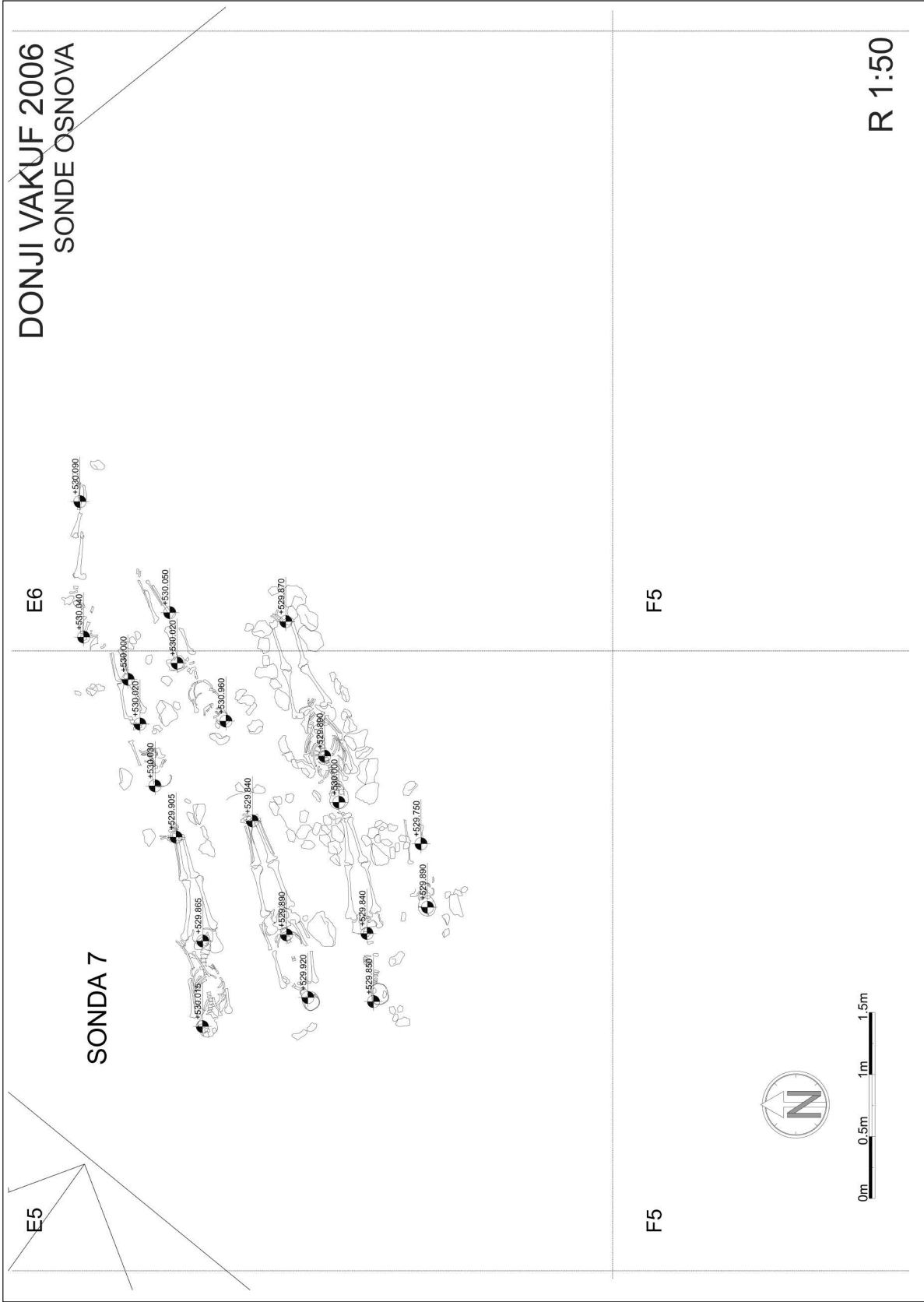
Prilog 1

Prilog 2

DONJI VAKUF 2006 SONDE OSNOVA

DONJI VAKUF 2006
SONDE OSNOVA

SONDA 4

G5

G6

+530.030

+529.500

+529.800

+529.770

+529.650

+529.770

+529.600

+529.600

+529.650

+529.510

0m 0.5m 1m 1.5m

R 1:50

The plan shows the layout of eight graves (Grob 1-8) with skeletal remains and numbered points. A north arrow is located in the bottom right corner. The site is divided into several areas, each labeled with a 'Grob' number. The plan includes numerous numbered points, likely representing specific features or measurements. The plan is oriented with North at the top.

Grob 1 (bottom left): Shows a complete skeleton with points 1-10. Points 1-5 are on the left side, and points 6-10 are on the right side.

Grob 2 (top left): Shows a complete skeleton with points 1-10. Points 1-5 are on the left side, and points 6-10 are on the right side.

Grob 3 (middle left): Shows a complete skeleton with points 1-10. Points 1-5 are on the left side, and points 6-10 are on the right side.

Grob 4 (bottom center): Shows a complete skeleton with points 1-10. Points 1-5 are on the left side, and points 6-10 are on the right side.

Grob 5 (top center): Shows a complete skeleton with points 1-10. Points 1-5 are on the left side, and points 6-10 are on the right side.

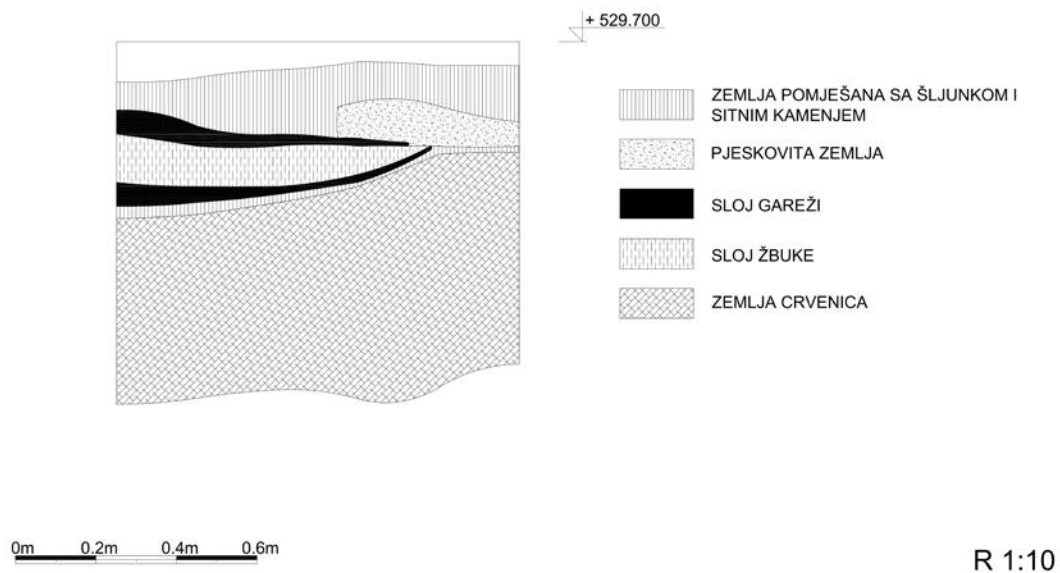
Grob 6 (bottom right): Shows a complete skeleton with points 1-10. Points 1-5 are on the left side, and points 6-10 are on the right side.

Grob 7 (middle right): Shows a complete skeleton with points 1-10. Points 1-5 are on the left side, and points 6-10 are on the right side.

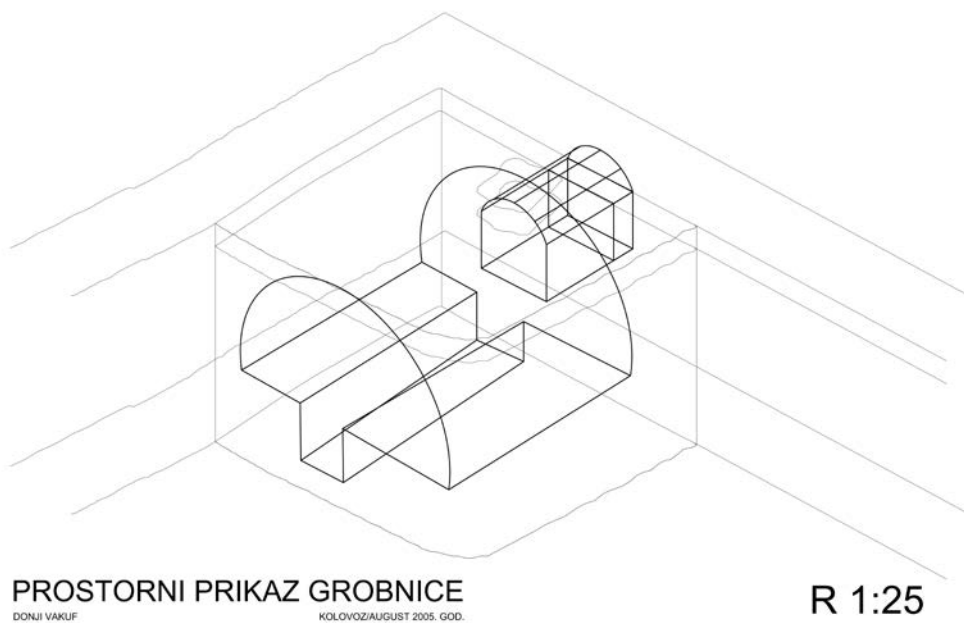
Grob 8 (top right): Shows a complete skeleton with points 1-10. Points 1-5 are on the left side, and points 6-10 are on the right side.

R 1:12.5

DONJI VAKUF 2006
SONDA 2 - SJEVERNI PROFIL

Prilog 7

Prilog 8

1

2

3

4

Tab. 1. 1, 3, 4. Krov i gornji otvor u grobnicu; 2. Zazidani ulaz u grobnicu

1

2

3

Tab. 2. 1-3. *Unutrašnjost grobnice sa zazidanim ulazom*

1

2

3

Tab. 3. Unutrašnjost grobnice sa "klinama"

1

3

2

4

Tab. 4. Početak radova u sondi 1 i sondi 2

1

2

3

4

Tab. 5. Arhitektonski ostaci objekta

1

2

3

4

5

Tab. 6. 1-4. Ostaci podnice i zida 5. Ostaci groba

1

2

3

4

Tab. 7. Temelji i zidovi objekta

1

2

3

4

Tab. 8. *Skeleti*

1

2

3

4

Tab. 9. *Skeleti*

1

2

3

4

Tab. 10. *Skeleti i prilozi*

Tab. 11. *Nalazi i prilozi*

1

2

3

4

Tab. 12. *Nalazi i prilozi*

1

4

2

3

5

Tab. 13. *Nalazi i prilozi*

1

2

3

4

Tab. 14. *Nalazi i prilozi*

1

2

4

Tab. 15. Lokaliteta prije i nakon izvršenog iskopavanja

Ranosrednjovjekovni reljef iz Maloga Čajna kod Visokog s dodanim natpisom *velikog kaznaca Nespina*

Ante Milošević
Split

Godišnjak/Jahrbuch 2012,41:187-200
DOI:10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-40.10

U Glasniku donedavno uglednoga, a danas zapostavljenog Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, 1947. godine objavljena je kratka notica o okolnostima nalaza zanimljivoga reljefa koji je godinu dana prije bio slučajno iskopan na području Gračanice, na pravoslavnom groblju sela Malo Čajno koje je udaljeno oko 7 km sjeveroistočno od Visokog.¹ Tadašnjim pregledom nalazišta utvrđeno je da je reljef nekada bio dio opreme i ures interijera manje zgrade koja je u znatnoj mjeri razorena 1946. godine izgradnjom nove grobišne kapele, a i sama je bila slabo sačuvana jer je bila sazidana od kamenih oblutaka s malo vapna. Pretpostavlja se da je riječ o srednjovjekovnoj grobnoj građevini. Uporište za takvo mišljenje proizišlo je iz činjenice da je u njenom neposrednom okolišu bilo još nekoliko neukrašenih nadgrobničkih ploča, a također i iz sadržaja ćirilčkoga natpisa koji je, po svemu sudeći, na reljefu urezan naknadno. Spomenuti natpis češće je negoli sam reljef bio predmetom interesa istraživača jer spominje dvije povijesne osobe, velikog kaznaca Nespina i njegovu sestru kaznačicu Bjeloku. Evo najčešće korištene transliteracije i transkripcije toga natpisa:²

Х[Н]МЕ ВЕЛЫКО[Г] ІКѢЗНЬЧѢ НЕСЬПИНѢ БРѢТѢ
ПОЗНАѢ БѢЛОКѢ ІКѢЗНЬЧѢ НЕСЬПИНѢ СВОГѢГО
СПОУХНѢ И ОСТѢВНЕСЕБѢ МѢ
СТО ПО
ЛЫГѢ С
ВОЕГѢ ГОС
ПОУХНѢ

¹ Vuković / Kučan 1947, 51-68. Reljefna ploča pronađena je na lokalitetu Kadinjak u podnožju Čajanskog grada, istočno od sela Malo Čajno.

² Transliteracija prema: Vego 1970, 58, transkripcija prema: Vuković / Kučan 1947, 53.

*U ime velikoga kaznaca Nespina, njena (svo-
ga) brata, pozida* (grobnicu ili posebni grob blizu
drugih) *kaznačica Bjeloka* (Bjeloča ili Bjeloča)
Nespinu uz (grobnicu ili ranije podignut grob)
*svoga gospodina i ostavi sebi mjesto pored svoga
gospodina.*³

Prema Vukovićevom mišljenju, ploča je dakele, nadgrobnik koji je nekada stajao u zidanoj obiteljskoj grobnici ili mauzoleju, u kojemu su, pored velikog kaznaca Nespina, bili pokopani još i njegova sestra Bjeloka koja je ujedno bila i žena drugoga, nižerangiranoga kaznaca koji u natpisu nije spomenut, iako je iz sadržaja natpisa jasno da je i on tu bio sahranjen. Vuković također pretpostavlja da je natpis urezan u 12. stoljeću jer je već tada bosanska država bila staleški organizirana, pa je mogla imati i uređenu dvorsku kancelariju. Iz takvoga njegovoga zaključka proizlazi i datacija samoga reljefa jer je bio uvjeren da je on istovremen s natpisom. U vrijeme prve objave toga spomenika, A. Kučan donosi vrlo prikladan njegov opis: "Reljef koji je dosta duboko, ali posve primitivno urezan predoduje lov. Lovac u dugim rukama drži lovačko koplje. Na nogama lovca su šiljate plitke cipele. Ruke su mu obadvije lijeve, a ona koja bi trebala biti desna omotana je do preko lakta kaišem. Tijelo je široko i zdep-

³ O različitim čitanjima i tumačenjima toga natpisa, sa starijom literaturom vidi u: Vego 1970, 58-59. Pregledno o funkciji kaznaca, visokorangiranoga dostojanstvenika u dvorskoj hijerarhiji u srednjovjekovnoj Bosni i u Srbiji usp.: Vuković / Kučan 1947, 53-54 (kaznac Borilović iz vremena cara Dušana), te: Thallóczy 1906, 411 o kaznacu Boleslavu u poveljama bana (kasnijega kralja) Tvrtka iz 1354. i 1357. godine; str. 412 kaznac Sanjko i kaznac Stjepoe u Tvrtkovoju povelji iz 1367. godine.

Sl. 1. Reljef iz Maloga Čajna kod Visokog, danas u Zemaljskom muzeju u Sarajevu (foto: Adnan Šahbaz)

sto, na kome nema reljefnih zarezâ odjeće. Glava je u anfasu s vrlo loše izrađenim ušima i nosom, s krupnim očima, šiljatom bradom i natrag počesljanom kosom. Pored lovca su u vrlo lošoj plastici prikazana dva lovačka psa s kaišem oko vrata, a pred njima krupan divlji krmak (vepar) koji je oborio pod svoje noge trećega psa. Kako lovac, tako i životinje vrlo su loše isklesane, zubi su im izvan pilasto narezani, a tijelo vepra više liči na medvjeda.”⁴ A. Kučan još navodi da je reljef isklesan na ploči od mekanoga lapora te da je sretna okolnost da je prilikom rušenja objekta pao na ukrašenu stranu što je omogućilo njegovu dobru sačuvanost. Dužina mu je 210 cm, visina 106 cm, a debljina 7-10 cm (Sl. 1). U vrijeme prve objave reljefa nije iznijeto moguće ikonografsko tumačenje isklesane scene, no kako je ona tada objašnjena kao narativni lovački prikaz, može se zaključiti da se težilo ka tome da se taj spomenik uvrsti među veliki broj srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika zapadnoga Balkana na kojima upravo takav učestali motiv oslikava svakodnevnici ondašnjih feudalaca kojima je, uz viteške turnire, lov bio najomiljenija zabava.

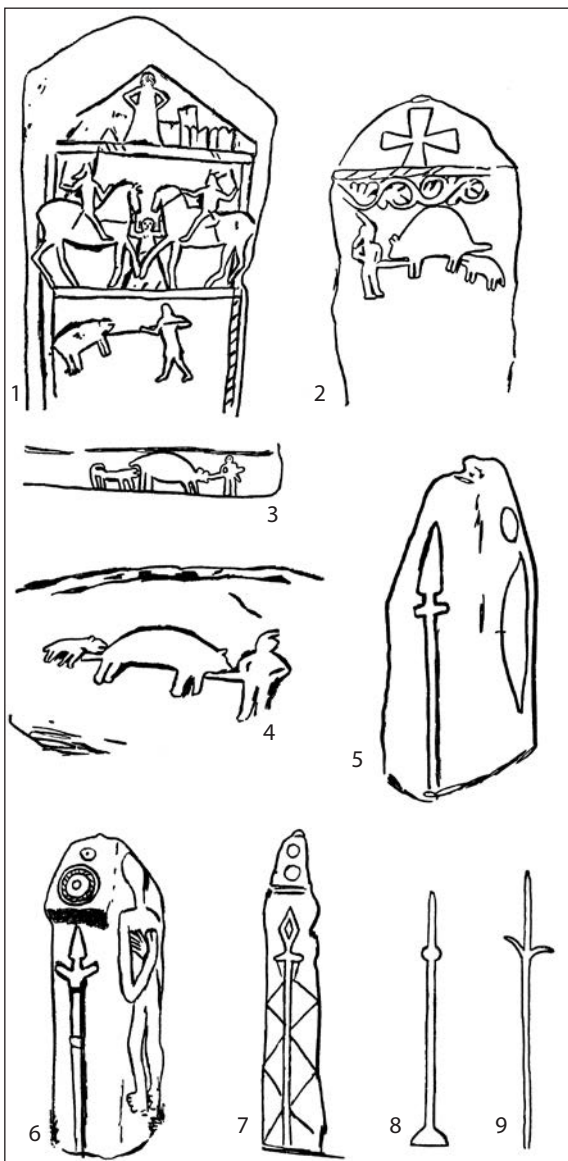
Takvo Kučanovo mišljenje rezultiralo je time da su svi, koji su iz bilo kojih razloga raspravljali o ovom reljefu, njegovo mjesto nalazili u umjetnosti stećaka. Tako je pretpostavljao i J. Kovačević prema kojemu je srednjovjekovna ploča

iz Maloga Čajna kronološka poveznica između antičkih i kasnoantičkih takvih prikaza s onima koji će se u velikom broju primjera pojavljivati na kasnosrednjovjekovnim stećcima.⁵ Pretpostavlja da je nastao pod utjecajem ranoromaničke umjetnosti zapadne Europe, a osobito s ugledanjem na spomenike s istočnojadranskoga primorja gdje, po njemu, postoje stilski vrlo srodni reljefi, posebno u načinu prikazivanja ljudskih likova (na primjer na plutejima iz zadarske Sv. Nediljice ili na pluteju s prikazom vladara, danas u splitskoj krstionici). Time implicitno predlaže i dataciju Nespininog reljefa u 11. stoljeće. Tumačeći ikonografski sadržaj reljefa pretpostavlja da je riječ o čestom antičkom mitološkom i narativnom motivu koji je svoj *interpretatio christiana* našao u starokršćanskoj i potom u ranoromaničkoj umjetnosti. U simboličkome smislu lovac koji na reljefu ubija vepra, uistinu ubija vraga ili zloduha kojega je, prema Lukinom (8.31-32) i Markovom evanđelju (8.33) Krist bio natjerao da uđe u svinje i da tamo ostane sve do njegovoga iščeznuća potapanjem u vodi.⁶

⁵ Kovačević 1961, 317-322. Za pretpostavljene scene lova na stećcima usp.: Wenzel 1965, 395-411. Moguća je i pojava ovoga motiva na bosanskim kasnosrednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima pod utjecajem romaničke i gotičke umjetnosti s jadranske obale gdje takvi motivi, temeljem antičkih tradicija, ponovo oživljavaju u različitim medijima, o čemu u: Fisković 1990, 37-82.

⁶ Kovačević 1961, 318-320. Kovačevićeva razmišljanja o reljefu iz okolice Visokog, u svim bitnim dijelovima prenosi i

⁴ Vuković / Kučan 1947, 51-52.

Sl. 2. Lovačke scene i kasnosrednjovjekovna koplja na stećcima: 1. Zborna gomila – Avtovac; 2. Sarajlije – Duvno; 3. Radmilovića Dubrava – Bileća; 4. Eminovo Selo – Duvno; 5. Bačići – Drinjača; 6. Banjevići – Drinjača; 7. Brana – Srebrenica; 8. Seget – Trogir; 9. Donja Brela – Makarska (prema: Wenzel 1965)

Nakon J. Kovačevića više nije bilo tekstova koji su se šire osvrtni na ovaj reljef. U potonjoj literaturi on je najčešće bio samo spominjan u radovima koji su općenito raspravljali o umjetnosti na bosanskim srednjovjekovnom nadgrobnim spomenicima i na stećcima. Najprije je to

Lovrenović 2008, 78. Na str. 203 iznosi i okvirnu dataciju od kraja 12. do kraja 14. stoljeća, bez posebnog obrazloženja.

Sl. 3. Stećak iz Donje Zgošće, danas u Zemaljskom muzeju u Sarajevu: 1. bočna strana (foto: A. Milošević); 2. scena s lovom na vepra (prema: Benac 1967)

napravila M. Wenzel,⁷ a potom u više navrata i Š. Bešlagić koji ga je uvrstio u svoj kataloško-topografski pregled stećaka.⁸ Na isti reljef više puta se osvrnuo i u monografiji koja raspravlja o kulturi i umjetnosti stećaka tumačeći da je riječ o umjetnini koja je resila grob velikog kaznaca Nespina u njegovom (ili obiteljskom) mauzoleju.⁹ U istoj knjizi osvrće se i na sadržaj reljefa. I u tim raspravama ga u cjelini i u pojedinostima, u pravilu, dovodi u vezu s umjetničkim tvorevinama u srednjovjekovnoj Bosni.¹⁰

⁷ Wenzel 1965, 403, T. CIV/16.

⁸ Bešlagić 1971, 168. Prije toga u: Bešlagić 1967, 95-96.

⁹ Bešlagić 1982, 116.

¹⁰ Bešlagić 1982, 233 (o obliku koplja), 280-283, 334, 336 (o motivu lova na vepra). Tri vrlo dobra pregleda toga dijela kasnosrednjovjekovne umjetnosti Bosne koja su napravili A. Benac, O. Bihalji Merin i N. Miletić, ploču kaznaca Nespina uopće ne spominju. Takav njihov stav za nas je potpu-

Sl. 4. Koplja s krilcima na ranosrednjovjekovnim reljefima: 1. Pridraga kod Zadra, 8./9. stoljeće; 2. S. Miguel de Liño kod Ovieda, oko 848. godine; 3. Hornhausen, 8. stoljeće; 4. Cámara Santa u Oviedu, sredina 9. stoljeća, (prema: Milošević 2011)

* * *

Naše je mišljenje da se kamena ploča s reljefnim lovačkim prizorom iz okolice Viskokog, zbog osebujnog likovnog izraza i specifične klesarske obrade, ipak ne može niti jednom svojom osobinom povezivati sa sličnim izvedbama na nadgrobnim spomenicima srednjovjekovne i kasno-

srednjovjekovne Bosne. Ipak, oni koji su razmišljali u tome pravcu, glavni oslonac nalazili su u lovačkoj sceni i u obliku koplja koje lovac drži u rukama. Tako se upozorava da je među brojnim lovačkim prikazima, u kojima izrazito prevladava lov na jelena, lov na vepra na stećcima zastupljen jedanaest puta.¹¹ Navode se pri tome dvojbene analogije jer su na svim tim reljefima kasnoga srednjega vijeka životinje isklesane vrlo

no prihvatljiv jer ona uistinu i ne pripada tome kulturnome krugu i toj grupi spomenika (usp. Bihalji Merin / Benac 1963; Benac 1967; Miletić 1982).

¹¹ Bešlagić 1982, 279-281; Lovrenović 2008, 78-79.

Sl. 5. Reljef sa simboličkim prikazom borbe slavenskih bogova Peruna i Volosa iz Žrnovnice kraj Splita, druga pol. 8. stoljeća (prema: Milošević 2011)

Sl. 6. Prijenos relikvija na minijaturi iz 9. stoljeća, Bibliothèque nationale u Parizu, ms. lat. 9386, f° 147, (prema: Guyon 1991)

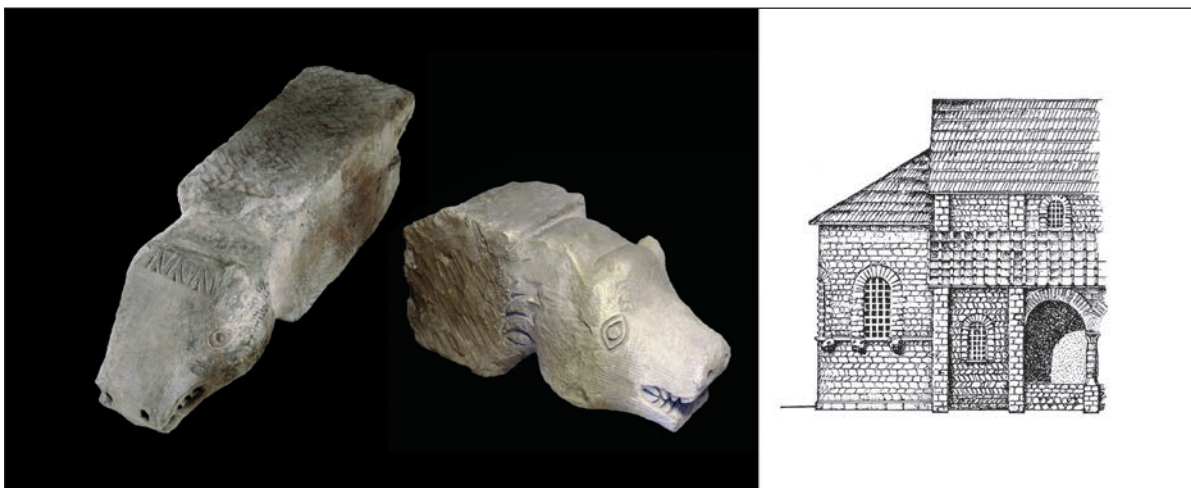
Sl. 7. Reljef s prikazom lova na vepa iz portika katedrale u Civit  Castellana u Italiji, 8. stoljeće (prema: Enciclopedia dell'arte medievale, 4/1993)

shematski, tako da se u njima vepar može prepoznati uz dosta mašte (Sl. 2. 1-4). Ipak, na ste ku iz Donje Zgo ce kod Kaknja (danas u Zemaljskom muzeju u Sarajevu) koji je impresivan po dimenzijama i ukra enosti, jedna lovačka scena može se protumačiti upravo na taj način (Sl. 3. 1) i to je prema našem mišljenju jedini takav prikaz koji je izveden na stećcima.¹² Detalj lova na vepa na

ste ku iz Zgo ce dodatno je zanimljiv i u ikonografskom smislu jer je zvijer na njemu obilježena znakom križa (Sl. 3. 2). Taj naknadno izvedeni simbolički  in "pokrštenja" jednoga nesumnjivo poganskoga motiva svakako bi trebao imati dublji religijski smisao, zanimljiv za vjerske odnose u srednjovjekovnom bosanskom društvu, no, to

¹² Truhelka 1991, 635-636. Scena lova na vepa ( . Truhelka misli da je riječ o medvjedu) na ste ku iz Donje Zgo ce, koji je bez premca među nadgrobnim spomenicima srednjega vijeka u arealu stećaka, sasvim je nalik takvome motivu u

Miroslavovom evanđelju iz 12. stoljeća, za što usp.:  krivani  1957, 78, Sl. 35.1. Scena lova na vepa pod stablom na sarkofagu Sv. Sernina u Toulousu (6.-7. stoljeće) ukazuje na izvoriste toga motiva u starijim razdobljima (Hubert / Porcher / Volbach 1968, 25, 354, Sl. 27).

Sl. 8. 1-2. Protome s medvjediđim glavama iz Breze 2 kod Sarajeva (foto: A. Milošević); 3. prijedlog rekonstrukcije njihova izvornoga smještaja na apsidi zgrade (prema: Basler 1975)

pitanje nije od bitne važnosti za ovu raspravu pa ga ostavljamo za neku drugu priliku.

Drugi pokazatelj zbog kojega su neki dosadašnji istraživači scenu na reljefu iz okolice Visokog pokušali izjednačiti s prikazima na stećcima jest oblik masivnoga koplja kojega lovac drži u rukama. Pretpostavlja se da ono predstavlja lovačko oruđe kakvo je inače bilo u upotrebi u Bosni tijekom 14. i 15. stoljeća.¹³ Nekoliko donekle sličnih kopalja uistinu je i prikazano na nadgrobnim spomenicima kasnoga srednjega vijeka (Sl. 2. 5-9),¹⁴ no ti primjerci bitno su drugačiji od onoga kakvo je isklesano na našem reljefu. Ono naime, po svemu najviše nalikuje ranosrednjovjekovnom, franačkom koplju s krilcima kakvo je bilo u upotrebi od druge polovine 8. i kroz cijelo 9. stoljeće. Nekoliko primjeraka takvoga oružja pronađeno je u dalmatinskom zaleđu, u Hercegovini i u jugozapadnoj Bosni, a oblik i funkciju jasno mu pokazuju sitnoslikarske izvedbe u crkvenim knjigama iz karolinškog doba i reljefi iz onodobne Europe (Sl. 4.1-4).¹⁵ Čini se da mala krilca ima i koplje koja pogađa vepra na reljefu iz Civitā Castellana (Sl. 7). Za pitanje o kojemu mi raspravljamo osobito je važna analogija s reljefom iz Žrnovnice pokraj Splita na kojemu konjanik napada medvjeda s gotovo identičnim oblikom koplja (Sl. 5). Taj spomenik je donedavno

smatran klesarijom ranoromaničkoga doba, no mi smo ponovnom detaljnom likovnom i ikonografskom analizom pokazali da on ipak pripada predromaničkome razdoblju, i to najvjerojatnije drugoj polovini 8. stoljeća.¹⁶

Reljef sa scenom lova iz Maloga Čajna od sličnih motiva na stećcima razlikuje se i cjelovitom likovnom izvedbom. Na ljudskome liku i na životinjama koje su na njemu prikazane isklesan je veći broj detalja kojih u pravilu nema na sličnim prikazima na stećcima. Tako naglašeno dlakave životinje imaju velike iskešene zube, psi još imaju i kožne ogrlice, a lovac glavu s precizno isklesanom kosom i bradom, detaljima lica i dlakavim vratom. I cijela kompozicija nije kruta, kako je to obično na stećcima, nego je prilično dinamična. Lovac stoji sa strane s visoko podignutim kopljem u rukama očekujući napad vepra kojega su opkolila tri psa. Jednoga od njih divlja zvijer je već savladala i bacila pod svoje noge, drugi je u trku i energično napada, a treći bježi osvrćući se da ga vepar ne bi dograbio s leđa. U cjelini izvedbe u toj narativnoj sceni dočarana je i neka vrst perspektive¹⁷ jer je pas koji bježi i koji je isklesan u drugom planu, iznad ruku lovca, nešto manji od ostalih.

Naglašena osobina reljefa iz okolice Visokog je i naivnost u klesarskom izrazu koji je posebno uočljiv na prikazanom ljudskom liku. Njegovo tijelo, osim zaštitnog remena omotanog oko

¹³ Škrivanić 1957, 75-86. Zbog prikaza koplja donosi i sliku dijela reljefa iz Maloga Čajna, navodeći da potječe iz 13. stoljeća (str. 79, Sl. 36).

¹⁴ Wenzel 1965, T. 64/1-12; Bešlagić 1982, 232-234.

¹⁵ Milošević 2000, 132-133; Milošević 2011, 27-31, Sl. 11-13.

¹⁶ Milošević 2008, 181-217; Milošević 2011, 17-72.

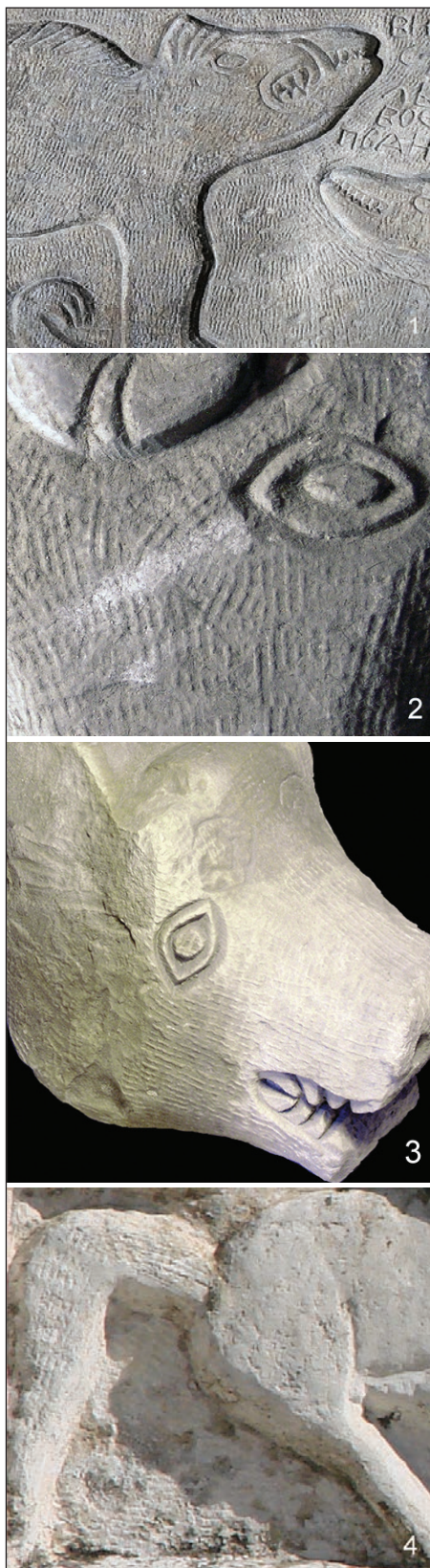
¹⁷ Kovačević 1961, 318.

Sl. 9. Glava muflona ili ovna iz Breze kod Sarajeva
(foto: A. Milošević)

desne ruke i cipela oštrog vrha, nema prikazane druge detalje odjeće. Postavljeno je u poluprofilu, a glava, protivno logici, *en face*. Ruke su mu nejednake dužine sa šakama koje su obje prikazane s vanjske strane pa se stječe utisak da lovac ima dvije lijeve ruke. Takav način naivnog predočavanja ljudskih likova upravo je svojstven ranosrednjovjekovnom dobu. Tako primjerice na jednoj minijaturi iz 9. stoljeća, koja prikazuje prijenos relikvija, prednji nosač u toj sceni ima na gotovo identičan način nezgrapno prikazane "dvije desne ruke" nejednake dužine (Sl. 6),¹⁸ slično kao i ratnik naoružan mačem i štitom na ulomku reljefa iz Pridrage (Sl. 4.1). Na općenitom nivou, primitivni klesarski izraz prisutan na reljefu iz okolice Visokog dobro je raspoznatljiv još i na reljefu s prikazom Cvjetnice iz Venecije (danas u *Museum für Byzantinische Kunst* u Berlinu), na mramornoj ploči iz crkve San Saba u Rimu te na već spomenutom konjaničkom reljefu iz Žrnovnice u Dalmaciji. Svi ovi primjeri koje smo donijeli kao usporedbu nastali su u 8. stoljeću.¹⁹

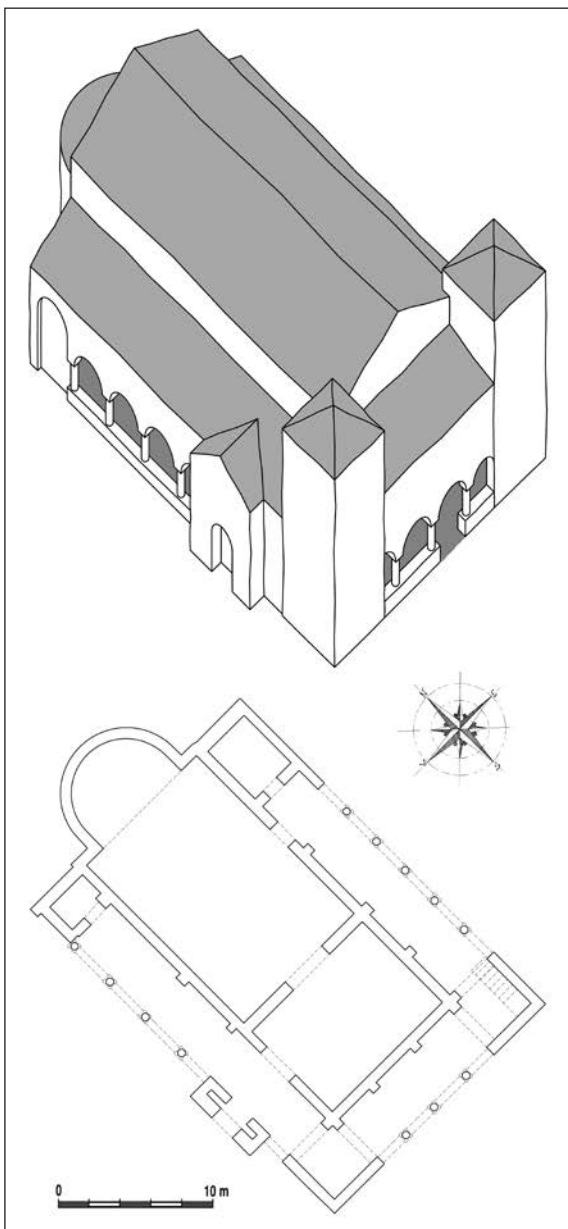
Za kronološko određenje reljefa mogle bi biti indikativne i prikazane glave na životinjama koje su sve, a napose veprova, robusne s poluotvorenim raljama u kojima su veliki i oštri zubi. Takvim

Sl. 10. Vidljivi ostatci klesarske obrade zubačom na ranosrednjovjekovnim skulpturama: 1. Malo Čajno kod Visokog; 2-3. Breza 2 kod Sarajeva; 4. Žrnovnica kraj Splita (foto: A. Milošević)

¹⁸ Guyon 1991, 86. Minijatura je iz Evandelistara 9. stoljeća (*Histoire de la mort de saint Jean-Baptiste*) koji se čuva u Bibliothèque nationale u Parizu, ms. lat. 9386, f° 147.

¹⁹ Milošević 2011, Sl. 9, 19.

Sl. 11. Prijedlog rekonstrukcije zgrade u Brezi 2
(prema: Milošević 2011a)

izgledom umnogome slične, u odnosu na tijelo, povećanim životinjskim glavama koje su isklesane na primjercima ranosrednjovjekovnog kamenog namještaja iz crkava u dalmatinskim i istarskim gradovima (naprimjer na pluteju s Prevlake u Boki, na ciboriju iz Ulcinja, na ploči ambona iz zadarske katedrale i na ciboriju iz Novigrada u Istri) te u sjevernoj Italiji (Sigwaldova ploča u Cividaleu, fragmenti ciborija iz Aquileje).²⁰

²⁰ Jakšić 2000, 202; Lusardi Siena / Piva 2001, 559-562, T. 13, 15/1 (za primjerke iz Furlanije).

Sam motiv lova na vepra, kako je već uočeno na više mjesta, preuzet je iz repertoara antičke umjetnosti, pri čemu je sarkofag s mitološkom temom Meleagrova lova na Kalidonskog vepra iz Solina (danas u *Arheološkom muzeju* u Splitu) jedno od najboljih ostvarenja toga motiva u prestižnim antičkim radionicama.²¹ Nekoliko primjeraka iz kasnoantičkoga doba pokazuje korištenje toga motiva i u starokršćansko vrijeme na što je već upozorio J. Kovačević.²²

Reljef s narativnim prikazom lova na vepra iz portika katedrale u Civitā Castellana vrlo je dobra ranosrednjovjekovna analogija sceni na reljefu iz okolice Visokog (Sl. 7).²³ Na tome spomeniku iz Lacija lov se odvija u šumi, a u njemu učestvuju konjanici i pješaci. Vepra, koji se nalazi u okruženju lovačkih pasa, kopljem koje ima mala krilca napada jedan konjanik, drugi, također s kopljem u ruci i trubljom u ustima, progoni ga, a u lovu sudjeluju i dva pješaka opremljena na isti način. Ti pješaci na kojima su prisutni elementi naivnoga klesarskog izražavanja sasvim su nalik lovcu iz Visokog. Noge su im predstavljene u profilu, a gornji dio tijela i glave *en face*. Riječ je o plitko-reljefnim figurama koso zasječenih rubova, što je jedna od čestih odlika ranosrednjovjekovnih skulptura. Uz to, uređene su na isti način kao i lovac na reljefu iz Bosne jer imaju guste trokutaste brade i dugačku kosu koja je u širokim pramenovima začešljana prema tjemenu. Kao likovna analogija zanimljivo je i dočaravanje perspektive u superpoziciji koja je prisutna na oba spomenika. Pretpostavlja se da je reljef iz Civitā Castellana langobardska ostavština i najčešće se datira u 8. stoljeće,²⁴ što može biti i dobra osnova za okvirno vremensko određenje našega primjerka.

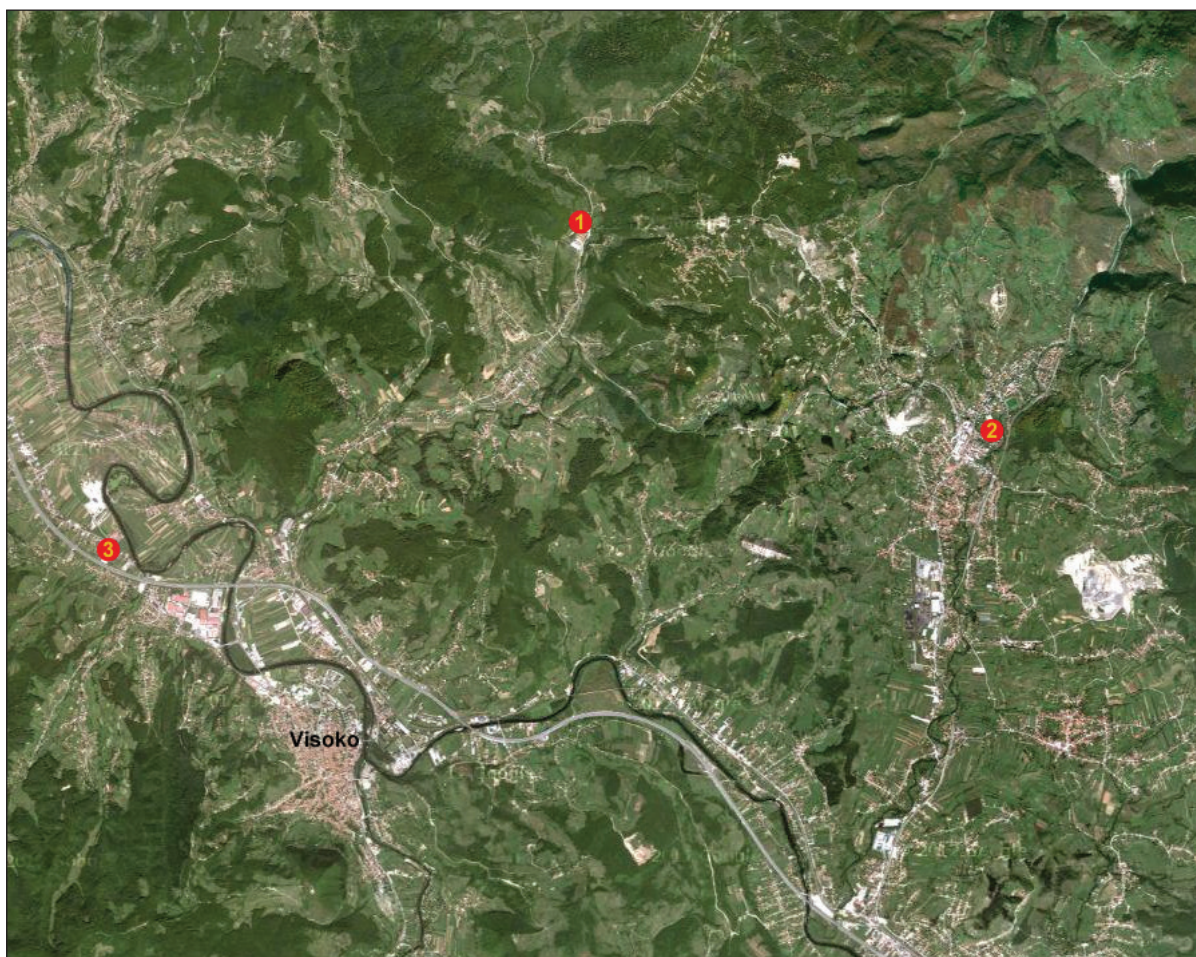
Specifičnost reljefa s dodanim natpisom kazna Nespina je i njegova klesarska obrada u ko-

²¹ Cambi 1988, 25, 26, 38, 54, 61, 127, T. XVIII-XX/a-b, kat. br. 31; Cambi 2002, 137, knj. II, Sl. 97. Vrlo kvalitetan klesarski prikaz lova na vepra je i na poledini antičkog sarkofaga kojemu je na prednjoj strani isklesana mitološka scena o Fedri i Hypolitu, danas u Musée lapidaire d'art païen u Arlu (Février 1991, 272).

²² Kovačević 1961, 318-320. Njegovim primjerima mogu se dodati još i primjerci iz Arla i Tuluza (Février 1991, 274, 287), te iz Osima i Beča (Dresken Weiland 1998, 70-71, T. 72.1, sarkofag iz kripe katedrale u Osimu; 76, T. 71.4, sarkofag iz Kunsthistorisches Museum u Beču).

²³ Schaffran 1941, 84, 91, Taf. 41b; Russo 2003, 151.

²⁴ Schaffran 1941, 91. Slika u: Enciclopedia dell'arte medievale. Vol. 4, Roma, 1993, 24-25.

Sl. 12. Položaj arheoloških lokaliteta u okolici Visokog o kojima se raspravlja u ovom tekstu: 1. Malo Čajno; 2. Breza 2; 3. Biskupići (orto-foto podloga: Google)

joj dominira korištenje nazubljenih alata (čekića i dlijeta – u današnjem dalmatinskom, bračkom, dijalektu *marteline* i *gradine*). Upotreba tih alata naime, nije uobičajena u srednjem vijeku, a pogotovu ne na nadgrobnicima kasnoga srednjega vijeka i na stećcima, na kojima, koliko mi je poznato, nigdje nije evidentirana, iako se ploča iz okolice Visokog često uspoređuje upravo s tim grupama spomenika. S druge, pak, strane, takav završni način obrade kamene površine svojstven je rimskome dobu²⁵ pa je bjelodano da njegovu primjenu na našem spomeniku treba tumačiti kao antičku i kasnoantičku tradiciju. Takva preživjela klesarska tehnika primijenjena je na još nekim spomenicima s područja današnje Bosne i Hercegovine. Riječ je o protomama s međvjeđim glavama (Sl. 8.1-2) koje su nekada, složene u

niz, resile vanjski zid apside palače u sklopu kurtisa u Brezi (Sl. 8.3) te o ovnovskoj ili muflonovoj glavi,²⁶ vjerojatno od kapitela s istoga nalazišta (Sl. 9). Jasni tragovi istovjetne klesarske obrade nazubljenim dlijetom i čekićem (Sl. 10. 1-4) upućuju na pretpostavku da bi sve ove spomenike trebalo smjestiti u približno isto vrijeme. Građevina u Brezi (tzv. *Breza 2*) različito se datira i funkcionalno objašnjava,²⁷ a naše je mišljenje da to nije starokršćanska crkva nego palača u sklopu ranosrednjovjekovnoga veleposjeda (Sl. 11).²⁸

²⁶ Danas se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu (Antička zbirka, inv. br. 525). Visina joj je 27 cm.

²⁷ Basler 1975, 259-267.

²⁸ Milošević 2011a, 124-129. Našim dosadašnjim razmišljanjima o tome objektu sada bismo dodali i jedan zanimljiv građevinsko-funkcionalni detalj o kojemu do sada nije posebno raspravljano, a odnosi se na izvedbu glavnoga monumentalnoga ulaza na zapadnome zidu. Na njemu je, naime, sačuvan dio konstrukcije (dva uska uzidana nasu-

²⁵ Adam 1989, 35-38.

Sl. 13. Reljefne glave iz Breze i Zenice (?) (foto: A. Milošević)

Gotovo svi fragmenti koji su nekada resili vanj-štinu i unutrašnjost zgrade u Brezi nisu svojstveni kršćanskoj ikonografiji. Posebno se to odnosi na primjere sa životinjskim prikazima medvjeda i muflona ili ovna koje je prihvatljivije zamisliti u prostoru svjetovnog karaktera kakav je mogla biti palača ili lovačka kuća u sklopu nekoga vlastelinstva ranoga srednjega vijeka. Prije smo pokušali pokazati da je reljef iz Maloga Čajna po svojim likovnim osobinama i po klesarskoj obradi vrlo srodan skulpturama iz Breze, pa ako tim pokazateljima sada dodamo i njegov sadržaj, a to je narativna scena lova na vepra, ne čini nam se presmjelom niti pretpostavka da je i on nekada pripadao istom tom ambijentu. Takvo mišljenje postaje vjerojatnije ako znamo da su ta dva lokaliteta međusobno udaljena svega nekoliko kilometara (Sl. 12).

Zanimljiv nalaz iz Breze je i jedan ulomak s prikazanim ljudskim licem (Sl. 13. 1)²⁹ koje ima nesumnjive srednjovjekovne likovne karakteristike, a jedan drugi fragment, na kojemu je ta-

protina žlijeba) koja je omogućavala sigurno zatvaranje teških vrata koja su se dizala i spuštala, ovisno o potrebi. Takva obrambena vrata nisu svojstvena kršćanskim crkvama nego bolje zaštićenim zdanjima kakvo je prema našem mišljenju bilo i ono u okviru veleposjeda ranoga srednjega vijeka u Brezi. Naravno, u tom slučaju su i arkature trijema trebale biti bolje osigurane, pretpostavljamo masivnim metalnim rešetkama.

²⁹ Ulomak se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu (Antička zbirka, inv. br. 522). Visina mu je 12 cm.

kođer reljefna ljudska glava (Sl. 13. 2), sasvim je nalik lovcu na našem reljefu.³⁰

Mišljenja smo, dakle, da je reljef sa scenom lova na vepra iz Maloga Čajna klesarija iz razdoblja ranoga srednjega vijeka, okvirno iz druge polovine 8. stoljeća. Pretpostavljamo da je nekada bio dijelom ambijentalne dekoracije u unutrašnjosti istovremene palače ili lovačke kuće u Brezi, te da je odatle, u mlađim stoljećima srednjega vijeka, prenijet na novi položaj u Malo Čajno. Tada je dobio i novu, funeralnu funkciju, o čemu svjedoči i naknadno mu urezani ćirilički natpis za kojeg se misli da potječe iz 12. ili 13. stoljeća. Takva preupotreba nekog ranosrednjovjekovnoga spomenika ne bi bila osamljeni slučaj, a u srednjovjekovnoj Bosni slično se, prema našem mišljenju, dogodilo i s poznatom pločom bana Kulina (Sl. 14) koja je pronađena u nedalekim Biskupićima (Sl. 12).³¹

Ako se i kada ovakvo naše mišljenje o porijeklu, likovnim osobinama i kronološkom određenju reljefa iz Maloga Čajna prihvati kao relevantno, a mi vjerujemo da hoće, onda će i ukupna ranosrednjovjekovna baština (i bosanska i europska) biti obogaćena novim važnim i referentnim spomenikom.

³⁰ Pretpostavlja se da je pronađen u Zenici. Danas se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu (Antička zbirka, inv. br. 541). Visina mu je 10 cm.

³¹ Milošević 2008a, 87.

Sl. 14. Ranosrednjovjekovna ploča (plutej) iz Biskupića s naknadno urezanim natpisom u vrijeme bana Kulina (foto: A. Milošević)

Summary

The Early Medieval relief from Malo Čajno nearby Visoko with great Nespina kaznac's added inscription

This text deals with circumstances of the finding as well as with the art and iconographic characteristics of an interesting relief accidentally dug out in 1947, north-east from Visoko, in Central Bosnia. Field examination that followed afterwards determined that the relief once was a part of itinerary and interior decoration of a smaller building. Supposedly, this was a medieval tomb construction based on the fact that in a nearby environment there were several other unornamented tombstones as well as after the Cyrillic inscription which was probably carved on the relief afterwards. The afore mentioned inscription was, more

frequently than the relief itself, an object of interest for researchers because it mentions two historical personalities, Nespina kaznac the Great and his kaznac sister Bjeloka.

Naïve nature of the carving is a highly stressed feature of the relief (210 cm long, 106 cm high and 7-10 cm thick) which is especially noticeable on the displayed human form. Its body, apart from the protective belt wrapped around right arm and sharp tipped shoes, has no other clothing items displayed. The body is placed in a semi-profile while the head is shown en face. Its hands are of uneven length with its fists displayed on external sides so one gets an impression of a hunter with two left hands. This form of naïve display of human figure is the characteristic of the early medieval period. Similarly, on a miniature from 9th century showing the transport of relics, a front porter in the scene has an awkward display of "two right hands" of uneven length. Generally, this primitive stone-carving method of the relief from Visoko can also be recognized on the relief displaying Palm Sun-

day from Venice, on the marble panel from San Saba church in Rome and on the relief from Žrnovnica in Dalmatia. All of these examples we used to compare with, originate from 8th century.

Due to its looks and contents of the carved motif including hunting scene, the relief from Malo Čajno was frequently identified with similar motifs on stećci. However, it is different from stećci, not only in its details but also in its complete artistic creation. The human form and the animals, displayed next to it, are carved with numerous details that do not exist on similar displays on stećci. Hairy animals have their big grinned teeth stressed, dogs have leather collars and the hunter has a head with a precise display of hair and beard, facial details and a hairy neck. The entire composition is not as rigid as it is the case on stećci but rather very dynamic. The hunter is standing aside with his spear high up in the air, expecting an attack from the boar surrounded by three dogs. The wild beast already overpowered and threw under its feet one of the dogs, the another dog is charging energetically, while the third one is running away looking back to prevent being grabbed by the boar from the back. There is also some perspective in the whole performance because the running dog, carved in the second plain above the hunter's hands, is a bit smaller than the others.

J. Kovačević is the only one who discussed art, iconography and chronology of this relief. According to his opinion, this relief is created under the influence of the early Romanesque art of the western Europe, particularly following the monuments from eastern Adriatic coast where stylistically very similar reliefs, in the way they display the human form, can be found. This implicitly suggests the dating of this relief into 11th century. He also stated that the medieval panel from Malo Čajno is a chronological link between Late Antique displays and those that will numerous show up afterwards on late medieval stećci. Through the interpretation of iconographic content of the relief, he assumed that this is a very frequent ancient mythological and narrative motif whose interpretatio christiana lies in the early Christian and afterwards in the early Romanesque art. Symbolically, the hunter killing a boar is actually killing the devil or evil spirit which, according to gospels of Luke and Matthew, Christ forced into a body of a pig, staying there until its disappearance through submerging in water.

After J. Kovačević there were no more texts addressing this relief with more attention. In the past literature, it was the most frequently mentioned topic in the papers dealing with the art of the Bosnian Medieval tombstones and stećci. Afterwards, M. Wenzel mentioned it first and later it was used several times by Š. Bešlić who found the standpoint for his opi-

nion in the hunting scene and the shape of the spear that hunter holds in his hands.

According to my opinion the stone panel with hunting scene relief from the vicinity of Visoko, due to its complexity in art form and the specific carving processing, cannot be linked to a single similar ornament on medieval and Late Medieval Bosnian tombstones. Those who tried to make a connection warn us that among numerous hunting displays on stećci, deer hunting scenes are prevalent, while boar hunting scenes are displayed eleven times. In that process dual analogies are stated because in all those reliefs from the Late Medieval period, the animals were carved in a schematic way which makes a boar recognizable only with a lot of imagination. However, on a stećak from Donja Zgošća near Kakanj, which is rather impressive by its dimensions and ornaments, one hunting scene can be interpreted precisely like that, making it, in my opinion, a single such display made on stećci.

The second indicator that was used to equalize the scene from the relief nearby Visoko with displays on stećci is a large spear that the hunter is holding in his hands. It is presumably a hunting spear that was in use during 14th and 15th century in Bosnia. Several similar spears were displayed on tombstones as well, but those items were significantly different from the one carved on our relief. It truly resembles the Early Medieval, Frankish spear with wings that was used in the second half of the 8th and throughout the 9th century. Several pieces of weapons like that were found in Dalmatian outback, in Hercegovina and in southwestern Bosnia. Its shape and function are clearly indicated by tiny images in Carolingian church books and reliefs from Europe of the period. Of special importance for our issue is an analogy to the relief from Žrnovnica nearby Split showing a horseman attacking a bear with almost identical spear. Until recently this monument was considered as an early Romanesque stone-carving, but thanks to further detailed art and iconographic analysis it was shown that it belongs to pre-Romanesque period; most likely second half of the 8th century.

The displayed heads of the animals, the head of the boar especially, being very robust with semi-open jaws with long sharp teeth, could be used for chronological dating of the relief from Malo Čajno. Thanks to such outlook, in comparison to their bodies, they mostly resemble the augmented animal heads carved on the specimen of the early medieval stone furniture found in churches in cities in Dalmatia, Istria and northern Italy.

The very motif of boar hunting, as previously noted, is taken from the repertoire of the ancient art. The sarcophagus with mythological theme of Meleager hunting a Calydonian boar from Solin (today

in Archeological museum in Split) is one of the best displays of such a motif from prestigious Attic workshops. Several items from the Late Antiquity exemplify the use of this motif also in the early Christian period as previously mentioned by J. Kovačević.

A relief with a narrative display of boar hunting from the portico of a cathedral in Civita Castellana is a very good early medieval analogy to the scene on the relief from vicinity of Visoko. On the monument from Lazio, the hunt is taking place in the forest and horsemen and infantry are participating. The boar surrounded by dogs is being attacked by one horseman with a spear with a small wings, the other one with a spear in his hand and a horn in his mouth is pursuing it, while two more infantry men, equipped in a similar fashion, are also taking part in the hunt. Those infantry men are very similar to the hunter from Visoko including the presence of the naïve carving. Their legs are presented in profile, while torso and the heads are en face. Apart from that, they are carved in a similar fashion to the hunter from the relief in Bosnia with their thick triangular beards and long hair which in broad highlights is combed towards scalp. Display of perspective in superposition is also an interesting art analogy which is present on both of the monuments. The relief from Civita Castellana is considered to be Langobardian legacy and is usually dated back to 8th century.

The relief with the added Nespina kaznac's inscription is specific for its carving method which is dominated by the use of serrated tools. Their use is not common in the Medieval Period and especially not on tombstones from the Late Medieval period including stećci, where there are no traces of it as well, as far as I know. On the other hand, such final processing of the stone surface is common in Roman period so we can assume that its use on our monument should be understood as antique and late antique tradition. Such carving technique was also applied to some other monuments in the area of today's Bosnia. It involves bear head protomes which used to be arranged in a sequence ornamenting the outer wall of apse of a palace within curia in Breza, but also ram's or moufflon's head probably as a part of a capital from the same site. Clear marks of the serrated chisel and hammer indicate that these monuments should assumedly be placed into approximately the same period. The building in Breza is differently dated and functionally explained. In my opinion it is not an old Christian church but a palace within early medieval land property. Almost all fragments that used to decorate the interior and exterior of the building in Breza are not the characteristic of the Christian iconography. This is especially reflected in the displays of animals like bear, moufflon or ram which would be more acceptable for more secular buildings like a palace or

hunting lodge as a part of nobility residence of the Early Middle Ages. Earlier in the text we have tried to show that according to its artistic qualities and carving procedures the relief from Malo Čajno is very similar to the sculptures from Breza. Therefore, if we add its contents (narrative boar hunting scene) to those indicators, an assumption that it used to be a part of the same ambience does not seem too daring. Such an opinion is more justified if we know that those two localities are only few kilometers apart. Hence, I consider the relief with boar hunting scene from Malo Čajno to be carved in the Early Middle Ages, roughly in the second half of the 8th century. I assume that it was once a part of ambience decoration in the interior of the palace or hunting lodge in Breza. Afterwards, in the following centuries of the Medieval Period, it was taken from there to the new position in Malo Čajno. At that moment it also got its new, funeral function which is shown through successively carved Cyrillic inscription originating from 12th or 13th century. Such re-use of some early medieval monument was not uncommon because in medieval Bosnia, similar thing happened to the famous Kulin ban's panel which was found nearby, in Biskupići.

Literatura

- Adam, J. P.* 1989, La construction romaine. Matériaux et techniques, Paris 1989.
- Basler, Đ.* 1975, Die "Basilika II" in Breza bei Sarajevo, *Živa antika*, 25/1-2, 259-267.
- Benac, A.* 1967, Stećci, Beograd-Zagreb 1967.
- Bešlagić, Š.* 1967, Stećci centralne Bosne, Sarajevo 1967.
- Bešlagić, Š.* 1971, Stećci. Kataloško-topografski pregled, Sarajevo 1971.
- Bešlagić, Š.* 1982, Stećci. Kultura i umjetnost, Sarajevo 1982.
- Bihalji Merin, O. / Benac, A.* 1963, Stećci, Beograd 1963.
- Cambi, N.* 1988, Atički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana, Split 1988.
- Cambi, N.* 2002, Kiparstvo, u: Longae Salonae (ur. E. Marin), knj. I, Split 2002, 115-174.
- Dresken Weiland, J.* 1998, Italien: mit einem Nachtrag Rom und Ostia, Dalmatien, Museen der Welt, u: Repertorium der christlich-antiken sarkophage, Bd. 2, (ur. T. Ulbert), Mainz 1998.
- Février, P. A.* 1991, Les sarcophages décorés du Midi, u: Naissance des arts chrétiens, Paris 1991, 270-287.
- Fisković, I.* 1990, Nadgrobna plastika humanističkoga doba na našem primorju, u: Dalmatinski prostori i stari majstori, Split 1990, 37-82.
- Guyon, J.* 1991, Le baptême et ses monuments, u: Naissance des arts chrétiens, Paris 1991, 70-87.

- Hubert, J. / Porcher, J. / Volbach, W. F. 1968, L'Europa delle invasioni barbariche. Milano 1968.
- Jakšić, N. 2000, Klesarstvo u službi evangelizacije, u: Hrvati i Karolinzi. Rasprave i vrela (ur. A. Milošević), Split 2000, 192-213.
- Kovačević, J. 1961, Nadgrobni natpis i reljef kaznaca Nespine, Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s., 15-16, 317-322.
- Lovrenović, D. 2008, Stećci, Sarajevo 2008.
- Lusardi Siena, S. / Piva, P. 2001, Scultura decorativa e arredo liturgico a Cividale e in Friuli tra VIII e IX secolo, u: Paolo Diacono e il Friuli Alto medievale (sec.VI-X), Spoleto 2001, 493-594, Tav. I-XXIX.
- Miletić, N. 1982, Stećci, Beograd-Zagreb-Mostar 1982.
- Milošević, A. 2000, Karolinški utjecaji u kneževini Hrvatskoj u svjetlu arheoloških nalaza, u: Hrvati i Karolinzi. Rasprave i vrela (ur. A. Milošević), Split 2000, 106-139.
- Milošević, A. 2008, Il bassorilievo altomedievale del cavaliere di Žrnovnica in Dalmazia, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH 37 (35), Sarajevo 2008, 181-217.
- Milošević, A. 2008a, Križevi na obložnicama rano-srednjovjekovnih grobova u okolici Sinja. Croci sulle lastre di rivestimento delle tombe altomedievali nell'area di Signa, Dubrovnik-Split 2008.
- Milošević, A. 2011, Slika "Božanskog boja" – Likovni i ikonografski pogled na konjanički reljef iz Žrnovnice, u: Perunovo koplje. Studia mythologica Slavica 14, Supplementum 4, Ljubljana 2011, 17-72.
- Milošević, A. 2011a, Predromanički zvonici u Dalmaciji i ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj. Campanili preromanici della Dalmazia e della Croazia alto-medievale, Dubrovnik-Split 2011.
- Russo, E. 2003, Immagine e narrazione nella scultura dell'VIII secolo, u: Medioevo: immagine e racconto, Atti del Convegno internazionale di studi Parma, 27-30 settembre 2000, (ur. A. C. Quintavalle), Milano 2003, 142-161.
- Schaffran, E. 1941, Die Kunst der Langobarden in Italien, Jena 1941.
- Škrivanić, G. 1957, Oružje u srednjovjekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku, u: Posebna izdanja SANU, 292/24, Beograd 1957.
- Thallóczy, Lj. 1906, Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje kormenskog arkiva, Glasnik Zemaljskog muzeja, 18/4, 401-444.
- Truhelka, Č. 1991, Sredovječni stećci Bosne i Hercegovine, u: Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463., Sarajevo 1991.
- Vuković, J. / Kučan A. 1947, Jedan stari bosanski nadgrobni spomenik i natpis, Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s., 2, 51-68.
- Vego, M. 1970, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, Knj. 4, Sarajevo 1970.
- Wenzel, M. 1965, Ukrasni motivi na stećcima, Sarajevo 1965.

Nova tumačenja vesti o južnoslovenskim *gentes* u *De administrando imperio* vizantijskog cara Konstantina VII Porfirogenita (944–959)

Tibor Živković
Banja Luka

Godišnjak/Jahrbuch 2012,41:201-210
DOI:10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-40.11

Najznačajnije narativno vrelo o Južnim Slovenim nastalo je ispod pera Konstantina VII Porfirogenita (944–959), romejskog vasillevsa i pisca, u nauci najčešće navođeno kao *De administrando imperio*, skraćeno *DAI*.¹ Značaj dela shvaćen je vrlo rano, pa je tako Iohannes Lucius (1604–1679), još davne 1666. godine, u Amsterdamu, prvi izvršio analizu carevih vesti o Srbima i Hrvatima.² Lučićevo delo postalo je temelj, na kojem su generacije naučnika, počev od 19. veka, stekle uporišta za dalja istraživanja *DAI*.³ Stariji proučavaoci *DAI* nisu iskoračili, do

sredine 19. veka, izvan Lučićevog, inače veoma čvrstog, istraživačkog traga. Zapravo, pionirski rad na polju slovenske istoriografije pripao je jezikoslovcima – Jozefu Dobrovskom (1753–1829),⁴ Jerneju Kopitaru (1780–1844),⁵ Josipu Pavlu Šafariku (1795–1861),⁶ Francu Miklošiću (1813–1891)⁷ i Vatroslavu Jagiću (1838–1923)⁸ – a sve prema onim standardima izučavanja prošlosti koje je utemeljio veliki Leopold Ranke – pre svega empirizma.⁹ Prva dublja istraživanja *DAI* otpočela su pojavom nove generacije

¹ Jenkins / Moravcsik (ed.) 1967; prateći komentar, Dvornik / Jenkins / Lewis / Moravcsik / Obolensky / Runciman (ed.) 1962. Korisno je i novije izdanje Litavrin / Novoselcev (ed.) 1989. Prevod i komentar Porfirogenitovih vesti o Južnim Slovenima, Ferjančić 1959. Komentar i nemački prevod, koji su priredili Belke / Soustal 1995, gotovo da je bez ikakve vrednosti. Upravo kao i najnovija studija, Eggers 2007, gde autor kombinuje najsmelije hipoteze Imre Bobe o položaju Moravske, sa takvim podacima kao što je izjednačavanje *Salines* iz *DAI*, sa slanim banjama u istočnoj Bosni. Autor ne poznaje ni elementarnu geografiju prostora kojim se bavi.

² Lucius 1666. Novije izdanje, sa hrvatskim prevodom, Kuntić-Makvić (prir.) 1986. Videti i Kurelac 1994.

³ O kvalitetu Lučićevih komentara koji se tiču vesti Konstantina Porfirogenita možda najbolje svedoči njegova britka opaska o Porfirogentovom objašnjenju za značenje imena Hrvat: *dictio Slava Hruati nomen proprium nationis est, nihil aliud significans*; Kuntić-Makvić (prir.) 1986, 294.48-49. Lučićevo zaključak, pošto je suočio sve izvore (*DAI*, Skilicu, Kedrena i Tomu Arhidakona) koji govore o pokrštenju Hrvata, da se to pokršćavanje odigralo u vreme Iraklija Mlađeg – *Ideo si Heracliis Iunioris tempore secutum poneretur Croatorum baptismum* (Kuntić-Makvić (prir.) 1986, 304.241-242) – tek danas zadobija uporište u nauci. Pod *Heracliis Iunioris* Lučić misli na Konstansa II (641–668), teže na Konstantina III (*Heraclius Novus Constantinus*), jer bi ostao u hronološkoj ravni do 641. godine, kada je Konstantin III preminuo, pa nije mogao da bude uključen u proces pokršćavanja Slovena – odnosno, smrti cara Iraklija (11. februar 641). Kako

su se vladarska imena u dinastiji Iraklida ponavljala, javio se tehnički problem obeležavanja novca. Najstariji sin cara Iraklija zvao se takođe Iraklije, iz braka sa Evdokijom (*Heraclius Novus Constantinus*), dok je iz drugog braka sa nećakom Martinom imao takođe sina Konstantina Iraklija (Konstantin III, vladao samo četiri meseca 641); najzad, Konstans II imao je trojicu sinova, među kojim je bio još jedan Iraklije. Stoga, dok su sinovi Konstansa II bili savladari sa svojim ocem, na novcu Iraklije je skraćivan kao HERA CONST, a Konstantin IV kao CONS; cf. Grierson 1968, 100-101; Alexander 1977, 231; Sarris 2011, 258; Živković 2012a, 59. Za Teofanove vesti o carevima Irakliju Konstantinu (641) i Konstansu II (641–668), videti, Niebuhr (ed.) 1829, 463.17-19, 464.6-7: *Constantinus iunior, qui et Heraclius Heraclii filius consul renunciatus est*; za Konstansa II: *Constantinus genitor meus avo nimirum...meo Heraclio*; Niebuhr (ed.) 1829, 523.21.

⁴ Dobrowsky 1813; Dobrowsky 1822.

⁵ Kopitar 1808.

⁶ Šafarik 1837; takođe Nemas, Kaulfuss 1842.

⁷ Miklosich 1850.

⁸ Jagić 1910. Za Jagićev kritičizam onovremenih dela videti Jagić 1871, 172-208; Jagić 1866, 131-139; za Jagićev metod, videti, Jagić 1867; Jagić 1895.

⁹ Ranke 1824. Za ocenu Rankeovog metoda i uopšte njegov metodološki pristup istoriji, kao uostalom Momzenov i Drojzenov, videti, Bos 2010, 207-220; obavezno pogledati i, Beiser 2011, 253-288, i posebno p. 274: *...it seems that Ranke really thinks that the historian can know the objective truth and tell us exactly what happened.*

naučnika, čiji su najvažniji predstavnici Franjo Rački (1828–1894) i Ivan Kukuljević Sakcinski (1816–1889).¹⁰ Tako je vrlo brzo došlo do preispitivanja nekih od ključnih premisa koje su bile suštinski važne za razumevanje vesti o Hrvatima i Srbima, odnosno Južnim Slovenima.¹¹ Najpoznatiji kritičari *DAI*, koji su težište istraživanja pomerili u drugu stranu – pre svega sumnjajući u “istinitost” carevih vesti o Hrvatima i Srbima, bili su, pored Ernsta Dümmlera (1830–1902),¹² Vatroslav Jagić, Franjo Rački¹³ i Vjekoslav Klaić (1849–1928).¹⁴ Sva trojica pomenutih istraživača pripadali su klasičnom modelu tadašnjih naučnika s dobrom naobrazbom klasičnih jezika i poznavanjem latinskih srednjovekovnih izvora. Ta znanja bila su ključna da se Porfirogenitove vesti procene i zadobiju nova tumačenja.¹⁵ Od njihovog vremena, dakle, otpočinje da se širi lepeza novih mišljenja o *DAI* – Armin Pavić (1844–1911),¹⁶ Konstantin Grot (1853–1934),¹⁷ Timotej Florinski (1854–1919),¹⁸ Gavro Manojlović (1856–1939),¹⁹ Antun Dabinović.²⁰ U Srbiji se prvo pojavljuju Srbi Prečani, pre svih Konstantin Nikolajević (1821–1877), neobično darovit istraživač, ali bez potrebne i nedovoljne kritičnosti.²¹ Pravi rodonačelnih srpske kritičke

istoriografije, bio je, opet, jedan Srbin Prečanin, Ilarion Ruvarac (1832–1905), koji je dugo vodio bitku sa predstavnicima stare, romantičarske “škole”.²² Tek na isteku 19. veka stasava prva, metodološki dobro utemeljena, generacija srpskih srednjovekovaca koja je kadra da nastavi ozbiljna istraživanja *DAI* i uopšte srednjovekovnih tema – Stojan Novaković (1842–1915),²³ nesumnjivo najizrazitiji predstavnik kritičke istoriografije u Srbiji, a za njim još nekoliko vrsnih istorika – Ljubomir Stojanović (1865–1930), Ljubomir Jovanović (1865–1928), Ljubomir Kovačević (1848–1918) i specifični, ali ne bez znanja, koji kombinuje romantičarski i kritički pristup izvorima, Pantelija Srečković (1834–1903).²⁴ Na ova imena valja sada staviti tačku, jer sve te rasprave, uglavnom, sa aspekta “porfirogenitologije”, nisu danas više relevantne, niti mogu da pruže neke nove odgovore. Čitava ta južnoslovenska istorijska škola, srpska i hrvatska, podjednako, u osnovi nemačka po svojim kritičkim uzorima, proučavala je *DAI* teme po jednom crno-belom obrascu, tačno-netačno, poput rešavanja tautologije. Osnovno pitanje, odakle sve te vesti dolaze, ko ih je i kada prikupio, za koju priliku su napisane, sa kojim ciljem – zapravo je ostalo po strani. Valja istaći da su svi istraživači sledili jedan metodološki obrazac koji je zahtevao da se prvo odredi autor izvora, zatim da se odredi vreme nastanka dela, potom mesto nastanka, te na kraju po kojim izvorima je delo napisano. Taj metodološki pristup, koji i danas sledi Rankeov obrazac, postavljao je sasvim dobra pitanja, ali pogrešnim redosledom. Redosled pitanja bi trebalo da bude: po kojim izvorima je delo nastalo (jer to što neko kaže da je napisao neko delo ne mora da znači da ga je zaista on napisao), zatim vreme nastanka, potom mesto, te na kraju tek ko bi mogao da bude autor.²⁵

Svežinu unosi sledeća generacija: Niko Županić (1876–1961),²⁶ Stanoje Stanojević (1874–

¹⁰ Rad Franje Račkog na sakupljanju izvora i njihovom objavljivanju, zatim niz rasprava kojima je pokrenuo naučnu polemiku sa brojnim istoričarima iz srpske i hrvatske istoriografije, neizmerno je dragocen; rame uz rame sa Račkim stoji Ivan Kukuljević Sakcinski; svakako, treba pomenuti i Brašanić 1871. Pregled osnovne bibliografije hrvatskih i srpskih istoričara, daje Dujčev 1968.

¹¹ Tako Dümmler 1856. Od vremena Šafařika 1837, 254–256, 406–412, usađena je kod panslavista, kod Kopitara, Miklošića, Jagića, Klaića, ali i Dümmlera, ideja o “srpsko hrvatskom klinu” koji se udenuo među Južne Slovene; koristan pregled, Džino 2010a.

¹² Dümmler 1856, posebno str. 7–31.

¹³ Rački 1861, posebno str. 1–40; Rački 1864; Rački 1881. O ukupnom delu Franje Račkog videti Smičiklas 1895.

¹⁴ Klaić 1878; Klaić 1899.

¹⁵ Najžešću kritiku filologa i njihovog pristupa istoriji dao je Nietzsche u svome nedovršenom delu *Wir Philologen*, gde doslovce kaže: “Ništa se ne može saznati iz filoloških razgovora, kada je reč o filolozima. To je najobičnije đubre”; videti Lerer 2002, 13. Ništa lepše o filolozima nije se izrazio ni Saussure 2002, uz primedbu da je njihov metod komparativan, ali ne istorijski.

¹⁶ Pavić 1906.

¹⁷ Grot 1880, posebno str. 147–199.

¹⁸ Florinski 1881. Videti i Rački / Grot / Florinski 1881.

¹⁹ Manojlović 1902; Manojlović 1910–1911.

²⁰ Dabinović 1941; Dabinović 1930; Dabinović 1939.

²¹ Nikolajević 1864.

²² Ilarion Ruvarac prvi je predstavnik kritičke istoriografije kod Srba. Za ocenu Porfirogenitovih vesti o Bosni kod Ruvarca videti Ruvarac 1878; Ruvarac 1881.

²³ Novaković 1879; Novaković 1893.

²⁴ Kovačević / Jovanović / Stojanović / Srečković 1884, 1888. Sva četvorica pomenutih istoričara uglavnom su se bavili srpskom istorijom od vremena Stefana Nemanje. Ovdje su navedeni najpre kao predstavnici kritičke istoriografije, uz svu specifičnost pristupa izvorima Pantelije Srečkovića.

²⁵ Živković 2012a, 10.

²⁶ Županić 1922; Županić 1925.

1937),²⁷ Vladimir Ćorović (1885–1941), Ljudmil Hauptman (1884–1968),²⁸ Ferdinand Šišić (1869–1940),²⁹ Petar Skok (1881–1956),³⁰ Bogo Grafenauer (1916–1995),³¹ Georgije Ostrogorski (1902–1976)³² i tada najmlađi među njima – Božidar Ferjančić (1929–1998),³³ od koga valja početi savremena istraživanja *DAI* u srpskoj, hrvatskoj i slovenačkoj istoriografiji.

Božidar Ferjančić je 1959. godine, kao vrlo mlad istraživač, prikupio gotovo sve vesti o Južnim Slovenima iz *DAI*, *De thematibus*, *Vita Basili* i iz *De cerimoniis aulae Byzantine*, te ih preveo i snabdeo izvanrednim komentarima – koji su, po mnogo čemu, ostali neprevaziđeni u svetskoj istoriografiji.³⁴ Dubokim kritičkim pogledom na ovu zbirku carevih vesti o Slovenima, Ferjančić je precizno odredio dokle se smelo ići u zaključcima, a dokle u pretpostavkama, kojih se inače čuvao. Imao je izuzetan dar da kroz kritiku vrela uspostavi pravu meru i precizno oceni mesto i značaj izvora. Njegovi ključni radovi o *DAI* pojavili su se relativno kasno, tek od devedesetih godina prošlog veka, i to najpre kao odgovor na polemiku koja se razvila oko jednog revizionističkog stava koji se javio u hrvatskoj istoriografiji – stava koje je zastupao jedan pravnik, Lujo Margetić. Do tog trenutka, valja precizno reći jednu važnu činjenicu, Georgije Ostrogorski je, dolaskom na Beogradski Univerzitet, ustanovio tada treću katedru za vizantologiju u svetu. Povrh svega, smatran je vodećim stručnjakom za istoriju Vizantije. U Beogradu je tako stasala vizantološka škola sa nekoliko jako dobrih znalaca – Jadran Ferluga (1920–2004),³⁵ Franjo Barišić (1914–1988),³⁶ Ljubomir Maksimović (1938–),³⁷

Ivan Đurić (1947–1997).³⁸ S druge strane, hrvatska istoriografija nije stekla nijedno novo ime iz vizantologije, koje bi bilo kadro da se nosi sa kritikom vizantijskih izvora, odnosno *DAI* – uz jedan izuzetak koji je pokazao kako se nezavisnim tokom istraživanja može doći do važnih, novih, rezultata – Radoslav Katičić (1930–).³⁹ Tako je, lagano, nastao hijatus u hrvatskoj istoriografiji, u kojoj je jedan pravnik odigrao ključnu ulogu. Kada se Nadi Klaić,⁴⁰ pri kraju njenog stvaralačkog rada, učinilo da je Lujo Margetić zaista pronašao rešenje kojim se seoba Hrvata pome-ra u početak 9. veka, nastao je veliki problem koji se dalje samo širio, poput dobro razvejanog šumskog požara.⁴¹ Kada se na to pridoda Relja Novaković, koji se *DAI* bavio nezavisno od svih drugih naučnih centara tadašnje SFRJ, razmere neznanja koje je ušlo u naučne časopise postale su gotovo zastrašujuće.⁴² Da bi se do kraja shvatile posledice Margetićevog rada na *DAI*, mora se reći da je on tada morao da uvede još jednu premisu, o kojoj su doduše već razmišljali Grafenauer i Hauptmann, da je 30. poglavlje *DAI* napisao neki drugi pisac.⁴³ Suština je u tome, nažalost, što ni Lujo Margetić, ni Nada Klaić, a još manje Relja Novaković, nisu imali nikakva znanja o čitavom *DAI*, već su tumačili onako kako im se činilo da se iz koneksta mogu vaditi delovi, pa koristiti po potrebi. To je bilo, u najmanju ruku, nasilje nad izvorom – ako bi takvo krivično delo postojalo. Najzad, na tragu Margetićevih zabluda ostao je i jedan klasični filolog, Miljenko Lončar, potpuno prihvativši mišljenje da je poglavlje 30. *DAI* nastalo kasnije i od nekog drugog autora.⁴⁴

³⁸ Đurić 1986.

³⁹ Radoslav Katičić, naslednik na Jagićevoj katedri za slovensku filologiju u Beču i vrstan poznavalac grčke i latinske filologije. Najpreglednije je pogledati Katičićeve radove prikupljene u knjizi, Katičić 1993. Prema širini naobrazbe i sposobnosti tumačenja, stoji uz rame Ferjančiću.

⁴⁰ Klaić 1985.

⁴¹ Margetić 1977; Margetić 1988. Margetićev rad vrlo brzo je znalački ocenio, Suić 1977. Takođe i Štih 1987.

⁴² Treba naglasiti da je Relja Novaković u svome radu, Novaković 1972, još uvek sledio istorijski metod i dao neke nove, važne doprinose, pre svega za Bosnu. U kasnijim radovima, međutim, njegova su razmišljanja otišla u sasvim drugom pravcu, može se reći u fantaziju; videti, na primer, Novaković 1977; Novaković 1981; Novaković 1999.

⁴³ Pre svega jer su jednu primedbu, Bury 1906, o mogućnosti da je poglavlje 30 *DAI* nastalo nešto kasnije nego ostali deo *DAI*, prihvatili kao činjenicu.

⁴⁴ Lončar 1992; Lončar 2002; Lončar 2007; Lončar 2008; Lončar 2011.

²⁷ Stanojević 1906.

²⁸ Hauptmann 1925; Hauptmann 1937; Hauptmann 1931.

²⁹ Šišić 1914; Šišić 1923.

³⁰ Skok 1927; Skok 1938.

³¹ Grafenauer 1952.

³² Ostrogorski 1948.

³³ Videti narednu napomenu.

³⁴ Ferjančić 1959. Najvažniji Ferjančićevi radovi su Ferjančić 1987; Ferjančić 1991; Ferjančić 1996; Ferjančić 1997.

³⁵ Tokom kasnih šezdesetih i ranih sedamdesetih godina Jadran Ferluga je objavio tri veoma važne rasprave, koje ni do danas nisu izgubile na aktuelnosti, Ferluga 1968; Ferluga 1970; Ferluga 1971. Najznačajnije Ferluginu delo svakako je Ferluga 1957.

³⁶ Barišić 1953a; Barišić 1953b.

³⁷ Radovi Ljubomira Maksimovića na temu Srba i Hrvata, sa posebnim osvrtom na delo Konstantina Porfirogenita, prikupljeni su u knjizi Maksimović 2008.

Dakle, faza ispitivanja *DAI* posle Drugog svetskog rata bila je usmerena, što se beogradske vizantološke škole tiče, upornim branjenjem verodostojnosti Porfirogenitove priče o seobi Srba i Hrvata (Ferjančić, Maksimović, uz hrvatske autore – Katičić, Suić), donekle pitanjem teritorijalnog prostiranja Bosne (Novaković, Ćirković),⁴⁵ a najmanje kritici samih vesti iz *DAI*, uz potpuno negiranje, ali i nepoznavanje celovitog *DAI*. Taj koncept ostao je do danas zaštitni znak srpske vizantologije, makar u onom delu u kojem se bavi Konstantinom Porfirogenitom i njegovim delom.⁴⁶ S druge strane, sva druga ne manje važna istoriografska pitanja ostavljena su otvorenim, s izuzetkom Ferluginog rada o južnoslovenskim kneževinama kao širem fenomenu – gde je ostao, nažalost, usamljen. Na suprotnom kraju polako se profilisala misao da hrvatska “seoba” zaista i nije bila u sedmom veku, nego početkom devetog veka. Sa strane arheologa, ali ne južnoslovenskih, ova teza je dobila neobično jako mesto.⁴⁷

Kraj jedne ere u izučavanju *DAI* označen je ujedno na početku novog milenijuma. Taj kraj nije samo kalendarski ugodan za istoričare, već, sticajem okolnosti, novim metodološkim pristupom otvara prostor za nova tumačenja. Javljaju se novi autori, sa novim percepcijama modela identiteta u ranom srednjem veku, kao i otvorenosti za ukrštanje srodnih disciplina – arheologije i etnologije sa istorijom i klasičnom filologijom. Tu pre svega valja imati na umu trojicu autora: Florina Kurtu, Danijela Džina i Mladena Ančića. Florin Kurta je svojom studijom o Slovenima u Podunavlju, dosta široko postavljenom, izneo jednu teoriju o konstrukciji slovenskog identiteta kao posledicu dodira sa Romejima na dunavskom limesu – pa je tako, kroz sukob, došlo do formiranja novog identiteta. Ujedno je, primenivši svoje ideje, izvršio i analizu Porfirogenitove seobe Srba i Hrvata, i predstavio taj događaj

kao posledicu propagande Konstantina Porfirogenita. Dakle, prema Kurti, uglavnom sve ono o čemu piše Konstantin Porfirogenit o “seobi” Srba i Hrvata, moglo bi se nazvati fikcijom.⁴⁸ Danijel Džino, pak, u tom pravcu je otišao još i dalje, pa je u studiji *Becoming Slav, Becoming Croat* odbacio bilo kakvu mogućnost da su se navedeni događaji iz ranosrednjovekovne srpske i hrvatske istorije uopšte odigrali, a posebno je bio kritičan prema pripovesti o padu Salone.⁴⁹ U istu grupu autora spada i autor iz Hrvatske, Mladen Ančić, koji opet čvrsto veruje u dalmatinsku istoriju ranog srednjeg veka kao posledicu konstrukcija Konstantina Porfirogenita.⁵⁰ Svim ovim radovima nedostaje veoma važna komponenta kritike izvora na koju se, izgleda, potpuno zaboravilo. Polazi se, naime, od već usvojenih tumačenja – na primer, poglavlje 30 *DAI* je napisao anonimni autor, seoba Hrvata se odigrala početkom 9. veka, Salonu Sloveni i Avari nisu zauzeli – koja se dalje uzimaju kao sigurne činjenice i na njih se, po izboru autora, dalje, uglavnom, fantazira, a ne istražuje. Zaboravlja se da istoričari ne treba da ispituju da li se nešto dogodilo ili nije, već da slede izvore koji ih do takvih odgovora dovode najsigurnijim putem. Taj najsigurniji put nije odbacivanje izvora i njegova diskreditacija – jer se na taj način nauka ne razvija, već proizvode hipoteze. Stoga, potrebno je reći nešto novo, odnosno upozoriti na radove koji nude neka nova rešenja, zasnovana na kritici izvora.

Prva važna stvar jeste utvrđivanje što preciznije liste izvora koje je Konstantin Porfirogenit najverovatnije koristio. Analizirajući neke podatke iz *DAI* koji se tiču Dalmacije i priče o Dioklecijanu, utvrđeno je da se kao moguće vrelo javlja Flavius Nicomachus, pisac jedne istorije koja nije sačuvana. Ti podaci, primenjeni na poglavlje 29 *DAI*, prilično uverljivo ukazuju na to da podatak o Saloni, velikoj kao pola Carigrada, nije mogao da nastane iz glave Konstantina Porfirogenita, već na osnovu izvora kojeg je car koristio i koji je morao da potiče iz samog kraja 4. veka – kada je Salona, dabome, bila zaista veličine pola Carigrada. Nadalje, opis palate cara Dioklecijana nesumnjivo je iz nekog latinskog izvora, u kojem je pisalo da zidine Salone još uvek nisu propale, što

⁴⁵ Ćirković 1998.

⁴⁶ Tako Komatina 2010, prosuđuje da su hrvatski vladari Krasimir i Miroslav pripadali vremenu 895-925. – teza koja je ponovljena više puta, a prvi put još od pionira slovenske arheologije i istoriografije, Josipa Pavla Šafarika – na koga se i autor u gore pomenutom radu iz 2010. godine poziva – kao da je vreme stalo, pre više od 150 godina. U istoj ravni, repetitive, bez istraživanja, ostaje i najmlađi predstavnik beogradske vizantološke škole, Babić 2011.

⁴⁷ Evans 1989; Barford 2001. Slično stvari posmatra i Curta 2001. Novija istraživanja, Petrinec 2009, u velikoj meri su suprotna Barfordovim zaključcima.

⁴⁸ Curta 2008; Curta 2010.

⁴⁹ Džino 2008; Džino 2009; Džino 2010b; te u monografiji, Džino 2010a.

⁵⁰ Ančić 2010.

Porfirogenit nikako ne bi mogao da napiše sredinom 10. veka, ali bi mogao na osnovu izvora mnogo bližem vremenu s kraja četvrtog ili početka petog veka.⁵¹

Drugo opažanje tiče se analize poglavlja 30, 31 i 32. Pokazalo se da je Porfirogenit iskoristio delo koje je po mestu nastanka moralo biti iz Rima. Naime, u ovim poglavljima nalaze se podaci o Hrvatima koji nisu mlađi od 878. godine. Spisak hrvatskih vladara iscrpen je iz tog izvora čije su hronološke granice podaleko od 10. veka, gde su istraživači, koristeći razne tehnike, pokušali da smeste Krasimera, Miroslava i Tomislava (kombinujući podatke iz *DAI* sa onim iz Tome Arhidakona i Popa Dukljanina – što je metodološki nedopustivo), te najzad i Krešimira II – koga je istoriografija, doslovce, izmislila.⁵²

Treće opažanje tiče se liste gradova koju Porfirogenit koristi na osnovu istog onog izvora koji se služio za poglavlja 30 i 31. Ti gradovi, redovno prevedeni kao “naseljeni gradovi”, zapravo su najvažnija crkvena sedišta južnoslovenskih glavarova, u kojima je postojala crkvena organizacija u krilu rimske crkve. Tu bi se, uz arheološke nalaze, možda moglo i najdalje otići. U tom kontekstu Bosna, sa svoja dva grada, ne može da bude tumačena drugačije nego kao *polity* u istoj ravni sa Hrvatskom, Srbijom, Dukljom, Zahumljem i Travunijom.⁵³

Četvrto opažanje tiče se poglavlja 32 *DAI*, i to posebno onog dela u kojem se govori o Mutimiru i njegovim naslednicima. Smatralo se, zaista dugo, da su to vesti koje je Konstantin pronašao u nekoj Hronici srpskih vladara, pa te podatke bilo prepisao, bilo ih, neznatno ih izmenivši, uneo u poglavlje 32.⁵⁴ I to rešenje, kako se čini, nije dobro. Naime, analizom više drugih poglavlja *DAI*, pre svega o Armeniji, ustanovljeno je da Porfirogenit koristi brojna pisma carskih diplomata i oficira, koji su na terenu bili zaduženi da se bave lokalnim arhontima. Upravo iz takvih dokumenata, dakle na osnovu carevih uputstava višim činovnicima, kao i obraćanja stranim vladarima,

Konstantin Porfirogenit je lako mogao da utvrdi i kada je Mutimir došao na vlast, način na koji je u vlasti potvrđen, kao i sitnije pojedinosti o tome kako je Časlav, srpski knez, tražio pomoć kada se vratio u Srbiju iz bugarskog sužanjstva.⁵⁵ Time se otvara čitav niz drugih pitanja koja u historiografiji nisu ni načeta. Naime, vesti o Časlavu, koje su posmatrane kao Porfirogenitovo preterivanje, zapravo potiču iz prvorazrednih dokumenata – carskih pisama. U tom kontekstu, Časlav traži carevu podršku, koju i dobija – što znači da je takvih pisama bilo više, najmanje dva. Carska pisma, takođe, datirana su po pravilima vizantijske kancelarije, indiktom, a ne godinom, pa se tako može razumeti kako je Konstantin Porfirogenit mogao da odredi dužinu vladavine Petra Gojnikovića jer je imao podatak da je pad Petrov bio u vreme bitke kod Anhijala (avgust 917), što je bio 5. indikt, pribeležen kod Teofanovog Nastavljača i Simeona Logoteta,⁵⁶ dok je u tom slučaju morao da ima dokument, pismo, u kojem je postojao hronološki podatak o početku Petrove vladavine, pošto je porazio uzurpatore, koje je nosilo datum 15. indikta.

Nalaz vizantijske nomizme iz okoline Šapca, kao i arheološki tragovi ranosrednjovekovnog utvrđenja kod Mladenovca, sa tragovima borbe, datiranog u 10. vek, kao i vojne opreme, daju dodatnu težinu Porfirogentovim vestima.⁵⁷ Posebno se u tom slučaju ističe ugarska komponenta u odnosu na politiku srpskog arhonta, za čije vreme Ugari vrše dva upada na vizantijsku teritoriju duboko na jug 934. i 943. godine.⁵⁸ U tom kontekstu, novčana sredstva i materijalna pomoć Časlavu zadobijaju jako mesto u ulozi Srbije u sprečavanju ugarskih pohoda između 934. i 943. godine.

Peta tema tiče se naizgled manje bitne priče o arhontu Travunije. U poglavlju o Travuniji postoji nedoslednost koju je teško logički objasniti. Naime, govoreći o tome kako su Travunijani svi bili Srbi, Porfirogenit završava rečenicom da je tako bilo do arhonta Vlastimira. Dakle, Srbi su bili Srbi do arhonta Vlastimira. A šta su bili pre i posle toga? Reč je zapravo o svojevrsnom tragu

⁵¹ Živković 2010a.

⁵² Videti detaljnu studiju, Živković 2012a, 82 i nap. 212, 132, 135-136, 140; Živković 2010b; Živković 2010c.

⁵³ Živković 2008. Pokušaj određivanja tačnijih istorijskih i hronoloških okvira nastanka Bosne u ranom srednjem veku, Živković 2010d.

⁵⁴ Tako je predlagao Ostrogorski 1948; na istom tragu ostao je i Maksimović 1982.

⁵⁵ Živković 2012b

⁵⁶ Niebuhr 1829, 388.

⁵⁷ Živković 2006, 71, nap. 155 – pomenuta nomizma Romana Lakapina kovana je posle 931. godine; za nalaze vizantijskog novca u Podrinju videti Vasiljević 1967, 152-153; za utvrđenje kod Mladenovca, Katić 2003.

⁵⁸ Niebuhr 1829, 430.22-431.3; 462.19-463.3.

rada Konstantina Porfirogenita sa izvorima. Kao da je car makazama sekao tekst. Rekonstruisana rečenica – što se veoma jednostavno može i dokazati – ispustila je deo prethodne rečenice. Kada se rečenica pročita kako treba dobija se: A do vremena arhonta Vlastimira Srbi su bili pod vlašću arhonta Srbije. Umesto: Do vremena vladavine arhonta Vlastimira Srbi su bili Srbi.⁵⁹ Otuda se nameće misao da je Konstantin Porfirogenit iz poglavlja o Srbima “preselio” ovu rečenicu koja se ticala Travunije, kako bi je smestio u odgovarajuće poglavlje – o Travunjanima.

Među sitnije pojedinosti koje su se javile kada je u naučnu raspravu uvedena ideja o postojanju spisa *De conversione Croatorum et Serborum*, koja je neupitna iz nekoliko razloga, važna je ona koja objašnjava izostanak Dukljana kao Srba. Uobičajeno objašnjenje bilo je da je car zaboravio ili prevideo ovaj važan podatak. Naravno, Ferjančić u ovo objašnjenje nikada nije poverovao, iako nije mogao objasniti dukljanski izostanak iz *DAI* kao Srba. Odgovor se dobija tako što se uključi *De conversione Croatorum et Serborum* (*DCCS*), uz poznavanje dijeceza na katoličkom zapadu, odnosno u Dalmaciji.⁶⁰ Naime, *DCCS* tretira Dalmaciju i Panoniju, dva najvažnija mesta misionarenja rimske crkve, ali u kontekstu borbe za crkvena prava sa Salcburgom, ali se ne bavi Prevalitanom, jer je ona izvan Dalmacije. U Dalmaciji Rim nema problema sa Carigradom, jer je prefektura Ilirik u Dalmaciji, a Duklja to nije. Iz tog razloga Rim zove dukljanske gradove *starim*, za razliku od svih drugih *kastara oikoumena* u *DAI* koji su iz vremena obnovljene misionarske aktivnosti rimske crkve, po svoj prilici, iz ranog devetog veka.⁶¹ Takođe, pokazalo se da je priča o preseljenju jednog dela Hrvata koji su se prethodno smestili u Dalmaciji, konstrukcija – ali ne Konstantina Porfirogenita, već autora *De conversione Croatorum et Serborum*, po svoj prilici Anastasija Bibliotekara.⁶² Autor *DCCS* je ovom pričom-konstrukcijom najverovatnije verovao da će uvođenjem Hrvata u Panoniju umanjiti ili negirati realni crkveni pritisak Salcburga na Panoniju, koji je rimskoj crkvi predstavljao

prepreku za misionarsku delatnost u tom pravcu.⁶³ Tako isto i priča o dvostrukoj “seobi” Srba nije Konstantinova, već onoga koji je sastavio *DCCS*, pokazujući tako da mu o prošlosti Srba nije bilo poznato ništa više od onoga što je o Hrvatima pronašao u izveštaju onoga koji je među Hrvatima, kasnih sedamdesetih godina devetog veka, boravio.⁶⁴ Podaci o ratovanju sa Bugarima u vreme Borisa Mihaila potiču od nekoga ko je boravio među Bugarima i dobro poznao aktere događaja – Borisa, Mutimira i Vladmira.⁶⁵ To bi mogao biti izvor iz kruga ljudi oko Ćirila i Metodija.⁶⁶ Tu se javljaju i napušteni gradovi, tj. izvan crkvene organizacije, u kojima su posvedočeni hrišćanski motivi na spomenicima koje je svedok video i opisao. Ti podaci najverovatnije potiču od misionara, očevica. Takođe, ovo bi moglo da potiče iz Metodijevih spisa iz vremena pre odlaska u Moravsku misiju, ali je to sve tek hipoteza koju valja dokazati.⁶⁷ Nadalje, tu je i veoma važna činjenica da su Srbi smešteni iza Bojki, ali gledano iz pravca Venecije, ne iz Carigrada. To je zato jer je *DCCS* izvor nastao u Rimu, a ne u Carigradu.⁶⁸ Presudan dokaz da je *DCCS* i njegov srpsko-hrvatski sadržaj mogao da nastane isključivo na latinskom zapadu jeste opšte poznata činjenica da *De conversione barbarorum* jeste ekskluzivno latinski književni žanr, nikako vizantijski.⁶⁹ Kako se čitav proces pokršćavanja Srba i Hrvata posmatra očima Rima, jasno je i da pisac *DCCS* sedi u Rimu, nikako u Carigradu. Tako postaje jasno zbog čega jedan romejski car insistira na pokršćavanju Srba i Hrvata iz Rima. To objašnjava i jedinstven podatak kod jednog romejskog pisca, dabome sačuvan samo u *DAI*, zbog čega Konstantin Porfirogenit papu naziva najsvetijim, a u svim drugim vizantijskim izvorima jednostavno papom. Konstantin Porfirogenit pravi ovaj izuzetak jer sledi svoj izvor – *De conversione Croatorum et Serborum*.

Kako istoričari koji se bave ranim srednjim vekom u Dalmaciji ili Iliriku mogu da budu sigurni danas u svoja tumačenja i koliko to smeju da budu? To pitanje ostavljam neodsušeno, uz

⁵⁹ Živković 2012a, 188-189.

⁶⁰ O crkvenoj organizaciji u južnoslovenskim *polities*, videti pregled kod Živković 2004, 70-114.

⁶¹ Živković 2012a, 85-86, 162.

⁶² Živković 2012a, 79, 200, 214-215. Videti o ovome, takođe, Gračanin 2008a; Gračanin 2008b.

⁶³ Živković 2012a, 118, 168, 195, sa nap. 589, 215.

⁶⁴ Isto, 71.

⁶⁵ Isto, 205.

⁶⁶ Isto.

⁶⁷ Isto, 217-218.

⁶⁸ Isto, 77-79.

⁶⁹ Isto, 197, sa nap. 589.

ogradu da mogu da ukažem na izbor nekih autora koji su, po mom sudu, pouzdaniji, spremniji, otvoreniji novim pristupima, novim metodologijama. Tu, među arheolozima, valja izdvojiti Maju Petrinc i njenu značajnu knjigu o ranosrednjovekovnim grobljima na području Hrvatske;⁷⁰ ali i mladog asistenta sa Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Gorana Bilogrivića.⁷¹ Tu je još jedna mlada snaga na polju istorije umetnosti, Ivan Basić, koji je već pokazao veliku sposobnost za kritičku analizu izvora.⁷² Iz Rusije je, takođe, mladi Denis Alimov, koji se takođe bavi Dalmacijom u ranom srednjem veku, kao i pitanjima etnogeneze na minuciozan način.⁷³ Tako iz Hrvatske, kako se čini, najpre treba očekivati i nove pomake u Porfirogenitologiji. I najzad, onima koji su skloniji da teže usvajaju nove ideje, hipoteze i analize, uvek ostaju solidni autori na koje se mogu oslanjati za dugi niz godina – Neven Budak,⁷⁴ svima dobro poznati John Fine,⁷⁵ Hervig Volfram,⁷⁶ Valter Pohl⁷⁷ te Ivo Goldstein.⁷⁸

Summary

New Interpretations of Data about South Slavic *Gentes* from the *De Administrando Imperio* of Byzantine Emperor Constantine VII Porphyrogenitus (944-959)

This paper presents an overview of historical research of one of the most important documents for the earliest history of South Slavs – the *De administrando imperio* by the Byzantine Emperor Constantine VII Porphyrogenitus (944–959). It is evident that previous researchers investigated this work according to a black/white, correct/incorrect template and that the most important things remained unanalysed – where does all this information come from, who collected it

and when, for which occasion was it written and with which aim? The researchers posed of the source legitimate questions but in an incorrect order. The first thing which should have been asked is: on what sources is the work based on, when and where was it written, and who wrote it. Beside the historiographic part of the work, the author, using his own methodological template, also provides information about the newest results in the study of this historical text. He argues that the Emperor's main source on the settlement of the South Slavic peoples on the Balkan peninsula was the now lost work titled *De conversione Croatorum et Serborum*. Including this element into research allows us to understand some of the Emperor's claims which but which were never properly understood by historians.

Literatura

- Alexander, S. S. 1977, Heraclius, Byzantine Ideology, and the David Plates, *Speculum* 52, 1977, 217-237.
- Alimov, D. E. 2008, "Preselenie" i "krštenie"? K probleme formirovania horvatskoj etničnosti v Dalmaciji, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 2, 2008, 94-116.
- Alimov, D. E. 2010, Horvati i gory: K voprosu o harktere horvatskoj identichonsti v avarskom kagagate, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 2, 2010, 135-160.
- Alimov, D. E. 2011, Politija Borni: Gentes i Herrschaft v Dalmaciji v pervoi četverti IX veka, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 1, 2011, 101-142.
- Ančić, M. 2010, Zamišljanje tradicije: Vrijeme i okolnosti postanka 30 glave djela *De administrando imperio*, *Radovi zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu* 42, 2010, 133-152.
- Babić, B. 2011, Vizantijski i postvizantijski izvori o prostoru i položaju srednjovjekovne Bosne, *ZRVI* 48, 2011, 39-50.
- Barford, P. M. 2001, *The Early Slavs: Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe*, London 2001.
- Barišić, F. 1953a, Čuda Dimitrija Solunskog kao istoriski izvor, Beograd 1953.
- Barišić, F. 1953b, Vizantiski Singidunum, *ZRVI* 3, 1953, 3-13.
- Basić, I. 2005, Venerabilis presul Iohannes. Historijski Ivan Ravenjanin i začetci crkvene organizacije u Splitu u VII. stoljeću, *Povijesni prilozi* 29, 2005, 7-28.
- Beiser, F. C. 2011, *The German Historicist Tradition*, Oxford 2011.
- Belke, K. / Soustal, P. 1995, *Die Byzantiner und ihre Nachbarn. Die De administrando imperio genannte Lehrschrift des Kaisers Konstantinos Porphyrogennetos für seinen Sohn Romanos*, Wien 1995.

⁷⁰ Petrinc 2009.

⁷¹ Bilogrivić 2010.

⁷² Basić 2005.

⁷³ Alimov 2008; Alimov 2010; Alimov 2011.

⁷⁴ Budak 1990; Budak 2008.

⁷⁵ Fine 2006, posebno str. 23-26, 29-33.

⁷⁶ Wolfram 1989.

⁷⁷ Pohl 1988.

⁷⁸ Goldstein 1995; Goldstein 2008.

- Bilogriović, G.* 2010, Čiji je kontinuitet? Konstantin Porfirogenit i hrvatska arheologija o razdoblju 7-9. stoljeća, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu 42, 2010, 37-48.
- Bos, J.* 2010, Individuality and Interpretation in Nineteenth-Century German Historicism, u: Feest, U. (ed.), Historical Perspectives on Erklären and Verstehen, Berlin 2010, 207-220.
- Brašanić, M.* 1871, Odlomci iz zemljopisa i narodopisa Hrvatske i Slavonije u 9. stoljeću, RAD JAZU 16, 1871, 7-18.
- Budak, N.* 1990, Die südslawischen Ethnogenesen an der östlichen Adriaküste im frühen Mittelalter, u: Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung des Bayern, t. I, Wien 1990, 129-136.
- Budak, N.* 2008, Identities in Early Medieval Dalmatia (Seventh-Eleventh Century), u: Franks, Northmen and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe, Geary, P. J. / Urbańczyk, P. (ed.), Leiden 2008, 223-241.
- Bury, J. B.* 1906, The Treatise De administrando imperio, BZ 15, 1906, 517-577.
- Curta, F.* 2001, Making of the Slavs: Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500-700, Cambridge 2001.
- Curta, F.* 2008, The Making of the Slavs between Ethnogenesis, Invention, and Imagination, Studia Slavica et Balcanica Petropolitana 2, 2008, 155-172.
- Curta, F.* 2010, Emperor Heraclius and the Conversion of the Croats and the Serbs, u: Medieval Christianity. Different Regions, "Faces", Approaches, Mediaevalia Christiana 3, Stepanov, T. / Kazakov, G. (ed.), Sofia 2010, 121-138.
- Ćirković, S.* 1998, "Naseljeni gradovi" Konstantina Porfirogenita i najstarija teritorijalna organizacija, ZRVI 37, 1998, 9-32.
- Dabinović, A.* 1930, Kako je Dalmacija pala pod jurisdikciju carigradske patrijaršije, Rad JAZU 105, 1930, 151-240.
- Dabinović, A.* 1939, Early Balkan Migration, Slavonic and East European Review 16, 1939, 393-410.
- Dabinović, A.* 1941, Državnopravni odnos Hrvata prema istočnom carstvu, Rad HAZU 270, 1941, 49-148.
- Dobrowsky, J.* 1813, Entwurf zu einem allgemeinen Etymologikon der slawischen Sprache, Prag 1813.
- Dobrowsky, J.* 1822, Institutiones linguae Slavicae dialecti veteris, Vindobonae 1822.
- Dujčev, I.* 1968, Les études byzantines chez les Slaves méridionaux et occidentaux depuis le XVII siècle, Medioevo bizantino-slavo II, Roma 1968, 541-560.
- Dümmler, E.* 1856, Über die älteste Geschichte der Slawen in Dalmatien 549-928, Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Philologisch-historische Classe 20, Wien 1856, 357-368.
- Dvornik, F. / Jenkins, R. J. H. / Lewis, B. / Moravcsik, Gy. / Obolensky, D. / Runciman, S.* (ed.) 1962, Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio II – Commentary, London 1962.
- Džino, D.* 2008, "Becoming Slav", "Becoming Croat": New Approaches in the Research of Identities in Post-Roman Illyricum, Hortus artium mediaevalium 14, 2008, 1-5.
- Džino, D.* 2009, Novi pristupi izučavanju hrvatskog identiteta, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu 41, 2009, 33-54.
- Džino, D.* 2010a, Becoming Slav, Becoming Croat: Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia, Leiden 2010.
- Džino, D.* 2010b, Pričam ti priču: ideološki narativni diskursi o dolasku Hrvata u De administrando imperio, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu 42, 2010, 153-165.
- Đurić, I.* 1986, Romejski govor i jezik VII Konstantina Porfirogenita, ZRVI 24-25, 1986, 109-137.
- Eggers, M.* 2007, Das De administrando imperio des Kaisers Konstantinos VII. Porphyrogenetos und die historisch-politische Situation Südosteuropas im 9. und 10. Jahrhundert, Ostkirchliche Studien 56, 2007, 15-100.
- Evans, H. M.* 1989, The Early Medieval Archaeology of Croatia A.D. 600-900, Oxford 1989.
- Ferjančić, B.* (rec.) 1959, Fontes Byzantini Historiam populorum Jugoslaviae spectantes II, Beograd 1959.
- Ferjančić, B.* 1987, Struktura 30. Glave spisa De administrando imperio, ZRVI 18, 1987, 61-80.
- Ferjančić, B.* 1991, Dalmacija u spisu De administrando imperio – vrela i putevi saznanja, ZRVI 29/30, 1991, 9-21.
- Ferjančić, B.* 1996, Dolazak Hrvata i Srba na Balkansko poluostrvo, ZRVI 35, 1996, 117-154.
- Ferjančić, B.* 1997, Vasilije I i obnova vizantijske vlasti u IX veku, ZRVI 36, 1997, 9-30.
- Ferluga, J.* 1957, Vizantiska uprava u Dalmaciji, Beograd 1957.
- Ferluga, J.* 1968, Vizantija i postanak najranijih južnoslovenskih država, ZRVI 11, 1968, 55-66.
- Ferluga, J.* 1970, Lista adresa za strane vladare iz knjige O ceremonijama, ZRVI 12, 1970, 157-178.
- Ferluga, J.* 1971, Vizantijsko carstvo i južnoslovenske države od sredine X veka, ZRVI 13, 1971, 75-107.
- Fine, J. V. A.* 2006, When Ethnicity Did not Matter in the Balkans: A Study of Identity in Pre-Nationalistic Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods, Ann-Arbor 2006.
- Florinski, T.* 1881, Zur Kritik einer Stelle des Konstantin Porphyrogenetus, Archiv für slavische Philologie 5, 1881, 390-397.
- Goldstein, I.* 1995, Hrvatski rani srednji vijek, Zagreb 1995.
- Goldstein, I.* 2008, "Zemljica Bosna" – το χωρίον Βόσωνα u De administrando imperio Konstantina

- VII. Porfirogenita, u: Zbornik o Pavlu Anđeliću, Karamatić, M. (ed.), Sarajevo 2008, 97-109.
- Gračanin, H. 2008a, Slaveni u ranosrednjovjekovnoj Južnoj Panoniji, *Scrinia Slavonica* 8, 2008, 13-54.
- Gračanin, H. 2008b, Od Hrvata pak koji su stigli u Dalmaciju odvoji se jedan dio i zavladao Ilirikom i Panonijom, *Razmatranje uz DAI* c. 30, 75-78, *Povijest u nastavi* 6, 2008, 67-76.
- Grafenauer, B. 1952, Prilog kritici izveštaja Konstantina Porfirogenita o doseljavanju Hrvata, *HZ* 5, 1952, 1-56.
- Grierson, Ph. 1968, Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Vol II, part I, Washington D.C. 1968.
- Grot, K. J. 1880, Izvestija Konstantina bagrjanorodno-ga o Serbach i Chrovatach i ich razselenii na Balkanskom poluostrvoe, St-Petersburg 1880.
- Hauptmann, Lj. 1925, Dolazak Hrvata, u: Zbornik kralja Tomislava, Zagreb 1925, 86-127.
- Hauptmann, Lj. 1931, Konstantin Porfirogenit o porijeklu stanovništva Dubrovačkog zaleđa, Zbornik iz Dubrovačke prošlosti M. Rešetara, Dubrovnik 1931, 17-24.
- Hauptmann, Lj. 1937, Seobe Hrvata i Srba, *JlČ* 3, 1937, 30-61.
- Jagić, V. 1866, Stari spomenici i jezika jugo-zapadnih Slovena od IX-X. vieka od J. Sreznjevskoga. S primjetbami i izpravci, *Književnik* 3, 1866, 131-139.
- Jagić, V. 1867, Historija Književnosti naroda Hrvatskoga i Srbskoga, knjiga I: Staro doba, Zagreb 1867.
- Jagić, V. 1871, Napredak slovinske filologije posljednjih godina, *RAD JAZU* 17, 1871, 172-208.
- Jagić, V. 1895, Ein Kapitel aus der Geschichte der südslavischen Sprachen, *Archiv für slavische Philologie* 17, 1895, 47-87.
- Jagić, V. 1910, Istorija slavjenskoj filologiji, St.-Petersburg 1910.
- Jenkins, R. J. H. / Moravcsik, Gy. (ed.) 1967, Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio I, Washington D. C. 1967.
- Katičić, R. 1993, Uz početke hrvatskih početaka, Split 1993.
- Katić, V. 2003, Divičmeđ – ranosrednjovjekovno naselje, utvrđeni grad, *Glasnik srpskog arheološkog društva* 19, 2003, 197-221.
- Kaulfuss, R. S. 1842, Die Slawen in den ältesten Zeit bis Samo (623). Eine linguistisch-geographical-historische Untersuchung nebst einen Anhang: Gedrängte Übericht der heutigen Slawen, Berlin 1842.
- Klaić, N. 1984, O problemima stare domovine, dolaska i pokršćavanja dalmatinskih Hrvata, *Zgodovinski časopis* 29, 1984, 253-270.
- Klaić, N. 1985, Najnoviji radovi o 29, 30. i 31. Poglavlju u djelu De administrando imperio cara Konstantina VII. Porfirogenita, *SHP* 15, 1985, 31-60.
- Klaić, V. 1878, Bosna. Podatci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine, Zagreb 1878.
- Klaić, V. 1899, Povjest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća, Zagreb 1899.
- Komatina, P. 2010, O hronologiji hrvatskih vladara u 31. Glavi spisa De administrando imperio, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu* 42, 2010, 83-105.
- Kopitar, J. 1808, Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steimark, Laibach 1808.
- Kovačević, Lj. / Jovanović, Lj. / Stojanović, Lj. / Srećković, P. 1884, 1888, Istorija srpskog naroda 600-1373, I – II, Beograd 1884, 1888.
- Kuntić-Makvić, B. (prir.) 1986, De regno Dalmatiae et Croatiae Ioannis Lucii, Zagreb 1986.
- Kurelac, M. 1994, Ivan Lučić Lucius, otac hrvatske historiografije, Zagreb 1994.
- Lerer, S. 2002, Error and Academic Self: The Scholarly imagination, Medieval to Modern, New York 2002.
- Litavrin, G. G. / Novoselcev, A. P. (ed.) 1989, Konstantin Bagrūnorodnōy Ob upravlēnii imperiēy, Moskva 1989.
- Lončar, M. 1992, Porfirogenitova seoba Hrvata pred sudom novije literature, *Diadora* 14, 1992, 375-448.
- Lončar, M. 2002, Filološka analiza Porfirogenitovih vijesti o Hrvatima (doktorska disertacija), Zadar 2002.
- Lončar, M. 2007, Zamjenica isti kao stilsko obilježje autora dalmatinskih poglavlja De administrando imperio, u: Veljko Gortan (1907-1985) o stotoj obljetnici rođenja, Zagreb 2007.
- Lončar, M. 2008, Kastron i polis u Porfirogenetevu De administrando imperio, *Folia onomastica Croatica* 17, 2008, 111-117.
- Lončar, M. 2011, Vremenski nesklad između odlomaka 31. Poglavlja De administrando imperio, *Radovi zavoda za Hrvatsku povijest FF u Zagrebu* 42, 2011, 107-116.
- Lucius, I. 1666, De Regno Dalmatiae et Croatiae libri sex, Amstelodami 1666.
- Maksimović, Lj. 1982, Struktura 32. glave spisa De administrando imperio, *ZRVI* 21, 1982, 25-32.
- Maksimović, Lj. 2008, Vizantijski svet i Srbi, Beograd 2008.
- Manojlović, G. 1902, Jadransko pomorje IX. stoljeća u svijetlu istočne rimske (bizantske) povijesti, *Rad JAZU* 150, 1902, 1-102.
- Manojlović, G. 1902, Studije o spisu De administrando imperio cara Konstantina VII. Porfirogenita I-IV, *Rad JAZU* 182, 186, 187, 1910-1911.
- Margetić, L. 1977, Konstantin Porfirogenit i vrijeme dolaska Hrvata, Zbornik Historijskog zavoda JAZU 8, 1977, 5-88.
- Margetić, L. 1988, Još o pitanju vremena dolaska Hrvata, *Zgodovinski časopis* 42, 1988, 234-240.
- Miklosich, F. 1850, Lexicon linguae slovenicae veteris dialecti, 1850.

- Niebuhr, B. G. (ed.) 1829, *Theophanis Chronographia*, Vol. 1, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonnae 1829.
- Nikolajević, K. 1864, Kritička pokušnja u periodu prvih sedam vekova srbske istorije, LMS 109, 1864, 1-81.
- Novaković, R. 1972, Neka zapažanja o 29. i 30. Glavi De administrando imperio, *Istorijski časopis* 19, 1972, 5-54.
- Novaković, R. 1977, Odakle su Srbi došli na Balkansko poluostrvo (Istorijsko-geografsko razmatranje), Beograd 1977.
- Novaković, R. 1981, Gde se nalazila Srbija od VII–XII veka, Beograd 1981.
- Novaković, R. 1999, *Srbin – rimski car*, Beograd 1999.
- Novaković, S. 1879, *Srpske oblasti X i XII veka pre vladе Nemanjine*, Beograd 1879.
- Novaković, S. 1893, *Prvi osnovi slovenske književnosti među balkanskim Slovenima*, Beograd 1893.
- Ostrogorski, G. 1948, Porfirogenitova hronika srpskih vladara i njeni hronološki podaci, *Istorijski časopis* 1-2, 1948, 24-29.
- Pavić, A. 1906, *Cara Konstantina VII Porfirogenita De administrando imperio glave 29-36*, Zagreb 1906.
- Petrinec, M. 2009, Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne Hrvatske države, Split 2009.
- Pohl, W. 1988, *Die Awaren: Ein Steppenvolk im Mitteleuropa*, 567-822 n., München 1988.
- Rački, F. 1861, *Odlomci iz državnog prava hrvatskoga za narodne dynastie*, Beč 1861.
- Rački, F. 1864, *Ocjena starih izvora za hrvatsku i srpsku povijest srednjega vijeka*, Književnik I, 1864, 36-77.
- Rački, F. / Grot, K. / Florinskij, T. 1881, *O Konstantinu bagrenorodnom*, Rad JAZU 59, 1881, 201-218.
- Rački, F. 1881, *Hrvatska prije XII veka glede na zemljišni obseg i narod*, Zagreb 1881.
- Ranke, L. 1824, *Geschichte der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1514*, Leipzig / Berlin 1824.
- Ruvarac, I. 1878, Nešto o Bosni dabarskoj i dabro bosanskoj episkopiji i o srpskim manastirima u Bosni, *Godišnjica Nikole Čupića* 2, 1878, 240-261.
- Ruvarac, I. 1881, *Prilošci k objašnjenju srpske istorije*, Glasnik srpskog Učenog društva 49, 1881, 5-9.
- Sarris, P. 2011, *Empire of Faith: The Wall of Rome to the Rise of Islam 500–700*, Oxford 2011.
- Saussure, F. 2002, *Écrits de linguistique générale*, Bouquet, S. / Engler, R. (eds.), Paris 2002.
- Skok, P. 1927, Kako bizantski pisci pišu slovenska mjesna i lična imena, SHP1, 1927, 60-76; 161-196.
- Skok, P. 1938, *Konstantinova Srbica na Bistrici u Grčkoj*, Glas SKA 176, 1938, 243-284.
- Smičiklas, T. 1895, *Život i djela Dra Franje Račkoga*, Zagreb 1895.
- Stanojević, S. 1906, *Vizantija i Srbi*, Novi Sad 1906.
- Suić, M. 1977, *Ocjena radnje L. Margetića "Konstantin Porfirogenit i vrijeme dolaska Hrvata"*, Zbornik Historijskog zavoda JAZU, 1977, 89-100.
- Šafařík, P. J. 1837, *Slovenske starožitnosti*, Prag 1837.
- Šišić, F. 1914, *Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji*, VHAD 13, 1914, 1-93.
- Šišić, F. 1923, *Ime Hrvat i Srbin i teorije o doseljenju Hrvata i Srba*, *Godišnjica Nikole Čupića* 35, 1923, 1-49.
- Štih, P. 1987, *Karantanija – stara domovina Horvatov*, *Zgodovinski časopis* 41, 1987, 529-549.
- Vasiljević, M. 1967, *Topografija arheoloških nalazišta i spomenika u Podrinju*, *Godišnjak Istorijskog arhiva* 5, 1967.
- Wolfram, H. 1989, *The Image of Central Europe in Constantine VII Porphyrogenitus*, *Constantinus Porphyrogenetus and His Age, Second International Byzantine Conference, Athens 1989*, 5-14.
- Živković, T. 2004, *Crkvena organizacija u srpskim zemljama (Rani srednji vek)*, Beograd 2004.
- Živković, T. 2006, *Portreti vladara ranog srednjeg veka – od Vlastimira do Borića*, Beograd 2006.
- Živković, T. 2008, *Constantine Porphyrogenitus' kastrа oikoumena in the South Slavs Principalities*, *Istorijski časopis* 58, 2008, 7-26.
- Živković, T. 2010a, *An Unknown Source of Constantine Porphyrogenitus*, *Bzyantinoslavica* 68, 2010, 129-143.
- Živković, T. 2010b, *Sources de Constantin VII Porphyrogénète concernant le passé le plus éloigné des Serbes et des Croates*, *Byzantina Symmeikta* 20, 2010, 11-37.
- Živković, T. 2010c, *Constantine Porphyrogenitus' Source on the Earliest History of the Croats and Serbs*, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta sveučilišta u Zagrebu* 42, 2010, 117-131.
- Živković, T. 2010d, *On the Beginnings of Bosnia in the Middle Ages*, *Spomenica Akademika Marka Šunjića (1927–1998)*, Sarajevo 2010, 161-180.
- Živković, T. 2012a, *De conversione Croatorum et Serborum – A Lost Source*, Belgrade 2012.
- Živković, T. 2012b, *O takozvanoj "Hronici srpskih vladara" iz spisa De administrando imperio cara Konstantina VII Porfirogenita*, ZRVI, 2012, u štampi.
- Županić, N. 1922, *Bela Srbija*, 1922.
- Županić, N. 1925, *Prvobitni Hrvati*, u: *Zbornik kralja Tomislava*, Zagreb 1925.

Prilog kontekstualizaciji i dataciji stećaka u Starom Slanom kod Trebinja

Esad Kurtović
Sarajevo

Godišnjak/Jahrbuch 2012,41:211-218
DOI:10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-40.12

Dva natpisa na dva osamljena stećka u obliku visokih sanduka Dobrila Pribilovića i Dobrila Božićkovića u zaseoku Palanka u Starom Slanom kod Trebinja Marko Vego je povezoao preko njihovih pisara Obrada Krajkovića i Ivka Obradovića dajući mogućnost da su dvojica pisara u srodstvu kao otac i sin.¹ Na ovom mjestu dajemo nekoliko arhivskih informacija koje upotpunjavaju historijski kontekst ovih natpisa i razmatravaju ponuđenu mogućnost srodstva dvaju pisara.

Staro Slano (12 km sjeverozapadno od Trebinja) predstavlja novije naselje koje je nastalo na mjestu srednjovjekovnog naselja Slano. Slano je pripadalo području Pobrđa u župi Trebinje u blizini naselja Hum i Lug na Trebišnjici. Spominje se krajem 1420. godine (*in Slano in Tribigna*) kao mjesto razbojništva, pljačke i ranjavanja Pribislava Vukovića od strane nepoznatih počinitelja.²

Prvi natpis kojeg Marko Vego smatra mlađim ima sljedeći sadržaj: СЕ ЛЕЖИ ДОБРИЛО ПРИБИЛОВИЋ СИНОВЦЕМ Ш ЛУБЕТОМ, ПИСА ОБРАД КРАЈКОВИЋ. Natpis je datiran

XIV–XV stoljećem.³ Na osnovu jedne arhivske informacije koju je donio Mihailo Dinić, a koja spominje Pribila, sina Obrada Krajkovića, Marko Vego je datiranje ovog natpisa korigirao i datirao u prvu polovinu XV stoljeća.⁴ Sadržaj drugog natpisa: СЕ ЛЕЖИ ДОБРИЛО БОЖИЋКОВИЋ З БРАТОМ РАДОЈЕМ И СИНОВЦЕМ ПЛАВЦЕМ А ПИСА ИВКО ОБРАДОВИЋ. Ovaj natpis je datiran XV stoljećem.⁵ U dostupnoj građi pokušat ćemo identifikirati spominjane osobe s ovih natpisa.

U prvom natpisu spomenuti su Dobrilo Pribilović, njegov sinovac Ljubeta i pisar Obrad Krajković. Ime Pribil i patronimičko prezime Pribilović je prilično često. Čak je i veći broj Pribilovića koji se mogu dovesti u vezu s ovdje razmatranim prostorom u trebinjskoj okolini. Zato ćemo ovdje u obzir uzeti samo najinteresantnije primjere. Januara 1424. godine spomenuta su braća Radonja, Radovac, Bogdan i Dobro Pribilović, ljudi Usina Dragančića koje je Bogosav Peruković optužio za pljačku krave vrijednosti 10 perpera.⁶ Da li je Dobro Pribilović ustvari Dobrilo Pribilović sa spomenutog natpisa, to ne možemo sa sigurnošću tvrditi. Januara 1462. godine spomenuta su braća Radonja, Dobrilo i Dragić Pribilović. Zajedno s

¹ Vego 1962, 236-237; Bešlagić 1971, 399.

² "Pribissaus Vechoouch coram nobili et sapienti viro domino Clemente de Bodaça honor Rectoris Ragusii conqueritur supra aliquos predones quorum nomina ad huc ignorat. Eo quia dicti accusati predones more predonico in die sancti Martini propelapsi in Slano in Tribigna violenter acceperunt accusatori predicto duo paria bisachiarum plena mercibus valoris yperperis triginta quinque et insuper verberauerunt acriter accusatorem predictum" (12. 2. 1420. g.), Državni arhiv u Dubrovniku, Lamenta de foris, IV, 147v; Тошић 1998, 42, 59. Kod Tošića je greškom umjesto februara dokument datiran u decembar 1420. godine.

³ "Се лежи Добрило Прибиловић синовцем ш Лубетом, писа Обрад Крајковић", Vego 196455.

⁴ Динић 1967, 85; Vego 1970, 170; Bešlagić 1982, 476.

⁵ "Се лежи Добрило Божићковић з братом Радокм и синовцем Плавцем а писа Ивко Обрадовић", Vego 1964, 55.

⁶ "Bogossauus Peruchouch coram domino Rectore ser Marino de Resti conqueritur supra Radogna, Radouac, Bogdan et Dobrie Pribilouichi homines Usinoui Draganzich. Eo quia his diebus sibi conquerenti interfecerunt unam vacham valloris yperperos X" (23. 1. 1424. g.), Lamenta de foris, V, 252v.

braćom Radosavom i Dobrosavom Odrančićem iz Trebinja oni su optuženi da su devastirali kuću Marka Pribitkovića Kerbulića u Župi dubrovačkoj.⁷ Ime Dobrila Pribilovića se slaže s imenom na natpisu na stećku, ali i dalje nemamo prostora za konačnu potvrdu. U konačnici prvi bi primjer iz 1424. godine odgovarao prvoj polovini XV stoljeća i skladno bi se složio s drugim dijelom razmatranja koje finalizira nastanak ovog natpisa upravo tim vremenom.

Trebinjskom području pripadaju i braća Novak i Obrad Pribilović (1391–1421) ljudi Radosava Ljubišića, Rudeč Pribilović (1397), Radoslav Pribilović (1402), Ostoja Pribilović (1413) iz Oraha kneza Pavla Radinovića, Radovac Pribilović (1416), Radoje Pribilović (1419–1450), iz Jasena, čovjek Ostoje Poznanovića, Mioman Pribilović (1420–1453), Bogavac Pribilović (1421) čovjek Dabiživa Priljubovića, Radač Pribilović (1421) čovjek vojvode Radoslava Pavlovića, Bogavac Pribilović (1422–1444) iz Taleži, Ljubiša Pribilović (1426) čovjek Radoja Ljubišića, Stipan Pribilović (1427) iz Oraha, Gradoje Pribilović (1430), iz Bjelača (“de villa Bielac”), Stipan Pribilović (1436), Ratko Pribilović (1446), Radik Pribilović (–1448), Radoje Pribilović (1461), Radovan Pribilović (1462) i Miliša Pribilović (1488).⁸

⁷ “Marcus Pribitcouich Cherbulich de Brenno coram domini iudicibus de criminalis quorum caput fuit ser Blasius de Zamagno lamentum detulit contra Radossauum Ratcich Odrancich de Tribigne et contra Dobrosauum eius dicti Radosai fratrem et contra Radognam et Dobrillum Pribillouich fratres et contra Dragich Pribilouich fratrem eorum, dicens quod die lune de noctis venerunt predicti in Brenno furatus fuit ipsi querelantis frangendo ei domum” (8. 1. 1462. g.), *Lamenta de foris*, XXXV, 177.

⁸ “Nouach Pribillouich de Tribinio” (14. 5. 1391. g.), *Diversa Cancellariae*, XXIX, 209v; “Nouachum Pribilouich et eius fratrem Obradum de Tribigna” (28. 9. 1421. g.), *Lamenta de foris*, IV, 321; “Rudez Pribilouich de Tribigna” (4. 9. 1397. g.), *Diversa Cancellariae*, XXXII, 82; “Ego Radoslaus Pribillouich de Tribinio” (18. 4. 1402. g.), *Diversa Notariae*, XI, 10v; “Hostoya Pribilouich de villa Pauli de Horach” (24. 7. 1413. g.), *Lamenta de foris*, III, 83v; “Radouač Pribilouich de Tribigna” (11. 5. 1416. g.), *Diversa Cancellariae*, XLI, 15v; “Radoe Pribilouich ... de Tribigna homines Hostoy Posnanouich” (30. 8. 1419. g.), *Lamenta de foris*, IV, 69; “Radoe Pribilouich” (13. 11. 1423. g.), *Isto*, V, 232; “Radoe Pribilouich ... de Tribigna” (16. 1. 1440. g.), *Isto*, XIII, 147v; “Radoe Pribilouich de Tribigne” (3. 11. 1449. g.), *Isto*, XXII, 269; “Radoe Pribilouich de Tribigno” (26. 1. 1450. g.), *Isto*, XXIII, 30v; “Volchoium eius fratrem et Mielmanum Pribilouich de Tribigne” (16. 7. 1420. g.), *Lam. de foris*, IV, 215; “Bochauač Pribilouich omnes homines Dabisiui Prigloubouich de Tribigna” (21. 6. 1422. g.), *Isto*, V, 60; “Radač Pribi-

Pitanje je da li se među navedenim nalazi i neko od srodnika, možda braće Dobrila Pribilovića s natpisa na stećku. Zasad to je teže odrediti.

U dostupnim arhivskim vijestima izostaju i informacije o Ljubeti, spomenutom sinovcu Dobrila Pribilovića s natpisa na stećku. Dvije informacije po patronimiku Ljubetković asociraju na njega. Prva predstavlja ugovor Vukašina Ljubetkovića iz februara 1436. godine na sedmogodišnju službu kod kožara Bogdana Bogmilovića.⁹ U drugoj informaciji, optužbi za pljačku iz februara 1466. godine, spomenuta su braća Bogdan i Radonja Ljubetković iz Luga kod Trebinja.¹⁰ I ova

louich ... de Tribigna homines Radossau Paulouich” (21. 12. 1421. g.), *Isto*, IV, 374; “Bochauač Pribilouich de Taleze” (22. 11. 1422. g.), *Isto*, V, 109; “Glubissam Pribilouich ... omnes Radoe Glubisich in Tribigna” (21. 10. 1426. g.), *Isto*, VII, 90v; “Stipan Pribilouich de Orach” (30. 11. 1427. g.), *Isto*, 241v; “Gradoie Pribilouich de Tribigna de villa Bielac” (14. 2. 1430. g.), *Diversa Cancellariae*, XLVI, 133; “Stipanus Pribillouich de Tribigna” (19. 3. 1436. g.), *Lam. de foris*, XI, 70v; “Ratchi Pribilouich de Tribigne” (26. 1. 1446. g.), *Liber dotium*, VI, 76v; “Radich Pribilouich de Tribigne” (16. 1. 1448. g.), *Isto*, 107; “Radoe Pribilouich de Tribigne” (4. 8. 1461. g.), *Diversa Notariae*, XLIV, 130v; “Radouanus Pribilouich de Tribigne” (10. 11. 1462. g.), *Isto*, XLV, 168v; “Bosigchum Millisich de Tribigne ... Bosigchum Milissa Pribilouich eius pater” (5. 2. 1488. g.), *Isto*, LXVIII, 57v.

⁹ “Vochassinus Gliubetchouich de Tribigna etatis legitime et ad habundantione cautelam de voluntate dicti patris sui ibidem presentis et consentientis locauit se et opera sua hinc ad annos septem proxime futuros Bogdano Bogmilouich cerdoni presenti et conducenti, promittens secum toto dicto tempore stare et ab eo non aufugere nec recedere, scilicet, eidem bene et fideliter seruire et obedire in arte predictam et aliis licitis et honestis et res et bona sua saluare et custodire fideliter nec sibi furtum facere nec comittere volentibus consentire, imo suo posse penitus obiuare nec ad aliquam aliam artem ire nisi prius compleuerit dictos annos VII. Et versa vice idem Bogdanus promisit dictum Vocassinum toto dicto tempore sanum et infirmum tenere, pascere, vestire, nutrire et humane Ragusino more tractare et in fine dictorum annorum sibi dare capita artis et omnia alia secundum usum ciuitatis et artis. Renuntiantes. Iudex et testis ut supra” (23. 2. 1436. g.), *Diversa Notariae*, XX, 183v.

¹⁰ “Stanacus Radoucich cerdo coram dominis iudicibus de criminali quorum caput fuit ser Iuanus de Martinussio conquestus fuit contra Migliam Pribignich et contra Radicum Voccassinouich et Millassium Radouinouich omnes predictos de Lug de Tribigne, dicens quod cum sit quod ipse dictus Stanacus haberet et dedisset ad pascendum Radogna et Bogdano fratribus de Lug Gliubetcouich septem capras et unam vacham et in deposito etiam unam calderiam, venerunt predicti et dicta animalia furati fuerunt de domo dictorum fratrem, videlicet, Radogna et Bogdan, et etiam dictam calderiam” (22. 2. 1466. g.), *Lamenta de foris*, XXXVII, 254v.

dva primjera upućuju na Ljubetu koji bi živio u prvim decenijama XV stoljeća.

Treća osoba s natpisa je pisar Obrad Krajković. U pronađenim izvorima spominje se Obrad Krajković iz Luga kod Trebinja u periodu 1420–1447. godine. On je imao braću Metka (1411–1434), Stanišu (1420–1428) i, vjerovatno, Ratka Krajkovića (1429). Metko se najranije spominje. Marta 1411. godine zavedeno je da je čovjek kneza Pavla Radinovića.¹¹ Januara 1422. godine uz Metka je spomenut njegov brat Staniša Krajković, a obojica među ljudima Ostoje Paštovića.¹² Metko Krajković je augusta 1434. godine zabilježen kao svjedok za jednu pljačku.¹³ Oktobra 1420. godine Dragiša Rujević podigao je tužbu protiv braće Staniše i Obrada Krajkovića iz Huma i Luga, Radoslava Dobrilovića iz Zulje te još nekih drugih koje nije poznao po imenu, a zbog pljačke i ranjavanja izvršenog *in loco dicto Ternouaç in Slano*.¹⁴ Naredno spominjanje

¹¹ “Vitchus Maroyeuich de Junchetto coram domino Rectore ser Marino de Resti conqueritur supra Braian Millutinich et Millos eius fratrem et Matichum Solich, dicens quod post festum sancti Dimitrii proxime elapssi per duos dies dicti Braian, Millos et Matichus furatus fuerunt ei I bouem quem dederat ad laborandum Metcho Craichouich hominem Pauli Radinouich” (15. 3. 1411. g.), Lamenta de foris, II, 40v.

¹² “Nouachus Vicich coram nobili et sapienti viro ser Blaxio de Sargo honor Rectore Ragusii conqueritur supra Ostoyam Pastrouich cum suis hominibus Radouaç Sdreuanouich, Radaç et Vlachus eorum filii, Vochoxa Milinich, Metchum Craychouich, Stanixam eius fratrem. Eo quia die X marcii proxime preteriti in Sebreniza predictus accusatus rapina accepit dicto accusatori quinquaginta boues et centum octuaginta animalia parua et unum equum et omnia superlectilia sue domus valoris yperperorum centum quadraginta et viginti quatuor coppellos apium. Testes: Bogauaç Milinouich de Ombla, Bribitchus Lipopilouich homo Nouach Ochocich, Bratos Sparocich, Borchus Sanchouich, Vochascin Goiachouich” (23. 1. 1422. g.), Lamenta de foris, IV, 395.

¹³ “Radossaus Rutosseuich coram domino Rectore ser Johanne de Gondola conqueritur supra Voghmir Vochsich de Lugh et supra Bratoly Bratouignich et supra Michaz Stanauich et supra Radosaum Soyich. Eo quia dicti acusat per vim acceperunt dicto Radossauo unum bouem et unam vacham et quas Pribis Petroeuich tenebat a dicto Radossauo. Et de pluri percusserunt dictum Pribis cum una cortelissia in manu et in capite et fecerunt vulnus cum sanguinis. [Testes:] Metchus Craychouich, Pribissaus Tupacich” (1. 8. 1434. g.), Lamenta de foris, X, 232v.

¹⁴ “Dragissa Rugeuçich coram domino Rectore domino Michael de Sargo conqueritur supra Stanissam Craicouich et fratrem eius Obrad de Chom de Lug, Radoslaum Dobrilouich de Zugle et alios quos non congnoit. Eo quia dicti accusati ante festum sancte Marie de mense septembris proxime preteriti in loco dicto Ternouaç in Slano dictum accusatorem tribus vulneribus in capite et facie affecerunt

Obrada Krajkovića je iz novembra 1425. godine. Zajedno s Pribisavom Tupačićem iz Luga te Bratovinom Radosalićem i Miltošem Radičevićem iz Dabra, Obrad Krajković je bio sastavni dio četvorke koja je trebala da dođe u Dubrovnik da posvjedoče za jednog konja oko kojeg je spor imao Radovac Drugović iz Dabra s prokuratorima Pirka de Base.¹⁵ Juna 1428. godine podignuta

et insuper vi eidem acceperunt ensem unum, cultellissam unam et cingulum cum marsupium cum XV yperperos inter, unum miliarium aruum vocatarum scarpetta et duas libras sirici capizii. Testes: Pribisau Tumarich, Bogaç Pribinouich, Radaç Zubcich et Stoiac consocius dicti Radaç, Bachicho Utrobich, Radossauus Obradouich” (12. 10. 1420. g.), Lamenta de foris, IV, 256. Ispod: “Die XIII octobris Radoslaus Obradouich testis predictus coram supradicto domino Rectore et juratis iudicibus sue curie ser Marino Pe. de Zriua et ser Marino Ja. de Gondola juratis supra dicto lamento et examinatus suo iuramento, dixit quod loco et tempore in lamento contentis, dum ipse testis iret cum una thurma in qua inter ibat dictus Dragissa accusator et eundo ipse testis cum dicta turma vidit dictos Stanissam Craicouich et fratrem accusatos predictos stantes in area eorum et dictus accusator remansit post turmam, tunc dictus Radoslaus testis retrocedens de turma, inuenit dictum accusatorem vulneratum prope aream dicti Stanisse Craicouich accusati et fratris eius, scilicet, nec tunc vidit dictos accusatos cum rediit ibidem, ita quod videris suo dicti accusati vulnerauerunt eum et derobauerunt tanquam dixit non vidisse eos percutientes ipsum accusatorem. Et sic invento accusato predicto ita vulnerato eundem supra equum suum recepit et portauit in Vatniça et ibidem eum reliquit et tanquam dixit”, Isto.

¹⁵ “Radouaç Drugouich de Dabar de villa vocata Dobrouoi-eua coram domino Rectore ser Benedicto Pe. de Gondola super se et bona sua promisit hinc usque ad XV dies proxime futuros duceris secum et venire in Ragusium cum quatuor hominibus et ipse sit quintus qui iuxta morre diceris debeant omnes unanimiter et concorditer qualiter equus de quo sit questio inter ipsum Radouaç et procuratores Pierchi de Base est ipsius Radouaçii. Et si dicti quatuor homines dixerunt ut supra quod equus est dicti Radouaçii quod tunc equus predictus sit ipsius Radouaçii, scilicet, si non venirent ut dictum est aut non dicerent ipsum equum esse ipsius Radouaçii quod tunc dictus Radouaç sit pro culpabile et conuicto de dicto equo, qui equus est valoris yperperorum triginta quia sit fuit inter partes conventum. Pro quo Radouaç et eis precibus et instantia pro omnibus supradictis attendendis ut supra Radiuoy Vraniçich de Lug extitit plegius et principalis solutor insolidum. Renuntiando. Qui Radiuoy similiter venire debeat Ragusii in termino supradicto cum dicto Radouaç Drugouich et cum supradictis quatuor. Et si dictus Radiuoy non veniret Ragusium in dicto termino quod loco sui venire debeat Gergl frater ipsius Radiuoy. Qui Gergl isto causa teneatur insolidum pro dicto Radiuoy ad idem Radiuoy teneretur. Pro quo Radiuoy et eius precibus et instantia et pro Gergl, videlicet, quod alter ipsorum veniet Ragusium ut supra et faciet eaque tenetur ut supra Boicho Nenhouich et Dobrassin Radachouich extiterunt plegii et

je tužba zbog pljačke jednog vola *in Craichouich in Com*, a među svjedocima bio je Obrad Kraj-ković.¹⁶ Februara 1429. godine u tužbi Vlakote Ratkovića spominje se Staniša Krajković, čovjek vojvode Radoslava Pavlovića. Među svjedocima su navedeni Metko i Ratko Krajković.¹⁷ Novembra 1429. godine Milut Baljuković iz Šumeta podigao je tužbu zbog pljačke krave koju je imao na čuvanju kod Obrada Krajkovića na području Trebinja.¹⁸ Oktobra 1436. godine podignuta je tužba protiv Pribila, sina Obrada Krajkovića, zbog pljačke jednog ovna. Među svjedocima je spomenut Bogosav, čovjek Obrada Krajkovića.¹⁹

pagatores unusquisquam ipsorum pro dimidia. Renuntiando omnes. Et hoc de voluntate dicti domini Rectoris et partium fuit superscriptum. Infrascripti sunt dicti homines quatuor qui venire debent Ragusium cum dicto Radouač, videlicet, Obrad Craichouich, Pribissau Tupacich} de Lugh, Bratouin Radosaglich, Miltos Radiceuich} de Dabar. Et si dicti quatuor non essent in domibus eorum et non possent venire Ragusium aut alter ipsorum quod loco ipsorum aut loco alterius ipsorum non rementum alios duceris in termino predicto teneatur idem Radouač ut supra. Renuntiando” (18. 11. 1425. g.), *Diversa Cancellariae*, XLIII, 233v.

¹⁶ “Dobrillo Smecich coram domino Rectore ser Martolo de Zrieua conqueritur supra Vuchassinum Dobrassinouich. In eo quia deperdatus fuit ipsi bouem unum in Craichouich in Com. Testes: Obrad Craichouich, Bogdan Milatchouich” (12. 6. 1428. g.), *Lamenta de foris*, VIII, 28.

¹⁷ “Vlacotta Ratchouich homo ser Dobre de Binzola coram domino Rectore ser Marino de Gradi conqueritur. Eo quia his diebus elapsis sibi furtiuo inno subtracte et ablate fuerunt due capre, unde eum ignoraret quis eas sibi furatus esset, secutus fuit ornam ipsarum et ipsas in venit in bestiamine Stanisse Craychouich hominis voyuode Radossau. Testes: Giuchus Ratchouich, Metchus Craychouich, Ratchus Craychouich” (13. 2. 1429. g.), *Lamenta de foris*, VIII, 158.

¹⁸ “Milut Baliuchouich de Zoncheto coram domino Rectore ser Volcio de Babalio conqueritur. Eo quia perdidit unam suam vacham in Tribigna quam ei custodiebat Obrad Craichouich et nescire hucusque quis eam accepit” (2. 11. 1429. g.), *Lamenta de foris*, VIII, 278. Ispod: “Die VIII martii 1432. Milut superscriptus comparens coram domino Rectore ser Martolo de Zamagno dixit nouissime reperisse fures qui furati fuerunt vaccham superscriptam in superscripto lamento contentam, videlicet, Raschus Dobreueich, Milorat eius frater et Stipan Miloeuich et Dobrich Miloeuich fratres et Pribio Braychouich, Branissauus Braichouich et Vuchaz Milchieuich supra quos conqueritur et jus suum petere intendit. Obrad Craychouich testis qui sibi pandit predictos et cui duos yperperos dedit hac dicto, Radut Pribislich”, Isto.

¹⁹ “Braychus Obradouich coram domino Rectore ser Andrea de Volzo conqueritur supra Pribium filium Obrad Craychouich. Eo quia donec Pribius heri de sero per vim accepit dicto Braycho unum castronum. [Testes:] Iuchus Obradouich, Bogossaus homo Obrad Craychouich” (13. 10. 1436. g.), *Lamenta de foris*, XI, 218v; Динић 1967a, 85.

Sljedeći poznati spomen Obrada Krajkovića vezan je za januar 1444. godine. Tada je podignuta tužba Radosava Medojevića zbog pljačke krave koju je imao na čuvanju kod Obrada Krajkovića.²⁰ Posljednje spominjanje Obrada Krajkovića je iz jula 1447. godine. Braća Radosav i Milorad Kujavić podigli su tužbu protiv Cvjetka Paskašića i njegovog sina te protiv braće Vukca i Vukosava, inače sinova Obrada Krajkovića, a zbog pljačke tri konja u Podblagaju.²¹ Ne možemo odrediti da li je tada Obrad Krajković još među živima.

Na ovom mjestu prestaju informacije o Obradu Krajkoviću, ali ne i o njegovim nasljednicima. Taj dio razmatranja nastaviti ćemo poslije izlaganja o licima s drugog natpisa na stećku s obzirom na to da se informacije o Obradu Krajkoviću i njegovim nasljednicima međusobno prepliću s imenima na drugom natpisu.

Akteri s drugog natpisa su braća Dobrilo i Radoje Božićković, sinovac Plavac (po ocu bi bilo Radojević) i pisar Ivko Obradović. U prikupljenim arhivskim vijestima ima informacija i o osobama koje su povezane s njima. Aprila 1413. godine podignuta je tužba protiv izvjesnog Dobrila Božićkovića te Bjeloja Bogilovića i Metka Marsića, a zbog pljačke krave u Taleži kod Trebinja.²² Osim imena i prezimena, sve ostalo je

²⁰ “Radosauus Medoeuich coram domino Rectore ser Stephano de Zamagno fecit lamentum, dicens quod dedit unam vacham ad saluandum Obrad Craichouich et quod fuit sibi furtim arrepta” (22. 1. 1444. g.), *Lamenta de foris*, XVII, 169v. Ispod: “Die 7 februarii 1444. Milat Dobroseuigh de Luch de Tribigna promisit superscripto Radosauo Medoeuigh presenti et acceptanti quod ipse Milat manifestaret et demonstrauit ipsi Radosauo malefactores superscriptum furti super se et omnia sua bona renuntiando, quia si non demonstraret quod ipse Milat obligauit se soluere et satisfacere ipsi Radosauo pro sprascripto damno dicte vace. Pro qua demonstratione et manifestacione dictorum malefactorum ipse Milat recepit a dicto radosauo yperperis tres pro integra solutione dicte sočbine renuntiando. Qui Milat dixit infrascriptos fuisse malefactores supradicti furti, videlicet, Radogna Cuietcouigh, Braianus eius frater de Iuiça homines [prazan prostor] de Nencouigh, Radosauus Giurenouigh de Sacouo”, Isto.

²¹ “Radosauus Cuiaich et Milorat eius frater coram domino Rectore ser Nicola Pau. de Gondola fecerunt lamentum supra Çuietchum Paschasich et eius filium, Vuchaç et Vuchosauum fratres filii de Obrad Craichouich, dicens quod ipsi acceperunt sibi tres equos per vim Potblagai” (11.0 7. 1447. g.), *Lamenta de foris*, XXI, 113v.

²² “Radin Graboucich coram domino Paulo de Gondola Rectore conqueritur supra Dobrilum Bositchouich et supra

bez dovoljno argumenata za direktnu vezu. Slična situacija je i s njegovim bratom Radojem Božićkovićem. Izvjesni Radoje Božićković je među optuženima februara 1413. godine zbog pljačke dvije koze koje su bile kod Budeča Butkovića u Humu.²³ Marta 1428. godine očito neki drugi Radoje Božićković iz Trebinja (s oko 16 godina) obavezao se na trogodišnju službu i izučavanje tekstilnog zanata u Dubrovniku.²⁴ Dakle, teško je ove slučajeve bez dodatnih argumenata povezivati s Dobrilom i Radojem Božićkovićem, mada podatak iz februara 1413. godine koji veže Radoja Božićkovića za naselje Hum treba uzimati više u obzir.

Veći je i broj osoba s prezimenom Božićković koji gravitiraju trebinjskom prostoru i koji bi se mogli predstaviti kao moguća veza s braćom Dobrilom i Radojem Božićkovićem. To su Radovac Božićković (1422) koji se spominje u okolini Gacka i Trebinja, braća Pribil i Radosav Božićković (1425) iz Luga, Bogoje Božićković (1425) stanovnik Dubrovnika porijeklom iz Trebinja, Radelja Božićković (1428) iz Trebinja, Radosav Božićković (1434) iz Trebinja, Radibrat Božićković (1434), braća Vukota i Radelja Božićković (1441) iz Oraha, Radonja Božićković (1441) iz Luga kod Trebinja, Vukić Božićković (1450) i Vučihna Božićković (1465) iz Trebinja.²⁵

Bieloe Boglilouich et supra Metchum Marsich. Eo quia predicti furtim acceperunt sibi unam vaccham. Et hoc fuit ante festum Natiuitatis in Tribigna in Natalexi. Et dixit dedisse pro sočbina perperos tres" (26. 4. 1413. g.), *Lamenta de foris*, III, 67.

²³ "Iuan Bogaučich de Breno coram domino Luca de Bona Rectore conqueritur supra Radoye Bositchouich, Bogdan Stoinich, Radoye Medoyeuich, Bogdan Boglanouich, Dobrouy Bolloyeuich, dicens quod dederat ad tenendum Budez Butchouich de Cumo certas capras de quibus predicti furati fuerunt duas de presentis mensis februaris" (19. 2. 1413. g.), *Lamenta de foris*, III, 51.

²⁴ "Radoe Bositchouich etatis annorum XVI vel circa de Tribigne locuit se et operas suas Blanche uxor Iohannis Baptiste presentis et conducentis pro annis tribus proxime futuros, promittens eidem bene et fideliter seruire ... docere ipsum artem texandi pannos ... Pro quo Radoe et eius precibus et instantia Pribitchus Bogloeuich de Tribigne se constituit plegium et principalem pagatorem" (27. 3. 1428. g.), *Diversa Notariae*, XV, 192v.

²⁵ "Radouač Bosicicouich ... in Tribigne et in Gazicho" (20. 12. 1422. g.), *Lamenta de foris*, V, 114v; "Radossaum et Prib Bosichichouichi de Lug" (1. 10. 1425. g.), *Isto*, VI, 157v; "Bogoe Bosichouich olim de Tribigne et nunc in Ragusio" (29. 10. 1425. g.), *Liber dotium*, V, 35; "Radegla Bositchouich de Tribigna" (9. 5. 1428. g.), *Diversa Notariae*, XV, 216v; "Radossaum Bosigchouich et Sissioe Miossich de Tribigna" (15.

Za razliku od Dobrila i Radoja Božićkovića, nemamo relevantnih pokazatelja povezanih za Trebinje za spomenutog sinovca Plavca. Dalje predstavljamo informacije o Ivku Obradoviću, a na tom mjestu vraćamo se među nasljednike Obrada Krajkovića.

* * *

Kazali smo da je oktobra 1436. spomenut Pribio, sin Obrada Krajkovića, a jula 1447. godine braća Vukac i Vukosav, inače sinovi Obrada Krajkovića među optuženima za pljačku tri konja u Podblagaju.²⁶ Braća Pribio, Vukac i Vukosav se spominju i prije toga, ali ne samo njih trojica.

Pribio Obradović spominje se u jednoj tužbi iz oktobra 1426. kao čovjek Radoja Ljubišića s područja Trebinja i u jednom ugovoru iz marta 1444. godine o služenju i izučavanju zanata, a kao rođak Radiča Petkovića iz Trebinja.²⁷ Istina, pored tre-

2. 1434. g.), *Diversa Cancellariae*, XLVIII, 61v; "in Tribigne" (11. 9. 1434. g.), *Lamenta de foris*, X, 279v. Ispod: "Die XXV octubris 1434 ... Radibrath Bosigchouich", *Isto*; "Radelia et Vocetta Bosighcouigh fratres" (30. 12. 1441. g.), *Isto*, XV, 78; "Radognam Bosighcouigh de Lugo de Tribigna" (19. 4. 1441. g.), *Isto*, XIV, 197; "Vochich Bositchouich, ... in Tribigne" (28. 3. 1450. g.), *Isto*, XXIII, 79; "Vochichium Boxichcouich de Tribigne" (16. 12. 1465. g.), *Isto*, XXXVII, 191v.

²⁶ (13. 10. 1436. g.), *Lamenta de foris*, XI, 218v; (11. 7. 1447. g.), *Isto*, XXI, 113v.

²⁷ "Ostoia famulus ser Federici de Gondola coram domino Rectore ser Michaele de Zrieua conqueritur Glubissam Pribilouich, Milouač Vladoeuich et Nicolač Zareuanoga et Pribium Obradouich, omnes Radoe Glubisich in Tribigna et supra Braianum Bielich qui moratur Obot. Eo quia predicti accusati die XVII presentis mensis in molendinis Canalis dicti Radoe Glubisich ipsi prenominati accusati acceperunt sibi yperperos octo in denariis et ipsum percusserunt" (21. 10. 1426. g.), *Lamenta de foris*, VII, 90v; "Radiz Petchouich de Tribigne licit etatis legitime tamen in presentia cum consensu et parabola Pribii Obradouich et Liubisse Racich eius consanguineorum ex certa eius scientia, locauit se et operas suas ad standum cum Ratcho Boychouich zimator, presente et eum Radiz conducente pro annis septem proxime futuros, promittens ipse Radiz toto dicto tempore stare cum dicto Ratcho et ei fideliter et dilligenter obedire, seruire et famulari in omnibus rebus et seruiciis ipsius Ratchi licitis et honestis et ab eo Ratcho non recedere nec aufugere ac eidem Ratcho nec rebus nec bonis non facere furtum nec dampnum aliquod nique volenti facere consentire quimyno toto suo posse obiuare ac bona et res ipsius Ratchi fideliter custodire et saluare more boni et fidelis famuli. Et versa vice dictus Ratchus super se et bona sua promisit et se obligauit ipsum Radiz tam egrum quam sanum secum in domo sua tenere usque ad dictum tempus septem annorum et ipsum Radiz etiam durante dicto tempore pascere, nutrire, calciare et vestire condecetes secundum condicionem famulorum necnon de pluri dare et solure in fine dictorum septem anno-

binjskog konteksta i veze s Ljubišićima, konkretnije veze s Obradom Krajkovićem ovdje nema.

Februara 1440. godine saznajemo da su Pribio, Vukac i Vukosav imali i brata Ivka Obradovića. Tada je Ratko Berljović podigao tužbu protiv braće Radovana, Bogdana, Mladina i Borata Milatkovića, inače ljudi Radoja Ljubišića, te protiv braće Vukca, Vukosava i Ivka Obradovića, a zbog jednog vola.²⁸ Ovo je jedina pronađena informacija o Ivku Obradoviću. Značajna je zbog njegovog navođenja uz braću Pribila, Vukca i Vukosava Obradovića jer se veze i konteksti njegove braće prate i kroz druge informacije.

Oktobra 1440. godine Brajan Mioković tužio je Vukca Obradovića iz Luga kod Trebinja (*de Tribigna de Lug*) zbog ranjavanja i pljačke soli.²⁹ Jula 1442. godine u jednoj tužbi je zavedeno da je i Vukac Obradović bio opljačkan³⁰ i pretučen, za što je podigao tužbu u Dubrovniku. On je za pljačku i premlaćivanje optužio Ivka Ostojića iz Šumeta, te Radosava Dobrovojevića i Stanišu Radikijevića. Oni su ga opljačkali dok je iz Brgata išao prema Trebinju. Štaviše, kada je htio da podigne tužbu u Dubrovniku, navedeni Radosav

rum yperperos wquindecim et etiam promisit ipsum Radiz toto suo posse docere et instruere si adiscere voluerit in dictam arte et ministerio suo čimatorie. Renuntiantes omnes. Hec autem etc. Judex ser Johanne de Volzio et Nicola Stella testis" (30. 3. 1444. g.), *Diversa Notariae*, XXVII, 122v.

²⁸ "Ratcho Berglouigh coram domino Rectore ser Thoma de Sorgo fecit lamentum supra Radouan Milatchouigh et Bogdan fratrem dicti Radoan et supra Mladin et Borath fratres suprascriptorum, homines de Radoe Liubisigh, dicens quod eum ipse ire ad querendum de uno suo boue sibi accepto de quo habebat suspicionem supradictis nominatos ipsi vapulauerunt, vulnerauerunt et statiauerunt cum malo modo. Et fecit lamentum etiam supra Vocaz, Vochosauus et Iuicho fratres Obradouigh qui erant in dictis suprascriptis" (12. 2. 1440. g.), *Lamenta de foris*, XIII, 164v.

²⁹ "Brayan Miochouigh coram domino Rectore ser Zupano de Bona fecit lamentum supra Vuchaç Obradouigh de Tribigna de Lug, dicens quia ipsi Radossauum eius filium vulnerauit duobus lectalibus vulneribus super caput de taleo cum cortellisia et uno super manu omnibus cum maxima sanguinis effusione. Et dictus Vuchaç per vim accepit unum copellum de sale" (10. 10. 1440. g.), *Lamenta de foris*, XIV, 69v.

³⁰ "Iuan Radoucigh de Zonchetto coram domino Rectore ser Nicolao Jo. de Gondola [treba: *Caboga*] fecit lamentum supra Ifficum Ostoigh de Zonchetto et supra Radosauum Dobrouoeuigh et Stanissam Radichieuigh, dicens quod ipsi Ifficus, Radosauus et Stanissa frugerunt sibi caput cum una macia ferri et etiam vulnerauerunt ipsum in faciem. Et postea arripuerunt sibi per vim unum mantellum panni blaiui et unum palum ferri. Et hoc fuit heri in Vergato. Quia dum ipsi spoliabant Vocaç Obradouigh de Tribigna" (piše 9. 6. treba 9. 7. 1442. g.), *Lamenta de foris*, XV, 232v.

Dobrovojević pokušavao je da ga odvрати od toga nudeći mu zauzvrat vraćanje otetih stvari.³¹

Poznata su dva spominjanja Vukca Obradovića koja se vezuju za 1447. godinu. Ona su značajna jer jasno pokazuju da je Vukac Obradović sin Obrada Krajkovića. Za razliku od ranijeg spominjanja njegovog oca Obrada Krajkovića i brata Vukosava iz jula 1447. (*Vuchaç et Vuchosauum fratres filii de Obrad Craichouich*),³² septembra 1447. godine u tužbi za pljačku oko 20 kuća u Rijeci dubrovačkoj, a protiv većeg broja osoba, Vukac je naveden kao Vukac Obradović zvani Krajković iz Luga i kao čovjek vojvode Radoja Ljubišića (*Vuchaç Obradouich dictus Craichouich de Luch homo vaiuode Radoe*).³³ S obzirom na to

³¹ "Vocaç Obradouigh de Tribigna coram domino Rectore ser Nicolao Jo. de Caboga fecit lamentum supra Ifficum Ostoigh de Zonchetto, Radosauum Dobrouoeuigh et Stanissam Radichieuigh, dicens quod dum ipse Vocaç iret de Vergato in Tribignam, ipsi Ifficus, Radosauus et Stanissa insultauerunt ipsum Vocaç et arripuerunt sibi per vim unum saccum in quo erant unus capellus lane et tria opancia et una usa et unum utrum et unum frascus et verberauerunt ipsum Vocaç usque ad magnam sanguinis effusionem. Et postea cum ipse Vocaç veniret Ragusium die lune, videlicet, hodie in mane. Ut de hoc delicto conqueretur coram dominio Ragusii suprascriptus Radosauus Dobrouoeuigh unum ex spoliatoribus suprascriptus obuiauuit ipsi Vocaç in Ragusio dicens, noli ire ad conquerendum coram dominio Ragusii, quia ego restitui tibi omnia que tibi arripuimus coram testibus infrascriptis, videlicet, Radosauus Medoeuigh, Dobrillus Radiceuigh" (9. 7. 1442. g.), *Lamenta de foris*, XV, 232v. Ispod: "Radosauus Medoeuigh testis suprascriptus constitutus coram nobili et sapienti viro domino Rectore comunis Ragusii ser Nicolao Jo. de Caboga et eius juris iudicibus ser Junio Lu. de Bona, ser Martolo de Binçola per eosquam de contentis in dicto lamento, iuratus et examinatus suo sacramento testificando dixit, quod dum ipse Radosauus esset hodie in mane supra platea Ragusii ipse audiuit quod suprascriptus Radosauus Dobrouoeuigh dixit suprascriptum Vocaç Obradouigh, noli conqueri coram dominio Ragusii quia ego tibi restitui omnia res quas ego tibi arripui que sunt scripte in dicto lamento. Et quod illo tunc ipse Vocaç assignauit ipsum in testem", Isto.

³² (11. 7. 1447. g.), *Lamenta de foris*, XXI, 113v.

³³ "Dobrouoch Mioeuich, Vlatchus Stanoeuich, Nicola Pribisalich et Ratchus Radosalich, Michaç Radoichouich, Stiepanus Pribisalich de Ombla coram domino Rectore ser Martolo de Zamagno pro se et pro aliis domibus circa XX depredatas de villa domini archiepiscopi et ser Stiepani de Zamagno et ser Georgii de Caboga fecerunt lamentum supra homines vaiuode Stiepani quos ad huc nesciunt, dicentes quod ipsi venerunt et per vim acceperunt sibi capita CCXX animalium supra Umblam ad terrenum quod tenet Radoe Nicolich et ea vias duxerunt, depredantes XX domos ut dictum est in eorum magnum damnum, et verberauerunt Ratchum Mercagl cum maciis et ligarunt ipsum et posuerunt sibi morsum ne possere cridari, quare peccierunt sibi

da je Ivko Vukčev brat, ovo je informacija koja predstavlja vezivno tkivo za dva spomenuta natpisa i pokazuje tačnim tvrdnju Marka Vega da su Obrad Krajković i Ivko Obradović otac i sin.

Navedenim se ne završava spominjanje nasljednika Obrada Krajkovića. Oni se spominju i kasnije, a bilo ih je izgleda i više nego što nam je do sada bilo poznato. Novembra 1453. godine od strane Pribelje Bogavčića iz Kliševa za pljačku i premlaćivanje optuženi su Obrad i Radivoj Radosalić te Vukosav i Vukac Obradović iz Luga, ljudi hercega Stjepana Vukčića Kosače.³⁴ Januara 1456. godine za pljačku i premlaćivanje od strane četvorice nepoznatih ljudi na posjedu hercega Stjepana Vukčića Kosače (*in loco dicto Vlaschiza teritorii cherzegi*) tužio se Ilija Perković. Već narednog mjeseca se znalo da su u pitanju Obrad Dranović, Petan Radčić te Juraj i Vukosav Obradović iz Luga.³⁵

de remedio opportuno sibi prouideri” (6. 9. 1447. g.), Lamenta de foris, XXI, 167. Ispod: “Die XI septembris 1447. Suprascripti venerunt et dixerunt quod isti fuerunt qui depredati fuerunt sibi animalia predicta Vuchaç Obradouich dictus Craichouich de Luch homo vaiuode Radoe, Pribigna Metchouich de Lugh homo Radosau Gliubisich, Dobrie Nouachouich de Prosiech homo Vochasini Biouicich, Milorat Priboeuch de Prosiech homo dicti Vocasini qui est homo Vocasini Gergoreuich, Andrias et Radiuoi filii de Usin Dragancich in cadum de Vuchaç Radiceuich de Bobane, qui habitant cum Rachoe Bogaucich, Milut cum uno suo socio quem nesciunt, homines Vuchosau Jamomet de Camena. Miladinus Radochnich de Orach soch”, Isto. Ispod: “Die XVII mai 1448. Suprascripti venerunt et dixerunt quod ultra suprascriptos etiam fuerunt subscripti qui fecerunt suprascriptam robariam, videlicet, Radossaus Nespindrau qui fuit conductor et principalis, Vidach Dobrossalich qui habuit capita XV, Radiç Giurasseuich habuit capita XV, Mio-brat Racich habuit capita XV, Braichus Pribisseuich habuit capita XV, Gliubissa Radichieuich habuit capita XV et quod dederunt partem Mlados Baglinouich, videlicet, capita X, item Radiuoi Dobrossalich capita X, Radoe Dobrossalich capita VIII”, Isto. Ispod: “Die 24 maii 1448. Suprascripti qui fecerunt lamentum, venerunt et dixerunt quod ultra suprascriptos etiam fuerunt subscripti dicte robarie, videlicet, Braian Miosich, Luchaz Miosich, Dobrouoi Jencich, Vlatcho Jencich, Vuxam Jencich”, Isto.

³⁴ “Pribeglia Bogaucich de Clisseuo coram domino Rectore ser Johanne de Menze fecit lamentum supra Vocossauum Obradouich, Obrad et Radiuoi Radosalich et Vochaç Obradouich de Lugh homines chercechi Stiepani, dicens quod ipsum verberauerunt et acceperunt sibi per vim yperperis quinque in contatis, unam gonellam de rassa nigra, unam camisiam, unam manariam et panno zepolis, unum gladium, unam centuram et omnia que habebat” (7. 11. 1453. g.), Lamenta de foris, XXV, 163v.

³⁵ “Helias Perchouich coram domino Rectore ser Andrea de Babalio dicens quod die sabati nuper elapsi dum iret do-

Spomenuti Juraj (Jurak) bi mogao biti četvrti među braćom, sinovima Obrada Krajkovića. Očuvan je jedan raniji spomen koji upućuje na njega. Augusta 1453. godine podignuta je tužba protiv Juraka Obradovića i Ljubiše Radeljića iz Trebinja zbog ranjavanja Bosina Pribojevića.³⁶ Posljednji očuvani spomen je presudan u definiciji da se radi o nasljedniku Obrada Krajkovića. Augusta 1459. godine podignuta je tužba od strane Vukosava Brajkovića protiv nekolicine ljudi, među kojima i Jurka Obradovića Krajkovića iz Luga (*Jurag Obradouich Craichouich de Lug*).³⁷

Posljednja poznata informacija o nasljednicima Obrada Krajkovića je iz juna 1469. godine. U njoj se spominje Vukac Obradović iz Luga koji je zajedno s dvojicom zemljaka kao “robac” optužen za prodaju čovjeka (Petka Radosalića) za jednog konja izvjesnom Stjepku Sracinoviću.³⁸

mum et esset in loco dicto Vlaschiza teritorii cherzegi ac secum esset Gliubissaua eius uxor fuit violenti inno insultatus per quatuor personas quas non cognouich, que sine qui per vim derobantes verberarunt illum atrocissime pluribus percussionibus cum plato cultelestarum supra capite cum sanguinis effusione ac cum securi quadam hinc inde super persona non de talco, scilicet de capite securis et post modum substulerunt sibi unam gonellam albam et unam suchgnam, unum coretum, dua paria caligarum quarum unum par erat de Rasia et aliud de pano rubeo, unam centuram cum II cultellis uxori ante unum faciolum de perperis 3, unam funem de valoris grossis 4 ÷ [4,5], unum par sirotecharum de lana, marsupium cum grossis XII intus” (19. 1. 1456. g.), Lamenta de foris, XXIX, 41. Ispod: “XVI februarii Bogeta Bogdanouich de Luch hic de mandato domini Rectoris presentis dixit et affirmavit fuisse infrascriptos qui fecerunt suprascriptum insultum, videlicet, Juray et Vuchosau Obradouich de Lug, Petan Radcich de Lug, Obrad Dranouich de Lug”, Isto.

³⁶ “Petchus Ostoich pro Boxino Priboeuch eius patruo vulnerato et iacente in lecto coram domino Rectore ser Damiano de Menze fecit lamentum supra Giuragh Obradouich et Gliubissam Radeiglich de Tribigne, dicens quod spoliauerunt ipsum Boxinum et vulnerauerunt cum ense et cultellam, ita quod iacet in lecto. Et hoc fuit ad granizas” (28. 8. 1453. g.), Lamenta de foris, XXV, 89.

³⁷ “Vuchossauus Braichouich coram domino Rectore ser Damiano de Gondola lamentatur contra Jurag Obradouich Craichouich de Lug et Millorad Milouzech Ogrisich et Bogauaz Obradouich de Prosecha et Dragich Miloradouich de Popouo et Radeigliam Nedoglodouich, dicens ipsi malefactorum aggressi fuerunt ipsum querelantem ad Luzinize ez eum vulnerauerunt quosque ad mortem per totam personam” (23. 8. 1459. g.), Lamenta de foris, XXXIII, 68v.

³⁸ “Radiçius Branilouich, Stoychus Radichieuich ambo de Brenno coram dominis iudicibus de criminali quorum caput fuit ser Junius de Martinussio lamentum fecerunt contra Vocazium Obradouich, Branchum Dabisiuouich et Branchum Radiuoeuich de Lug dicentes ipsi querelantes quod predicti derobarunt tamquam robci Petchum Rado-

Niz nama dostupnih informacija koje mogu pomoći kontekstualizaciji dva natpisa na stećcima u Starom Slanom na ovom mjestu se završava. Prikupljeno omogućava da sačinimo rodoslovno stablo koje jasnim pokazuje da su Obrad Krajković i Ivko Obradović otac i sin kako je to tvrdio i Marko Vego. Ovde razmatramo i mogućnosti za definiranje vremena postanka navedenih natpisa.

Obrad Krajković iz Luga kod Trebinja je zasvjedočen u pisanim vrelima Dubrovačkog arhiva u periodu 1420–1447. godine. On je imao braću Metka (1411–1434), Stanišu (1420–1428) i, vjerovatno, Ratka Krajkovića (1429). Obradovi sinovi su Pribio (1426–1444), Ivko (1440), Vukosav (1440–1456), Vukac (1440–1469) i Jurak (1453–1459) Obradović Krajković. Prema navedenom se može kazati da je natpis na stečku Dobrila Pribilovića nastao u prvoj polovini XV stoljeća, a da ga još preciznije određuje i zasad poznato vrijeme spominjanja pisara Obrada Krajkovića 1420–1447. godine.³⁹ Očito je i da je stećak Dobrila Božićkovića iz sredine XV stoljeća te da ga u polazištu određuje vrijeme egzistencije pisara Ivka Obradovića (1440), kao i zadnji spomen njegovog oca Obrada Krajkovića (1447).⁴⁰

Summary

A Contribution to the Contextualization and Dating of Stećci in Staro Slano near Trebinje

With the help of documents from the State Archives of Dubrovnik, the author provides a contribution to the historical context and dating of two medieval tombstones (stećci) of Dobrilo Pribilović and Do-

saglich Bobanich et eum vendiderunt Stiepcho Sracinouich pro uno equo" (18. 6. 1469. g.), Динић 1967, 151.

³⁹ Marko Vego je dao prijedlog da se radi o drugoj polovini XIV ili prvoj polovini XV stoljeća, a kasnije korigirao i smjestio u prvu polovinu XV stoljeća, Vego 1962, 237; Vego 1964, 55; Vego 1970, 170.

⁴⁰ Prema Marku Vegi "natpis na stečku Dobrila Božićkovića urezan negdje u prvoj polovini XV vijeka, i to poslije natpisa Dobrila Pribilovića", Vego 1962, 237. No, kako je i sam pomjerio dataciju stećka Dobrila Pribilovića, tako više ne može stajati ni ova datacija.

brilo Božićković in Staro Slano near Trebinje. The key factors in this are the scribes Obrad Krajković and Ivko Obradović. The author confirms Marko Vego's assumption that the scribes were related and that they were father and son. Obrad Krajković from Lug near Trebinje is mentioned in written records of the Dubrovnik archives in the period from 1420 to 1447. He had brothers Metko (1411–1434), Staniša (1420–1428) and, probably, Ratko Krajković (1429). Obrad's sons were Pribio (1426–1444), Ivko (1440), Vukosav (1440–1456), Vukac (1440–1469) and Jurak (1453–1459) Obradović Krajković. The inscription on the tombstone of Dobrilo Pribilović was created in the first half of the 15th century and this can be more precisely determined through the mentioning of scribe Obrad Krajković (1420–1447). The tombstone of Dobrilo Božićković is from the middle of the 15th century which is determined by the existence of the scribe Ivko Obradović (1440), as well as the last mention of his father Obrad Krajković (1447).

Literatura

Bešlagić, Š. 1971, Stećci. Kataloško-topografski pregled, Veselin Masleša, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo 1971.

Bešlagić, Š. 1982, Stećci – kultura i umjetnost, IRO Veselin Masleša, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo 1982.

Динић, М. 1967, Из Дубровачког архива, III, Српска академија наука и уметности, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Треће одељење, Књига 22, Београд 1967.

Динић, М. 1967а, Хумско-требињска властела, Српска академија наука и уметности, Посебна издања 397, Одељење друштвених наука 54, Београд 1967.

Тошић, Ђ. 1998, Требињска област у средњем вијеку, Историјски институт, Посебна издања 30, Београд 1998.

Vego, M. 1962, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine (nastavak), Glasnik Zemaljskog muzeja 17, Sarajevo 1962, 236–237.

Vego, M. 1964, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, II, Zemaljski muzej, Sarajevo 1964.

Vego, M. 1970, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, IV, Zemaljski muzej, Sarajevo 1970.

Nekropola sa stećcima na lokalitetu Kose u Crnićima, Kreševo

Zijad Halilović

Sarajevo

Godišnjak/Jahrbuch 2012,41:219-227
DOI:10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-40.13

Geografski položaj

U podnožju planine Inač (1413 m) sa sjeverozapadne strane, na 874 m smješteni su Crnići. Od općine Kreševo selo je udaljeno 6 km zračne linije u pravcu sjeverozapada.¹ U spomenutom naselju na lokalitetu Kose nalazi se nekropola sa stećcima. Nadmorska visina nekropole sa stećcima na lokalitetu je 856 m, geografske širine N 43° 53' 32,96" i geografske dužine E 17° 58' 46,33" EPE: 1,6 m SBAS.² (Sl. 1)

U katastarskim knjigama lokalitet se nalazi na prostoru označenom kao k. č. broj 2044, posjedovni list broj 185, upisan u z. k. uložak 185, i k. č. broj 2045/1, posjedovni list broj 315, upisan u z. k. uložak broj 315, k. o. Crnići, općina Kreševo, Federacija Bosne i Hercegovine, Bosna i Hercegovina.

Historijski podaci

Prirodna izoliranost Kreševa, kao i bogatstvo rudama i mineralima uslovili su njegov historijski razvoj, kako kroz sve vrijeme njegovog postojanja, tako i u kasnom srednjem vijeku. Tada je Kreševo imalo, pored privredne, i stratešku ulogu u privredno-političkom trouglu Visoko-Fojnica-Kreševo. Tako su Fojnica i Kreševo bili na području velike srednjovjekovne župe Lepenice, koja je obuhvatala čitav sliv današnje Fojničke rijeke.³

Kasnije je župa Lepenica sa čitavom centralnom Bosnom bila u direktnom posjedu dinasti-

je Kotromanića. Krajem XIV stoljeća stare župe su se rastakale na manje distrikte sa centrima u utvrđenim gradovima. Tako je nastala i mala župa Kreševo, pripadala je "Kraljevoj zemlji", a početkom osmanske vladavine naziva se nahija Kreševo.⁴ (Sl. 2)

Prethodna zakonska zaštita

U Prostornom planu BiH do 2000. godine na području općine Kreševo kao spomenik III kategorije uvršteno je 7 lokaliteta nekropola sa stećcima (145 stećaka) bez preciznije identifikacije.⁵

Nekropola sa stećcima na lokalitetu Kose u Crnićima, općina Kreševo, nije bila evidentirana i nije bila upisana u Registar spomenika kulture Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine.⁶

Na 53. sjednici Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika održanoj od 26. do 28. marta 2012. godine *Historijsko područje – Nekropola sa stećcima na lokalitetu Kose u Crnićima, Kreševo*, proglašena je nacionalnim spomenikom BiH.⁷

Istraživački i konzervatorsko-restauratorski radovi

Istraživačke radove, u smislu popisa i obilaženja lokacija na području općine Kreševo, vršili su Še-

⁴ Anđelić 1963, 187.

⁵ Grupa autora 1980, 50.

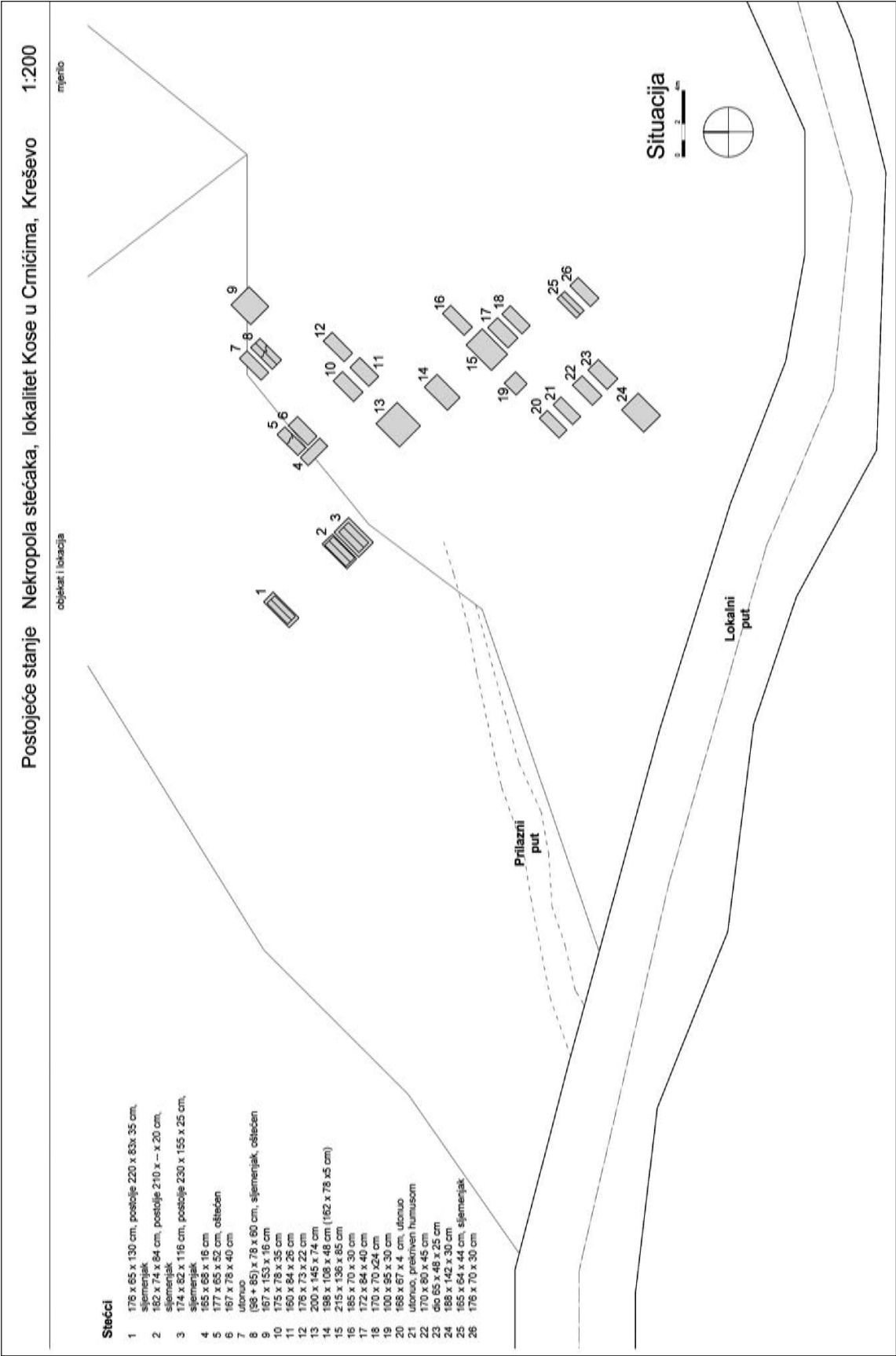
⁶ Dopis Zavoda za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta br: 07-40-4-4353-1/11, od 24. 10. 2011. godine, dostavljen Komisiji za očuvanje nacionalnih spomenika 27. 10. 2011. godine.

⁷ http://kons.gov.ba/main.php?mod=vijesti&extra=sjednice&action=view&id_vijesti=732&lang=1

¹ Dana 30. 1. 2012. godine preuzeto sa *Google Earth.com*

² Dana 19. 10. 2011. godine na terenu su preuzete koordinate putem *GPS-a Magellan Professional*.

³ Klaić 1989, 112-115.

Br.	Vrsta	Orijentacija	Visina	Širina	Dužina	Postolje DA/NE	Visina	Širina	Dužina	Baza bilješke	Ukrasi DA/NE	Ukrasi bilješke	Druge bilješke
1	Sljemenjak	JZ-SI	130	65	176	DA	35	83	220	Prevrnut	NE		
2	Sljemenjak	JZ-SI	84	74	182	DA	20		210		NE	Vidi slika 7	
3	Sljemenjak	JZ-SI	116	82	174	DA	25	155	230		NE	Vidi slika 8	
4	Sanduk	SZ-JI	16	68	165	NE					NE		
5	Sanduk	JZ-SI	52	65	177	NE					NE	Vidi slika 9	
6	Sanduk	JZ-SI	40	78	167	NE					NE		
7	Sanduk	JZ-SI									NE		Utonuo u zemlju, nije moguće izvršiti tehničku obradu
8	Sljemenjak	JZ-SI	60	78	98+85	NE					NE		Vidljiva napuklina na sredini
9	Ploča	JZ-SI	16	153	167	NE					NE		
10	Sanduk	JZ-SI	35	78	175	NE					NE		
11	Sanduk	JZ-SI	26	84	160	NE					NE		
12	Sanduk	JZ-SI	22	73	176	NE					NE		
13	Sanduk	JZ-SI	74	145	200	NE					NE		
14	Sanduk	JZ-SI	48	108	198	NE					DA	Vidi slika 10 i 11	Na vodoravnoj površini steška nalazi se reljefno
15	Sanduk	JZ-SI	85	136	215	NE					NE	Vidi slika 12	ispupčenje u obliku pravougaonika
16	Sanduk	JZ-SI	30	70	185	NE					NE		
17	Sanduk	JZ-SI	40	84	172	NE					NE		
18	Sanduk	JZ-SI	24	70	170	NE					NE		
19	Sanduk	JZ-SI	30	95	100	NE					NE		
20	Sanduk	JZ-SI	4	67	168	NE					NE		
21	Sanduk					NE					NE		Utonuo u zemlju nije moguće odrediti formu i izvršiti tehničku obradu
22	Sanduk	JZ-SI	45	80	170	NE					NE		
23	Sanduk	JZ-SI	25	48	65	NE					NE		
24	Sanduk	JZ-SI	30	142	188	NE					NE		
25	Sanduk	JZ-SI	44	64	165	NE					NE		
26	Sanduk	JZ-SI	30	70	176	NE					NE		

Sl. 4. Proračunska tabela lokaliteta Kose (Izradio Zijad Halilović)

Sl. 5. Pogled na lokalitet Kose sa sjeverozapadne strane

fik Bešlagić,⁸ Đuro Basler i Milo Jukić.⁹ Konzervatorsko-restauratorski radovi nisu preduzimani.

Opis nekropole sa stećcima na lokalitetu Kose

Okolinu Kreševa 1953. godine istraživao je Đuro Basler i dao pregled lokaliteta na tom području, gdje je u prahistorijsko doba svrstao Grad na Kotarcu poviše Kreševa; iz rimskog perioda konstatirao je nekoliko antičkih objekata: kamen za uzjahivanje na konja, poznat pod imenom *bin'jek-taš*, zatim antička kamena urna s poklopcem – čuva se u Franjevačkom samostanu – i ostaci rimske ceste zabilježeni iznad sela Vrancu, u pravcu vrela Mrganovci (Kreševčica). Iz perioda srednjeg vijeka je Stari grad Kreševo te nekropole sa stećcima,¹⁰ kojih je na području općine Kreševo evidentirano na devet lokaliteta u sedam naseljenih mjesta s ukupnim brojem od 167 stećaka. Od toga su 3 ploče, 134 sanduka, 23 sljemenjaka, 1 stub i 6 stećaka za koje nije moguće odrediti formu jer su utonuli.¹¹

Kako nekropola sa stećcima na lokalitetu Kose nije evidentirana u literaturi, broj stećaka na području općine Kreševo je povećan za 26 primjeraka: 2 ploče, 19 sanduka i 5 sljemenjaka. Spomenuta nekropola se nalazi pokraj puta iz pravca Kreševa ka selu Crnići, na brežuljku obraslom bjelogoričnim rastinjem. (Sl. 3)

⁸ Bešlagić 1971, 170–171.

⁹ Jukić 2001.

¹⁰ Basler 1954, 299–306.

¹¹ Bešlagić 1971, 170–171; http://kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2995; http://kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=3361

Stećci pripadaju vrsti položenih kamenih monolita, oblikovanih u tri forme; ploča, sanduk i sljemenjak. Orijentirani su u pravcu jugozapad-sjeveroistok. (Sl. 4)

Na ovoj nekropoli postignut je visoki nivo estetske vrijednosti forme: pojedini stećci imaju relativno velike dimenzije. Osim što se na gornjoj površini stećka broj 14 nalazi reljefno ispupčenje u obliku pravougaonika, neka druga vrsta ukrasa ili natpisa na nadgrobnicima nije evidentirana. (Sl. 9, 10)

Katalog stećaka

Stećak br. 1 – sljemenjak s postoljem, prevrnut na bočnu sjeverozapadnu stranu, obrastao mahovinom, lišajevima i niskim rastinjem, orijentiran u pravcu jugozapad-sjeveroistok.

- Dimenzije stećka: 176 x 65 x 130 cm
- Dimenzije postolja: 220 x 83 x 35 cm

Stećak br. 2 – sljemenjak, utonulo postolje, obrastao mahovinom, lišajevima i niskim rastinjem, orijentiran u pravcu jugozapad-sjeveroistok (Sl. 6).

- Dimenzije stećka: 182 x 74 x 84 cm
- Dimenzije postolja: dužina 210 x vidljiva visina 20 cm

Stećak br. 3 – sljemenjak, utonulo postolje, obrastao mahovinom, lišajevima i niskim rastinjem, orijentiran u pravcu jugozapad-sjeveroistok (Sl. 6, 7).

- Dimenzije stećka: 174 x 82 x 116 cm
- Dimenzije postolja: 230 x 155 x 25 cm

Stećak br. 4 – sanduk, utonuo u zemlju, dijelom prekriven humusom, obrastao mahovinom

Sl. 6. Stećci br. 2 i 3.

Sl. 7. Stećci br. 3 i 2.

Sl. 8. Stećak br. 5.

Sl. 9. Stećak br. 14.

i lišajevima, orijentiran u pravcu sjeverozapad-jugoistok.

– Dimenzije stećka: 165 x 68 x 16 cm

Stećak br. 5 – sanduk, dijelom utonuo u zemlju s poprečnom napuklinom preko sredine stećka, obrastao mahovinom i lišajevima, orijentiran u pravcu jugozapad-sjeveroistok (Sl. 8).

– Dimenzije stećka: 177 x 65 x 52 cm

Stećak br. 6 – sanduk, dijelom utonuo u zemlju, obrastao mahovinom i lišajevima, orijentiran u pravcu jugozapad-sjeveroistok.

– Dimenzije stećka: 167 x 78 x 40 cm

Stećak br. 7 – sanduk, utonuo u zemlju, zbog čega nije moguće izvršiti tehničku obradu nadgrobnika.

Stećak br. 8 – sljemenjak, dijelom utonuo u zemlju s poprečnom napuklinom preko sredine stećka, obrastao mahovinom i lišajevima, orijentiran u pravcu jugozapad-sjeveroistok.

– Dimenzije stećka: (98+85) x 78 x 60 cm

Stećak br. 9 – ploča dijelom utonula i prekrivena humusom, orijentirana u pravcu jugozapad-sjeveroistok.

– Dimenzije stećka: 167 x 153 x 16 cm

Stećak br. 10 – sanduk, dijelom utonuo, obrastao mahovinom i lišajevima, orijentiran u pravcu jugozapad-sjeveroistok,

– Dimenzije stećka: 175 x 78 x 35 cm

Stećak br. 11 – sanduk, dijelom utonuo, obrastao mahovinom i lišajevima, orijentiran u pravcu jugozapad-sjeveroistok.

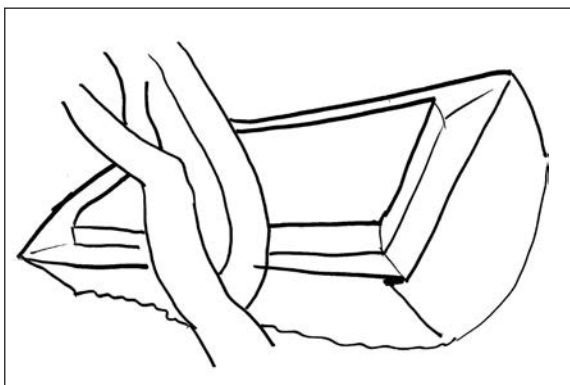
– Dimenzije stećka: 160 x 84 x 26 cm

Stećak br. 12 – sanduk, dijelom utonuo, prekriven humusom, obrastao mahovinom i lišajevima, orijentiran u pravcu jugozapad-sjeveroistok.

– Dimenzije stećka: 176 x 73 x 22 cm

Stećak br. 13 – sanduk, dijelom utonuo, obrastao mahovinom i lišajevima, orijentiran u pravcu jugozapad-sjeveroistok.

– Dimenzije stećka: 200 x 145 x 74 cm

Sl. 10. Stećak br. 14. Vodoravna površina stećka
(crtež Zijad Halilović)

Stećak br. 14 – sanduk, ukrašen, dijelom utonuo, obrastao mahovinom i lišajevima, orijentiran u pravcu jugozapad-sjeveroistok (Sl. 9).

– Dimenzije stećka: 198 x 108 x 48 cm

– Dimenzije ispupčenog pravougaonog dijela: 162 x 78 x 5 cm

Na gornjoj površini stećka nalazi se reljefno ispupčenje u obliku pravougaonika. (Sl. 10)

Stećak br. 15 – sanduk, dijelom utonuo, obrastao mahovinom i lišajevima, orijentiran u pravcu jugozapad-sjeveroistok

– Dimenzije stećka: 215 x 136 x 85 cm (Sl. 11)

Stećak br. 16 – sanduk, dijelom utonuo, obrastao mahovinom, lišajevima, orijentiran u pravcu jugozapad-sjeveroistok.

– Dimenzije stećka: 185 x 70 x 30 cm

Stećak br. 17 – sanduk, dijelom utonuo, prekriven humusom, obrastao mahovinom i lišajevima, orijentiran u pravcu jugozapad-sjeveroistok.

– Dimenzije stećka: 172 x 84 x 40 cm

Stećak br. 18 – sanduk, dijelom utonuo, prekriven humusom, obrastao mahovinom i lišajevima, orijentiran u pravcu jugozapad-sjeveroistok.

– Dimenzije stećka: 170 x 70 x 24 cm

Stećak br. 19 – sanduk, dijelom utonuo, prekriven humusom, obrastao mahovinom i lišajevima, orijentiran u pravcu jugozapad-sjeveroistok.

– Dimenzije stećka: 100 x 95 x 30 cm

Stećak br. 20 – sanduk, u cijelosti utonuo u zemlju, prekriven humusom, orijentiran u pravcu jugozapad-sjeveroistok,

Sl. 11. Stećak br. 15

– Dimenzije stećka: dužina 168 x 67 x 4cm

Stećak br. 21 – sanduk, utonuo u zemlju, zbog čega nije moguće izvršiti tehničku obradu nadgrobnika.

Stećak br. 22 – sanduk, dijelom utonuo, obrastao mahovinom i lišajevima, orijentiran u pravcu jugozapad-sjeveroistok.

– Dimenzije stećka: 170 x 80 x 45 cm

Stećak br. 23 – sanduk, dijelom utonuo, obrastao mahovinom i lišajevima, orijentiran u pravcu jugozapad-sjeveroistok.

– Dimenzije stećka: vidljiva dužina 65 x 48 x 25 cm

Stećak br. 24 – sanduk, dijelom utonuo, obrastao mahovinom i lišajevima, orijentiran u pravcu jugozapad-sjeveroistok.

– Dimenzije stećka: 188 x 142 x 30 cm

Stećak br. 25 – sljemenjak, dijelom utonuo, obrastao mahovinom i lišajevima, orijentiran u pravcu jugozapad-sjeveroistok.

– Dimenzije stećka: 165 x 64 x 44 cm

Stećak br. 26 – sanduk, dijelom utonuo, prekriven humusom, obrastao mahovinom, lišajevima i niskim rastinjem, orijentiran u pravcu jugozapad-sjeveroistok.

– Dimenzije stećka: 176 x 70 x 30 cm

Sadašnje stanje stećaka

Uvidom na licu mjesta, 19. oktobra 2011. godine, ustanovljeno je sljedeće: stećci su izloženi

Sl. 12. Pogled na centralni dio nekropole

ubrzanom propadanju usljed nedostatka redovnog održavanja, pojedini su prevrnuti, dijelom ili u potpunosti utonuli u zemlju, na određenim stećcima vidljive su napukline, zatim na stećcima se nalaze biljni organizmi (lišajevi i mahovina) u većoj ili manjoj mjeri. Područje nekropole s oživljavanjem vegetacije obrasta travom, niskim rastinjem i visokom bjelogoričnom šumom, što dodatno uzrokuje razaranje stećaka. Specifični rizici za stećke na ovom lokalitetu su: vandalizam – prevrtanje stećaka, samonikla vegetacija, dezintegracija lokaliteta zbog dugogodišnjeg neodržavanja i nepovoljni uticaji atmosferilija. (Sl. 12)

Summary

The necropolis with stećak tombstones at Kose in Crnići, municipality of Kreševo

Stećci form a part of an unbroken sepulchral continuity in Bosnia that reaches far back into prehistoric times, and are clearly associated with the older sites of prehistoric settlements and places of worship, agglomerations and burial grounds dating from antiquity, late antique and early medieval churches and fortified

towns. They are impressive evidence of the growing economic power of the Bosnian feudal society in the 14th century, the opening of mines, increased urbanization, and the desire of individuals to present their status and power through the outward appearance of a tombstone. Their origins and evolution may be traced back from the mid 12th to the early 16th century.

Stećci at Kose are made of local stone and all are recumbent monoliths. There are 26 stećci on the site and can be divided into three types: slabs (2 monuments), chest-shaped (19 monuments) and gabled or sarcophagus-like (5 monuments). They are oriented southwest-northeast. A feature of the necropolis is that the monuments are relatively large. Of the total number, only on the upper surface of the stećak no. 14, an ornament in the shape of a rectangular relief bulge is recorded. There are no other types of decorations or inscriptions on the monuments.

Literatura

- Andelić, P. 1963. Arheološka ispitivanja, u: Lepenica – priroda, stanovništvo, privreda i zdravlje. Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knjiga III, Sarajevo 1963, 187.
- Bešlagić, Š. 1971. Stećci, kataloško-topografski pregled, "Veselin Masleša", Sarajevo 1971, 170–171.
- Grupa autora, 1980. Prostorni plan Bosne i Hercegovine, faza b – valorizacija, prirodne i kulturno-

historijske vrijednosti, Institut za arhitekturu, urbanizam i prostorno planiranje Arhitektonskog fakulteta u Sarajevu i Urbanistički zavod za Bosnu i Hercegovinu Sarajevo, Sarajevo 1980, 50.

Jukić, M. 2001. Deževica, pregled povijesnih zbivanja, toponomastika, sastav i podrijetlo stanovništva, HKD "Napredak" –Podružnica Kiseljak, Kiseljak 2001.

Klaić, N. 1989. Srednjovjekovna Bosna, politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.), Zagreb 1989, 112-115.

http://kons.gov.ba/main.php?mod=vijesti&extra=sjednica&action=view&id_vijesti=732&lang=1

http://kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2995

http://kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=3361

GPS Magelan professional, preuzeto na terenu dana 19. 10. 2011. godine

Google earth, preuzeto dana 30. 1. 2012. godine

Bosanskohercegovački antikvarizam osmanskog doba

Antikvari na razmeđu istoka i zapada

Adnan Kaljanac / Tijana Križanović
Sarajevo

Godišnjak/Jahrbuch 2012,41:229-253
DOI:10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-40.14

But Aristarchus brought out a book consisting of certain hypotheses... His hypotheses are that the fixed stars and the sun remain unmoved, that the earth revolves about the sun in the circumference of a circle, the sun lying in the middle of the orbit...
Archimedes, ed. Heiberg, vol. II, p. 244
(Arenarius I. 4-7);
The Works of Archimedes, ed. Heath, p. 221-222.

Već dugi niz stoljeća je opće poznata činjenica da je Nicolaus Copernicus (1473–1543) jedan od prvih znanstvenika koji je u svome djelu *De revolutionibus orbium coelestium* iz 1543. godine postavio poznatu hipotezu na kojoj se zasniva *heliocentrični* sistem u kojem je Zemlja pomjerenjena iz centra univerzuma i pri kojem se ona rotira oko Sunca. Međutim, antička vrela kao što je Archimedes iz Sirakuze (278–212 pr. n. e.) su jednoglasna u svjedočanstvu da je tvorac ove ideje bio Aristarchus sa Samosa te time i ideja o Copernicusu kao idejnom kreatoru ove hipoteze znanstvena zabluda. Na kraju, još manje je poznata činjenica da je sam Copernicus u svome djelu ukazao na činjenicu da je njegova inspiracija bio Aristarcus i pitagorejska svijest o kretanju Zemlje: *Credibile est hisce similebusque causis Philolaum mobilitatem terrae senisse, quod etiam nonnulli Aristarchum Samium ferunt in eadem fuisse sententia*.¹ Zašto je ovaj i bezbroj drugih značajnih podataka moderna znanost zaboravila nije potpuno jasno, a teško je pretpostaviti da će ikada i biti. Možda je odgovor na ovo pitanje skriven u riječima poznatog spisatelja B. Stokera koji je na možda jedan od najboljih načina de-

finirao modernu znanost. Stavljajući svoje misli o njoj u usta profesora Abrahama Van Helsinga, sada već davne 1897. godine, Stoker ukazuje na jedan karakterističan odnos moderne znanosti prema određenim pitanjima: *Ah, it is the fault of our science that it wants to explain all; and if it explain not, then it says there is nothing to explain*.² Iako se ovdje govori o znanosti, nema sumnje da je sam Stoker bio svjestan činjenica da je znanost, kao i njeno objašnjenje, ustvari uvjetovana znanstvenicima koji je konstituiraju te je stoga ova poruka upućena i njima. Govoreći o znanosti, tačnije, arheološkoj znanosti Bosne i Hercegovine, može se konstatirati sličan odnos prema pitanjima njene prošlosti i razvoja arheologije na prostoru današnje Bosne i Hercegovine. Tako je dobro poznata faktografija o uspostavi Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine s dolaskom Austro-Ugarske monarhije od kada se pretpostavlja i razvoj arheološke znanosti na ovom području. U dosadašnjim, iznimno rijetkim osvrtima na historiju razvoja arheologije na tlu Bosne i Hercegovine bilo kakav oblik arheološkog djelovanja u periodu prije osnivanja Zemaljskog muzeja promatran je krajnje sporadično kao *skupljački rad pojedinaca* ili slučajna otkrića.³

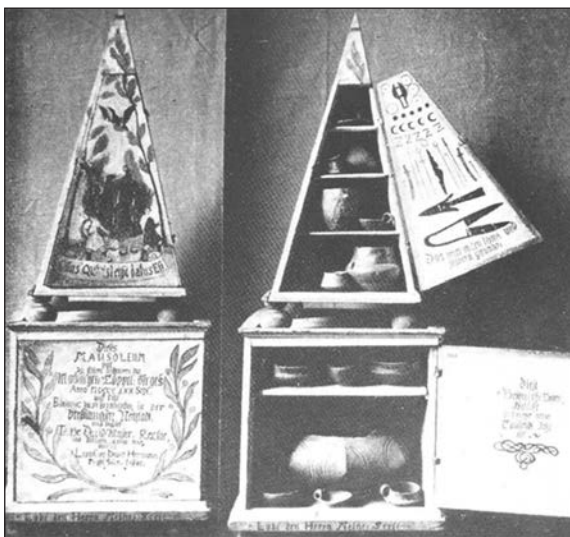
Tek u novije vrijeme, iako još uvijek ograničeno, ovom pitanju je posvećeno nešto pažnje u omjeru da se konstatiraju indicije o postojanju djelovanja antikvara tokom XIX stoljeća na tlu Bosne i Hercegovine.⁴ Međutim, usprkos indicijama, istraživanje interesa za prošlost i djelovanje antikvara unutar Bosne i Hercegovine u okviru-

¹ De Revolutionibus Caelestibus, ed. Thorun. 1873, p. 34; Heath 1913, 301.

² Stoker 1897, 172.

³ Čović 1988, 74.

⁴ Vasilj 2011, 517-518.

Sl. 1. Piramidalni izložbeni prostor antikvara dizajniran od L. D. Hermann-a 1704. godine (Po: Sklenář 1983.)

ma Osmanske imperije se najčešće u dosadašnjim radovima završavalo konstatacijama kao u slučaju *Naredbe velikog vezira*⁵ iz 1874. godine da je razumljivo da *pokušaji državne administracije nisu polučili značajne rezultate*,⁶ ili nešto blažim gledištem, da nije poznato *koliki je stvarni utjecaj imala ova naredba*.⁷ Istina, ovakve konstatacije su u potpunosti opravdane kada se govori o spomenutoj naredbi iz 1874. godine, prvenstveno zbog činjenice da je bilo kakva implementacija ovog zakona bila osujećena ustankom iz 1875. godine. Iako je ovakvo mišljenje opravdano po pitanju zakona iz 1874. godine, čini se problematičnijim pitanje konstantnog fokusiranja samo na ovaj zakon ili izbjegavanje pitanja sličnih zakona kao dokaz nepostojanja bilo kakvog djelovanja i svijesti o razvoju arheološke znanosti i njenog značaja u tadašnjem, po ovakvim konstatacijama, *mračnom* ejaletu/vilajetu bosanskom. Istine radi, prije nego što bi bilo moguće donijeti bilo kakav zaključak o stanju u arheološki *mračnom* vilajetu i prosuditi o tome da li je tadašnja Bosna bila zaista toliko zaostala za susjednim zemljama i Evropom, potrebno je definirati osnovne parametre na temelju kojih bi se jedna razvojna faza neke znanosti mogla proglasiti *nepostojećom* ili *zaostalijom* od iste u nekoj drugoj sredini. Pre-

ma ovome, osnovno pitanje koje se nameće je problem definiranja na kojem stupnju se nalazila tadašnja evropska arheologija. Ako je u tadašnjoj Bosni svako djelovanje na arheološkom polju bilo *amaterskog tipa*⁸ i ako se karakterizira kao takvo, kao zaključak se nameće da je tadašnja evropska arheologija bila već uvelike formirana znanost u modernom smislu.

Iako je teško u potpunosti fiksirati trenutak koji bi se mogao definirati kao istinski početak arheološkog razvoja, neosporna je činjenica da povezanost ljudskih zajednica s materijalnom kulturom i prošlošću seže do antičkog perioda. Da li se radilo o Tukididu koji je na osnovu materijalnih ostataka u grobovima povezo otok Del s Karanima,⁹ Hesiodu i njegovom djelu *Poslovi i dani* u kojem idealizira prošlost ili Pauzaniji i njegovom *Vodiču po Heladi* u kojem se autor osvrće svakom prilikom na ostatke materijalizirane prošlosti, čini se urođen ljudskoj vrsti, interes za minula vremena je oduvijek povezivao materijalne ostatke s trenutnom, bilo antičkom ili modernom, *sadašnjosti*. S druge strane, razvoj evropske arheologije u modernom tumačenju tog pojma svoj put otpočinje s reformacijom, prosvjetiteljstvom i renesansnim antikvarima.¹⁰

U ovo vrijeme, tačnije 1767. godine, nastala je jedna od prvih arheoloških kolekcija, uglavnom odljevaka, na Univerzitetu u Göttingenu koja je bila smještena u biblioteci umjesto u izdvojenom muzeju.¹¹ Tokom ovih početaka arheološkog razvoja neizostavan je utjecaj ličnosti Johanna Winckelmanna (1717–1768) koji je od 1763. godine kao papski antikvar bio imenovan za glavnog arheološkog arbitra u Rimu. Winckelmannov historijski pristup je predstavljao prekretnicu u kojoj je napušteno puko stilsko proučavanje antičke umjetnosti i grčke i rimske skulpture se počinju povezivati i interpretirati u historijskom smislu kroz pisana djela grčkih i rimskih autora.¹² Pored ovog razvoja u okvirima tadašnje Njemačke, značajan pokret je dolazio i s prostora Velike Britanije. Iako manji broj *Grand Tourista* nije bio iz Britanije, njihov najveći broj je pripadao engleskoj aristokraciji. Teško je u potpunosti odrediti razloge za pojavu Grand Toura.

⁸ Čović 1988, 74.

⁹ Tukidid, I, 8.

¹⁰ Dyson 2006, 1.

¹¹ Barbanera 2000, 59.

¹² Dyson 2006, 4.

⁵ Bosna 1874, br. 432, 1.

⁶ Isto, 517.

⁷ Serdarević 1997, 26.

Prema nekim mišljenjima je moguće pretpostaviti da je interes za prošlost u Engleskoj porastao u aristokratskim krugovima nakon uspostave republike za vrijeme O. Cromwella 1649. Godine, što se po nekim autorima manifestiralo pojavom nacionalizma u Engleskoj,¹³ ili nakon završetka *Slavne revolucije* i uspostavom relativnog mira i sigurnosti nakon mira u Utrehtu 1713. Godine, čime je zaustavljena francuska imperijalna ekspanzija.¹⁴ Pitanje prošlosti i njegovo povezivanje s porijeklom u Engleskoj je postojalo i ranije te se ovaj problem može povezati s djelom Geoffreya od Monmouth'sa prema kojem je legendarni osnivač *Nove Troje* (Londona) bio Brutus, izbjeglica iz uništene prijamove Troje. Važnu ulogu u pojavi ovog fenomena su igrala i druga ranija djela koja su otvorila bezbroj diskusija o prošlosti Kelta i njihovih svećenika druida. Među prvim autorima koji su povezali materijalne spomenike kao što je Stonehenge sa starim Keltima se nalazio bretonski teolog Paul-Yves Pezron s djelom *L'Antiquité de la nation et de la langue des Celts* koje je objavljeno 1703. u Francuskoj i 1706. godine u Engleskoj.¹⁵ Ovo djelo nije bilo jedino koje je nastalo pod utjecajem John Lelanda kojeg je već 1533. godine Henry VIII imenovao za kraljevskog antikvara odmah nakon reformacije te ga poslao u potragu za antikvitetima Britanije.¹⁶ Jedno od takvih je bilo i djelo Edward Lhuyd'sa *Archaeologia Britannica*.¹⁷ Iz ovih i sličnih ideja su nastala različita arheološka društva kao što je Društvo antikvara Londona¹⁸ ili društvo *Dilettanti*. Jedan od prvih učesnika Grand Toura tog vremena je bio Thomas Howard koji je 1609. godine putovao u Italiju dok je Thomas Coke između 1712. i 1718. godine nekoliko puta boravio u Rimu. U vremenu koje je slijedilo sve do francuske revolucije veliki broj aristokrata iz Engleske, i manjim dijelom iz ostatka Evrope, boravio je u Italiji i Rimu. Većina njih je bila član društva *Dilettanti* osnovanog 1732. godine u kojem je jedan od uslova članstva bio boravak u Italiji. Sastavni dio njihovog putovanja sadržavao je pored skupljanja antikviteta i slikanje portreta u rimskom okruženju i kostimima, najčešće od

Sl. 2. Njemački antikvar ranog XVIII st. u svome kabinetu. (Po: Sklenář 1983.)

strane umjetnika Pompeo Batonia.¹⁹ Pored razvoja arheološke znanosti u okvirima interesa za klasičnu prošlost ili Kelte, razvijao se i jedan karakteristični, individualni osjećaj unutar pojedinačnih nacija koje su se rađale.²⁰ Među takvim primjerima je moguće izdvojiti ličnost kao što je bio Ole Worm (1588–1654) koji se smatra osnivačem nekoliko modernih znanosti Skandinavije: arheologije, muzeologije, filologije, etnologije i folklora.²¹ Svojim putovanjima po Evropi je ostao zapamćen kao učesnik tadašnjeg Grand Toura,²² dok je studijom o kraljevskom naselju u Lejreju, u Danskoj, njegovo djelo ocijenjeno kao *prvo pravo mikro-regionalno arheološko studijsko socialne krajine u celinski Evropi*.²³ U vrijeme Grand Toura su arheologija i antikvari krenuli novim putem koji je vodio ka formiranju moderne arheologije. Prekretnica se desila već tokom 1750-ih godina kada je udruženje *Dilettanti*, pod

¹³ Anderson 2006, 21.

¹⁴ Dyson 2006, 4.

¹⁵ Cunliffe 2010, 101.

¹⁶ Trigger 1989, 47.

¹⁷ Lhuyd 1707.

¹⁸ Clark 1939, 7.

¹⁹ Belsey 1982, 46-49.

²⁰ Sklenář 1983, 44-60.

²¹ Stoklund 2001, 6.

²² Isto, 7.

²³ Novaković 2003, 17.

Sl. 3. Kabinet rariteta Habsburškog monarha Maximiliana I (1515). (Po: Sklenář 1983.)

spoznajom da razumijevanje klasične arhitekture zahtijeva znanje o grčkim originalima,²⁴ organiziralo ekspediciju dvojice arhitekata, J. Stuarta i N. Revetta,²⁵ koji su trebali prostudirati, nacrtati i izmjeriti najznačajnije primjere grčke arhitekture. Učesnici Grand Toura su u kasnijem periodu nastavili proširivati prostor koji je obuhvaćalo njihovo *hodočašće* te su uskoro njihove posjete podrazumijevale hramove Segeste, Selinunta, Agrigenta i druge. Otkriće Pompeja i Herkulanuma je Napulj pretvorilo u jednu od najatraktivnijih lokacija za učesnike Grand Toura, a već 1768. godine je T. Major publicirao djelo *Ruins of Paestum*. Do 1770. godine su R. P. Knight i J. Soane posjetili hramove Sicilije.

Pored Grand Toura i udruženja kao što su bili *Dilettanti*, značajnu ulogu u razvoju tadašnje arheologije su imali brojni evropski vladari,

svećena lica i učenjaci koji su u to vrijeme posjedovali većinu kolekcija u svojim privatnim zbirkama koje su nazivane *Kabineti rariteta i zanimljivih objekata*.²⁶ Tako je W. Lazius u svome djelu *Vindobona Austriae* iz 1546. godine opisao rimske starine u okolini Beča dok je kralj Matija Korvin inspiriran idejama humanizma inicirao stvaranje kolekcije rimskih antikviteta u dvorcu Szombathely.²⁷ Svojevremeno poznati kao jedni od najvećih kolekcionara renesansne i barokne Evrope su bili Habsburzi te je tako poznato da je već 1508. godine car Maksimilijan I svoju zbirku obogatio rimskim nalazima iz Roomburga u blizini Leidena.²⁸

Pored ovih su bile široko poznate i kolekcije vojvode Ferdinanda od Tirola u njegovom zamku u Ambrasu, kao i kabinet cara Ferdinanda I ili kolekcija cara Rudolfa II u zamku u Pragu. Međutim, ono što je bitno je činjenica da su samo malobrojne kolekcije pojedinih učenjaka bile uređene po nekom sistemu klasifikacije, najčešće samo kao *naturalia* i *artificialia*.²⁹ Početkom francuske revolucije i Napoleonovih ratova je prekinut dalji razvoj Grand Toura i dalja istraživanja su prešla u ruke Napoleona i njegovih oficira, vojnika i intelektualaca. Francuski interes za prošlost je poznat i od ranije te je tako poznata kolekcionarska djelatnost francuskog François I koji je tokom XVI stoljeća prikupljao brojne rimske statue, kao i kopije grčkih originala u svrhe jačanja francuskih tvrdnji da oni reprezentiraju novi Rim,³⁰ dok je Louis XIV s ministrom Colbertom slao u Grčku brojne agente da prikupljaju različite tipove materijalnih artefakata.³¹ Na kraju, interes Francuza za arheološke iskopine je postao potpuno jasan 1793. godine sa sporazumom iz Tolentina u kojem je postignuta isporuka arheološkog blaga kao što je *Laocoön* iz Vatikana u Francusku, dok je Jacques-Louis David stvorio seriju slika iz vremena rane rimske historije u vrijeme kada je Napoleon Bonaparte svojim pobjedama u Italiji preuzimao plašt Rima.³² Reakcija Pape Pia VII na izgubljene artefakte francuskom konfiskacijom je bilo pokretanje arheoloških

²⁶ Sklenář 1983, 28.

²⁷ Isto, 27.

²⁸ Isto, 28.

²⁹ Isto, 30.

³⁰ Shanks 1997, 52.

³¹ Isto, 52.

³² Dyson 2006, 20-21.

²⁴ Dyson 2006, 6.

²⁵ Cust 1914, 77-78; 101-104.

iskopavanja u rimskoj luci Ostiji pod upravom papskog antikvara Carla Feae (1753–1836).³³ U periodu francuske uprave ili utjecaja u Italiji su pokrenute značajne ideje kao što je bila ideja C. de Tournona i G. Valadiera o iskopavanju, čišćenju i restauraciji svih značajnijih rimskih spomenika u Gradu.³⁴ Međutim, usprkos značajnom napretku, arheologija ovog vremena je ostala u svojim temeljima kolekcionarska, bez obzira koji evropski vladar ili religijski vođa naručivao prikupljanje različitih kolekcija. Tako su i dalje snažno djelovale i utjecale na razvoj arheologije pojedine ličnosti kao što je bio Ignazio Vescovali (1770–1850) koji je poznat po tome da je aktivno preprodavao arheološke nalaze, uključujući antičke portrete, engleskim kupcima.³⁵

Za razliku od renesansnog i baroknog antikvarizma pojava, moglo bi se reći, pravog ili znanstvenog antikvarizma može se povezati s nekolicinom osoba i događaja koji su promijenili putanju razvoja arheologije ka samostalnoj znanosti. Početak promjena arheološke ili antikvarske hermeneutike se može povezati s promjenama koje su nastale u okvirima *Royal Society of London* koje je osnovao Charles II 1660. godine. Članovi ovog udruženja su inspirirani filozofskom mišlju René Descartesa (1596–1650) počeli odbacivati prijašnja uvjerenja srednjovjekovnih učenjaka o antičkim djelima kao izvorima cjelokupnog znanja i umjesto proučavanja onoga što ta djela govore o određenim problemima odlučili su proučavati same probleme.³⁶ Antikvari su postali punopravnim članovima ovog udruženja koje je poticalo i publiciralo njihove radove, izuzev u periodu kada je udruženjem predsjedavao Isaac Newton, koji je u pitanjima proučavanja ljudske prošlosti, za razliku od fizike, imao izražena srednjovjekovna stajališta.³⁷ Antikvari ovog udruženja su među prvim počeli istraživati brojna pitanja sa znanstvene strane. Tako je W. Stukeley (1687–1765), kao i Camden prije njega,³⁸ utvrdio da su brojni tragovi u poljima koje su zemljoradnici zapažali i tumačili kao natprirodne pojave u stvari bili podzemni ostaci

Sl. 4. Najstarija poznata prezentacija arheoloških nalaza in situ, publicirana 1724. (Po: Sklenář 1983.)

nekadašnjih struktura.³⁹ S druge strane, ličnosti kao B. Thorvaldsen (1770–1844) i njegov prijatelj J. Zoëga (1755–1809) su utjecali na razvoj znanstvene arheologije u Italiji. Zoëga je pripadao posljednjoj generaciji Grand Tourista i kao takav je stigao u Rim 1783. godine. Iako se dosta bavio pitanjima Egipta, jedna od njegovih preokupacija je bilo formiranje potpuno znanstvene arheologije koja je uključivala precizne opise, mjerenja i sl. svakog objekta pojedinačno. Njegova metodologija je kroz djelo *Li bassirilievi antichi di Roma*, publicirano 1808. godine, ostavila neizbrisivi trag na generacijama novih arheologa koji su dolazili.⁴⁰ Pored spomenutih, značajnu ulogu u ovom periodu su igrale ličnosti kao Carlo Fea (1753–1836), koji je naslijedio J. Winckelmannna na mjestu papskog antikvara u Rimu, ili Antonio Nibby (1792–1839) koji je od 1820. godine bio profesor arheologije na Univerzitetu u Rimu.

Porazom Napoleona je prostor Italije i Rima ponovo otvoren za evropske antikvare, posebice Nijemce, koji su ubrzo nastavili rad na idejama J. Winckelmannna i J. Wolfganga von Goethea. Tako su već 1823. godine četvorica tzv. *novih Nijemaca*, Eduard Gerhard (1795–1867), Theodor Pannofka (1800–1858), August Kestner (1777–1853) i Otto von Stackelberg (1786–1837), osnovala udruženje *Hiperborejci*.⁴¹ Prekretnica koju je odredilo osnivanje ovog udruženja, pored redovnih sastanaka tokom kojih su članovi razmatrali brojne arheološke probleme, bila je utemeljena i u znanstvenom pristupu E. Gerharda koji je bio

³³ Springer 1987, 86–88.

³⁴ Ridley 1992, 47–93.

³⁵ Dyson 2006, 25.

³⁶ Trigger 1999, 61.

³⁷ Isto, 61.

³⁸ Daniel 1967, 37.

³⁹ Piggott 1985, 52.

⁴⁰ Dyson 2006, 27.

⁴¹ EHCA, 601.

pokretačka snaga nastanka, moglo bi se reći, prvog pravog pionirskog arheološkog korpusa, tzv. *Corpus inscriptionum graecarum* (1828–1859). Pored ovoga, Gerhard je tokom 1829. godine predvodio transformiranje *Hiperborejaca* u pravo znanstveno internacionalno udruženje koje je tokom kasnijeg vremena odigralo ključnu ulogu u formiranju znanstvene klasične arheologije.⁴² Novo udruženje je nazvano *Instituto di corrispondenza archaeologica* i predstavljao je spoj različitih tradicija, od Winckelmannove estetike do tradicije Grand Toura.⁴³ Otprilike u ovo vrijeme, tačnije 1821. godine, konkurentsko udruženje, tzv. *Pontificia Accademia Romana di Archeologia* pod rukovodstvom Antonia Canove (1757–1822) pokrenulo je izdavanje svoje publikacije.⁴⁴ Tokom ovog vremena su djelovala i dva talijanska arheologa koji su utjecali na daljnji razvoj arheološke znanstvenosti. Luigi Canina (1795–1856) i Giovanni Pietro Campana (1808–1880) su predstavljali odraz arheologije prve polovine XIX stoljeća. Težnja ka znanstvenom pristupu se odrazila u djelu Canina koji je 1830. godine publicirao djelo *Pianta topografica di Roma* koje predstavlja prvu modernu rekonstrukciju antičkog grada.

Međutim, pored spomenutog razvoja arheologije iz pukog antikvarizma ka znanstvenim udruženjima i ličnostima koje su stvarale prva znanstvena djela iz arheologije, poraz Napoleona, nova Njemačka dominacija i brojne političke promjene u tadašnjoj Evropi su utjecale na snažan razvoj lokalnog patriotizma unutar pojedinačnih nacija iz čega se pojavila nekolicina znanstvenika koji su označili potpunu prekretnicu u prelasku s antikvarskog na znanstveni arheološki pristup. Prvi istinski koraci u ovom pitanju ili, možda je tačnije reći, posljednji koraci ka znanstvenoj arheologiji su ostvareni na polju periodizacije. Do pojave danskog znanstvenika Christiana Jürgensena Thomsena (1788–1865) skoro sva datiranja su bila relativno hronološka i zasnovana na pisanim izvorima prema kojim je formirana hronologija do postanka svijeta. Rođen u Copenhagenu, kao sin poznatog trgovca, Thomsen je pripadao tadašnjoj generaciji antikvara i bogate gospode koja se bavila prikupljanjem različitih antikviteta.

U slučaju Thomsena, strast ka prošlosti je pronalazila svoj izraz u numizmatici. Upravo kroz rad na svojoj numizmatičkoj kolekciji, kako se smatra, Thomsen je zapazio mogućnost promatranja stilskih promjena kao sredstva na osnovu kojeg se mogu vršiti datiranja.⁴⁵ Čudnim ili nesretnim spletom okolnosti koje su se odvijale početkom XIX stoljeća, Thomsenova ideja o stilskim promjenama je dobila mogućnost da izađe na svjetlost dana. Nakon što je Britanija porazila dansku mornaricu 1801. godine i nakon bombardiranja Copenhagena 1807. godine, povrijeđeni patriotizam i rastući nacionalizam insistirao je na oporavku danske nacije čime je uzrokovano snažnije osvrtnje ka prošlosti, iz brojnih razloga, što je u konačnici rezultiralo osnivanjem *Kraljevske komisije za prezervaciju i prikupljanje antikviteta* 1807. godine.⁴⁶ Prvobitno je ovom institucijom upravljao Rasmus Nyerup (1759–1829) pod čijim upraviteljstvom je došlo do značajne akumulacije arheoloških nalaza u osnovanom Nacionalnom muzeju⁴⁷ već do 1816. godine. Količina akumuliranog materijala je nametala potrebu za klasificiranjem i u tu svrhu je komisija angažirala Thomsena koji je pristao ovaj posao obavljati volonterski.⁴⁸ Kao prvi kustos Nacionalnog muzeja, Thomsen je naslijedio i Nyerupov položaj.⁴⁹ S obzirom na to da je ovaj posao obavljao volonterski, što je među antikvarima Evrope tog vremena bila česta pojava, ova činjenica može reflektirati tadašnji odnos prema arheologiji i njenoj svrsi u izgradnji nacionalnih ideja kroz prizmu, kako ju je definirao B. G. Trigger, *patriotizma*.⁵⁰ Radeći na klasifikaciji nalaza, Thomsen je konstatirao da dotadašnje mehaničko određivanje prema materijalu (kamen, bronca i željezo) nije bilo održivo jer se svaki od ovih materijala vremen-ski preklapao te je, s obzirom na svoja numizmatička iskustva, odlučio da ovom problemu pristupi tipološki klasificirajući nalaze prema tipu i ornamentici. Na ovaj način je stvorio poznati troperiodni sistem koji je ostao u upotrebi do modernog vremena kao metoda relativnog dati-

⁴⁵ Trigger 1989, 74.

⁴⁶ Kao godina osnivanja se može pronaći i 1806; B. Mees 2008, 73.

⁴⁷ Nacionalni muzej Danske se od svog osnivanja do 1832. godine zvao Muzej za nordijske antikvitete.

⁴⁸ Diaz-Andreu 2007, 325.

⁴⁹ Daniel 1963, 57.

⁵⁰ Trigger 1989, 73.

⁴² Dyson 2006, 31.

⁴³ Schnapp 1982, 767–770; Dyson 2006, 32.

⁴⁴ EHCA, 915–916.

Sl. 5. Jedna od dvije arheološke kolekcije iz Bohemian nacionalnog muzeja u Pragu iz 1859. godine.
(Po: Sklenář 1983.)

ranja. Uz ovo, Thomsen je definirao i koncept *zastvorene cjeline* prema kojem je pretpostavljeno da su određeni nalazi iz istog groba ili ostave hronološki istovremeni jer su istovremeno i pohranjeni.⁵¹ Konačno, ove ideje su postale dostupne arheološkoj javnosti 1832. godine⁵² u njegovoj publikaciji *Ledetraad til Nordisk Oldkyndighed* u kojoj je definirao tri prahistorijska perioda: kameno, bronzano⁵³ i željezno doba. Međutim, njegove ideje su izvan Danske prihvaćene tek za vrijeme djelovanja njegovog nasljednika. Jens Jacob Asmussen Worsaae (1821–1885), koji je tokom perioda 1874. do 1877. godine bio i danski ministar kulture,⁵⁴ na istraživanjima danskih tresetišta demonstrirao je Thomsenovu ideju stratigrafski i od tada je princip troperiodnog sistema prihvaćen širom Evrope. S druge strane,

za razliku od Thomsenovog hronološkog modela istovremeno se razvijao snažan tzv. *geografski* model među čijim zastupnicima se izdvaja Franz Boas (1858–1942), osnivač američke antropologije. Prema njemu, pitanje geografske rasprostranjenosti i difuzije nije zavisilo od rasne ili lingvističke pripadnosti, što je bio slučaj kod tadašnjih evropskih arheologa, već od habitualnog tijela kulturnih tradicija koje se prenose generacijama.⁵⁵ Pod ovim utjecajima su znanstvenici kao J. D. McGuire i W. H. Holmes na osnovu tipologije materijala, lula i keramičkih nalaza podijelili teritorij sjeverne Amerike na tri zone s distriktima (1898), petnaest geografskih regija (1899) te na kraju 26 kulturno karakterističnih zona.⁵⁶

Druga značajna ličnost koja je obilježila arheološke prekretnice XIX stoljeća je Gustav Oskar Montelius (1843–1921) koji je ostao zapamćen kao tvorac poznate teorije *ex oriente lux*. Kao i Thomsen, Montelius je rođen u Stockholmu, gdje je i započeo svoju karijeru u Muzeju Nacionalnih

⁵¹ Trigger 1999, 76.

⁵² Michaelis 1908, 209; Po G. Danielu vodič Nacionalnog muzeja je objavljen 1836. godine: Daniel 1963, 57.

⁵³ Bronzano doba u Thomsenovoj definiciji pojedini autori navode i kao bakarno; Maisels 1998, 16.

⁵⁴ Murray 2007, 214.

⁵⁵ Jones 1997, 46.

⁵⁶ Trigger 1999, 122–123.

antikviteta.⁵⁷ Fokus njegovog istraživanja je u početku bilo brončano, a kasnije i željezno doba. Baveći se brončanim dobom, Montelius je u svome radu *Tidsbestämning inom Bronsåldern med Särskildt Afseende på Skandinavien* (1885) publicirao periodizaciju za šest perioda brončanog doba Skandinavije, dok je neolit podijelio na četiri perioda. Pored Skandinavije, 1908. godine je napravio hronologiju Velike Britanije i Irske podijelivši njihovo brončano doba na pet perioda.⁵⁸ Zajedno s Hansom Hildebrandom (1842–1913) osmislio je metodološki pristup na osnovu tipologije materijalnih nalaza pri čemu su prepoznali i prihvatili evolucijski ili razvojni proces materijalne kulture. Osnova ovog tipološkog pristupa se bazirala na tipu i formi materijalnih nalaza čime su se mogle definirati tipološke serije.⁵⁹ Montelius je u ovu tehniku integrirao darvinizam,⁶⁰ pri čemu je za njega evolucija materijalne kulture bila ekvivalent evoluciji bioloških organizama. Potpunu slavu je Montelius stekao tek 1903. godine nakon publikacije njegovog djela *Die typologische Methode*. Na osnovu ovih metoda, Montelius je razvijao etno-historijski pristup i pokušavao je utvrditi pojedine prahistorijske zajednice sinkroniziranim pristupom arheološko-historijskih dokumenata.⁶¹ Baveći se pitanjem prahistorijskih zajednica, prema tipološkoj metodi je zaključio da su tokom brončanog doba Skandinavija i sjeverna Njemačka tvorile jednu kulturu, što se moglo koristiti za utvrđivanje rasprostranjenosti *teutonske* rase sve do Austrije i Mađarske.⁶² Istovremeno, prihvatao je Worsaae-ove ideje o Indiji kao kolijevci brončanog doba.⁶³ Važan faktor koji je utjecao na razvoj Monteliusove misli se može pronaći u širim okvirima pod kojima se razvijala arheologija XIX stoljeća, prvenstveno ideji difuzionizma koja je u tom periodu bila u značajnom usponu. Začetnikom ove ideje se može smatrati Carl Ritter (1779–1859) pod čijim utjecajima je geograf i kasnije smatran antropologom Friedrich Ratzel (1844–1904) u svojim djelima *Völkerkunde* (1885–1888) i *Anthropogeographie* (1882–1901) konstruirao me-

todološki okvir *Kulturvölker* i *Naturvölker*⁶⁴ na osnovu kojeg se svaka promjena u krugu *prirodnih ljudi*, koji su bili stagnirajući, morala desiti migracijom razvijenijih *ljudi kulture*. Ratzelovi kulturni kompleksi su svoju kulminaciju doživjeli u radu njegovih učenika, Lea Frobeniusa koji je konačno 1898. godine formirao značenje termina *kulturni krugovi* ili *Kulturkreis*⁶⁵ i Fritza Graebnera koji je razvio metodološki pristup za utvrđivanje pitanja da li je migracija uzrokovala širenje kulturnih elemenata. U svom djelu *Methode der Ethnologie* (1911) Graebner je utvrdio način za definiranje i određivanje ova matičnog kruga,⁶⁶ pradomovine pretpostavljene zajednice koja je migrirala u nekom od kasnijih perioda. Svojom definicijom *Kulturkreisa* Graebner je postao prvi koji je nakon mnogo vremena detaljno definirao *Kulturkreis* u metodološkom smislu.⁶⁷ Ovi i slični radovi su znatno utjecali i na samog Monteliusa kroz ideju difuzionizma prema kojoj je, na kraju, i sam postao poznat. Difuzionizam se kod Monteliusa manifestirao u već spomenutoj teoriji *ex oriente lux* prema kojoj se putem difuzije civilizacija kretala od Bliskog istoka ka Evropi. U ovome je za njega značajnu ulogu odigrala hronološka serijacija na kojoj je radio Flinders Petrie na osnovu devetsto egipatskih grobnica,⁶⁸ a na koju se u hronološkom smislu nastavio Montelius.

Ne zalazeći dublje u metodološke probleme koji su iz difuzionizma vodili daljem razvoju arheološkog diskursa ka *Kulturkreis* školi ili kulturno historijskom pristupu V. G. Childea, tek s arheologijom XX stoljeća se može govoriti o arheologiji u modernom značenju samostalne znanosti. Štoviše, u krajnjoj instanci, pojava samostalne arheologije se može povezati tek s drugom polovinom XX stoljeća i njenom konačnom definicijom kada je u periodu tzv. *New Archaeology*, koja je težila samostalnom razvoju odbacujući historijski pristup, nastala poznata Clarkova definicija arheologije: *Archaeological data are not historical data and consequently archaeology is not history ... archaeology is archaeology is archaeology ... It is a discipline in its own right, concerned with ar-*

⁵⁷ Murrey 2001, 899.

⁵⁸ Coffey 2009, 12–13.

⁵⁹ Ziegert 2002, 62–63.

⁶⁰ Trigger 1989, 157; Riede 2011, 246.

⁶¹ Jones 1997, 15.

⁶² Rydberg 1887, 14.

⁶³ Diaz-Andreu 2007, 395.

⁶⁴ Rebay-Salisbury 2011, 42.

⁶⁵ Daniel 1963, 98.

⁶⁶ Murrey 2007, 290.

⁶⁷ Rebay-Salisbury 2011, 43.

⁶⁸ Drower 1995, 252.

*chaeological data...*⁶⁹. Dakle, prvobitni antikvari i njihove ideje su preživjeli do XIX stoljeća, čak i duže, tokom kojeg arheologija započinje svoj istinski razvoj ka znanstvenom pristupu. Šizofrenična opsjednutost prošlošću, kako ju je okarakterizirao J. Collis,⁷⁰ koja je ostala prisutna od vremena antičkih autora bila je jedno od osnovnih pokretačkih sredstava antikvara XVIII i XIX stoljeća, dok je njihova fasciniranost artefaktima prema M. Shanksu opisana kao pre-intimna i fetiš.⁷¹ Iz ovog razloga je jedna opća ocjena antikvara u širim arheološkim krugovima kao dijela prošlosti arheološke znanosti negativna i zasnovana prvenstveno na činjenicama da su u potpunosti zanemarivali kontekst u kojem su se objekti nalazili, dok su prvenstveno težili prikupljanju artefakata kao jedinom cilju. Stoga se može konstatirati da arheološka znanost, kakva je poznata danas, nastaje tek s radovima Thomsena, Monteliusa i sličnih njima, da bi se konačno formirala s riječima D. Clarka. Pored ovoga, značajnu ulogu u razvoju arheološke znanosti su tokom cijelog njenog trajanja u periodu antikvarizma igrale različite bogate porodice i dinastije. Oduvijek povezana s njima iz brojnih razloga, prvenstveno financijskih, arheologija je svoj moderni oblik počela dobivati s pojavom nacionalnih država koje su se rađale širom Evrope od vremena francuske revolucije. U tom smislu, presudnu ulogu u njenom prelasku iz ruku moćnih vladara u ruke nacije i njenih interesa je odigrala Bitka kod Sedana koja je 1870. godine zapečatila sudbinu Napoleona III, jednog od najvećih arheoloških entuzijasta među vladarima tadašnje Evrope. Pobjeda pruske vojske je osigurala i stvaranje njemačke nacije kao i nestanak Francuske s kulturne scene. Bismarckova Njemačka i car Wilhelm I su pretvarali novu naciju u novi intelektualni centar. Pobjeda na bojnopolju je Njemačkoj osigurala i teritorij Alsace i Lorraine, teritorij koji je na bilo koji način trebao postati dio nove nacije i u te svrhe je poslužila upravo arheologija. Jednu od glavnih uloga u pretvaranju novih teritorija u njemačke centre *Teutonske škole* je imao A. Michaelis (1835–1910) koji je bio postavljen za profesora klasične arheologije na novoosnovanom univerzitetu u Strassbourgu. Upotrebom

arheologije u svrhu legitimiziranja svoga prisustva na novoosvojenim prostorima Njemačka je učinila prve korake od kojih se arheologija može smatrati znanošću legitimiziranom od strane države i nacije.

S druge strane, arheologija je prvenstveno tvorevina *zapadnog* svijeta i kao takva je strukturalni dio njegove ideologije i stoga nije začuđujuće da ideje kako se arheologija i njeni nalazi trebaju tumačiti, njeni osnovni metodološki principi, i dalje bivaju konstruirani od strane *zapadne* kulture.⁷² Kao takva, arheologija je na prostore Osmanskog carstva dospjela putem zapadnih antikvara i istraživača. Međutim, pojava arheologije na prostoru islamskog svijeta ne mora *a priori* označavati i prvi trenutak kada je u tom području neki vladar, dinastija ili narod postao svjestan mogućnosti upotrebe arheologije i prošlosti u različite pa i političke svrhe. Upravo suprotno, osmanski vladari su toga bili svjesni, ako ne ranije, onda istovremeno kada i evropski. B. G. Trigger je u svome djelu *A History of archaeological thought* iznio zanimljivo razmišljanje o pojavi antikvarizma u islamskom svijetu pri čemu je konstatirao: *The failure of antiquarianism to develop in the Arab world may be attributed to its rejection of pagan pre-Islamic civilizations...*⁷³ Iako se njegova konstatacija čini neospornom, pitanje *koncepta prošlosti* je nešto što se u potpunosti razlikuje između viđenja Triggera i ostalih evropskih arheologa od *prošlosti* percipirane u islamskom svijetu. U novije vrijeme nije nepoznanica činjenica da su brojni islamski filozofi i historičari sačuvali djela antičkog, dok je Osmansko carstvo poznato po tome da je pažljivo prikupljalo sve dokumente i knjige,⁷⁴ što se može promatrati kao jedinstvena percepcija prošlosti koja je neosporna u svome egzistiranju, iako dijametralno različita od zapadnog koncepta njenog percipiranja. Iako je arheologija produkt zapadnog svijeta, isto se ne može konstatirati za *prošlost* i s obzirom na to da je prošlost osnovno polje arheološkog istraživanja, različito pristupanje ili percipiranje prošlosti ne znači nužno da interes, pa i arheološki, ne postoji. Isključivost kao metodološki pristup bi s lakoćom mogla dovesti do konstatacije da arheologija nije čak ni ideja Evro-

⁶⁹ Clarke 1978, 11.

⁷⁰ Collis 2003, 9.

⁷¹ Shanks 1992, 79.

⁷² Shanks 1992, 111.

⁷³ Trigger 1989, 44.

⁷⁴ Özdoğan 2002, 114.

pe s obzirom na to da je poznato da su antikvari dinastije Song u Kini (A. D. 960–1279)⁷⁵ aktivno djelovali na prikupljanju starina stotinama godina prije renesansnih antikvara Evrope. Nažalost, uz promatranje arheologije kroz *isključivost* da je ona prvenstveno tvorevina *zapadnog* svijeta i kao takva strukturalni dio njegove ideologije, nije začuđujuće da ideje kako se arheologija i njeni nalazi trebaju tumačiti i dalje konstruira *zapadna* kulturea.⁷⁶ Usprkos takvom stajalištu brojnih arheologa i snažnom europocentrizmu, samo stajalište da je jedan način, jedno viđenje i jedna percepcija *ispravna* ne znači nužno i sopstvenu istinitost. Tako se i konstatacija Trigera o tome da do pojave antikvarizma u islamskom svijetu nije došlo zbog odnosa islama prema paganskom svijetu može promatrati iz različitih uglova.

Dobro je poznata činjenica o tome da se *prvim istinskim arheologom* smatra Cyriac iz Ankone⁷⁷ koji se bavio istraživanjem spomenika Mediterana. Međutim, upravo suprotno klasičnim mišljenjima o odnosu islama prema prošlosti, Cyriac iz Ankone je pored službe kod sultana Mehmeda el-Fatiha bio i njegov najbliži prijatelj. Štoviše, njegova istraživanja su poslužila El-Fatihu kao jedno od sredstava ostvarivanja legitimnosti za osvajanje Konstantinopolja. O ovome postoji direktno svjedočanstvo Critoboulosa s Imbrosa koji je opisao Mehmedov obilazak ruševina Troje: *He himself with his army crossed the Hellespont, marched through Phrygia Minor, and reached Ilium. He observed its ruins and the traces of the ancient city of Troy ... He is reported to have said, shaking his head a little, "God has reserved for me, through so long a period of years, the right to avenge this city and its inhabitants. For I have subdued their enemies and have plundered their cities and made them the spoils of the Mysians. It was the Greeks and Macedonians and Thessalians and Peloponnesians who ravaged this place in the past, and whose descendants have now through my efforts paid the just penalty, after a long period of years, for their injustice to*

*us Asiatics at that time and so often in subsequent years.*⁷⁸ Prema ovom svjedočanstvu je jasno da El-Fatih prošlost percipira na način identificiranja s ostalim stanovnicima Azije i da se usprkos paganskoj prošlosti Trojanaca identificira s njima kao sa svojim precima. Dakle, potpuno divergentno kasnijem pristupu unutar evropskih nacija, u slučaju El-Fatiha se nije radilo o direktnoj konekciji s Prijamom i Trojom, već o uspostavljanju veze s njima kao pripadnicima Azije.⁷⁹ Prema ovome, iz Critoboulosovog teksta postaje vidljivo da opisani postupak Mehmeda II el-Fatiha narušava hipotezu B. G. Triggera jer sultan ne samo da prihvata predislamsku prošlost, iako pagansku, već je prihvata i kao prošlost svih stanovnika Azije pa i Osmanlija. Njegova upotreba materijalnih ostataka prošlosti, tačnije, istraživanja Cyriaca iz Ankone, ostvarila je značajne uspjehe u tadašnjoj Evropi te su mnogi njegovo osvajanje Konstantinopolja promatrali blagonaklono. Tako je Francuz Florentinus Liqueinaus iz Toursa oko 1458. godine smatrao Mehmeda II za osvjetnika Troje i palog Hektora, dok je Giovanni Mario Filelfo, autor djela *Amyris* iz 1476. godine podsjećao Mehmeda da ne smije zaboraviti tursko-trojansko naslijeđe i da mora težiti osveti za ono što je njegova rasa pretrpjela.⁸⁰ Filelfo ide i dalje te legitimizira osvajanje Grčke u potpunosti od strane Osmanlija kao legitimnih potomaka Trojanaca.⁸¹ Prošlost i njeni materijalni ostaci, kao ni njihova upotreba, nisu bili strani ni nepoznanica osmanskom sultanu Mehmedu II el-Fatihu, iako on nije kao Cyriac iz Ankone, prvi arheolog, bio Evropljanin. U ovom smislu se, kada je riječ o Mehmedu II, može promatrati i njegov odnos prema starinama u osvojenoj Bosni. Tako je dobro poznat dokument, ahdnama, izdata bosanskim franjevcima od strane Mehmeda II 28. 5. 1463. Godine, u kojoj se zakonom zabranjuje uništavanje imovine i crkvenih objekata u Bosni: *nitko se ne smije miješati u njihove stvari niti ih napadati ni vrijeđati ni njih ni njihov život, njihov imetak (imovinu) ni njihove bogomolje.*⁸² Ovaj dokument se može smatrati prvim očuvanim svjedočanstvom o zaštiti spomenika na tlu današnje Bosne i Hercegovine.

⁷⁵ Chang 1981, 158-161.

⁷⁶ Isto, 111.

⁷⁷ Trigger 1989, 36. Dok se Cyriac iz Ankone može smatrati prvim *istinskim* arheologom, M. Gros kao prvog arheologa identificira Flavio Bionda: *Prvi je humanistički antikvar papinski tajnik Flavio Biondo (1388-1463), arheolog i topograf antičkoga Rima, pisac nekoliko priručnika i skupljač srednjovjekovnih izvora*; Gros 1996, 60.

⁷⁸ Critoboulos 1954, 181-182.

⁷⁹ Meserve 2008, 43.

⁸⁰ Isto, 41.

⁸¹ Schwoebel 1967, 204.

⁸² Gujić 1935, 10-11.

Sl. 6. Soba austro-ugarskog oficira Eduarda Loidolta u Sarajevu. (Po: Loidolt 1999.)

Iako je opravdana konstatacija da su podaci o vremenu koje je prethodilo austrougarskoj okupaciji svedeni na rijetka i ponekada nejasna svjedočanstva, ipak se i iz njih mogu crpiti značajni podaci. U ovom smislu, kao što je uočljivo iz osvrta na historiju arheološkog razvoja u Evropi, jedan od najvažnijih faktora koji je bio inicijalna kâpisla arheološkog razvoja ili antikvarizma upravo je ona *šizofrenična opsjednutost* prošlošću o kojoj je govorio J. Collis.⁸³ Bez ovog interesa ne bi postojao ni interes za materijalne ostatke kao svjedočanstva prošlosti, a time, u krajnjoj instanci, ni današnja znanost kao arheologija.

Iako se čini da na prostoru Bosne i Hercegovine ovog interesa nije bilo dovoljno u prošlosti, nemoguće je argumentirano konstatirati da isti nije postojao, kako u djelima različitih putopisaca, tako i kod domaćeg stanovništva. Jedno od prvih pitanja koje je interesiralo autore, a da je povezano s dalekom prošlošću, bilo je pitanje porijekla stanovnika zapadnog Balkana pa i Bosne i Hercegovine i njihova povezanost s Ilirima.

Identificiranje Ilira sa srednjovjekovnim ili modernim populacijama Balkana je sezalo od vremena ruskog putopisca Nestora u XII stoljeću do XX stoljeća gdje je doživjelo svoje najveće oscilacije, od apsolutnih migracija i populacijskog preslojavanja, do različitih kombinacija asimilacije i hibridizacije autohtonog, tzv. ilirskog elementa s novim, slavenskim. Većina takvih teorija zasniavana je uglavnom na lingvističkim istraživanjima, nešto kasnije i historiografskim a tek od XIX stoljeća ova pitanja prelaze u domenu arheologije. Papa Pio II je o narodima zapadnog Balkana u svome djelu *De Europa* napisao: *Iza Arbanije dolaze ilirska plemena (Illyricae gentes)*⁸⁴ identificirajući tadašnje stanovnike zapadnog Balkana s ilirskim imenom. Ilirsko ime je ostalo prisutno tokom stoljeća i kod stanovnika zapadnog Balkana te tako davne 1487. godine Juraj Šizgorić iz Šibenika piše djelo pod naslovom *De situ Illyriae et civitate Sibenici*. Hvaranin Vinko Pribojević u svom djelu *De origine successibusque Slavorum* iz 1532. godine odlazi znatno dalje u identifi-

⁸³ Collis 2003, 9.

⁸⁴ Ježić 1934, 32.

ciranju Slavena s ilirskim imenom. Za njega su Slaveni bili autohtoni stanovnici Balkana, prema tome i Iliri. Aleksandar Veliki je prema svome ocu, Filipu, koji je bio Slaven, i sam bio slavenskog porijekla,⁸⁵ a među Slavenima se također nalazio i Aristotel: *Želim vas samo podsjetiti na Aristotela, Makedonca, pa prema tome i Slavena, da vidite, kako su Slaveni imali obilje ne samo tjelesne snage....*⁸⁶ Pribojević je svojom idejom u znatnoj mjeri utjecao na nastanak djela Mavra Orbina, *Il Regno degli Slavi* iz 1601. godine. Na sličan način je izražena ideja slavensko-ilirskog kontinuiteta u prvoj gramatici hrvatskog jezika iz 1604. godine, *Institutiones Linguae Illyricae* Bartola Kašića, kao i nešto kasnije u djelu Filipa Grabovca iz 1747. godine, *Cvit razgovora naroda iliričkoga aliti rvackoga*. Međutim, uzimajući u obzir vrijeme nastanka ovakvih ideja, ne začuđuje njihova široka prihvaćenost bez znatne naučne utemeljenosti. Potrebno je naglasiti da su značajnu ulogu u propagiranju slavenskog jedinstva, koje se manifestiralo kao identificiranje s ilirskim imenom, odigrali i Juraj Križanić i Pavao Ritter-Vitezović. Križanić je zastupao ideju jedinstva slavenskih naroda pod okriljem ruskog cara.⁸⁷ Ipak, dok se Križanić ne može u potpunosti smatrati prethodnikom Iliraca Ljudevita Gaja, Ritter-Vitezović se u svojim idejama može razumijevati kao istinski prethodnik ovog pokreta. Tokom 1696. godine je objavio svoje djelo pod naslovom *Kronika aliti spomen vsega svieta vikov* u čijem *Pridavku* Vitezović poistovjećuje imena Slavena i Ilira prikazujući prostranstva *Illyrii, aliti Szlovinskoga Naroda*.⁸⁸ Iz ovog razloga, konstatira J. Šidak, Vitezoviću se s pravom pridaje uloga najistaknutijeg prethodnika *Ilirskog pokreta*.⁸⁹ Upravo je ovo zanimanje za Ilire jedno od važnih izvorišta podataka na osnovu kojih se mogu pronaći svjedočanstva o interesu za prošlost i materijalne ostatke na prostoru Bosne i Hercegovine.

Tako su podaci o interesu za Ilire i njegovo najstarije svjedočanstvo posvjedočeni u djelu A. Evansa pri njegovom opisu heraldičkih simbola iz znamenitog Fojničkog grbovnika. Prema prijevodu jednog od redovnika, a kako ga donosi Evans, tekst na početku ove knjige je glasio: Ro-

*doslovlje bosanskoga ili iliričkoga i srpskoga vladanja zajedno postavljeno po Stanislavu Rubčiću, popu, na slavu Stipana Nemanjića, cara Srblijenak Bosniakak (1340).*⁹⁰ Iako se opravdano sumnja u vrijeme nastanka Fojničkog grbovnika i godinu 1340.⁹¹, značajan podatak iz Evansovog svjedočanstva je činjenica da je na prostoru Bosne i Hercegovine u vrijeme nastanka ovog djela ipak postojala svijest i znanje o dalekoj prošlosti te da je ilirsko pitanje igralo značajnu ulogu u samoidentificiranju srednjovjekovne populacije ili vlastele. Pored ovog značajnog dokumenta, potrebno je naglasiti i tzv. Rodoslovlje koje je nastalo oko 1582. godine od strane Petra Ohmućevića (Pedra Grigurevića) koji kao nasljednik i potomak bosanske vlastele u to vrijeme složi i postavi ovo rodoslovlje za slavu bosansku i svakog vrdnog Bošnjanina.⁹² Ovaj dokument je stoljećima čuvan u okviru franjevačkog samostana u Kraljevoj Sutjesci te je kao i Fojnički grbovnik sam po sebi postao svjedokom svijesti i brige o starinama na prostoru Bosne i Hercegovine već od vremena humanizma i renesanse. Da je svijest o značaju prošlosti i njenim materijalnim svjedocima postojala i u Bosanskom ejaletu/vilajetu svjedoče pored Evansa i brojni drugi autori.

Među prvim putopiscima koji su tokom XIX stoljeća posjetili bosanski ejalet je bio Ami Boué koji je u tri navrata putovao balkanskim zemljama, 1836., 1837. i 1838. godine. Spektar njegovog interesiranja je neobično širok, jezici, odjeća, hrana, stanovi, spomenici, tvrđave, običaji ali i arheologija. U djelu *La Turquie d'Europe ou observations sur la géographie, la géologie, l'histoire naturelle, la statistique, les mœurs, les coutumes, l'archéologie, l'agriculture, l'industrie, le commerce, les gouvernements divers, le clerge, l'histoire et l'état politique de cet empire* Boué među brojnim narodima koji naseljavaju evropske prostore navodi i Ilire: *Ce sont surtout des Italiennes, des Dalmates, des Illyriennes, des Hongrois, des Allemandes...*⁹³ dok se u istom djelu osvrće na brojne spomenike, od gradova do mostova i stećaka, na prostoru Bosne i Hercegovine. Tako je opisujući lokalitete i utvrđene gradove između Višegrada i Trebinja Boué konstatirao: *Bosna je par excellence zemlja starih srednjovjekovnih za-*

⁸⁵ Pribojević 1941, 43; 174.

⁸⁶ Isto, 175.

⁸⁷ Šidak 1959, 1009.

⁸⁸ Isto, 1012.

⁸⁹ Isto, 1013.

⁹⁰ Evans 1965, 199, bilješka 10.

⁹¹ Vešara 1972, u predgovoru.

⁹² Isto.

⁹³ Boué 1840, II, 30.

mkova, budući da se u njoj još nalazi većina njih u najsavršenijem stanju očuvanosti, i oni se često još smatraju kao najpouzdaniji čuvari ovoga kraja.⁹⁴ Na sličan način Boué opisuje i mostove kao što je most Mehmed-paše Sokolovića u Višegradu, Stari most u Mostaru, most s osam lukova na Neretvi ili most na Sani kod Ključa.⁹⁵ Za njega su sve ove građevine, kao i most s osam lukova na Neretvi, gdje u nju utječe Buna, bili *attribués aux Romains i a un pont romain*,⁹⁶ čime ih je Boué u stvari pripisao Rimljanima. Pored ovoga, Boué je Rimljanima pripisao i grobove, *veoma stare*, tačnije stećke, te tako na jednom od njih na brdu Porim opisuje dva gladijatora u rimskoj odjeći: *dans le costume romain avec les sandales et le Phistan romain-albanais, deux gladiateurs...*⁹⁷ Ami Boué nije jedini pisac koji donosi značajne podatke o arheologiji Bosne i Hercegovine tokom prve polovine XIX stoljeća.

Ovim prostorima je tokom 1857. godine prolazio i A. F. Giljferding čija svjedočanstva možda donose i značajnije podatke od Bouéovih. U tom smislu se može interpretirati Giljferdingov opis boravka u Dobrunu. Prilikom opisa svoga boravka Giljferding donosi i značajno svjedočanstvo o poznavanju nekolicine arheoloških lokaliteta od strane lokalne populacije. Tako je pri usponu na stari grad i njegovom opisu Giljferding opisao i svoj razgovor da svojim vodičem, handžijom. Gledajući na dolinu Rzava i zapazivši čudnovat teren, putopisac se obratio svome handžiji: *Šta je to? – Tu je bio šehar (grad), reče on, ali je već odavno batal, tj. razoren*⁹⁸... *Ko je sazio ovu tvrđavu i kako je ona pala Turcima u ruke? – Grad je podignut davno, "vavijek stoji", od početka. Sazidali su ga po svoj prilici banovi. Eno vidiš one tri kućice u daljini. To mjesto se naziva Banovac, po banovima koji su podigli grad. Kada su Turci zauzeli svu Bosnu, u Dobrunu se još držala kraljica Jerina...*⁹⁹ Nešto kasnije Giljferding spominje i dva druga lokaliteta za koje je saznao od lokalnih *seljaka*: *Blizu porušenog grada postoji velika pećina, koju seljaci nazivaju "Kraljica" i povezuju je za ime Jerine. Kazivali su mi da se u njoj nalaze zapisana nekakva pismena koja niko nije bio u stanju da*

Sl. 7. Skica mosta u Mostaru. (Po: Evans 1965.)

razabere.¹⁰⁰ Iako nije stigao otići do ove pećine, Giljferding je, kako ističe, vidio nešto slično na drugom mjestu: *ali sam nešto slično vidio na litici Orlina, više dobrunske crkve. Moj pratilac me tamo namami svojom pričom o nekim neobičnim natpisima na kamenu. Zaista, na glatkoj površini granita uklesane su grube figure slične skicama čovječjih glava i ruku.*¹⁰¹ Iako se naizgled spomenuta Giljferdingova svjedočanstva čine usputnim i iako se iz njih ne može saznati mnogo o samim lokalitetima, istovremeno se mogu smatrati podacima od krucijalnog značaja. Na prvom mjestu se pitanje njegovog vodiča, handžije, može promatrati kao svjedočanstvo o tome da su lokalni stanovnici jednog bosanskohercegovačkog grada tokom 1857. godine poznavali lokalitete kao što su ruševine starog srednjovjekovnog grada u smislu toga da je njihovo poznavanje prošlosti sezalo do XV stoljeća. Na drugom mjestu je i činjenica da je vodič i sam bio toliko zainteresiran za interpretiranje nepoznatih natpisa, kao i to da je bio upućen u njihovo postojanje, da je svojom pričom namamio Giljferdinga do stijene u blizini dobrunske crkve. Na kraju, u postojanje materijalnih ostataka prošlosti nije bio upućen samo handžija kao vodič, već i *seljaci* koji su opisali spomenutu pećinu i natpise u njoj.

Pored putopisaca kao što su bili Ami Boué i A. F. Giljferding, kroz Bosnu i Hercegovinu su tokom druge polovine XIX stoljeća prolazili i drugi putopisci, kao što su Gijom Ležan, Šarl Pelren, E. de Sent-Mari i dr.¹⁰² Tako je već pri svome drugom putovanju Š. Pelren, 1861. godine, posjetio

⁹⁴ Boué 1840, II; prijevod po: Šamić 1981, 271.

⁹⁵ Isto, 384.

⁹⁶ Isto, 384.

⁹⁷ Isto, 362.

⁹⁸ Giljferding 1972, 107.

⁹⁹ Isto, 108.

¹⁰⁰ Isto, 108.

¹⁰¹ Isto, 108.

¹⁰² Šamić 1981, 273.

Hercegovinu i opisao gradove kao Počitelj¹⁰³ ili znamenitosti kao Stari most u Mostaru.¹⁰⁴ Međutim, poseban interes u njegovim opisima je privlačilo pitanje pripadnosti ovih znamenitosti islamu, te je istovremeno izražavajući svoj negativan stav prema istom, većinu znamenitosti pripisivao Rimljanima. Tako je Stari most u Mostaru opisao riječima da se *uzdiže, usred turskog varvarstva, kao čudesni ostatak latinske civilizacije*.¹⁰⁵

Među već spomenutim putopiscima se značajno izdvaja djelo A. Evansa *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune augusta i septembra 1875*. U nizu podataka koje donosi Evans nalazi se i nekolicina koji jasno ukazuju na aktivno djelovanje kolekcionara u tadašnjoj Bosni. Tako je prilikom svoje posjete rimokatoličkom biskupu u Đakovu Evans spomenuo činjenicu da se tu prikupljaju umjetnička djela bosanskih umjetnika, kao i da je u okviru biskupske kolekcije zapazio *mali spomenik srednjovjekovne umjetnosti u Bosni*,¹⁰⁶ pod kojim je opisao veliki pečat kralja Tvrtka II. Dodatno, pored činjenice da je postojala kolekcionarska djelatnost u okviru biskupije u Đakovu, Evans svojim svjedočanstvom potvrđuje sličnu situaciju kao Giljferding pri čemu je o lokalitetima saznavao dosta podataka od lokalnih obavještajaca: *Od ovog istog obaveštajca saznao sam da se ovde blizu, u nekom šiblju, nalaze izvesni spomenici i da su u mestu poznati kao "rimsko kamenje"*.¹⁰⁷ Još značajnije podatke o postojanju antikvara u Bosni Evans donosi pri opisu Dobojske tvrđave: *Nju ovde nazivaju "Stari Grad", a to je jedan od najinteresantnijih relikvija čitave Bosne*¹⁰⁸... *Danas već Turci gledaju na nju kao na ruinu i ne sprečavaju ljubiteljima starina da je pregledaju*,¹⁰⁹ te time daje konkretan dokaz postojanja ljubitelja starina, kako ih sam naziva, i njihovog interesiranja i obilaženja ovakvih spomenika. Kao i brojni drugi putopisci, i Evans pri svojim posjetima bosanskohercegovačkim gradovima spominje da se često mogu pronaći u različitim dućanima brojni antikviteti, posebice novci. Tako navodi da je u Mostaru

imao priliku pregledati *dvesta komada kovanog novca*,¹¹⁰ te da je većina primjeraka bila rimske provenijencije dok je među njima jedan manji broj bio iz grčkog grada Dyrrachiuma.¹¹¹ Značajan podatak iz Evansovog navoda je činjenica da je ovako značajnu količinu antičkog novca neko morao prikupiti te se na osnovu toga neosporno potvrđuje postojanje antikvara u većini tadašnjih bosanskohercegovačkih gradova. Pored ovakvog djelovanja lokalnih antikvara i trgovaca starinama, Evans navodi da su u tom smislu značajnu aktivnost imali i dubrovački trgovci koji su ponekada za prikupljanje različitih antikviteta bili financirani od strane same Republike: *trgovci Republike sabirali skupocene svete relikvije iz svih delova Trakije, Bugarske, Bosne, Albanije i Grčke, gde su imali svojih poslova, u skladu sa svojim pobožnim sklonostima, ponekad na vlastiti trošak, ponekad na trošak Republike, oslobađajući ih tako iz varvarizma i prostote*.¹¹² Na kraju, značajna informacija koju donosi Evans je i činjenica da su u svim gradovima Bosne i Hercegovine pronalazeni i kopirani amuleti iz rimskog vremena. Tako na jednom mjestu navodi da su mu žene iz Nevesinja objasnile gdje su prikupile kamenje koje on naziva *rimskim ukrasnim draguljima*.¹¹³ Postojanje takvih amuleta s prikazima klasične mitologije Evans navodi i u Sarajevu usprkos činjenici da tamo nema ostataka rimskog naselja, izuzev usamljenih zapisa posvećenih gromovniku Jupiteru.¹¹⁴

Pored niza stranih putopisaca koji su sporadično i sasvim slučajno bilježili pojedine detalje svojih putovanja, a na osnovu kojih je moguće utvrditi da je u pozadini svakodnevnog života i na prostoru tadašnje Bosne i Hercegovine postojala svijest i interes za materijalne ostatke prošlosti, o ovome obilje informacija donose i domaći pisci tog vremena. Tako je na tlu Bosne i Hercegovine fra Lovro Karaula, koji je živio od 1800 do 1875. godine, vršio edukaciju mladih fratara o značaju arheoloških lokaliteta.¹¹⁵ Učinke njegovog učenja najbolje oslikava djelo njegovog učenika, fratra Grge Lozića, koji je obilazio arheološke lokalitete regije Livna, Kupresa i Gla-

¹⁰³ Pelerin 1860, 1.

¹⁰⁴ Isto, 2.

¹⁰⁵ Isto, 2; prijevod po: Šamić 1981, 273.

¹⁰⁶ Evans 1965, 44.

¹⁰⁷ Isto, 212.

¹⁰⁸ Isto, 135.

¹⁰⁹ Isto, 137.

¹¹⁰ Isto, 278.

¹¹¹ Isto, 278, Bilješka 12.

¹¹² Isto, 327.

¹¹³ Isto, 303.

¹¹⁴ Isto, 243.

¹¹⁵ Petrinec/Šeparović/Vrdoljak 1999, 9.

Sl. 8. Amajlije protiv uroka. (Po: Evans 1965.)

moća gdje je zabilježio veliki broj spomenika u svome djelu *Adnotationes variae*.¹¹⁶ Fra Lozić je kao neumoran istraživač bio prisutan na bilo kojem lokalitetu za koji bi dobio informaciju da je negdje nešto pronađeno ili otkopano: *Je li čuo da je tko što otkopao ili što starinsko našao, eto fra Grge*.¹¹⁷ Još značajnije, fra Grgo Lozić u svome djelu donosi podatke o tome ko i zašto je nešto iskopavao te je njegovo djelo neumoljivi svjedok da antikvarizam i potraga za starinama koje bi dospjele u kolekcije imućnih ljudi nije bilo zanimanje strano ni jednoj religiji, ni jednoj konfesiji tadašnje Bosne i Hercegovine. Na jednom mjestu fra Lozić opisuje slučajne nalaze koji su otkriveni prilikom radova u njivi u blizini mjesta Gorica: *Kad su kopali u njivi pod putom, dalekoj od Gorice četvert sata, osiklisu u dubini mejdana kamenitog, ilti pravca, od stećeg kamena jedan kamen, u kome su se okamenili ljudski gnjati, Rebra, članci Ručni, i ostale kosti ljudskoga lisá*.¹¹⁸ Na drugom mjestu, tačnije nekolicini njih, Lozić opisuje situacije pri kojim su lokalni lovci na blago iskopavali različite lokalitete tražeći starine. Jednu od takvih situacija je zabilježio na nekropoli u blizini mjesta Crkvine: *i tako ploču grobnu odvalit, i tražit u grobu novce, šćineć neuki narod, dasu pod mašatim novci ukopani. Ali srićom nisu mogli u noći kriomice ništa uradit, ter su se opet zavraćali, i ispod ploče roveli u dubinu grob rećeni...* Na dva druga stećka križi su izrizani, a opet mašata 2. kraj puta satervenasu maljim sa svojim grobnim pločam i isti grobovi kopati su tražeć novce ludi,

i lakomi ljudi.¹¹⁹ Drugom prilikom, fra Lozić opisuje događaj iz 1855. godine kada je stanoviti Muhamed-beg Firdusović, iz mjesta Lištani, zajedno sa svojim slugama i kmetovima iskopavao rimske grobnice i ruševine starog grada: *Muhamed-beg Firdusović podgovoren od svojih kmeta Lištančana, i svojih sluga, naredi kmetim odgerćat zemlju sa zidina, i kopat medju zidinam u dubinu, 1855. god. misleć naći tude blago nebrojeno ukopano ... Razore svod, u svodu oko groba izrazbijaju stupiće oble kamenite, nadgrobni lipo otesani s jedne strane kamen dojni okernje ... Otvoriv grob u njem najdu cranium hominis, at aliud minus puerile, i kraj dviju rećenih tikava oblu kotlušicu s poklopcom...*¹²⁰ Slične podatke fra Lozić donosi i iz mjesta Vašarovine u blizi Livna: *namiralisu se na starinske plemenite u zemlji mloge grobove od kamena višto srizane, koje otvarajuć, lakome ruke, hiteći jedan mimo drugoga, izrazbijalisu nadgrobne ploče s pismom izpunjene starinskim misleć rudes et crudi homines, da će naći zlato, i srebro unutra ... U jednom su grobu našli prija trijest, i više godina, lampadem perpetuo ardentem vitream ... U istom mistu našlisu na jednoj ploči izrizane dvoje dice stojeće ufatilo se za ruke obučene*.¹²¹ Tokom 1864. godine, bilježi fra Lozić, u mjestu Kablići je prilikom oranja otkriven grob koji je odmah iskopan: *u njivi zapnemu plug u grob, doterću Cere Bezi oružani odkopaju plemeniti grob s-Rajom, razbiju nadgrobnu ploču s Pismom starinskim izpisanu. Poslim opet su cruda gens otvorili grobove plemenito zaklopljene, i oklo-*

¹¹⁶ Petrinec/Šeparević/Vrdoljak 1999, 12.

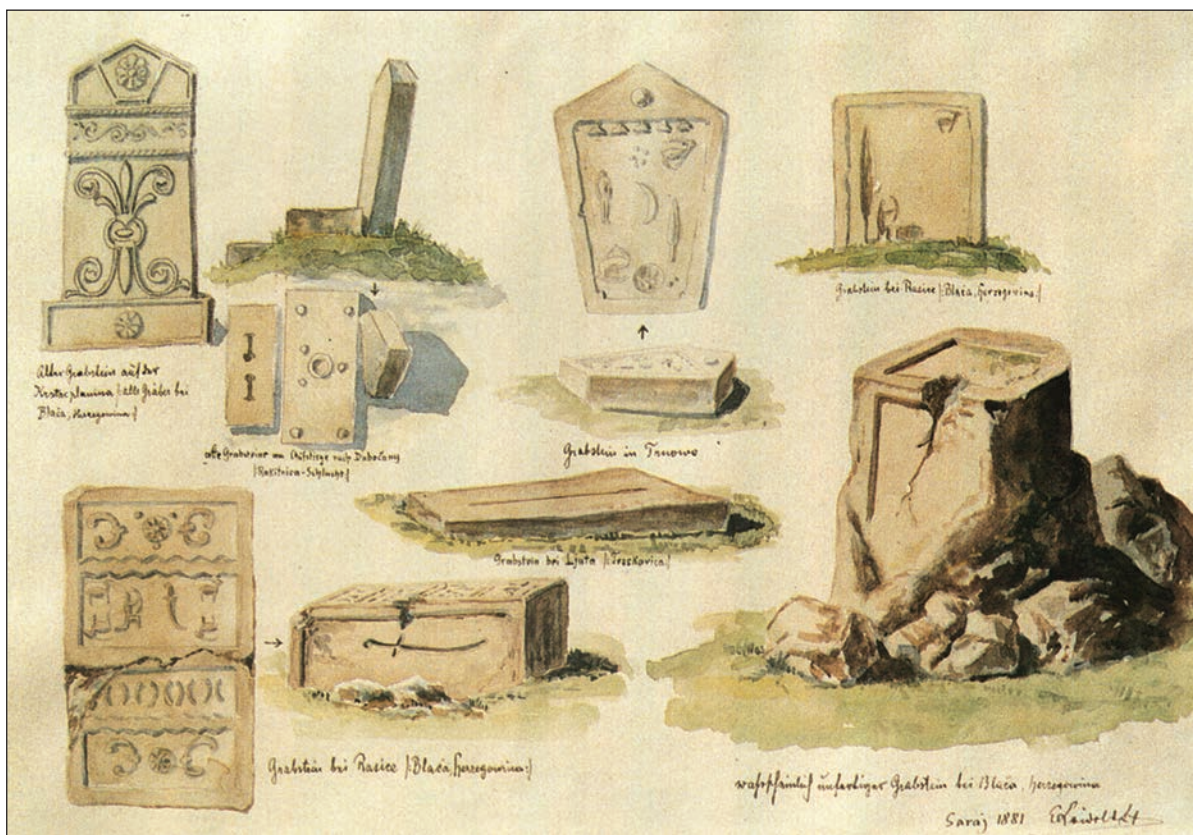
¹¹⁷ Manderalo 1992, 26.

¹¹⁸ Lozić 1992, 52-53.

¹¹⁹ Isto, 56.

¹²⁰ Isto, 66.

¹²¹ Isto, 75.

Sl. 9. Stećci i nadgrobne ploče iz Bosne i Hercegovine. (Po: Loidolt 1999.)

pljene spločam otesanim.¹²² Kao u Crkvinama, fra Lozić bilježi da su tokom 1864. godine vršena iskopavanja nekropole u Glamoču: Lani 1864. opet su kopali turci, i Raja s-bedre izpod ploče u dubinu, ter se u dubini namire na svedenu s kamenom kriptu, provale svod povelik, i u istom ugledaju mlogo ljudski kosti, ugljenja, i pepela na misto novaca što su tražili onde.¹²³ Međutim, nisu sva iskopavanja čak ni u tom periodu završavala na isti način, te tako fra Lozić bilježi da je stanoviti Ramanbeg Firdusović: Ploču digo, i grob plemeniti veliki otvorijo, i u istom našo sa seljanim kmetim kosti ljudske strahovite duljine, i debljine, pak opet zatvorio grob, i ploču istu metno na grob.¹²⁴ S druge strane, učenje fra Lovre Karaule nije uvijek imalo jednakog efekta kao na fra Lozića i njegovu svijest o značaju očuvanja materijalnih ostataka te on navodi kako su pojedinci kao fra Andjeo Glavočević pri izgradnjama često koristili staro kamenje iz nekropola: Još je ovaki bilo, imaji i

sad, i znam jih, Fratarah, koisu iz nemarnosti, i neznanstva kvarili starodavne s različitim izriza-nim zlamenjim mašate, ploče grobne, i bedrenjače grobja, i zidali u svoje zgrade svakovrsne.¹²⁵

Potvrda situacije koju u svom djelu opisuje fra Grgo Lozić se može pronaći u djelu znamenitog fra Ivana Franje Jukića, koji je poznat prvenstveno po svojoj Molbi u kojoj se obraćao širokoj javnosti da se pronađene starine ne prodaju strancima, kao i po svojoj težnji za početkom Bosanskome Muzeu. Slično Jukićevoj ideji je djelovao i fra Anđeo Nuić koji također naglašavao potrebu za osnivanjem Muzeja upravo iz razloga da bi se brojni artefakti i bogatstva, koja naša domovina u velikom mnoštvu ima¹²⁶ smjestili i očuvali, kao što je zagovarao i sam Jukić. Pored ovoga, Jukić izvještava direktno o tome gdje je nestajalo blago otkrivano u fra Lozićevim opisima. Tako na jednom mjestu, konkretno u svojoj Molbi, Jukić govori da se novci, kamenje, pečati i t. d. nalaze i

¹²² Isto, 77.

¹²³ Lozić 1992, 69.

¹²⁴ Isto, 69.

¹²⁵ Isto, 68.

¹²⁶ Nikić 1985, 8.

pohlepnim inostrancim u malu cieniu prodaju!¹²⁷ Kao primjer Jukić navodi slučaj fra Andrije Sunarića koji je poklonio neki prsten francuskom konzulu Davidu koji ga je kasnije prodao za pola miliona franaka. Navodi se također i biskup Augustin Miletić koji je više stotinah zlatnih, srebrnih i tučenih novacah gèrčkih, rimskih i slavenskih, dragog kamenja i t. d. bio je sakupio, koje je više od miliona vrijedilo, pa u dvaput poslo magjarskomu Consiliu.¹²⁸ Upravo iz ovih razloga, kako sam Jukić navodi, bio je potaknut na ideju prikupljanja kolekcije sa čijim formiranjem se nadao Bosanskomu Muzeu,¹²⁹ 38 godina prije osnivanja Zemaljskog muzeja. Na drugom mjestu se također potvrđuje fra Lozićev opis o tome kako lokalni stanovnici širom Bosne i Hercegovine iskopavaju brojne artefakte. U tom smislu značajne podatke donosi Jukićevo pismo fra Boni Perišiću u kojem govori: Čuo sam, da ste kupili od nekakva Ramljaka, starih Bos. novacah? to mi je drago; mislim da imate više jednakih, dakle molim, za veliko prijateljstvo, da mi barem dva pošaljete ... ako možete priličnom cienom, odkupite mi i one Dubrovačke po groš ol po 60. parah.¹³⁰ Dakle, prema Jukićevom svjedočanstvu, neki Ramljak je vršio iskopavanja i svoje nalaze je preprodavao, baš kao što je o sličnim stvarima svjedočio i fra Lozić. Na drugom mjestu, u pismu Vjekoslavu Babukiću iz 1846. godine, Jukić opisuje situaciju u kojoj je na području Livna iskopano preko 500 rimskih novčića: Drugo je što vam imam napomenuti, jest, da zimus u Livnu iskopalo se je mloštvo novacah starih rimskih, od ovih meni je jih donosivano(?) preko 500. stotinah.¹³¹

Jukićevo svjedočanstvo o tome kako je fra Augustin Miletić u dva navrata slao prikupljene starine magjarskomu Consiliu potvrđuje i ljetopis fra Jake Baltića u kojem se mogu pronaći brojni navodi o iskopavanjima, očuvanju, ali i odnošenju brojnih antikviteta iz Bosne i Hercegovine tokom 128 godina koje obuhvaća njegov ljetopis. Tako za period 1829. godine i slučaj biskupa Miletića Jako Baltić navodi: Biskup Miletić, da zahvalnost ukaže Ugarim, što naše djake odhranjuju u Ugarskoj, Slavonii i Rvatskoj, poslo je na palatina mloge starine u Bosni našaste, kano novac,

prstenje i druga na kojim lipo izrizanim kipovi biše.¹³² Dakle, iz njegovog svjedočanstva se pouzdano može zaključiti da je 1829. godina terminus ante quem prije koje su vršena prikupljanja brojnih starina, od novaca do kipova. U tom smislu se spomenuta godina može pomjeriti još dublje u prošlost, sve do 1765. Godine, u kojoj fra Baltić spominje brojne starine u kreševskom manastiru i crkvi: Izgoriše oltari, figure starinske od velike umnosti i zanata, tolike paramente, i ruho crkveno, koje je čuvano i nabavljano za četiri vika od svih krajeva.¹³³ Iako nije jasno o kakvim figurama starinskim se tačno radilo, Baltić ipak u okviru nestalog ruha crkvenog govori o četiri vijeka čuvanja starina u manastiru Kreševo. Nešto kasnije, po njegovom navodu, 1779. godine je fra Marko Dobretić u istom Kreševu otvorio grobove dva biskupa, Mate Delivića i Mariana Bogdanovića: zato htjede vidjeti, odkud učini otvoriti grobnicu u kojoj najde dva sanduka jedan na drugog metnuta ... S ovom prigodom otvori rečene sanduke i priglada tilesa u njima i najde jezik biskupa Delivića čitav i nestrnut.¹³⁴ Fra Baltić na detaljan način opisuje i drugi događaj iz 1834. godine kada je iz Bosne i Hercegovine poslana određena količina novaca na ruke palatina Jozipa: Na 8. prosinca naši oci da bi se zahvalnim ukazali Ugarim, što naše djake primaju, poslali su u museum ugarsko u Pešti starih novaca i kamenja, na kojim lipo i krasno urizanim biše starinski idolski bogovi i kipovi, koje najviše skupljo biskup Mileta. Novci bakreni numero 128, srebrnih numero 99, zlatnih numero 5, kamenja numero 14, novaca starinskih turskih numero 14.¹³⁵ Međutim, prema fra Baltićevim opisima se može, slično kao i u slučaju pisanja fra Lozića, zaključiti da su pored kolekcija u okvirima manastira i crkava postojale i privatne kolekcije u posjedu različitih imućnih pripadnika islamske vjere. Jedan od takvih slučajeva koji ukazuju na postojanje privatnih kolekcija je opis fra Baltića u kojem je stanoviti Omer-paša zarobio Tuzla-pašu: Ovde je veliko blago Omer-paša našo, jer u Bosni ne biše bogatijeg odžaka od Tuzla-paše. Ovdi je moro Omer-paša naći mlogo starine; ovo je bila najstarija obitelj plemića bosanskih Altomanovića. Glas je u Bosni bijo, da je tri kace

¹²⁷ Jukić 1973, II, 159.

¹²⁸ Isto, 159.

¹²⁹ Isto, 159.

¹³⁰ Isto, III, 135.

¹³¹ Isto, 172.

¹³² Baltić 1991, 79-80.

¹³³ Isto, 29.

¹³⁴ Isto, 56.

¹³⁵ Isto, 86.

blaga našo.¹³⁶ Iako nije jasno o kakvom se blagu radilo, na osnovu činjenice da fra Baltić govori o mlogo starine može se pretpostaviti postojanje neke srednjovjekovne kolekcije, kakve nisu bile rijetke ni u svakom manastiru u Bosni i Hercegovini: *U manastiru fojničkom bilo je mlogo oružja od starina, tako i u drugim manastirim. Vidio sam sabalja u fojničkom manastiru koji bi se dale saviti ko pucanj.*¹³⁷ Da su privatne kolekcije zaista postojale fra Baltić potvrđuje i u svome opisu iz 1857. godine gdje navodi primjer otkrića jedne sablje: *našo sjekući kamenje, niki Petar Mrkonjić iz sela Čukala, u grobnici sablju lipu, koju je vezir bosanski sebi uzeo. Ovo je povoda dalo te se je ovo groblje prikopalo.*¹³⁸ Iz ovog opisa se jasno razaznaje široko raširena pojava potrage za blagom u koju se kretalo odmah po otkriću nekog slučajnog nalaza kao što je bila spomenuta sablja. Ovo fra Baltić potvrđuje na druga dva mjesta u svome opisu. Na prvom je riječ o *Turčinu Smailu*, kadiji, koji je 1862. godine pronašao epigrafski natpis te pozvao fra Baltića da mu ga protumači i pri tome fra Jako Baltić komentira Smailovo ponašanje: *Turci misle da ima u Bosni mlogo blaga zakopano i da mi fratri znamo iz pisma, što i mlogi krstjani viruju.*¹³⁹ Dakle, fra Baltić je u svom komentaru potpuno jasan, mišljenje o zakopanom blagu, pa i potraga za njim, bilo je rašireno u širokim narodnim slojevima, bez obzira bili to *turci* ili *krstjani*. Svijest o ovome je bila toliko raširena da je ponekada zajedno sa običnim narodom u iskopavanjima učestvovala i vojska: *Ovog su zidova većim dilom čitavi bilo do god. 1842. Ove godine glasoviti, rad svojih zloća, Adži Ali-paša, onda bivši mirialaj vojnički, skupivši narod iz obližnjih okolica i jedan dijo svojih vojnika, zidine struši zato što se je govorilo, da ovde ima veliko blago od Kaura skriveno (Kaure zovu Bošnjaci Turci stare Bošnjake, i sve zatim što nije Turčin i caru turskom podložno). Kopajući ovde namirili su se na jednu sobu pod zemljom u kojoj su našli oružja i mlogo vilica i žlica, niki srebrenih, i zrnja topčenihi...*¹⁴⁰ Ni ova gradina između sela Miletici i Zagrađe nije izuzetak te su na sličan način iskopavani gradovi iznad sela Mošunja i Gornje Večeričke: *Slična ovim ima stari grad jedan na*

*visu svrha sela Mošunja, a drugi svrha sela Gornje Večeričke, ovog zove narod Škaf, ali obadva čestim prikopavanjem, tražeći blaga, porušeni.*¹⁴¹

Ako je već spomenuta bitka kod Sedana, koja je 1870. godine zapečatila sudbinu najvećeg arheološkog entuzijaste svoga vremena, Napoleona III, jedan od presudnih trenutaka u prerastanju arheologije antikvarizma u znanstvenu arheologiju, nakon čega se u arheološkom svijetu za razliku od francuskog *savant* pojavljuje njemački termin *Wissenschaft*,¹⁴² onda je potpuno opravdana konstatacija da se sva ranija arheološka istraživanja u Evropi mogu smatrati djelovanjem različitih antikvara i različitih udruženja kao što su bili *Dilettanti*. U odnosu prema ovome, svjedocanstva spomenutih putopisaca ili domaćih savremenika ukazuju na činjenicu da se prostor tadašnjeg bosanskog ejaleta/vilajeta nije znatno razlikovao od ostatka Evrope. Teško bi bilo pronaći razliku između brojnih pojedinaca ili grupa koje su na prostoru Bosne i Hercegovine tokom XIX stoljeća pokušavale doći do različitih starina u svrhu stjecanja novčane koristi i još brojnijih sličnih antikvara u Evropi, kao što su primjere u istom tom periodu bili Wolfgang Helbig (1839–1915)¹⁴³ ili Fortunato Pio (1794–1865) i njegov sin Alessandro (1823–1883).¹⁴⁴ Istovremeno, dok je tadašnja arheologija čak i u svojim krajnje znanstvenim oblicima podrazumijevala iznošenje arheoloških nalaza iz zemalja gdje su pronađeni u velike muzeje i kolekcije Evrope, otvorenim ostaje pitanje da li je u Bosni i Hercegovini, izuzev već spomenutog pisma Velikog Vezira iz 1874. Godine, postojala bilo kakva inicijativa o zaštiti arheoloških nalaza i kulturne baštine koja bi ukazala na postojanje svijesti o značaju ovih spomenika, kako kod državnih vlasti tako i u širim narodnim krugovima.

Na prostoru Osmanskog carstva, tokom XIX stoljeća, pod utjecajima različitih težnji za modernizacijom u evropskom smislu, dolazi do uspostave različitih kulturnih institucija, objave zakona i reformi obrazovnog sistema. Jedan od prvih pokušaja reformi se može povezati s uspostavom *Mecma-i esliha-I atika ve mecma-i asar-i atika* ili Muzeja antikviteta, 1846/7. godine kojeg

¹³⁶ Isto, 160.

¹³⁷ Baltić 1991, 169.

¹³⁸ Isto, 195.

¹³⁹ Isto, 195.

¹⁴⁰ Isto, 195–196.

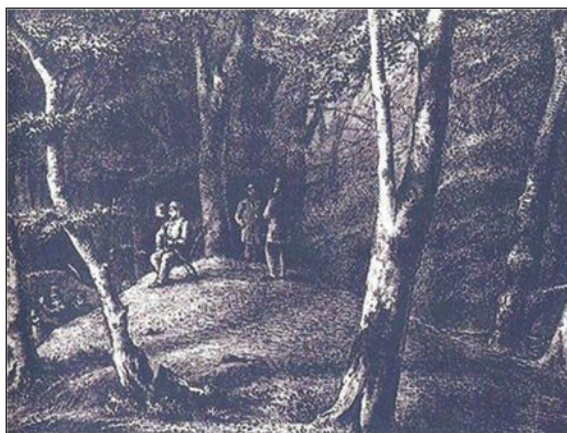
¹⁴¹ Isto, 196.

¹⁴² Dyson 2006, 89.

¹⁴³ Isto, 100.

¹⁴⁴ Isto, 105.

je u crkvi Svete Irene¹⁴⁵ osnovao Ahmet Fethi Paša.¹⁴⁶ Smješten izvan Topkapi palate, ovaj Muzej je egzistirao u skromnim uvjetima sve do otvaranja *Müze-i Hümayun* ili Carskog muzeja krajem 60-ih godina XIX stoljeća. Važnu ulogu pri pre-rastanju *Mecma-i esliha-I atika ve mecma-i asar-i atika* u *Müze-i Hümayun* je imala činjenica da je Carstvo još uvijek kontroliralo Bliski Istok i veći dio Balkana, te je na osnovu toga kolekcija Muzeja antikviteta rapidno rasla,¹⁴⁷ što implicira da je određeni broj arheoloških nalaza i iz Bosne i Hercegovine odlazio u zbirku ovog muzeja. Ova kolekcija je poslužila kao temelj na osnovu kojeg je novoformirani *Müze-i Hümayun* otpočeo sa svojim radom na istoj lokaciji kao i njegov prethodnik. Svrha ovog, novog Carskog muzeja bila je prikupljanje materijalnih artefakata ne samo iz područja Istanbula, već i iz cijelog Carstva. Muzej je kao institucija trebao participirati u internacionalnim odnosima kroz navodno univerzalnu arheološku znanost kao elitni segment kulture. Istovremeno, jedan od zadataka novog muzeja je bio prikazivanje jednakosti osmanskog modernizma s drugim evropskim nacijama.¹⁴⁸ Edukacijski segment se kroz pažljivo organizirane postavke uglavnom odnosio na osmansku elitu i strane turiste. Prvi koraci ka konsolidaciji u upravljanju antikvitetima su poduzeti od strane Safvet-paše, tadašnjeg ministra obrazovanja, pod čiju upravu je veliki vezir Ali-paša stavio novoformirani *Müze-i Hümayun*.¹⁴⁹ Prvim direktorom je imenovan E. Goold kojeg je u periodu od 1872. do 1881. godine naslijedio P. A. Dethier. Iste godine kada je veliki vezir Ali-paša transformirao Muzej antikviteta u *Müze-i Hümayun*, tačnije 1869. godine, ministar obrazovanja Safvet-paša je izdao službeni nalog svim guvernerima provincija da obavljaju prikupljanje i slanje antikviteta u prijestolnicu, istovremeno navodeći šta se pod njima podrazumijevalo:¹⁵⁰ *a grave in the form of a lid made of stone and a sarcophagus surrounded with writing and also images of people and animals made of stone*.¹⁵¹ Također, Safvet-paša je predložio i jasne upute za slanje

Sl. 10. Frederick VII prilikom iskopavanja tumula brončanog doba iz Skodsborga 1863. godine.
(Po: Mohen i Eluère, 1999.)

objekata te preporučuje da osoba koja objekt priprema za slanje zabilježi njegovo trenutno stanje, lokaciju pronalaska i vrijednost.¹⁵² Ova odredba Safvet-paše iz 1869. godine, s obzirom na to da je bila inspirirana već postojećim interesom za antikvitete širom Carstva,¹⁵³ indirektno potvrđuje da je određeni broj nalaza iz provincija i ranije prebacivan u Muzej antikviteta. Isti zahtjev upraviteljima provincija Safvet-paša je poslao ponovo godinu dana kasnije, 1870. godine od kada je u Istanbul počela pristizati veća količina nalaza.¹⁵⁴ Pod upravom stranih direktora, *Müze-i Hümayun* je imao vodeću ulogu u razvoju arheoloških studija, a u krajnjoj instanci njegov razvoj je doveo do spomenute regulative o antikvitetima (*Asar-i Atika Nizamnamesi*) iz 1874. godine.¹⁵⁵ Ova regulativa je podrazumijevala stavljanje svih iskopavanja unutar Carstva pod kontrolu Ministarstva za obrazovanje. Strani istraživači nisu mogli iznositi nalaze nekontrolirano van države i prema odabiru muzejskih stručnjaka su morali ostaviti najbolju trećinu Carskom muzeju.

Za razliku od ove zakonske regulative koja, kako je već spomenuto, u Bosni i Hercegovini nije uspješno zaživjela, nalozi Safvet-paše upraviteljima provincija su na prostoru Bosne i Hercegovine pouzdano doživjeli veću implementaciju. Razloga za ovakvu pretpostavku ima više, ali se među najznačajnijim izdvaja činjenica da

¹⁴⁵ Shaw i Shaw 2002, 111.

¹⁴⁶ Shaw 2007, 256.

¹⁴⁷ Özdoğan 2002, 114.

¹⁴⁸ Shoup 2008, 115.

¹⁴⁹ Shaw 2007, 256.

¹⁵⁰ Isto, 256; Shoup 2008, 115.

¹⁵¹ Shaw 2003, 85.

¹⁵² Isto, 86.

¹⁵³ Isto, 85.

¹⁵⁴ Isto, 86.

¹⁵⁵ Shaw i Shaw 2002, 111.

Sl. 11. Broj 21 časopisa Bosanski Vjestnik iz 1866. godine.

je između odredbe Safvet-paše i ustanka iz 1875. godine, koji je bio jedan od glavnih razloga sa slabu ili nikakvu provedbu zakona iz 1874. godine, postojala dovoljno velika vremenska distanca za isporuku značajne količine nalaza iz Bosne i Hercegovine Carskom muzeju. Dodatno, provedba Safvet-pašine odredbe je omogućena i činjenicom da je bosanski vezir na neki način dolazio do podatka o arheološkim nalazima. Takvu pretpostavku potvrđuje spomenuto svjedočanstvo fra Baltića gdje navodi da je *sablju* koju je pronašao Petar Mrkonjić *vezir bosanski sebi uzeo*.¹⁵⁶

Međutim, ako se pretpostavi da je odredba Safvet-paše primijenjena samo djelomično, o upravljanju arheološkim istraživanjima i zaštiti antikviteta u bosanskom vilajetu postoje i druga, značajnija svjedočanstva. Tako se pored časopisa *Bosanski Prijatelj*, u kojem je pisao fra Ivan Frano Jukić, i neki drugi listovi XIX stoljeća posvećivali pažnju između ostalog i arheologiji. Jedan od takvih časopisa je bio i *Bosanski Vjestnik* koji je kao sedmičnik prvi put izašao 1866. godine. Te je godine vezir Topal Osman-paša pozvao Ignja-

ta Soprona (1820–1894) iz Zemuna da u Sarajevo prenese svoju štampariju, na što ju je Sopron prenio u aprilu mjesecu 1866. godine.¹⁵⁷ Iz različitih razloga prvi *Vjestnik* je bio Sopronov *Bosanski Vjestnik*,¹⁵⁸ a istu štampariju je vlada otkupila tek u mjesecu septembru te se od tada u njoj štampao i list Bosna, dok je sama štamparija nazvana *Vilajetskom štamparijom*.¹⁵⁹

Ovaj list je na svojstven način informirao širu javnost i o različitim dešavanjima na poljima arheologije i historije. Tako se u broju 11 Bosanskog Vjestnika iz 1866. godine mogu pronaći opis Eskulapove pećine i spomeni legendarnog junaka Kadma i naroda Enhelejaca: *posle je kralj Kadm, osnivač varoši Tebe, kad je ovu zbog nesreće svoje djece, ili ko što drugi vele, za to ostaviti morao, što nije htjeo Bakha kao Boga poštovati, ovdje se doselio i kod Enhelea ...*¹⁶⁰ Ovaj članak je objavljen 9 godina prije nego što je A. Evans zabilježio ovaj lokalitet u svom putopisu. U broju 17 iz iste godine se nalazi rad o starim Slavenima,¹⁶¹ a fascinantne podatke o otkriću rimskih grobova donosi broj 21 na 168 strani. U mjestu Biograd su tada pronađena dva rimska groba, manji i veći u kojima su osim sitnih fragmenata sačuvane samo polomljene kosti lobanje. Ono što privlači pažnju je podatak da su kosti skupljene i predane, kako se navodi, *velikoj školi će bi se kao rijedkosti hraniti mogle*.¹⁶² Također, na ovom mjestu se spominje mogućnost sastavljanja polomljenih lobanja. Pored ovoga, arheologija je bila zastupljena i u službenom listu *Bosna*.¹⁶³ Intrigantna je činjenica da se u Bosni mogu pronaći podaci koji su se odnosili i na šire područje cijelog Carstva. Tako se u broju 372 objavljenom 17 džemazulahera 1290. godine (1873) može pronaći dio članka koji govori o čuvanju brojnih spomenika praočeva.¹⁶⁴ U istom broju se nalazi podatak da je na otoku Kipru pronađen kip koji je po carskoj naredbi prebačen parobrodom u Istanbul i smješten u *muzeum carskoga dvora*.¹⁶⁵ Prema ovome se može zaključiti da je tadašnja javnost Bosne i Hercegovine kroz ovakva pisanja bila upoznata

¹⁵⁷ Skarić 1937, 227.

¹⁵⁸ Memija 1996, 39.

¹⁵⁹ Skarić 1937, 227.

¹⁶⁰ Bosanski Vjestnik 1866, XI, 88.

¹⁶¹ Isto, XVII, 134.

¹⁶² Bosanski Vjestnik 1866, XXI, 168.

¹⁶³ Memija 1996, 59.

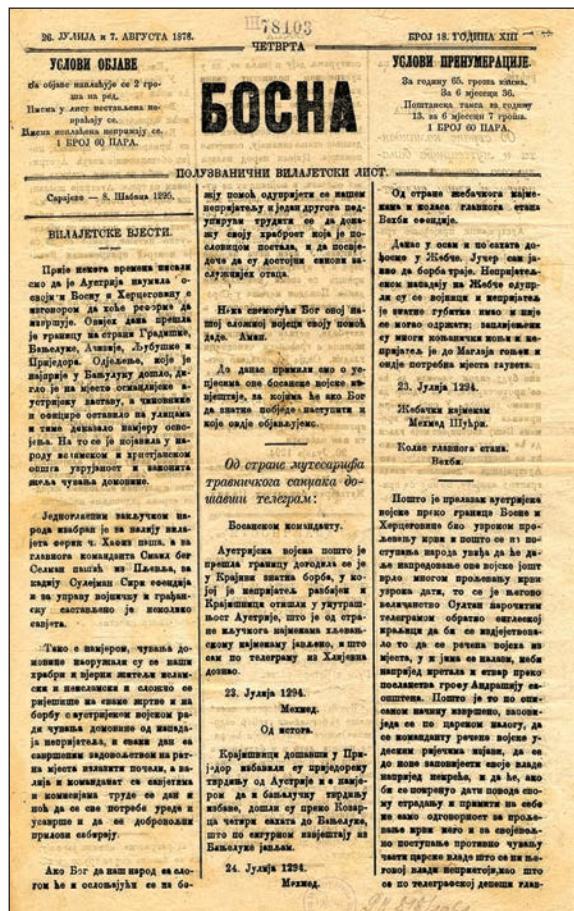
¹⁶⁴ Bosna 1873, br. 372, 1.

¹⁶⁵ Isto, 2.

s arheološkim zbivanjima i na lokalnom i na širem, Carskom nivou. Svijest javnosti je vidljiva i kroz događaje koji su objavljeni u istom listu iz 1870. godine. Mazbata (zapisnik) sa Vilajetske skupštine iz broja 206 od 30. sefera 1287. godine (19. i 31. maja 1870) govori o tome kako su zastupnici iz Hercegovine tražili izgradnju novog mosta preko Neretve da bi se smanjenjem saobraćaja zaštitio stari most u Mostaru.¹⁶⁶ Da se ovdje nije radilo samo o *mrtvom slovu* na papiru govori u prilog činjenica da je izgradnja novog mosta ubrzo pokrenuta, ali je zbog prekida uslijed ustanka 1875. okončana tek 1882. godine.¹⁶⁷

Na kraju, potrebno je naglasiti i činjenicu da list *Bosna* donosi i jedan od najznačajnijih podataka o zaštiti spomenika i upravljanju arheološkim iskopavanjima. Ako je spomenuta odredba iz 1874. godine ostala neprimijenjena ili, što je već prethodno pretpostavljeno, ako je odredba Safvet-paše primijenjena samo parcijalno, to ne može biti slučaj i s odredbom Vilajetske vlade iz 1869. godine. Upravo u listu *Bosna* je te godine, 17. februara – 1. marta 1869. (mjeseca šewala 1285. godine) objavljen poseban zakon pod nazivom: *Zakon o prikupljanju, istraživanju i čuvanju starina* koji je o ovoj problematici sadržavao *sedam paragrafa*.¹⁶⁸ Ovih sedam paragrafa zakona iz 1869. godine se smatra prvim zakonom na tlu Bosne i Hercegovine kojim se reguliraju arheološka iskopavanja i muzejska djelatnost.¹⁶⁹ Uz njega je moguće povezati nekoliko značajnih činjenica kao što je ta da sličan zakon o zaštiti Francuska donosi 1834, Pruska 1843, Rusija 1859, a Austrija tek 1873. godine.¹⁷⁰ Osmansko carstvo se ovim evropskim zemljama priključuje spomenutom odredbom velikog vezira iz 1874. godine. Međutim, druga bitna činjenica je upravo to da Bosna i Hercegovina, tačnije, Vilajetska vlada ovaj zakon donosi samostalno bez obzira na centar u Istanbulu, četiri godine prije Austro-Ugarske i pet godina prije službene vlasti u Osmanskom carstvu.

Prema svemu iznesenom se može konstatirati da je na prostoru Bosne i Hercegovine postojalo znatno izraženije djelovanje antikvara nego što

Sl. 12. Časopis *Bosna* iz 1866. godine.

je to *skupljački rad pojedinaca*.¹⁷¹ Brojna svjedočanstva neumornih čuvara prošlosti, kao što su bili fra Lovro Karaula, fra Grga Lozić, fra Ivan Franjo Jukić, fra Jako Baltić ili brojni strani putopisci, govore o tome da su tadašnju Bosnu pohodili antikvari iz drugih zemalja, ali i domaći. Među njima je bilo stranih konzula i domaćih *pastira*, svi jednako zainteresirani za stjecanje neprocjenjivog blaga prošlosti. Istovremeno, o ovome su bile upoznate i oficijelne vlasti koje su donijele zakon o arheološkim iskopavanjima već 1869. Godine, dok su tokom iste decenije, pokretanjem štamparija, arheološke vijesti postale dostupne širokim narodnim krugovima, čime je njihov interes za arheološke ostatke prošlosti i *predaka* još više rastao. Ono što nije jasno, a što i dalje ostaje otvorenim pitanjem, jest problem različitih intencija moderne arheološke znanosti koja je iz različitih pobuda ili puke neupućenosti period bosanskohercegovačkog XIX stoljeća ek-

¹⁶⁶ Tafro 1956, 6.

¹⁶⁷ Isto, 6.

¹⁶⁸ Bosna 1869, br. 142, 4.

¹⁶⁹ Košić 2009, 17.

¹⁷⁰ Serdarević 1997, 26.

¹⁷¹ Vasilj 2011, 517-518.

skomunicirala iz arheološkog vidokruga Evrope. Moguće je pomisliti da je većina bosanskohercegovačkih arheologa XX stoljeća bila jednostavno nedovoljno zainteresirana za prošlost arheološkog razvoja na ovim prostorima, ili su pak bili isuviše koncentrirani na konkretne arheološke probleme svojih istraživanja. S druge strane, neosporno je da su brojni bosanskohercegovački arheolozi bili upućeni u značaj problematike arheološkog razvoja s obzirom na to da je već u samom začetku njene znanstvenosti to pitanje bilo snažno prisutno u okvirima arheološkog diskursa. Dovoljno svjedočanstvo o tome je poznato iz diskusije u kojoj je G. Kossinna početkom XX stoljeća M. Hoernesa nazvao *pukim opisivačem* aludirajući upravo na usku fokusiranost arheologa ka beskonačnom akumuliranju materijalnih nalaza, dok se temeljni hermeneutički principi evolutivnog procesa same arheologije ignoriraju. S druge strane, u konkretnom slučaju arheologije, čini se da ni spomenuta Stokerova poruka znanosti nije najpreciznije usmjerena. Uzmimo li se u obzir misli B. G. Trigger-a da je *većina arheoloških tradicija vjerovatno bila nacionalističke orijentacije*¹⁷² i Margarite Diaz-Andreu da su *sve arheološke tradicije bile nacionalističke ili nacionalističke u kombinaciji sa imperijalizmom i kolonijalizmom*,¹⁷³ kao i to da je arheologija od svojih najstarijih začetaka ovisna o potrebnim sredstvima za različita iskopavanja, čini se opravdanom pretpostavka da znanost, pored nemogućnosti davanja odgovora, za njega ponekada nije bila ni zainteresirana. Na ovaj način je moguće razumjeti poruku i apel Zemaljskoj vladi da znanstvenici pomognu izvršiti *naučnu okupaciju* Bosne i Hercegovine, kojom je L. Tháloczy zatvorio znameniti *Kongres evropskih arheologa i antropologa* iz 1894. godine u Sarajevu.¹⁷⁴ Na ovaj način su u svrhu *viših ciljeva* i vesternizacije najisturenije provincije Osmanskog carstva, u zaboravu prošlosti nestala brojna svjedočanstva neumornih franjevac, koji su baštinili tradicije antikvara jednako daleko u prošlost kao i sam zapad, kolijevka moderne arheologije, te brojni drugi bosanskohercegovački, siromašni i neuki lovci na blago prošlosti iz redova običnog naroda, a koji su kao i zapadni antikvari toga vreme-

na uništili ogroman broj arheoloških nalazišta. Ipak, arheolozi se opravdano mogu upitati da li je moderna metodologija arheoloških iskopavanja upravo dug bezbrojnim antikvarima iz čijih grešaka i sjećanja na njih su kasniji arheolozi učili decenijama, razvijajući nove, preciznije metode s ciljem redukcije destruktivnosti samih iskopavanja. Na kraju, možda je napredak moderne arheološke znanosti, usprkos demoniziranju antikvarizma od strane brojnih modernih arheologa, krajnji rezultat svih njegovih neuspjeha. Pretpostavi li se da su antikvari bili neuki kolekcionari, *neprijatelji i divergentni alter ego* modernih i temeljitih arheologa, dakle *nerazumni ljudi*, onda je o njima i njihovim zaslugama za razvoj moderne arheologije na svojstven način dovoljno istine rekao irski dramatičar George Bernard Shaw: *The reasonable man adapts himself to the world: the unreasonable one persists in trying to adapt the world to himself. Therefore all progress depends on the unreasonable man.*

Summary

Antiquarism of the Bosnia and Herzegovina from the Ottoman Period Antiquaries between East and West

The question about beginning of archaeology in Bosnia and Herzegovina throughout traditional archaeological discourse, used to be observed as product of Austro-Hungarian westernisation of Ottoman Bosnia. If we look deeper, and pay attention to works of early eighteenth century and further, it apparently becomes clear that something in that interpretation went wrong. It could be discussed about antiquarianism and archaeology its self, referring to interpretation of the beginning, but however that definition is unsustainable, because both existed from eighteenth century, and indisputable evidences are left in travel writers works and autochthonous population, as also in some state laws. Writing down their observations XIX century explorers and travelers as Evans, Giljferding, Baltić, Lozić, Boué, Jukić and others, left important proofs of the interest in history, existence of, so called collectors, and *in extremis*, about some excavations and researches done in eighteenth and nine-

¹⁷² Trigger, 1996, 618.

¹⁷³ Diaz-Andreu 2007, 11.

¹⁷⁴ Kapidžić 1966, 274.

teenth century in Bosnia and Herzegovina. Giljferding wrote about being convinced by the story of some *peasants* about the rock and old signs on it, so in his works he gave insight into the knowledge and awareness of those people about past and its importance. Baltić wrote about excavations in search of the treasure, where besides mere people, official army took participation in such events. On the other side Evans participated in investigations, and looked at every detail to find out and write down everything about the reviewed, and left us even his drawings. From the other side, Jukić worked and lived in Bosnia, and was among the first ones to encourage people to look after antiquities and keep it well, and tried to influence their conscience about the importance of it through his petitions, giving the idea of the foundation of the first Bosnian Museum, starting from making his own collection repurchasing antiquities. Beside this works, at the same time government was bringing different laws about the protection of antiquities and monument in Bosnia and Herzegovina. One of those was the law brought at the year 1869, consisting of 7 paragraphs about collecting, exploring and preserving antiquities, that was brought independently, 4 years before Austro-Hungarian epoch, and 5 years before the official government in Ottoman empire. Parallel to it, founding pressrooms has provided people to easily get news about archaeology, and therefore to get more familiar and interested into the subject. At the end it is still intriguing, and probably will stay unsolved, the fact about negligence of some very obvious witnesses of the existence of archaeology in Bosnia and Herzegovina, from early nineteenth century, the latest.

Literatura

- Anderson, B.* 2006, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London 2006.
- Baltić, J.* 1991, *Godišnjak, od događaja crkvenih, svjetskih i promine vremena u Bosni*, Sarajevo 1991.
- Barbanera, M.* 2000, *Les collections de moulages au XIXe siècle: étapes d'un parcours entre idéalisme, positivisme et esthétisme*, In *Les moulages de sculptures antiques et l'histoire de l'archéologie*, 57-73. Paris 2000.
- Belsey, H.* 1982, *Cameos from the Grand Tour: The Paintings of Pompeo Batoni*, *History Today*, August 1982, 46-49.
- Bosanski Vjesnik*, br. XI, XVII, XXI, Sarajevo 1866.
- Bosna*, br. 142, 17. 02 – 01. 03. 1869.
- Bosna*, br. 372, 30. 07 – 11. 08. 1873.
- Bosna*, br. 432, 23. 09 – 05. 10. 1874.
- Boué, A.* 1840, *La Turquie d'Europe: Partie ethnologique*, Paris 1840.
- Chang, K. C.* 1981, *Archaeology and Chinese History*, *World Archaeology*, Vol. 13, No. 2, *Regional Traditions of Archaeological Research I*, Taylor & Francis 1981, 156-169.
- Clarke, D.* 1978, *Analytical Archaeology*, Methuen, London 1978.
- Clark, G.* 1939, *Archaeology and Society*, London 1939.
- Coffey, G.* 2009, *The Bronze Age in Ireland (Illustrated Edition)*, London 2009.
- Collis, J.* 2003, *The European Iron Age*, London and New York 2003.
- Critoboulos*, 1954, *History of Mehmed the Conqueror*, trans. C. T. Riggs, Princeton 1954, 181-182.
- Cust, L.* 1914, *History of the Society of the Dilettanti*, London 1914.
- Čović, B.* 1988, *Naučna djelatnost u oblasti prahistorijske arheologije*, *Spomenica Zemaljskog muzeja*, Sarajevo 1988.
- Daniel, G.* 1963, *The Idea of Prehistory*, Cleveland / New York 1963.
- Daniel, G. E.* 1967, *The origins and growth of archaeology*, Harmondsworth, Penguin, London 1967.
- Diaz-Andreu, M.* 2007, *A World History of Nineteenth-Century Archaeology, Nationalism, Colonialism, and the Past*, Oxford 2007.
- Drower, M. S.* 1995, *Flinders Petrie: A Life in Archaeology*, Wisconsin 1995.
- Dyson, L. S.* 2006, *In Pursuit of Ancient Past, A History of Classical Archaeology in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, New Haven / London 2006.
- EHCA*, *An Encyclopedia of the History of Classical Archaeology*, ed. N. T. de Grummond, Westport / London 1996.
- Evans, A.* 1965, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune augusta i septembra 1875.*, Sarajevo 1965.
- Giljferding, A. F.* 1972, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji*, Sarajevo 1972.
- Gros, M.* 1996, *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb 1996.
- Gujić, K.* 1935, *Osvajač Bosne sultan Mehmed II i bosanski franjevci*, Zagreb 1935.
- Heath, T.* 1913, *Aristarchus of samos, Ancient Copernicus*, Oxford 1913.
- Ježić, S.* 1934, *Ilirska antologija: književni dokumenti hrvatskog preporoda*, Zagreb 1934.
- Jones, S.* 1997, *The Archaeology of Ethnicity, Constructing identities in the past and present*, London / New York 1997.
- Jukić, I. F.* 1973, *Sabrana djela I. F. Jukića*, Sarajevo 1973.
- Kapidžić, H.* 1966, *Kongres evropskih arheologa i antropologa u Sarajevu u avgustu 1894, Prilozi za ispitivanje istorije Sarajeva II*, Sarajevo 1966.

- Koštić, M. 2009, Bibliografija zakona i drugih pravnih akata Bosne i Hercegovine objavljenih u časopisima i novinama i štampanih u Vilajetskoj štampariji do 1878. godine, Sarajevo 2009.
- Lhuyd, E. 1707, *Archaeologia Britannica: Giving Some Account Additional to what Has Been Hitherto Publish'd, of the Languages, Histories and Customs of the Original Inhabitants of Great Britain*, Oxford 1707.
- Loidolt, E. 1999, u: Krzović, I. 1999, *Akvareli iz Bosne i Hercegovine – Aquarelles from Bosnia and Herzegovina 1880-1882.*, Sarajevo, 1999.
- Lozić, G. 1992, *Adnotationes variae – Raznovrsne bilješke*, u: Mandžeralo, S. 1992, *Ložićev ilirski san, "Adnotationes variae – Različite bilješke" fra Grge Ložića*, Split / Livno 1992.
- Maisels, C. K. 1998, *The Near East Archaeology in the "Cradle of Civilization"*, London / New York 1998.
- Mandžeralo, S. 1992, *Ložićev ilirski san, "Adnotationes variae – Različite bilješke" fra Grge Ložića*, Split / Livno 1992.
- Mees, B. 2008, *The Science of the Swastika*, Budapest / New York 2008.
- Memija, M. 1996, *Bosanski vjesnici, počeci štampe kod bosanskih muslimana*, Sarajevo 1996.
- Meserve, M. 2008, *Empires of Islam in Renaissance Historical Thought*, Cambridge, Massachusetts and London, England 2008.
- Michaelis, A. 1908, *A century of archaeological discoveries*, London 1908.
- Mohen, J. P. / Eluère, C. 2000, *The Bronze Age in Europe*, New York 2000.
- Murray, T. 2001, *Encyclopedia of archaeology: History and discoveries*, ABC-CLIO 2001.
- Murray, T. 2007, *Milestones in Archaeology, A Chronological Encyclopedia*, Santa Barbara, California Denver, Colorado Oxford, England 2007.
- Nikić, A. 1985, *Muzej franjevačkog samostana Humac (1884-1984)*, u: 100 godina Muzeja na Humcu (1884-1984), Ljubuški 1985, 7-15.
- Novaković, P. 2003, *Osvajanje prostora. Razvoj prostorske in krajske arheologije*, Ljubljana 2003.
- Özdoğan, M. 2002, *Ideology and archaeology in Turkey. Archaeology Under Fire, Nationalism, politics and heritage in the Eastern Mediterranean and Middle East*, London 2002.
- Pèlerin, C. 1861, *L'Herzégovine et le pont de Mostar*, Gérold, Vienne 1861.
- Petrinec, M. / Šeparović, T. / Vrdoljak, B. M. 1999, *Arheološka zbirka Franjevačkog muzeja u Livnu*, Split 1999.
- Piggot, S. 1985, *William Stukeley: An Eighteenth-Century Antiquary*, Thames and Hudson 1985.
- Pribojević, V. 1951, *De origine successibusque Slavorum, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (JAZU) 1951.*
- Rebay-Salisbury, K. C. 2011, *Thoughts in Circles: Kulturkreislehre as a Hidden Paradigm in Past and Present Archaeological Interpretations, Investigating Archaeological Cultures, Material Culture, Variability, and Transmission*, Springer / New York / Dordrecht / Heidelberg / London 2011.
- Ridley, R. T. 1992, *The Eagle and the Spade*, Cambridge 1992.
- Riede, F. 2011, *Steps Towards Operationalising an Evolutionary Archaeological Definition of Culture, Investigating Archaeological Cultures, Material Culture, Variability, and Transmission*, Springer / New York / Dordrecht / Heidelberg / London 2011.
- Rydberg, V. 1887, *Teutonic Mythology*, Stockholm 1887.
- Schnapp, A. 1982, 1982, *Archéologie et la tradition académique en Europe aux XVIIIe et XIXe siècles, Annales, Économies, Sociétés, Civilisations 37, 760-77.*
- Schwoebel, R. 1967, *The shadow of the crescent: the Renaissance image of the Turk, 1453-1517*, St. Martin's Press New York 1967.
- Serdarević, M. 1997, *Pravna zaštita kulturno-historijskog naslijeđa u BiH s posebnim osvrtom na staro urbano jezgro Sarajeva (Nastajanje, očuvanje, destrukcija)*, Sarajevo 1997.
- Shanks, M. 1992, *Experiencing the Past, On the character of archaeology*, London / New York 1992.
- Shanks, M. 1997, *Classical Archaeology of Greece, Experiences of the discipline*, London / New York 1997.
- Shaw, S. J. / Shaw, E. K. 2002, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Volume 2, Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey 1808-1975*, Cambridge 2002.
- Shaw, W. M. K. 2003, *Possessors and Possessed: Museums, Archaeology, and the Visualization of History in the Late Ottoman Empire*, London 2003.
- Shaw, W. 2007, *Museums and Narratives of Display from the Late Ottoman Empire to the Turkish Republic*, u: Muqarnas, *An Annual on the Visual Culture of the Islamic World, History and Ideology: Architectural Heritage of the "Lands of Rum"*, Leiden 2007.
- Shoup, D. D. 2008, *Monuments, Materiality, and Meaning in the Classical Archaeology of Anatolia*, ProQuest 2008.
- Skarić, V. 1937, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do Austro-Ugarske okupacije*, Sarajevo 1937.
- Sklenář, K. 1983, *Archaeology in Central Europe: the First 500 Years*, New York 1983.
- Springer, C. 1987, *The Marble Wilderness*, Cambridge 1987.
- Stoker, B. 1897, *Dracula*, New York 1897.

- Stoklund, B.* 2001, *Ethnologia Europaea*, Museum Tusculanum Press 2001.
- Šamić, M.* 1981, Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836-1878) i njihovi utisci o njoj, Sarajevo 1981.
- Šidak, J.* 1959, Slavenska ideja u hrvatskom misaonom razvitku. Juraj Križanić i Pavao Ritter-Vitezović, Historija naroda Jugoslavije II, Zagreb 1959.
- Tafro, D.* 1956, Iz istorije zaštite spomenika kulture u Bosni i Hercegovini do oslobođenja 1945., Naše starine, Knjiga III, Sarajevo 1956.
- Trigger, B. G.* 1989, *A History of Archaeological Thought*, Cambridge 1989.
- Tukidid*, *Povijest Peloponeskog rata*, Zagreb 1957.
- Vasilj, S.* 2011, Arheologija i arheološka istraživanja u Bosni i Hercegovini u vrijeme Austrougarske uprave, Zbornik radova: Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2011.
- Vešara, P.* 1972, Fojnički grbovnik, Sarajevo 1972.
- Ziegert, H.* 2002, *Archaeology as History: From Former Environment and Behaviour to Discovery, Excavation and Documentation of Traces and Analyses to the Final Reconstruction of History*, Hamburg 2002.

Obilježavanje mjesta odmaranja s pokojnikom

Mario Katić
Zadar

Godišnjak/Jahrbuch 2012,41:255-268
DOI:10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-40.15

Mirila

U ovom radu pokušao sam na osnovu dostupne literature i novootkrivenih podataka naznačiti moguće poveznice između običaja gradnje *mirila*, običaja *karsikko* te *križ-drva*.¹ Pomoću tih usporednica nastojat ću pokazati kako običaj obilježavanja mjesta na kojemu se odmara s pokojnikom nije svojstven samo uskom pojasu hrvatskog zaobalja i kako će, ako se želi doći do važnijih spoznaja o običaju gradnje *mirila*, biti nužno proširiti geografski kontekst i fokus istraživanja.² Kada sam prije više od tri godine započeo istraživanje običaja koji sam tada poznao pod imenom *mirila*, bio sam uvjeren, kao i dotadašnji istraživači, kako je on jedinstven i svojstven području Velebita. Vrlo brzo nakon početka ozbiljnijeg istraživanja shvatio sam razinu nepoznavanja ovoga, kako ga sada nazivam (2012.), običaja obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom. Naziv *mirila* u literaturi podrazumijeva kamenu suhozidnu gradnju kojom je obilježeno mjesto odmaranja s pokojnikom. Ono je obično bilo na putu od pokojnikove kuće do groblja. Pogrebna povorka zaustavljala bi se, a nosači bi pokojnika spustili na zemlju prvi i posljednji put prije groblja. Na nekim lokalitetima *mirilo* bi se sagrađilo odmah (postavljao bi se kamen iznad glave i kamen ispod nogu, a nakon podizanja *kapse* popločali bi i prostor između), na drugim bi se gradilo

nakon nekoliko sati, dana ili tjedana.³ Kako je velebitsko područje bogato kamenom, a i ljudi su bili vični njegovu obrađivanju, *mirila* ovoga područja vrlo su lijepo obrađena i ornamentirana. Nekoliko je autora opisalo ornamentiku, a ona najvjerojatnije ima određeno simboličko značenje povezano sa suncem, dušom i zagrobnim životom.⁴ *Mirila* koja su danas zaslugom nekoliko pojedinaca očuvana na velebitskim lokalitetima već desetljećima stoje "konzervirana" u vremenu, a nova se više ne grade.⁵ Najmlađe izgrađeno *mirilo* na tim lokalitetima datira iz 70-ih godina 20. stoljeća. Nakon masovna odlaska ljudi iz velebitskih zaselaka na rad izvan Hrvatske ili na obalu gdje se zbog razvoja turizma preselio život, prestaje višesatno nošenje pokojnika *kožjim stazama* do groblja, pa tako i gradnja *mirila*. Na takve "mrtve" lokalitete, obnovljene i očuvane djelovanjem TZ Starigrada i Ministarstva kulture RH, došli smo istraživati, počeli smo promatrati i zaključivati.⁶ Pišući rad o *mirilima*, istražio sam malobrojnu literaturu te shvatio kako je običaj rašireniji nego što sam pretpostavljao. *Mirila* su se gradila i u zaobalju Senja te Zadra. Istražujući *mirila* u zaobalju Zadra, suočio sam se i s problemom terminologije jer se na lokalitetima zadarskog zaobalja ovaj običaj, između ostaloga, naziva *počivala*, *počivaljke*, *mjerila* itd. No suočio sam se i s činjenicom kako se običaj još uvijek

¹ Zahvaljujem se dr. sc. Katji Hrobat, dr. sc. Andreju Pleterskom i kolegi Matiji Dronjiću na komentarima i savjetima. Također, zahvaljujem se dr. sc. Blagoju Govedarici na sugestijama, te kolegici Melisi Forić na literaturi s kojom sam upotpunio ovaj rad.

² Ovaj rad objavljen je pod drugim naslovom u časopisu *Studia Mythologica Slavica* XV.

³ Katić 2010.

⁴ Trošelj 1981; 2010.

⁵ Problematikom očuvanja i turističke valorizacije *mirila* na velebitskim lokalitetima bavio ću se u nekom budućem radu.

⁶ Moje prvo istraživanje *mirila* na Velebitu počelo je 2009. godine, u okviru projekta: Mitski krajobraz kao izvor znanja o organizaciji prostora, pod vodstvom dr. sc. Andreja Pleterskog i dr. sc. Gorana Pavla Šanteka.

Sl. 1. Počivaljke Golubic kod Obrovca

prakticira! Naime, na području Žegara i Krupe kod Obrovca te Korlata kod Benkovca stanovništvo još uvijek obilježava mjesto odmaranja s pokojnikom.

Naravno, običaj se prilagodio novim životnim okolnostima. Današnji stanovnici spomenutih područja, pokojnika voze u mrtvačkim kolima, ali se ipak zaustavljaju na određenom mjestu i to mjesto obilježavaju gradnjom suhozidne kamene konstrukcije ili prevrtanjem kamenja. No bez iznošenja ili spuštanja pokojnika na zemlju. Tom praksom sačuvalo se sjećanje na običaj obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom, ali starija se funkcija izgubila. Što je prvotna funkcija ovoga običaja, nemoguće je saznati. Postoje razne, ali više-manje slične teorije i pretpostavke istraživača koji su se bavili oblicima ovoga običaja. Obilježje mjesta odmaranja s pokojnikom smatralo se granicom između dvaju svjetova, svijeta živih i svijeta mrtvih. Teorijski promatrano, ovaj običaj školski je primjer Van Genepovih obreda prijelaza. Fizički put manifestira se kao put u drugi svijet i promatra kao liminalni period u kojem duša luta te se mora vezati uz, u ovom primjeru, kamen – *mirila*. Zato se prema istraživačima obilježava mjesto posljednjeg odmora kako se

Sl. 2. Počivaljke Žegar kod Obrovca

pri ponovnom povratku (Dan mrtvih, primjerice) lutajuća duša ne bi vraćala među žive. Druga bi funkcija bila manje duhovnija. Naime, na području gdje je zabilježen običaj obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom u obliku gradnje *mirila* živjelo se na gorštački način – u zaselcima koji gravitiraju jednoj crkvi, odnosno groblju. Stoga je odlazak na groblje ponekad značio i višesatno hodaње, a nošenje pokojnika nije bilo nimalo lak posao, pa je bilo potrebno mjesto odmaranja. Kako je to mjesto, čini se, odabrano vrlo pomno s određenim očekivanjem i značenjem, postalo je i simbolički ispunjeno. Uz praktičnu namjenu (odmaranje) te ritualno-religijsko značenje (duša, prag i sl.), to je mjesto imalo i funkciju osmrtnica te tako omogućavalo sjećanje na pokojnike. Na nekim lokalitetima prilikom gradnje suhozidne konstrukcije strana kamena koja je bila u zemlji okretala bi se prema gore tako da bi svatko tko prođe mogao uočiti kako je obilježje svježije i da je netko u tom zaselku nedavno umro. Većina lokaliteta *mirila* bila je bliže zaselku nego groblju, ali svakako na zemlji koja “pripada” zaselku. Ljudi su čuvajući stoku ili zbog kakva drugog posla vrlo često prolazili pored tog mjesta što im je davalo priliku pomoliti se za pokojnike, jer su zbog udaljenosti vrlo rijetko odlazili na groblja. Često sam nailazio i na primjere ljudi koji uopće ne znaju gdje su pojedini članovi njihovih obitelji pokopani, ali znaju gdje im je obilježje odmaranja. Svakim novim istraživanjem ili iščitavanjem literature i arhivske građe proširivao se i prostor poznavanja ili prakticiranja ovoga običaja, tako da sam zabilježio lokalitete sve do zaobalja Splita i Sinjske krajine.

Sl. 3. *Mirilo Korlat kod Benkovca*

Uviđajući raširenost ovog običaja, i dalje sam bio uvjeren kako se radi o običaju karakterističnom za hrvatsko zaobalje.

Običaj karsikko i križ-drva

Nakon konferencije o svetim mjestima koja je održana u Finskoj,⁷ a na kojoj sam izlagao o svojem istraživanju *mirila*, prišle su mi kolege iz Finske i upozorile me kako je postojao sličan običaj i u finskoj pokrajini Kareliji.⁸ Običaj je u Finskoj poznat pod nazivom *karsikko*, što otprilike znači kresanje grana stabla, ali označuje i memorijalna obilježja na dasci, zidovima zgrada ili stijenama.⁹ Pogrebna procesija koja je krenula od kuće pokojnika prema groblju zaustavila bi se na određenom mjestu koje se već prije koristilo u istu svrhu, a ljudi bi na odabranu stablu urezali križ, inicijale pokojnika, godinu smrti itd., ili bi isto napisali na dasci koju bi potom zakucali na stablo.

Sudionici povorke popili bi gutljaj alkoholnog pića i molili u pokojnikovu čast, a tom obrednom radnjom, prema Janne Vilku, pokojnikova bi duša bila vezana uz stablo koje se nazivalo *križ-drvo* (cross-tree). *Karsikko* označuje okresivanje grana stabla kao memorijalno obilježje za pokojnika s istom funkcijom koju je imalo i *križ-drvo*.¹⁰ Tijekom vremena *karsikko* je prestao označavati samo okresivanje grana stabla te je postao pojam i za upisivanje znakova na kamen, na zidove zgrada pa i za natpis na drvenoj dasci koja se zabijala čavlima na *križ-drvo*. Značenje ovoga običaja Vilku traži prije svega u već spomenutoj teoriji obreda prijelaza, odnosno posljednjeg čovjekova prijelaza iz svijeta živih u svijet mrtvih¹¹ te u *križ-drvu* kao simboličkoj granici tih svjetova.¹² Tijekom vremena, prema Vilku, mjesto je promijenilo funkciju i postalo mjesto sjećanja na pokojnike.¹³ Na taj se način običaj očuvao relativno dugo, mjesto se izvođenja premjestilo u dvorišta farmi – privatnu sferu, a obilježja su postala bogatija ornamentikom.¹⁴

⁷ Radi se o konferenciji *Water, Borders and Boundaries. 4th Conference on Holy Places*, održanoj na Sveučilištu u Turkuu, Finska, od 6. do 8. svibnja 2010. godine.

⁸ Ovim putem zahvalio bih se kolegi Juhi Ruhonenu na informacijama i članku koji mi je puno pomogao.

⁹ Vilku 1993, 136.

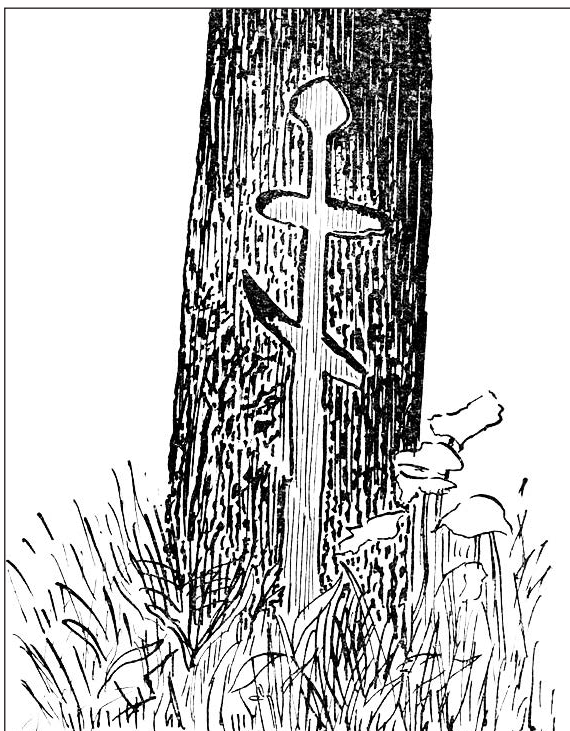
¹⁰ Vilku 1993, 136.

¹¹ Isto, 144.

¹² Isto, 149.

¹³ Isto, 145.

¹⁴ Isto, 150.

Sl. 4. Karsikko iz Karelije, Finska (Preuzeto s <http://www.vottovaara.ru/2010/karelia/karelia11.php>)

Praksa obilježavanja zaustavljanja s pokojnikom na određenom mjestu na otprilike pola puta do groblja – običaj *karsikko* – transformirala se promjenom životne svakodnevice. Promijenilo se i mjesto i sredstvo obilježavanja. Početkom 19. stoljeća *karsikko* ili *križ-drvo* više se nije izrađivalo na stablu na pola puta do groblja, nego se sve češće to činilo pričvršćivanjem ispisanih daski na zidovima gospodarskih zgrada koje su pripadale pokojniku, a sredinom 19. stoljeća i na stijenama u dvorištu farmi.¹⁵ Običaj je potpuno nestao početkom 20. stoljeća.¹⁶ Janne Vilkuina pozabavio se dvama problemima: raširenošću i ograničenošću običaja. Razloge postojanja bilo kojeg od ovih dvaju oblika u samo nekim dijelovima Finske kao što su Savo, Karelija, jugoistočna Finska i samo kod nekih konfesija – nisu ga poznavali luterani zapadne Finske te grkokatolici Karelije,¹⁷ autor pronalazi u ranoj kristijanizaciji zapadne Finske te poziciji crkve i groblja u sredini sela.¹⁸ Ipak, sličan ili isti običaj pronalazi i u susjednim zemljama. Šveđanin Carl von Linne

opisuje sličan običaj 1734. godine u Dalecarlii u Švedskoj:

*Na udaljenosti 7,5 km od Mora na putu do Elf-Dahla mogao se pored ceste vidjeti rijedak običaj ljudi te regije. Na nekoliko borova uz cestu bilo je zakovano oko 120 ploča, na jednom je bilo 56, na drugom 35, 14 na trećem, 10 na četvrtom, 8 na petom. Svaka je ploča bila duga oko pola lakt, 3 pedlja široka, crna s urezanim slovima koja su izgledala bijela na stablu ... Najstarija koju sam vidio bila je iz 1670. i postoji kontinuirano od tada. Kada su ljudi nosili svoje pokojnike u crkvu, obično su se odmarali na ovom mjestu gdje su sa sobom donosili ploču na kojoj je zapisano ime pokojnika i koju su zabijali čavlima u "stablo mrtvih" (death tree). Obično je svako selo imalo svoje stablo.*¹⁹

Vilkuna pojašnjava kako je švedski običaj stabla mrtvih nestao u 19. stoljeću, ali još uvijek (1993.) postoji u jugoistočnoj Estoniji.²⁰ *Križ-drvo* u Estoniji veliko je stablo na prvom križanju cesta na putu od pokojnikove kuće do groblja u koje bi pokojnikova kumčad ili bliži muški rod urezivao križ.²¹ Obično se u stablo urezivalo više križeva, a ako je bilo moguće, križevi iste obitelji bili su urezivani na isto stablo. Oblik križa ovisio je o vještini i umjetničkom ukusu onoga tko ga urezuje. Najrašireniji je obični latinski križ koji kao dodatak ima temelj, dok se rijetko urezuje grčki križ, križ sv. Andrije i tzv. ruski križ. Zanimljiva je opaska autorice Marju Koivupuu o tome kako se po potrebi znalo urezivati i više križeva na različita stabla na putu do groblja, iako nije objasnila što znači *po potrebi*.²² Marju Koivupuu bilježi kako je urezivanje križa u stablo bio običaj na otoku Saarema do 1930-ih i 1940-ih godina 20. stoljeća te u sjevernoj Latviji koja je, doduše, bila naseljena Estoncima i oblikovala *jedinstveni kulturni areal Livonije*.²³ Porijeklo ovoga običaja Koivupuu pronalazi u animizmu pretkršćanskih vremena kada su tijela ostavljana u šumi, a duša je pokojnika živjela u svetim stablima.²⁴ U drugoj polovini 20. stoljeća urezivanje križa motivirano je religijskom koncepcijom preventivne magije te koncepcijom granice i opraštanja pokojnika od

¹⁵ Isto, 144.

¹⁶ Isto, 137.

¹⁷ Isto, 141.

¹⁸ Isto, 149.

¹⁹ Isto, 138.

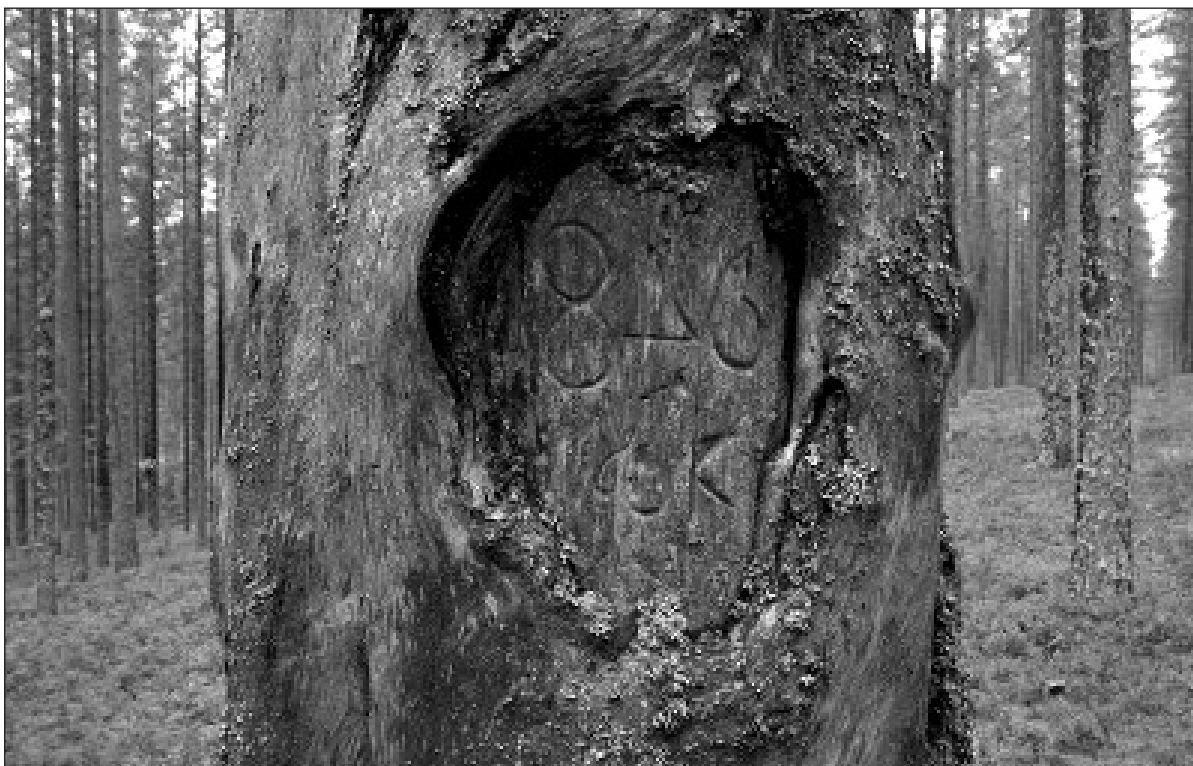
²⁰ Isto, 141.

²¹ Koivupuu 2002, 83.

²² Koivupuu 2002, 85, 86.

²³ Isto, 83.

²⁴ Isto.

Sl. 5. *Karsikko* iz Karelije, Finska (Preuzeto s <http://www.taivaannaula.org>)

rodbine i svijeta živih, ili jednostavno održavanjem stare tradicije – križ je urezivan kao sjećanje na pokojnika zato što je tako oduvijek bilo.²⁵ Teorije i ideje o razlozima ove prakse koje je već predložio Vilksa ponavljaju se. Autorica opaža i kako je ovaj običaj koji je karakterističan za Estoniju najvjerojatnije jedinstven u cijeloj Europi, ako ne i u svijetu.²⁶ Time zapravo pokazuje nedovoljnu informiranost o ovoj temi, jednaku mojoj na početku istraživanja *mirila*. Istovremeno još jednom dokazuje potrebu komparativnog promatranja ovakvih i sličnih običaja na širem geografskom prostoru. Iako se običaj *karsikko* najviše očituje upravo u pogrebnim obredima, Alex Konkka donosi puno širi kontekst ovoga običaja i tvrdi kako je nekada bio geografski puno rašireniji i kako je pratio sve značajne događaje u životu pojedinca, obitelji ili šire zajednice.²⁷ Neke od oblika *karsikka* Konkka navodno pronalazi na velikom geografskom području od sjeverne Europe do Urala na istoku.²⁸ Bilježi kako je običaj *karsikko* bio inicijacijski obred za mlade lovce i

ribolovce, ali je i onim iskusnijim služio kao zavjet. Ribari su se znali zavjetovati da će, ako ulove dovoljno ribe, napraviti *karsikko* kao spomen na to. Molili su i sv. Petra da im pomogne u ribolovu za što će mu kao zahvalu napraviti *karsikko* i urezati križ.²⁹

Postoje zapisi o tome kako se *karsikko* radio i kada bi u kuću, odnosno selo, dolazio gost. Prilikom vjenčanja mladenci bi također zajedno napravili *karsikko*.³⁰ Nije se svodio samo na urezivanje križa ili znakova u stablo, nego je u punom smislu naziva označavao okresivanja grana i razna oblikovanja stabla. Kakav će oblik poprimiti stablo, ovisilo je o prilici te o konkretnoj situaciji pojedinca ili obitelji. Ovisilo je o tome jesu li živa oba roditelja ili samo jedan, koji je od njih živ, je li pojedinac oženjen, udovac ili je mladić i sl. Za svaku od tih prilika postojalo je drugačije pravilo okresivanja grana i oblikovanja stabla.³¹ Konkka se najviše osvrće na ulogu *karsikka* u pogrebnim običajima i kultu mrtvih te izravnu vezu između stabla i zagrobnog života pronalazi u “ispovjednom stablu”. Ako bi se čovjek našao u životnoj

²⁵ Isto, 85.

²⁶ Isto, 82.

²⁷ Konkka 1986; 2003.

²⁸ Konkka 2003.

²⁹ Konkka 1986.

³⁰ Konkka 1986; 2003.

³¹ Konkka 1986.

Sl. 6. Rekonstrukcija Karsikka, Karelija, Finska
(Preuzeto s <http://www.vottovaara.ru/2010/karelia/karelia11.php>)

opasnosti, a bio bi udaljen od naseljenih mjesta i svećenika, kleknuo bi pred stablo i priznao mu sve svoje grijehe. Potom bi u nj urezao križ. Svrhu ovoga običaja pronalazi u zaštitničkoj magiji pred lutajućim dušama pokojnika koja došavši do *karsikka* i urezanih znakova ne ide dalje.³²

Križ-drvo na našim prostorima i upitnice Etnološkog atlasa Jugoslavije

Sredinom 20. stoljeća započelo je detaljno i sustavno prikupljanje elemenata tradicijske kulture na prostoru bivše Jugoslavije radi izrade Etnološkog atlasa Jugoslavije. Cilj je bio na osnovu četiri

³² Isto.

Sl. 7. Rekonstrukcija Karsikka, Karelija, Finska
(Preuzeto s <http://www.vottovaara.ru/2010/karelia/karelia11.php>)

upitnice, koje su obuhvaćale duhovnu i materijalnu kulturu, skupiti građu na što više lokaliteta te na osnovu dobivenih podataka napraviti etnografske karte. Pomoću tih karata analizom bi se došlo do zaključka o oblicima, raširenosti i u konačnici porijeklu određenog segmenta tradicijske kulture. Osnovni kriterij za kartogra-

franje i određivanje istraživačkih točaka bila je prostorna zastupljenost. Međutim, postojala je opasnost pozitivističkog pristupa koji bi se zadovoljavao samo utvrđivanjem činjenica, ograničavajući se na njihovu deskripciju, a bile bi prikazane statički i kronološki nedorečeno.³³ Dodatni je problem što je svaka ispunjena upitnica bila metodološko-teorijski nedorečena, a zapisi pojedinih elemenata tradicijske kulture u potpunosti su istrgnuti iz konteksta i gotovo neupotrebljivi. S dosta nedostataka, građa koja je skupljena ispunjavanjem tih upitnica i danas može poslužiti kao referentna literatura, iako ne služi osnovnoj namjeni – izradi etnografskih karti. Uz nužan oprez, uvidom se u upitnice može dobiti okvirni prostorni razmještaj pojedinih pojava.³⁴ Dodao bih kako se kod kvalitetnije ispunjenih upitnica može dobiti i puno više informacija. Zbog svih navedenih teorijsko-metodoloških problema smatrao sam da je potrebno napraviti kontekstualni uvod u prikaz građe. Naime, istražujući običaj *mirila*, pregledao sam i upitnice Etnološkog atlasa Jugoslavije koje se danas čuvaju u arhivu Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Sveučilišta u Zagrebu.³⁵ Pitanje koje se odnosilo na ovaj običaj nalazilo se u upitnici IV. sastavljenoj 1967. godine u dijelu *Sprovod (pogreb) i nadgrobni spomenik*, pod pitanjem 8, a glasi: *Zastaje li pogrebna povorka (sprovod, pratnja ili?) na putu do groblja na određenim mjestima (npr. na raskršćima: počivala, mirila ili?)? Da li su ondje postavljene kamene ploče ili što drugo na što se postavlja lijes s pokojnikom? Jesu li to iste ploče za sve pokojnike ili se za svakoga slože posebno (uz glavu i noge uspravno, a među ovima popločeno?) pa to tako zauvijek ostaje? – Da li se na počivalištu zasjeca neko stablo? Već iz samoga pitanja možemo iščitati određene činjenice. Prije svega, autor ili autori pitanja bili su očito dobro upoznati s običajem *mirila* i/ili *počivala*, a iz zadnjega dijela pitanja uviđa se kako su poznavali mogućnost zasijecanja stabla na tom, kako ga oni nazivaju, *počivalištu*. Pregledavajući upitnice s prostora Hrvatske, nailazio sam na zapise o postojanju običaja odmaranja s pokojnikom i*

Sl. 8. Rekonstrukcija Karsikka, Karelija, Finska
(Preuzeto s <http://www.vottovaara.ru/2010/karelia/karelia11.php>)

obilježavanja mjesta gradnjom *mirila* ili *počivala* na već poznatim i očekivanim lokalitetima, ali i na nekim neočekivanim kao što je Gračac. Time se donekle proširilo poznavanje raširenosti ovoga običaja u unutrašnjost kontinenta. Međutim, kada sam prešao na upitnice drugih prostora kao što su Bosna i Hercegovina, Srbija, Makedonija i Crna Gora, naišao sam na neočekivane podatke. U šesnaest upitnica na lokalitetima u Bosni i Hercegovini zabilježen je običaj odmaranja s pokojnikom i urezivanja križa na stabla na križanjima cesta. Detaljnost i kvaliteta zapisa varira od upitnice do upitnice, ali se iz njih mogu iščitati podaci o obliku i načinu izvođenja toga običaja te naziv lokaliteta na kojem se odmaralo i urezivalo križ. Tako se u Bojištima kod Nevesinja odmaralo na *odmaralima* ako je groblje daleko.³⁶ U Laktašima kod Banje Luke kola s pokojnikom zaustavljala bi se tri puta i svaki bi se put pokojnik spuštao na zemlju.³⁷ Kod Šipova pogrebna povorka zaustavljala bi se samo jednom na, kako su rekli kazivači, *počivalu*, gdje se nalazio *krsta-*

³³ Đaković 2011, 49.

³⁴ Černelić 1997, 6.

³⁵ Zahvaljujem Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju na uvidu u arhivsku građu, a naročito kolegi Matiji Dronjiću koji mi je bio od iznimne pomoći prilikom pregledavanja arhiva.

³⁶ Upitnica jK431, 1183.

³⁷ Upitnica Fi331, 1159.

ti cer u kojega bi se urezao križ.³⁸ Kod Dervente pogrebna se povorka zaustavljala pred grobljem gdje se nalazilo *počivalo* te stablo u koje se zasijecao križ.³⁹ U Jošavici kod Odžaka sprovod se također zaustavljao na *počivalu* pred grobljem i urezivao se križ na *krstati cer*.⁴⁰ Zanimljiv detalj nalazi se u upitnici ispunjenoj kod Dervente. U njoj se bilježi zaustavljanje na nekoliko mjesta putem do groblja i na svakom od njih urezivao bi se križ na stablo koje se neće brzo posjeći.⁴¹ Na dvama lokalitetima geografski blizu dalmatinskom zaobalju i kamenitijim predjelima zabilježen je drugačiji oblik obilježavanja odmaranja s pokojnikom. U Brežnju kod Srebrenice pogrebna povorka zaustavljala bi se tri puta i svaki put pokojniku bi se stavio kamenčić pod glavu.⁴² U Palama kod Sarajeva povorka se također zaustavljala tri puta. Pokojnika se spuštalo na zemlju te bi mu se za vrijeme popova *čitanja* stavio jedan kamen iznad glave, a drugi ispod nogu. Iz upitnice nije jasno je li se ta praksa izvodila na svakom mjestu zaustavljanja ili samo na jednom, a dodatnu pomutnju unosi zapis koji slijedi i pojašnjava kako se do groba više ne odmara.⁴³ Na obrađenim lokalitetima u Srbiji zapisi su gotovo identični. Pogrebna povorka zaustavljala bi se tri puta na križanjima. Mjesto zaustavljanja nazivali su *počivališta* gdje bi se urezivao križ na neko stablo. Većina tih lokaliteta je kod Kraljeva.⁴⁴ Za Crnu Goru i Makedoniju ima najmanje podataka. U Crnoj Gori zabilježeno je odmaranje tri puta do groblja i to na lokalitetu Trepča kod Nikšića,⁴⁵ a u Makedoniji je zabilježeno zaustavljanje nekoliko puta na križanjima bez definiranja lokaliteta.⁴⁶

Drugi oblici obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom

Na početku ovoga poglavlja bitno je naglasiti kako mi cilj nije ponuditi prikaz praksi obilježavanja odmaranja s pokojnikom u Europi ili šire. Takav posao iziskivao bi višegodišnji arhivski,

knjižnični i terenski rad na velikom geografskom prostoru. Međutim, mislim da je nužno osvrnuti se i na literaturu koju sam do sada prikupio a koja donosi zapise o određenim praksama iz raznih dijelova Europe. Te se prakse na određen način mogu povezati s oblicima koji su u fokusu ovoga rada. Postoje zapisi o običaju zaustavljanja pogrebne povorke na putu do groblja i u Sloveniji. No zasad nisam naišao ni na kakav opis prakse obilježavanja mjesta zaustavljanja. Na slovenskom Krasu postojala su standardizirana mjesta zaustavljanja na kojima bi se spuštalo pokojnika. Na tim mjestima bi se pomolili, i pritom bi se zamijenili nosači pokojnika. Naziv za to mjesto odmaranja je *mrtva počivala*, izraz je u množinskom obliku na kraškom narječju.⁴⁷ Katja Hrobat upozorava kako je saznala od kazivačice da se na *mrtvim počivalima* ne odmaraju radi odmaranja, nego zbog navike.⁴⁸ Kao i prethodni autori koji su se bavili sličnim praksama, i Hrobat smatra kako se ovdje radi o, u tradicijskom vjerovanju, granici između svijeta živih i mrtvih, naročito zato što se mjesto odmaranja gotovo uvijek vezuje uz križanje cesta⁴⁹ te se nalaze i na stvarnim katastarskim granicama.⁵⁰ Katja Hrobat pronalazi poveznice između *mrtvih počivala* i *mirila* ističući kako su oba običaja *edini kraj na pogrebnih poteh, kjer so lahko nosači krsto s pokojnikom položili na tla, se spočili, opravili obrede zanj, postali za nekaj časa in zopet krenili na pot do pokopališča brez nadaljnega vmesnega postanka*.⁵¹ Iako, kako sam već napisao, nema zabilježenog obilježavanja toga mjesta, postojanje toponima *Križen drev* između sela Slope i Brezovice, te na tromedi Rodika, Slopa i Artviža moguće upućuju na nekada postojanje običaja urezivanja obilježja na stabla.⁵² U slovenskom predalpskom prostoru (Koruška i Tirol), kako ga naziva Milovan Gavazzi, bilježi postojanje mjesta zaustavljanja pogrebne povorke na križanjima, a nazivaju se *Totenrasten*. *Počivala* dalje nalazi na području švicarskih Alpi pod nazivom *Lychleu(stein)*, a odnosi se opet na zajednička *počivala* za odmor pogrebne povorke.⁵³ Najviše podataka donosi iz raznih dijelova

³⁸ Upitnica hI224, 1139.

³⁹ Upitnica Fj311, 1088.

⁴⁰ Upitnica FK212, 1090.

⁴¹ Upitnica Fj113, 1725.

⁴² Upitnica km231, 117.

⁴³ Upitnica IL323, 389.

⁴⁴ Upitnice iP123, 2236; iP423, 2238; iP341, 2233.

⁴⁵ Upitnica Ll123, 2512.

⁴⁶ Upitnican ou443, 751; Pu322, 752.

⁴⁷ Hrobat 2010, 107.

⁴⁸ Hrobat 2010, 114.

⁴⁹ Hrobat 2010, 108.

⁵⁰ Hrobat 2010, 38.

⁵¹ Hrobat 2010a, 37.

⁵² Hrobat 2010a, 43.

⁵³ Gavazzi 1978, 201, 202.

Sl. 9 Kamen mejtaš u Zenici 1965. godine (<http://zenica-online.com/2010/09/zenicki-mejtas-i-musala/>)

Francuske gdje su postojala zajednička *počivala* na ulazima u groblje ili u blizini crkve. Ta *počivala* koja su se nazivala *pierres de morts* bila su od napravljena od kamenog bloka na koji se spuštao pokojnik.⁵⁴ Najudaljenija geografska točka od prostora Hrvatske gdje je zabilježena praksa obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom je Aransko otočje na kojem je A. C. Haddon u 19. stoljeću zapisao:

*Ima određenih mjesta, na kojima povorka zastaje na putu do groblja i na tim je mjestima uobičajeno podignuti malu spomen-hrpu kamenja ili pače jedan jedini kamen. Na Sjevernom otoku opstoji priličan broj (oko 24) jedinstvenih spomenika podignutih uz cestu na tim mjestima za počivanje.*⁵⁵

Podaci koje donosi Gavazzi nedostatni su zbog nepoznatih izvora podataka (često se zahvaljuje kolegama na informacijama) ili nedostupnosti izvora na koje se poziva, a iz kojih, osim ovoga zadnjega citata, ne donosi nikakve ulomke niti kakve bitne informacije. Slično obilježavanje mjesta odmaranja s pokojnikom kakvo opisuje Haddon zabilježeno je i u Škotskoj i Walesu gdje

bi svaki sudionik pogrebne povorke dodavao kamen na *cairn* (hrpu kamenja) kod svakog mjesta odmaranja, obično na križanjima cesta.⁵⁶ Ivan Krajač koji 1934. godine piše najstariji danas poznati rad o velebitskim i hrvatskim *mirilima* analogije ovome običaju pronalazi u običaju *totenbretter* s područja Austrije, Bavorske i Češke. Prilikom odmaranja na *mrtvačkim odmaralištima* (*totenrast*) te prilikom mijenjana nosača ljudi bi ostavljali uz stablo dasku na kojoj je pokojnik ležao na odru kao spomen toga odmaranja.⁵⁷ Na tim daskama urezivali su križ, prvo slovo imena i prezimena pokojnika, godinu smrti te simboličke znakove (mrtvačku glavu, srce s križem itd.).⁵⁸ Krajač smatra da je ovaj običaj *prastar* jer ga opisuju prve *kodifikacije Bavaraca*,⁵⁹ iako ne donosi o kojim se to kodifikacijama radi te što konkretno opisuju. Još jedan oblik odmaranja s pokojnikom intrigira, a to je odmaranje na kamenu *mejtašu* u Bošnjaka na području Bosne i Hercegovine. Antun Hangi koji početkom 20. stoljeća piše o životu

⁵⁶ Richardson 1993, 97.

⁵⁷ Krajač 1934, 166.

⁵⁸ Isto.

⁵⁹ Isto.

⁵⁴ Isto, 202, 203.

⁵⁵ Isto, 203.

i običajima muslimana u Bosni opisuje i takav kamen, iako ga on naziva *dženaze*⁶⁰ kamen:

*Pred svakim grobljem leži oveći kamen, isklesan u obliku pačetvorine, dug po prilici kao i čovjek. Taj se kamen zove dženaze kamen. Kada ljudi donesu merhuma do dženaze kamena, polože ga sa nosilima tako da je licem okrenut prema Meki. Hodža stane i opet kraj nosila i pokojnika i, okrenuvši se prema Meki, počne klanjati dženaze namaz. Sav narod stoji u redovima iza hodže, pa i on s njime zajedno moli.*⁶¹

Na nekoliko drugih lokacija u Bosni opisuju se kameni *mejtaši* koji su imali i zanimljivu ulogu u nedavnoj prošlosti. Sve do 1941. godine jedan dio zeničke *čaršije* imao je naziv *Mejtaš*. Taj naziv dobio je po tzv. *mrtvačkom kamenu* – *mejtašu*, koji je bio u tom dijelu *čaršije*. Na taj *mrtvački kamen* polagao bi se pokojnik (*mejtom*) kojemu bi se klanjala *dženaza*. Sam naziv *mejtaš* dolazi od arapske riječi *mejt* što znači leš ili mrtvac i turske riječi *taš* što znači kamen.⁶² Postojanje takva kamena u muslimana potvrđuje primjer iz sela Vranovići kod Kladnja gdje seljani i danas (2009) strogo brane diranje kamena *mejtaša*, a naročito njegovo micanje. Naime, vrhom je okrenut središtu islamskog religijskog vjerovanja (Meka). Mještanim Avdo Alikadić ispričao je novinarima kako je 1992. godine, tijekom rata u BiH, netko prevrnuo *mejtaš* te da je sedam dana i noći bez prestanka padala kiša, puhao strašan vjetar i sijevale munje. Avdo je s kladanjskim *hodžom* uz molitvu vratio kamen te se razvedrilo.⁶³ U prilog postojanju takva kamena i običaja na širem području Bosne ide i ulica u Sarajevu koja se naziva *Mejtaš*. Ta ulica razvila se još u Osmanskom periodu razvoja Sarajeva u okviru mahale Dudi-bula:

Današnje ime je prvobitno naziv lokaliteta oko te ulice i do starog muslimanskog groblja, koje se nalazilo na humkama južno od te ulice. Ispred jednog od tih grobalja bio je ugrađen kameni kubus, tzv. mejtaš, od tur. mej-taš (mejt = mrtvac i taš = kamen, mejt-taš = mrtvački kamen), na kojem se polagao lijes umrlog pri obavljanju pogrebne molitve pred pokop. Eto, taj kameni kubus posebne

*namjene i posebnog imena najprije je bio biljeg za topografsku orijentaciju, a onda se ime prenijelo i na sam lokalitet, potom na čitavu mahalu Dudi-bula i, najposlije, na ulicu koju obrađujem.*⁶⁴

Ovaj lokalitet spominje u svom radu i Hazim Šabanović koji u dva članka⁶⁵ vrlo studiozno analizira postanak i razvoj Sarajeva. Međutim *Mejtaš* spominje samo usput ne ulazeći detaljnije u njegovo značenje i širenje na ime *mahale*. Koji je razlog nedostatka šireg osvrtaja ostaje nepoznato. Teško je vjerovati da mu nisu bile dostupne barem osnovne informacije koje desetak godina poslije navodi Bejtić. Nadalje, iz njegova kratkog osvrtaja teško je razaznati je li se naziv *Mejtaš* javlja u 16. stoljeću, ili već tada širi prostor preuzima taj naziv. U svakom slučaju činjenica jest da je i u Sarajevu postojao kamen *Mejtaš* uz muslimansko groblje te da se dokaz o njegovu postojanju danas sačuvao u imenu ulice.

Rasprava

Iako praksa obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom gradnjom *mirila* doista jest specifična za hrvatsko zaobalje (od zaobalja Senja i dijelova Istre do zaobalja Splita), obilježavanje mjesta odmaranja s pokojnikom, općenitije govoreći, nije uopće jedinstveno. Kao što sam već prethodno napisao, u ovom se tekstu nemam namjeru ni mogućnost detaljnije baviti ovim široko rasprostranjenim i kompleksnim fenomenom. U raspravi ću se fokusirati na tri oblika prakse obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom: *mirila*, *karsikko* i *križ-drvo* te na njihove transformacije i promjene funkcije. Odabrao sam ih zbog relativno dostupne literature i informacija te zbog velike sličnosti u izvođenju unatoč geografskoj udaljenosti, što pokazuje da je ova praksa bila doista raširena. Gotovo svu dostupnu literaturu prikazao sam u prethodnim poglavljima. Pažljiv čitatelj i sam je mogao uvidjeti sličnosti koje povezuju ove prakse. Prije svega tu je nužnost odmaranja s pokojnikom, obilježavanje mjesta tog odmaranja, urezivanje identitetskih oznaka (inicijali, ime, godina rođenja, godina smrti) te simboličkih oznaka (razna ornamentika). Smatram da značenjski nije važno što su *mirila* građena od kamena, a *karsikko* i *križ-drvo* kao materijalni

⁶⁰ *Dženaza* je islamski vjerski obred sahranjivanja jedne osobe, sastoji se od zajedničke molitve i samoga ukopa.

⁶¹ Hangi 2009, 208.

⁶² <http://zenica-online.com/2010/09/zenicki-mejtas-i-musala/>

⁶³ http://www.rtvtk.ba/index.php?option=com_content&view=article&catid=71%3Aamovies&id=1004%3Adobrodosl-i-u-selo-samo-kamen-ne-dirajte&Itemid=166

⁶⁴ Bejtić 1973, 250.

⁶⁵ Šabanović 1960; 1965.

posrednik koriste drvo. Razlog tome je geomorfološko obilježje terena na kojem se izvodila praksa. Karelija i Estonija, gdje je dobro dokumentiran ovaj običaj, područje je bogato šumom, a siromašno kamenom, dok hrvatsko zaobalje ima suprotne geografske prilike. Budući da se čovjek djelomično prilagođuje okolišu, a djelomično okoliš prilagođuje sebi, ovakva dva oblika iste prakse ne trebaju čuditi. Prije pregledavanja upitnica Etnološkog atlasa Jugoslavije poveznicu između ovih dvaju običaja, iako su obilježjima slični, ne bih se usudio naznačiti. Međutim, sada kada imam zabilježen gotovo identičan oblik običaja na području današnje Bosne i Hercegovine, Srbije, Crne Gore i Makedonije, mislim da je sumnja u određenu povezanost manja, iako još uvijek ne bih ulazio u dalekosežna zaključivanja. Kako se ove dvije prakse mogu promatrati iz istog rakursa, pokazuje i promjena oblika prakse u samoj Bosni. U dijelu Bosne koja je bogatija šumom obilježavanje mjesta odmaranja s pokojnikom na svim zabilježenim lokalitetima odnosi se na urezivanje u drvo, najčešće *cer*. Na lokalitetima koji su kamenitiji sredstvo obilježavanja je kamen, a vrlo je znakovito postavljanje kamena iznad i ispod glave! Treća zajednička odrednica ovih praksi, a koja dodatno pokazuje o nevažnosti materijala koji se koristi za obilježavanja mjesta, njihova je prilagodljivost novim životnim okolnostima. Krajem 19. stoljeća u Finskoj dolazi do promjene oblika obilježavanja, a zanimljivo je da se kao materijal koristi upravo kamen koji se nalazi u dvorištima seoskih domaćinstava i na koji se upisuju oznake. Na svim lokalitetima koji su detaljnije zabilježeni očit je određen obrazac koji se ponavlja – promjena u izvođenju i značenju prakse, počevši od Švedske, Finske, Estonije do Bosne i Hercegovine te Hrvatske. Od velike važnosti mjesta i načina izvođenja, promjenom životne svakodnevnice dolazi i do promjena u samoj praksi. U Kareliji već u 19. stoljeću više nije bitno urezivati u stablo niti to činiti na pola puta do groblja, dovoljno je napraviti obilježje na kamenu u dvorištu ili dvorišnoj zgradi. U zaobalju Zadra danas (2012.), više nije bitno spustiti pokojnika na zemlju (čak ga se i ne iznosi iz automobila), bitno je obilježiti odmaranje. Zanimljivo je da svi autori koji su promatrali ovaj običaj u njegovu transformiranom obliku dolaze, neovisno, do gotovo istih zaključaka. Ovaj običaj postaje mjesto sjećanja ili praksa sjećanja, a gubi

se njegov vjersko-simbolički vid. Tamo gdje se nije prilagodio novoj životnoj svakodnevnici, običaj je nestao. To nam jasno pokazuje da je oblik običaja koji smo svi istraživali i kojem smo neki više, neki manje tražili porijeklo i “izvorno” značenje, kao što primjerice Koivupuu traži u animizmu, možda samo ostatak ostataka njegova, kako je napisao Krajač, “prastara” oblika, ako je ikada i postojao. Stoga i činjenica da smo svi, opet više-manje neovisno jedni od drugih, “pročitali” ovaj običaj kao obred prijelaza i uklopili ga u stoljeće staru i vrlo lako primjenjivu Van Gennepovu teoriju, može značiti da smo ili svi u pravu, budući da smo na različitim lokalitetima i na osnovu građe iz raznih vremenskih razdoblja došli do istoga zaključka, ili da smo pod utjecajem teorijskih promatranja ukalupili ovaj vrlo kompleksan, raširen te promjenama i prilagođavanju sklon fenomen. Ponekad, čini mi se, teorijska razmatranja više sputavaju nego što omogućuju interpretaciju. Ako je građa koju je zapisao Konkka vjerodostojna, onda su prakse obilježavanja mjesta imale puno važniju, širu i kompleksniju ulogu od sprječavanja povratka pokojnikove duše u svijet živih te označavanja granice između svijeta živih i svijeta mrtvih. No i dalje vjerujem kako je to bila jedna od funkcija ovoga običaja. Ako je doista određena praksa (okresivanje stabla) bila nužna na određenom mjestu u gotovo svim važnijim životnim prilikama, pa tako i u pogrebnom običajima, značilo bi da je taj kult nekada bio vrlo značajan. Kult vegetacije u različitim pojavnim oblicima, kao što je sakralizacija pojedinih biljnih vrsta ili dijelova biljaka, gotovo je univerzalna pojava.⁶⁶ U Indoeuroljanoj postoji ideja stabla kao koncepta strukture svemira, odnosno svijeta u kojem korijen predstavlja podzemni svijet (svijet mrtvih), deblo naš svijet, a krošnja nebeski (svijet bogova).⁶⁷ To u biti pokazuje kako je upravo deblo na koje se urezuju oznake posrednik između tih dvaju svjetova. Međutim, tu bih stao s daljnjim problematiziranjem. Ako je i postojao takav odnos prema stablu i općenito vegetaciji, već odavna nema nikakvu funkciju za običaj obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom, naročito u kontekstu *mirila*. Ono što je značajnije za *mirila*, a donekle pokazuje kontinuitet i s nestalim oblicima obilje-

⁶⁶ Konkka 1986.

⁶⁷ Šmitek 1999, 183, 184, 189; Katičić 2008, 39.

žavanja mjesta (*karsikko* i *križ-drvo* i u Finskoj i u Bosni i Hercegovini), mjesto je obilježavanja i njegova transformacija, promjena funkcije, odnosno "preživljavanje" relativno dugo vrijeme. Kada se opisuje mjesto obilježavanja, to je najčešće križanje cesta, bez obzira na to odnosi li se na lokalitete u Finskoj, Bosni i Hercegovini ili hrvatskom zaobalju. Kada se piše o hrvatskom zaobalju, u kontekstu mjesta, nije jednako promatrati lokalitete koji su se prestali koristiti prije 1970-ih godina, odnosno asfaltiranja cesta i probijanja novih putova, jer je time došlo i do promjene pozicije lokaliteta mjesta odmaranja s pokojnikom⁶⁸ i lokaliteta koji su stariji od toga vremena. Većina je starijih lokaliteta na križanjima putova, ali putova u smislu *kozjih staza*. Križanja su uvijek bila ambivalentni prostori u kojima različiti svjetovi uspostavljaju dijalog, ali i u kojima se ravnoteža ruši.⁶⁹ Od antičke Grčke kada su prilikom prolaska križanjem spuštali kamenčiće stvarajući tako kamene hrpe kao dar božanstvima⁷⁰ do narodnih vjerovanja o susretima s pokojnicima i njihovim dušama,⁷¹ križanja su uvijek bila simbolički nabijeno i fizički liminalno mjesto, odnosno opasno mjesto. Još se jedna činjenica pokazuje vrlo bitnom u kontekstu "dugog postojanja" ovoga običaja. Naime, u većini lokaliteta gdje se i danas obilježava mjesto odmaranja s pokojnikom, kao što je Žegar i Krupa kod Obrovca, živi pravoslavno stanovništvo. Zasad je jedini lokalitet na kojem i katolici još uvijek obilježavaju mjesto odmaranja Korlat kod Benkovca. Pregledavajući upitnice Etnološkog atlasa Jugoslavije sa svih lokaliteta gdje je zabilježeno odmaranje s pokojnikom te urezivanje simbola i znakova na *križ-drvo*, prema njihovim imenima i izrazima te vjerskim praksama očito je kako se radi o pravoslavcima, iako ne piše konfesionalnost kazivača. Vodeći se primjerom iz hrvatskog zaobalja gdje postoji velik broj lokaliteta na kojima su se odmarali katolici i obilježavali to mjesto te nizom primjera odmaranja i obilježavanja iz Europe, naročito u ovom tekstu detaljnije obrađene Karelije gdje se također ne radi samo o pravoslavnom

stanovništvu, mogu s velikom sigurnošću napisati kako ovaj običaj nije karakterističan samo za pravoslavce. Čak štoviše, možda niti samo za kršćane, ako se u obzir uzme muslimanski običaj kamena *mejtaša*. Međutim, činjenica je da su ga pravoslavci puno bolje i dulje očuvali. Dobar primjer upravo je hrvatsko zaobalje, ali i upitnice koje su, kada su skupljane, zabilježile običaj samo u pravoslavaca, dok su ga katolici očito već tada bili odavno napustili. Običaj nije ostao ni u sjećanju, a budući da mjesto nije obilježavano u trajnom materijalu kao što je kamen, nije ostao ni u prostoru. U muslimana običaj je nestao početkom Drugoga svjetskog rata, ali fizički ostatak u kamenu postoji još i danas. Zbog istovjetnih geografskih, političkih i povijesnih okolnosti moguće je da su upravo konfesionalnosti, odnosno crkvene institucije, bile jedan od razloga napuštanja ovoga običaja. Smatram da je i promjena životne svakodnevice odigrala vrlo važnu, ako ne i najvažniju, ulogu. Međutim, za utvrđivanje uloge katoličke i islamske crkve u opstanku ili prestanku ovoga običaja, osim sporadičnih primjera s terena, nemam dovoljno građe. Specifičnosti koje se pojavljuju kao pojedini oblici običaja obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom pokazuju kako je potrebno svaki oblik ovoga običaja promatrati u njegovom specifičnom povijesnom i geografskom kontekstu. Razni regionalni i lokalni povijesni procesi imali su direktni utjecaj na održavanje ili nestajanje ovoga običaja, ili promjenu njegova simboličkog značenja.⁷² Jednako tako, moguće je kako su i crkvene institucije (opet unutar određenog povijesnog konteksta) imale snažan utjecaj na oblik i izvođenje ovoga običaja. Primjerice, Andrej Pleterski smatra da je obnovom djelovanja pravoslavne crkve u 16. stoljeću te početkom katoličke obnove došlo do kompromisa u izvođenju pogrebnog rituala u dalmatinskom zaobalju, tako da su tijela pokojnika pokapana u crkvenim grobljima, prema propisima državnih i crkvenih vlasti, dok su se o dušama, koje su bile važnije, brinuli na "stari" način – gradeći *mirila*.⁷³ Ne ulazeći u raspravu o argumentiranosti ovih teorija, kao poučak možemo izvući da prilikom istraživanja bilo kojega oblika ovoga običaja trebamo u obzir uzeti lokalni, regionalni, ali i širi povijesni, kao i geografski kontekst.

⁶⁸ Detaljnije vidi u: Katić, M. 2012, Obilježavanje mjesta odmaranja s pokojnikom: naracije o *mirilima* kao mjestima sjećanja. Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU Zadar, 53 (u tisku).

⁶⁹ Hrobat i Lipovec Čebren 2008, 25; Hrobat 2010, 139.

⁷⁰ Hrobat 2010, 133.

⁷¹ Hrobat 2010, 138.

⁷² Katić 2010. Za *karsikko* običaj to je prikazao Jane Vilku.

⁷³ Pleterski 2010, 10.

Najveći je problem i ovoga rada i općenito istraživanja ovoga običaja problem izvora. Postoje razni fragmentirani zapisi o raznim oblicima običaja i lokalitetima na kojima je postojao ili postoji. No zapisi nisu konkretni, nisu detaljni niti su kontekstualizirani. Očito je da je običaj obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom bio rašireniji nego što je danas i da je imao sasvim drukčije simboličko i praktično značenje. Imamo sreću što je prostor hrvatskog zaobalja takvih geomorfoloških osobina da su se mjesta odmaranja s pokojnikom obilježavala gotovo trajnim materijalom – kamenom, dok su na drugim lokalitetima slične prakse vrlo brzo nakon prestanka izvođenja i fizički nestale. U ovom radu promatrao sam zapravo dva nivoa običaja obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom. Prvi je mjesta odmaranja i obilježavanja mjesta odmaranja, običaj koji je zabilježen u gotovo cijeloj Europi. Drugi je oblik regionalnih specifičnosti kao što su *mirila*, *karsikko* i *križ-drvo*. Svrha ovoga rada bila je pokazati kako je običaj obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom bio geografski rašireniji. Samim time, ako želimo doći do novih spoznaja o specifičnim oblicima ovoga običaja, morat ćemo proširiti i fokus istraživanja. Međutim, treba uvijek imati na umu: kako je svaki pojedini oblik rezultat specifičnog razvoja u različitom povijesnom i geografskom kontekstu, jednako tako ima i specifična značenja i funkcije koje su se tijekom vremena mijenjale. Ključni cilj ovoga rada bio je upozoriti na postojanje ove prakse na području “iza” hrvatskog zaobalja te pokazati kako političke i konfesionalne granice nisu i kulturne granice te kako je ovaj običaj značajan i relevantan ne samo za uski pojas hrvatskog zaobalja nego i za puno širu regiju. Danas možemo samo skupljati fragmentirane zapise o ovom običaju po raznoj literaturi i arhivima pokušavajući složiti potpuniju sliku njegova postojanja nekada, iako nikada nećemo moći dati odgovore na većinu pitanja. Ono što je važnije, možemo promatrati na koji način običaj danas funkcionira,⁷⁴ koje su se i s kojim razlogom promjene dogodile te koju funkciju i značenje ovaj običaj ima danas za stanovništvo koje ga koristi i/ili iskorištava.

⁷⁴ Detaljnije vidi u: Katić, M. 2012, Obilježavanje mjesta odmaranja s pokojnikom: naracije o *mirilima* kao mjestima sjećanja, Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU Zadar 53 (u tisku).

Marking the Resting Place with the Deceased

In this paper I tried, on the basis of available literature and newly discovered data, to indicate possible links among the practices of *mirila*, *karsikko*, and *cross-tree*. Using these comparisons I endeavor to show that the custom of marking the place of resting with the deceased is not specific to a narrow strip of Croatian hinterland and that, if we want to get to important insights about the custom of *mirila*, it will be necessary to expand the geographical context and focus of research. The term *mirila* in the literature involves the stone construction marking the resting place with the deceased. It's usually on the way from the home of the deceased to the cemetery. The funeral procession would stop, carriers would lay down the deceased on the ground for the first and last time before the cemetery. In Finland there was a custom known as *karsikko* which roughly means “pruning of the tree”, but also denotes memorial inscriptions features on board, on building walls or on rocks (Vilkuna 1993:136). The funeral procession from the house of the deceased to the cemetery stopped at a certain place which is already used for the same purpose, and people would select a tree and carve a cross, the initials of the deceased, year of death, etc., or write the same data on the board which would then be attached on the tree. *Karsikko* as a memorial to the place of resting with the deceased has the same function as a *cross-tree* (Vilkuna 1993: 136). Over time, *karsikko* became the term for markings on the stone, the walls of buildings and for the inscription on the wooden board that they nailed to the cross-tree. At sixteen sites in Bosnia and Herzegovina there are also records of the custom of incising the cross on trees at the road crossings where they rested with the deceased. At two locations in Bosnia, geographically close to the Dalmatian hinterland and the rockier area, there was another form of marking such a place. In Brežnja near Srebrenica they would stop three times and each time they would place a stone under the head of the deceased. In Pale, near Sarajevo, the procession also stopped three times. The deceased is laid on the ground and a stone is placed above his head and under his feet. In Serbia the funeral procession would also stop three times at intersections. Stopping places were called *počivališta* (resting place) and there they carved a cross on a tree. In Montenegro, at the site of the Trepča near Nikšić, they were resting three times on the road to the cemetery. In Macedonia, there are also records of stopping at crossings but without defining a locality. At

all recorded sites, there is a repeated pattern of constant change of performance and meaning of the ritual practice. Starting with Sweden, Finland, Estonia, and coming to Bosnia and Herzegovina, and Croatia. The significance of the place also changes, because of change in everyday life. In Karelia in the 19th century it was no longer important to carve in the three, or to rest on a half way to the cemetery, it was enough to make a mark on the stone in the yard or on the wall of the farm building. In the hinterland of Zadar today (2012.), it is not important to lay down the deceased on the ground (they don't even carry him out of the car), but it is important to stop and mark the resting place. The purpose of this study was to demonstrate that there could be a possible link between customs of building of *mirila*, *karsikko* and *cross-tree* relying on almost identical custom that was recorded in Bosnia and Herzegovina, Serbia, Montenegro and Macedonia and its geographical change as one approaches to the Dalmatian hinterland.

Literatura

- Bejtić, A. 1973, Ulice i trgovi Sarajeva: topografija, geneza i toponimija, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo 1973.
- Černelić, M. 1997, Uvod u raspravu o etnološkoj kartografiji. Poticaj za istraživanje na primjeru teme o godišnjim vatrama, *Studia ethnologica Croatica* Vol. 9, 5-15.
- Đaković, B. 2011, Igre oko vatre: prilog etnološkim istraživanjima o vatri, Meridijani, Samobor 2011.
- Gavazzi, M. 1978, Vrela i sudbine narodnih tradicija, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1978.
- Hangi, A. 2009, Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini, Dobra knjiga, Sarajevo 2009.
- Hrobat, K. / Lipovec Čebren, U. 2008, Križišća niso nikoli sama. Mejni prostori na Krasu in v Istri, *Studia Mythologica Slavica* XI, 25-38.
- Hrobat, K. 2010, Ko Baba dvigne krilo: Prostor in čas v folklori Krasa, Filozofska fakulteta, Ljubljana 2010.
- Hrobat, K. 2010a, *Mrtva počivala* na Krasu v primerjavi z *mirili*, u: Pleterski, A. / Šantek, G. P. (ur.), *Mirila: kulturni fenomen*, ZRC SAZU, Ljubljana, *Studia Mythologica Slavica – Supplementa, Supplementum* 3, 37-44.
- Katičić, R. 2008, Božanski boj, Ibis grafika, Zagreb / Mošćenička Draga 2008.
- Katić, M. 2010, *Mirila: porijeklo i značenje*, u: Pleterski, A. / Šantek, G. P. (ur.), *Mirila: kulturni fenomen*, ZRC SAZU, Ljubljana, *Studia Mythologica Slavica – Supplementa, Supplementum* 3, 15-35.
- Koivupuu, M. 2002, The transformation of the Death Cult Over Time: the Example of the Burial Customs in Historic Voruma County. Preuzeto s <http://www.folklore.ee/folklore/vol22/burial.pdf>, 62-91.
- Конкка, А. 1986, Культурные процессы в Карелии Петрозаводск. Preuzeto s <http://www.vottovaara.ru/2010/karelia/karelia11.php>
- Конкка, А. 2003, Панозеро: сердце Беломорской Карелии. Preuzeto s http://www.vottovaara.ru/2010/karelia/karelia11_1.php
- Krajač, I. 1934, *Mirila*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena XXIX, 161-168.
- Pleterski, A. 2010, Uvod v *mirila*, u: Pleterski, A. / Šantek, G. P. (ur.), *Mirila: kulturni fenomen*, ZRC SAZU, Ljubljana, *Studia Mythologica Slavica – Supplementa, Supplementum* 3, 9-10.
- Richardson, R. 1993, Death's Door: Thresholds and Boundaries in British Funeral Customs, u: Davidson, Hilda Ellis (ur.), *Boundaries & Thresholds: Papers from a Colloquium of the Katherine Briggs Club*, 91-103.
- Šabanović, H. 1960, Postanak i razvoj Sarajeva, Radovi, knjiga XIII, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, 71-115.
- Šabanović, H. 1965, Teritorijalno širenje i građevni razvoj Sarajeva u XVI stoljeću, Radovi, knjiga XXVI, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, 29-55.
- Šmitek, Z. 1999, The Image of the Real World and the World Beyond in the Slovene Folk Tradition, *Studia Mythologica Slavica* II, 161-195.
- Trošelj, M. 1981, Ukrasi i simboli na južnovelebitskim mirilima na području Starigrada-Paklenice, Senjski zbornik IX, 115-148.
- Trošelj, M. 2010, Natpisi i likovni prikaz na velebitskim mirilima, u: Pleterski, A. / Šantek, G. P. (ur.), *Mirila: kulturni fenomen*, ZRC SAZU, Ljubljana, *Studia Mythologica Slavica – Supplementa, Supplementum* 3, 66-76.
- Vilkuna, J. 1993, The Karsikko and Cross-Tree Tradition of Finland: The Origins, Change and End of the Custom. *Ethnologia Europaea* 23, 135-152.

Kritike i prikazi / Besprechungen

Domagoj Tončinić, *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije/Monuments of Legio VII in the Roman Province of Dalmatia* (dvojezično izdanje, usporedni tekst na hrvatskom i engleskom jeziku). Split: Arheološki muzej, 2011.; 229 stranica, 115 fotografija, 1 crtež, 12 grafičkih prikaza, 33 tablice, 1 karta, bibliografija, epigrafički indeks; meki uvez; ISBN 978-953-7633-07-03.

Salmedin Mesihović, *Antiqui homines Bosnae*. Sarajevo: Filozofski fakultet, 2011; 681 stranica, elektronička publikacija - slobodan pristup na http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/SM-ANTIQVI_HOMINES_BOSNAE.pdf; ISBN 978-9958-625-18-3.

U današnjim vremenima sveopće gospodarske krize nije začudno da se naklada znanstvenih publikacija svela na minimum, tako da svaka publikacija koja se bavi prošlošću jugoistočne Europe zaslužuje pozornost. Dvije nedavne publikacije koje namjeravam prikazati ovdje imaju dosta podudarnosti – obje se bave populacijom rimske provincije Dalmacije služeći se prvenstveno epigrafikom (Tončinić), odnosno epigrafikom uz manju pomoć pisanih vrela (Mesihović). Tončinićev uradak se fokusira na vojnike VII. legije, točnije katalogizira i analizira njihove spomenike u rimskoj provinciji Dalmaciji, dok Mesihović producira katalog osoba koje su živjele u dijelu provincije Dalmacije u današnjoj Bosni (misli se na region, ne na cijelu Bosnu i Hercegovinu) u doba Rimskog carstva. S jedne strane imamo dva hvalevrijedna pothvata koji rezultiraju s dva korisna i pregledna kataloga epigrafičke građe, inače razasute po bezbrojnim publikacijama. S druge strane naglasak oba autora na kvantifikaciju i katalogizaciju podataka, ostavlja čitateljstvo uskraćenim za inovativne pristupe epigrafici koji su posljednjih dekada rezultirali značajnim uradcima, osobito na području komemoracije i identiteta u rimsko doba.¹

No krenimo redom. Tončinićev uradak predstavlja rezultat autorova magistarskog rada obranjenog 2004. na Zagrebačkom sveučilištu. Nakon uvoda i iscrpnog pregleda dosadašnjih studija koji uključuje i pregled dugotrajne debate o datiranju dolaska i odlaska VII. legije u Dalmaciju (str. 11-15) te pregled dosadašnjih istraživanja spomenika VII. legije (str. 15-21), najveći dio knjige zauzima katalog spomenika ove legije (str. 22-133). Ukupno je izlistano 115 spomenika, uglavnom nadgrobni uz dodatak nekolicine sakralnih spomenika, građevinskih natpisa, međaških natpisa i tegula. Svi spomenici su praćeni ilustracijama te podacima o nalazištu, smještaju, dimenzijama, materijalu, opisu i literaturi. Nekolicinu spomenika koji su u prijašnjoj literaturi pripisivani pripadnicima ove legije Tončinić s pravom izostavlja (str. 137-138) zbog nedostatnosti podataka koje sadrže.

Sljedeći dio knjige pod naslovom "Rasprava" kvantificira i obrađuje dobivene podatke (str. 137-218). Autor klasificira spomenike prema imenu legije (*Legio VII* do 42. po Kr. odnosno *Legio VII Claudia pia fidelis* nakon toga) ukazujući da većina natpisa potječe iz perioda prije 42. Spomenici se također klasificiraju i prema namjeni gdje, kako je već ranije kazano, uglavnom dominira grobni, odnosno komemorativni kontekst. Raščlamba mjesta nalaza spomenika ukazuje na koncentraciju, posebice grobnih spomenika, u Saloni, legijskom logoru Tilurium (Gardun kod Trilja) te širem području Ljubuškog gdje se nalazio Pagus Scunasticus u kojem su se naseljavali ve-

¹ Primjerice V. Hope, *Constructing Identity: The Roman Funerary Monuments of Aquileia, Mainz and Nimes*. British Archaeological Reports-International Series 960 (Cambridge 2001) ili N. Roymans, *Ethnic Identity and Imperial Power: The Batavians in the Early Roman Empire* (Amsterdam 2004), 221-234.

terani ove legije. Tončinić također raščlanjuje i imena legionara ukazujući na to kako je najveći dio legionara podrijetlom iz Male Azije, uz značajan udio Talijana. Naposljetku se analiziraju i godine službe te starost legionara s nadgrobnih spomenika i svi nalazi se sumiraju u zaključku.

Ova studija odražava studioznost i marljivost autora, rezultirajući vrlo korisnom publikacijom. Izuzev moje načelne zamjerke konzervativnosti pristupa, nema se mnogo čega prigovoriti. Jedini problem vidim u dijelu koji se bavi raščlambom godina života legionara pri čemu se treba podsjetiti kako je još davne 1966. Keith Hopkins ukazao na nesigurnost izvlačenja zaključaka o duljini života s epigrafičkih napisa na koji su utjecali područje, društveni stalež, rod i dob preminuloga rađe negoli nastojanje da se točno zabilježi duljina života.²

Tehnički, knjiga je vrlo dobro opremljena. Kazalo nažalost nedostaje, ali knjiga sadrži iscrpan epigrafički indeks. Fotografije su zbilja izvrsne kvalitete, ali su reprodukcije natpisa iz CIL donekle razočaravajuće, osobito na fotografiji 75 na kojoj je zamjetna nedostatna piksilacija. Grafički prikaz 11 je naopako otisnut, no može se lijepo vidjeti uz pomoć zrcala, što je niže potpisani isprobao s uspjehom, na vlastito veselje. Vrlo je pohvalno da je tekst u knjizi dvojezičan s paralelnim tekstom na engleskom jeziku. Engleski prijevod se čini vrlo korektnim s povremenim malim previdima koji se događaju u svakoj publikaciji poput "Macedinia" u prikazu 3 (str. 193), odnosno u hrvatskom tekstu "Najzatupljenje ime" (str. 179) ne remeteći opći dojam.

Mesihovićeve knjige *Antiqui homines Bosnae* se bavi popisom ljudi koji su u antičko doba živjeli na području Bosne, regiona koji zaprema veći dio današnje Bosne i Hercegovine. Kako autor naglašava, cilj knjige je trasiranje novih smjerova u istraživanju individualiteta i individualnih povijesti iz ovog doba (str. vii-viii). Mesihovićeve namjere u svakom slučaju treba pohvaliti i iskreno se nadam kako će prikupljanje ovog materijala na jednom mjestu ponukati mlađe istraživače da se počnu baviti preispitivanjem procesa tzv. "romanizacije" te projekcije osobnih i drugih identiteta među antičkom populacijom rimske Dalmacije. Doduše, ova knjiga se time ne bavi, ona je u biti podulji katalog osoba koje su na neki način bile povezane s navedenim područjem i podijeljen je zemljopisno na poglavlja koja se nazivaju: *Bathinus superior* (Gornji Bathinus – jezično pomalo neobičan konstrukt za latinski jezik – autor pod tim podrazumijeva gornji tok rijeke Bosne, str. 6-156), *Bosna orientalis* (istočna Bosna, str. 157-300), *Bosna septentrionalis* (sjeverna Bosna, str. 301-371), *Iapodia Transalpina et Sardeatae* (prekoalpska Japodija i Sardeatski civitas, str. 372-464), *Bosna Occidentalis* (zapadna Bosna), Panonija (odnosno Posavina str. 634-650), te vrlo kratak pregled statističkih podataka u zaključku (str. 651-655).

Organizacija knjige nije konzistentna. Prvi problem je uzimanje današnje Bosne kao jedinice za analizu znanstvenog rada koji se u osnovi bavi antičkim periodom kada Bosna nije postojala.³ Činjenica kako ovakvo projiciranje suvremenih geo-političkih cjelina i regiona nije rijetkost u ranijim publikacijama nije opravdanje za nastavak takve prakse.⁴ Organizacija poglavlja je također pomalo neprimjerena kontekstu. Prvo, nisam potpuno siguran zašto su naslovi poglavlja (pa i knjige) dani na latinskom jeziku – u rimsko doba termini poput *Bosna orientalis* ili *Bosna septentrionalis* ne bi imali nikakvog smisla. Drugo, zemljopisni regioni kojima se bave pojedina poglavlja nemaju koherentnost neophodnu za znanstveni rad. Većina odražava suvremene zemljopisne pojmove poput poglavlja 2 koje obrađuje istočnu Bosnu odnosno Podrinje. No, u isto vrijeme poglavlje 4 obrađuje dio prekoalpske Japodije i Sardeatski peregrinski *civitas*, oba termina povezana isključivo s antičkim dobom. Treba također dodati kako termin "Transalpska Japodija" nikada nije spominjan u pisanim vrelima gdje se samo spominju "Transalpski (tj. prekoalpski) Japodi", i to isključivo u periodu rimskog osvajanja.⁵ Rimska teritorijalna organizacija jest uspostavila jedinstveni Japodski peregrinski *civitas*, no ne postoje nikakvi dokazi u prilog tvrdnje kako je termin "prekoalpski" korišten nakon rimskog osvajanja.

Kriterij odabira osoba za uvrštavanje u ovaj katalog je prvenstveno njihova povezanost s navedenim prostorom, kako sam autor naglašava (str. 1-3). Najveći dio materijala je bez dvojbe opravdano uvršten u katalog, no uvrštavanje rimskih državnih dužnosnika poput guvernera Dolabele i centuriona XI. legije Marcela (str. 13-17) predstavlja mali problem s konzistentnošću pristupa. Autor obrazlaže uvrštavanje njihovom nedvojbenom povezanošću s prostorom. Po istom kriteriju trebao se uvrstiti i car Tiberije, njegov nećak Germanik, namjesnici rimske Dalmacije itd., koji su svi proveli dio svog života u prostoru današnje Bosne. Također, ako je već naglašeno

² K. Hopkins, On the Probable Age Structure of the Roman Population, *Population Studies* 20 (1966), 245-264. Vidi također W. Scheidel, Progress and problems in Roman demography, u: W. Scheidel (ur.), *Debating Roman Demography* (Leiden & Boston, 2001), 17-19, te nedavno L. Revell, The Roman Life Course: A View from the Inscriptions, *European Journal of Archaeology* 8(1) (2005), 43-63.

³ Dodatni problem predstavlja nemogućnost da se precizno odredi region Bosne koji je kroz povijest varirao ovisno o političkom i povijesnom kontekstu. Posebice je upitan položaj regiona Livna i Tomislavgrada, odnosno neriješena dilema pripadaju li oni jugozapadnoj Bosni ili zapadnoj Hercegovini.

⁴ Podsjetit ću na danas klasični uradak Ive Bojanovskog, *Bosna i Hercegovina u antičko doba* (Sarajevo 1988), ili E. Imamović, *Antički kultovi na području BiH* (Sarajevo 1977).

⁵ Apijan, *Ilirska knjiga* 17-21; Kasije Dion, 49.35,1.

da se studija bavi predstavama individualiteta, nisam siguran koliko se u zadanu tematiku uklapaju natpisi poput dedikacije građana *Aquae S...* caru Dioklecijanu, *ILJug III*, 1578 (str. 118-119).

Sama izvedba kataloga je korektna, podaci o osobama iz kataloga uključuju opaske i temeljnu literaturu. Nažalost, Mesihović ne spominje uvijek okolnosti i kontekst određenih nalaza te lokacije gdje se određeni spomenici danas nalaze. Kvaliteta ilustracija i fotografija nije na dostatnoj razini, tako da se može pronaći zamjetan broj mutnih i nedovoljno jasnih fotografija te crno-bijelih fotografija materijala preuzetih iz starije literature, koje su vrlo slabo razaznatljive. Kazalo također nedostaje, kao i popis ilustracija.

Komentari su stručni i svega se nekoliko stvari može zamjeriti – uglavnom pri interpretaciji pisanih vrela. Nisam siguran na osnovu čega autor zaključuje kako je dob Batona Dezidijatskog bila između 35 i 45 godina, kako zna da je Baton "zračio sveprisutnim političkim angažmanom" i zašto tvrdi da je ovaj bio dužnosnik dezidijatskog peregrinskog civitasa (str. 10). Od onoga što znamo o Batonu (a znamo jako malo) podjednako je moguće da je vođa Dezidijata mogao imati 25 isto kao i 65 godina života kada je počeo Batonski rat. Također, položaj indigenih politija u doba izbijanja Batonskog rata se ne može odrediti po postojećim vrelima – postojanje Dezidijatskog peregrinskog civitasa je potvrđeno tek u kasnijem periodu, tako da tvrdnje kako su dva Batona bili dužnosnici Dezidijatskog odnosno Breučkog (str. 636) peregrinskog civitasa godine 6. po Kr. nisu ništa više do spekulacije, kakvim se trebaju i predstaviti čitatelju.

Kod opisa Pinesa, jednog od vođa Panonskog ustanka, izneseno je također par spekulativnih tvrdnji koje ne proizilaze iz postojećih vrela ili znanstvenog konsenzusa (str. 636-637). Sve što znamo o ovoj osobi je izneseno na tri mjesta. Prvo, Velej Paterkul tvrdi da je Pines jedan od tri vođe pobune, jednako kao i dva Batona. Drugo, isti autor spominje kako su na rijeci Batinu kapitulirali vođe "Panonaca" Baton (Breučki) i Pines, od kojih je jedan zatočen, a drugi se predao. Konačno, Dion tvrdi kako je Baton Breučki izdao Pinesa i predao ga Tiberiju i zauzvrat dobio vlast nad Breucima (što god taj pojam značio za Diona ili njegovo vrelo).⁶ Iz ovoga se ni u kom slučaju ne može nedvojbeno zaključiti kako je Pines bio "zagriženi pristalica ustaničkog Saveza", niti to da su među Breucima Pines i Baton zauzimali položaje "monarha" odnosno "vojvode". O unutarnjem uređenju skupine koju naša vrela nazivaju "Breucima" ne znamo ništa, tako da nam je nažalost onemogućeno čak i pretjerano domišljanje.

Često, pa čak i konzistentno, korištenje termina *Ilir* te pridjeva *ilirski* za antičku populaciju indigenog podrijetla u ovoj knjizi je danas poprilično zastarjelo, osobito kada se označava indigena populacija izvan konteksta helenističkog Ilirskog kraljevstva. Na str. 15 (ispod slike 1.3.2) te str. 304 (ispod slike 3.2.1) spominje se zabunom kako je Carl Patsch rekonstruirao natpis izvjesnog Marcela, centuriona XI. legije, iz Samniuma (CIL IX, 2564) – natpis je zapravo rekonstruirao Theodor Mommsen, a Patsch u svojoj diskusiji samo reproducira Mommsenovu rekonstrukciju, što i Mesihović potvrđuje na sljedećoj stranici (str. 16).

No, bez obzira na pojedine probleme spomenute ranije, bitno je pripomenuti kako se radi o vrijednom znanstvenom uradku koji na jednom mjestu katalogizira veliku količinu građe raspršene u različitim publikacijama. Autoru svakako treba odati priznanje za studioznost i strpljenje u prikupljanju i stručnoj obradi velike količine izvorne građe i literature na jednom mjestu, a Filozofskom fakultetu u Sarajevu za inicijativu da se naklada ovako zamašnjog projekta vrši elektroničkim putem, što je učinilo Mesihovićev uradak dostupnim mnogo širem čitateljskom krugu negoli što bi tiskano izdanje ikada moglo biti.

Neumitnost preispitivanja procesa kulturne promjene, koji se u prijašnjoj literaturi označavao nesretnim i danas potpuno neadekvatnim terminom "romanizacija" na prostoru rimske provincije Dalmacije, postaje po svemu sudeći najznačajnijim zadatkom novih generacija povjesničara i arheologa antike.⁷ Prikupljanje izvorne građe, kakvo vidimo u ova dva uradka, vjerojatno je iskorak k ostvarenju takvih ciljeva, no tematski i teorijski sofisticiran pristup različitim aspektima kompleksnog procesa "postajanja Rimljaninom" à la Dalmatien u provinciji Dalmaciji, posebice njezinoj unutrašnjosti, još se uvijek ne nazire s jasnoćom. Tragovi se stidljivo javljaju na horizontu navješćujući promjenu pristupa,⁸ no samo vrijeme će nam pokazati kvantitativno i kvalitativno kako će se ova globalna promjena paradigme u izučavanju rimske kulture carskog doba odraziti lokalno na izučavanje kulturnih promjena na ovom prostoru.

Danijel Džino

⁶ Velej Paterkul, 2.110, 4; 114, 4; Kasije Dion, 55.34, 4.

⁷ Literatura na svjetskim jezicima je preopsežnog obujma da bi se predočila ovdje. Vidi nedavno objavljeni rad V. D. Mihajlovića, Koncept romanizacije u arheologiji: uspon i pad paradigme, *Etnoantropološki problemi* 7(3) (2012), 709-729, gdje se detaljno oslikava debata o "romanizaciji".

⁸ Primjerice M. Janković, Konstruisanje identiteta u rimskoj Dalmaciji: salonitanski gladijatori i njihov društveni status, *Etnoantropološki problemi* 6(3) (2011), 699-713.

Miroslav Marić, *Primena geografskih informacionih sistema u arheološkoj dokumentaciji*, Printshop, Beograd, 2011., 142 str., 44 sl. ISBN 978-86-911733-8-8.

Nakon rođenja prvog pravog GIS-a u Kanadi 1967. godine, u okviru kanadskog Federalnog ministarstva energije rudarstva i resursâ, GIS ubrzo nalazi široku primjenu kod mnogih znanstvenih disciplina. Zbog iznimnih mogućnosti u korištenju prostornih podataka i njihovih pridruženih karakteristika, GIS se počinje primjenjivati i u arheologiji. Povećani interes za korištenje GIS-a u arheološkoj znanosti naročito je zabilježen 90-tih godina prošloga stoljeća, tako da danas GIS predstavlja gotovo neizostavan alat u arheologiji, a različiti kolegiji koji se bave arheološkom primjenom GIS-a inkorporirani su u gotovo sva svjetska sveučilišta.

Zbog niza perturbacija koje su u to vrijeme pogodile naše krajeve, nekoć potentna arheološka znanost bila je svedena na margine, što je na neki način i odgodilo upoznavanje naših stručnjaka s mogućnostima primjene GIS-a u arheologiji. Trebalo je proći neko vrijeme, dok se GIS kao efikasan i ekonomičan alat nije počeo primjenjivati u vođenju arheološke dokumentacije. Knjiga Miroslava Marića *Primena geografskih informacionih sistema u arheološkoj dokumentaciji* predstavlja jednu od rijetkih edicija na tu temu. Spomenuta knjiga je neka vrsta proširene verzije Marićeve master radnje *Primena geografskih informacionih sistema u terenskoj dokumentaciji arheoloških istraživanja, primjer sa lokaliteta Vinča Belo Brdo*, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odele-nje za arheologiju, 2007. Prije pisanja knjige Marić je iskustvo o primjeni GIS-a u arheologiji stjecao kao stručni suradnik na terenskim istraživanjima i obradi prikupljenih podataka sa lokaliteta Belo Brdo u Vinči (1999–2006.), zatim kao suradnik na projektu *Documentation rescue transfer project I i II* (2002., 2005–2006.), gdje je bio zadužen za digitalizaciju arhivske arheološke dokumentacije s istraživanja na lokalitetu Vinča-Belo Brdo u periodu 1908–1934. i 1978–1986., nadalje kao stručni suradnik na postavljanju izložbe *Praistorijska Vinča kroz arheološku dokumentaciju* (2002.) i dr.

U uvodu autor *in brevi* navodi zbog kojih je sve razloga GIS potreban arheologiji i koja pitanja se najčešće traže od GIS aplikacija. Na kraju, ističe se važnost ove edicije u smislu davanja osnovnih informacija o načinu funkcioniranja GIS-a, vrstama i izvorima podataka te načinima pripreme i obrade podataka potrebnih za uspješno korištenje GIS-a. Nakon uvodnog dijela, knjiga je podijeljena u šest poglavlja.

U prvom poglavlju, koje je i najopširnije, autor se bavi teorijskim aspektima GIS-a. Na početku navodi problematiku definicije GIS-a, pritom spominje najčešće definicije i osnovne komponente koje čine GIS jedinstvenom i koordiniranom cjelinom. Kako bi se bolje razumjelo okruženje unutar kojega GIS radi, Marić daje definiciju prostora kroz apsolutni i relativni koncept, nadalje opis prostora i prostorne atribucije objekata kroz geometrijske komponente. Kako GIS ne može još uvijek opisati prostor kao realan, cijeli koncept prostora potrebno je pojednostaviti, a da bi u GIS-u prostor barem donekle dobio realne konture koriste se opisni i lokacijski atributi. Upravo preko ta dva atributa, kako Marić naglašava, GIS razvija osnovne modele podataka. U istom poglavlju autor se bavi i poviješću GIS-a, njegovim razvojem i primjenom. Nadalje spominju se osnovne komponente, te *hardweri* i *softeri* koji su neophodni za ispravan rad GIS tehnologije. Isto tako navodi se osnovni paket operacija kojima operira GIS paket (prema Marble, D. F. 1990.). Zatim autor daje osnovne podatke o kartografskim principima, uz pomoć kojih se vrši vizualizacija, upravljanje i analiza prostornih podataka koji se prezentiraju u vidu digitalne karte. U istom poglavlju govori se o uvjetima digitalne reprezentacije prostornih fenomena te o osnovi vektorske orijentacije GIS-a. Nadalje autor naširoko objašnjava vektorske i rasterske strukture GIS-a. Tako piše o vektorskom i rasterskom formatu podataka, povezivanju atributa za vektorske i rasterske podatke, bilježenju prostornih podataka za točke, linije i poligone te bilježenju topologije preko Harrisove matrice.

Drugo poglavlje bavi se izvorima i pripremom podataka za GIS. Autor piše o metodama bilježenja prostornih podataka i načinima njihove pripreme za korištenje u GIS aplikacijama. Također navodi primarne i sekundarne vrste izvora podataka, koje ukratko definira. Kako bi se sekundarni prostorni podaci uspješno koristili i integrirali, potrebno je zadovoljiti šest kriterija koje se navode u ovom poglavlju. Naposljetku drugog poglavlja autor piše o načinu na koji se prostorni i neprostorni podaci prikupljaju, o njihovoj analizi kroz relacijsku bazu podataka, dizajniranju relacijske strukture podataka, o sadržaju struktura podataka i njihovoj primjeni u arheologiji, njihovim prednostima i nedostacima.

U idućem, trećem poglavlju knjige riječ je o analizi prostora u geografskim informacijskim sustavima. Tako autor piše o metodama i tehnikama koje se koriste u prostornoj analizi. Kao najjednostavnija metoda spominje se metoda pretrage točaka u regiji, pa se spominju mogućnosti korištenja te metode i njeni nedostaci. Kao najrelevantnija metoda navodi se metoda analize šablona koja se temelji na prepoznavanju postojanja ili nepostojanja određenih pravilnosti u okviru prikupljenih podataka. Ostajući i dalje pri metodi analize šablona, autor navodi mogućnosti njenog korištenja, forme u kojima se šabloni moraju javljati, te najčešće analize i metode kojima se

služi kako bi se ustanovilo postoji li šablon uopće. Između ostalog autor piše i o najčešće korištenim tehnikama analize koje se temelje na blizini i udaljenosti.

Četvrto poglavlje posvećeno je osvrtu na terensku dokumentaciju s arheoloških istraživanja s lokaliteta Belo Brdo u Vinči. Početak poglavlja rezerviran je za bilježenje kratke povijesti uvođenja i načina korištenja suvremenih metoda i tehnologija u vođenju arheološke dokumentacije s lokaliteta Belo Brdo u Vinči, s posebnim osvrtom na Harrisovu matricu. Autor navodi neke od formulara koji su se koristili pri istraživanju spomenutog lokaliteta, a važni su za što bolje razumijevanje ove edicije. Usput se daju i osnovne informacije o svakom nabrojanoj formularu. Kao rezultat svih upisa u formulare, stvara se relacijska baza podataka koja će poslužiti kao osnova za unos i obradu podataka u okviru GIS aplikacija.

Izrada relacijske baze podataka jedna je od tema u petom poglavlju. Autor prikazuje shemu (prema Connolly / Lake, 2006.), koju koristi kao osnovu za izradu baze podataka za dokumentaciju s lokaliteta Belo Brdo u Vinči te pojašnjava mogućnosti korištenja te iste sheme. Nadalje, navode se najčešći programi koji se koriste za izradu relacijske baze podataka. Kao konkretan primjer autor navodi Microsoft Access kao najpregledniji i najlakši alat za izradu baze podataka. Sukladno tome navode se primjeri baza podataka izrađenih u Microsoft Access-u te se objašnjava sam proces izrade i način unošenja podataka u spomenuti program. Kada se izradi baza podataka s prostornim i neprostornim podatcima preuzetima iz terenske dokumentacije, prelazi se na vizualizaciju tih podataka u nekoj od GIS aplikacija. Za potrebe ove edicije, koristit će se ArcGIS, verzija 9.2. Tako autor navodi kratku povijest, razvoj i primjenu ArcGIS-a. Nadalje, navode se osnovne komponente ArcGIS aplikacije, ArcMap i ArcCatalog, te se ukratko pojašnjavaju njihove funkcije i mogućnosti upotrebe. Spomenute su i druge komponente ArcGIS-a, ArcGlobe i ArcScene, koje rjeđe pronalaze svoju primjenu u arheologiji.

U šestom poglavlju navodi se konkretan primjer korištenja ArcGIS-a za unos, obradu i prezentaciju terenske arheološke dokumentacije s lokaliteta Belo Brdo u Vinči. Autor kao eklatantan primjer koristi rov objekta koji je detektiran u južnom dijelu sektora II. Nakon šestog poglavlja slijedi zaključak i popis bibliografskih jedinica korištenih u ediciji.

Knjiga Miroslava Marića *Primena geografskih informacionih sistema u arheološkoj dokumentaciji* koliko je to moguće daje osnovne podatke o najvažnijim načinima primjene GIS-a u arheologiji. S obzirom na koncepciju i namjenu knjige, autor je uspio sasvim zadovoljavajuće dati zaokruženu i cjelovitu sliku o primjeni GIS-a pri vođenju arheološke dokumentacije, iako pojedina problematika nije dublje i šire razrađena, ali i na taj način ova edicija djeluje komplementirano. Nadalje, knjiga je popraćena dosta relevantnim popisom literature, koji obuhvaća uglavnom sve važnije radove vezane za obrađivanu temu i može poslužiti kao solidna osnova za daljnji rad. Svakako, knjigu bi trebali konzultirati svi stručnjaci koji se bave sličnom problematikom, ali isto tako bi trebala zadovoljiti i širi krug čitatelja, naročito onih koji tek počinju otkrivati blagodati i prednosti koje GIS može pružiti arheologiji.

Tino Tomas

Maja Petrinec: Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države, Split, 2009.

Djelo dr. sci. Maje Petrinec *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države* treće je u nizu publikacija u okviru serije MONUMENTA MEDII AEVI CROATIAE, koju izdaje Muzej hrvatskih arheoloških spomenika (MHAS) u Splitu. Tiskano je 2009. godine, sadrži 663 stranice, od toga 354 tablice. Knjiga je opremljena bogatim ilustracijama i crtežima Silvine Jurage.

Groblja, grobovi, ukopi i sve ono što se podrazumijeva pod pogrebnom praksom određene etničke zajednice, plemena ili naroda predstavlja referentne tačke za sagledavanje arheološke prošlosti, običaja, načina života, antropološke odlike, kao i druge informacije. Svi podaci koji omogućuju interpretaciju pojedinačnih grobova, odnosno grobalja, upravo su okolnosti koje ih definiraju, naročito ukoliko su u njima pronađeni nalazi i prilozi. Groblja, iako sama po sebi asociraju na svijet mrtvih, svijet su koji pruža i brojna svjedočanstva o životu ljudi koji su u njima ukopani. Svjedoče o procesu simbioze u jesen antike na području nekadašnje provincije Dalmacije, preplitanju i prožimanju tradicionalnih slavenskih običaja s onima iz areala mediteranskog kulturnoga kruga. Groblja, kao i nalazi koje je autorica sintetizirala i objavila u ovoj publikaciji, rasprostranjeni su na cjelokupnom

području ranosrednjovjekovne hrvatske države. Podaci o pojedinim grobljima sežu u daleko 19. stoljeće, kada su arheološka istraživanja bila amaterska uz obavezan nedostatak dokumentacije.

U uvodnom dijelu M. Petrincec definira vremenske i prostorne odrednice grobalja i smješta ih u razdoblje u koje tradicionalna historiografija smješta dolazak Hrvata na ove prostore, te razdoblje neposredno poslije toga, odnosno vrijeme prve hrvatske države u doba vladavine Trpimirovića. Prostorni okvir teritorija Hrvatske Kneževine određen je spisom DAI Konstantina VII. Porfirogeneta s najvećom koncentracijom nalaza na teritoriju omeđenom vodenim tokovima Zrmanje i Cetine. Autorica ističe da se javlja problem kod jasnijeg određivanja sjevernih granica ranosrednjovjekovne Hrvatske na temelju arheološkog materijala, uz istovremeno definiranje te granice logičkom pretpostavkom da staru rimsku među između Dalmacije i Panonije nasljeđuje granica hrvatske kneževine, potkrepljujući to povijesnim izvorima i pojavom skupine grobova i nalaza u Gomjenici kod Prijedora, sporadičnim nalazima na groblju u Petoševcima i u usamljenom grobu u Klačnicama. Također, uspostavlja terminologiju i donosi kratak pregled dosadašnjih istraživanja srednjovjekovnih grobalja uz navođenje nezaobilaznih autora koji su na ovom istraživačkom polju dali veliki doprinos. Vrijedno je spomenuti imena poput: fra Luje Maruna, don Frane Bulića, Josipa Brunšmida, Ljube Karamana, Stjepana Gunjače, Dušana Jelovine, Dasena Vrsalovića, Zdenka Vinskog, Janka Beloševića, Zlatka Gunjače, Branka Marušića, Slavenke Ercegović, Radmile Matejčić, Željke Cetinić, Ante Miloševića te u novije vrijeme istraživanja i radove Radomira Jurića, Magdalene Dragičević, Ljubomira Gudelja, Vedrane Delonge, Tončija Burića, Krešimira Filipeca i Maje Petrincec. U BiH prva sistematika istraživanja, kada su u pitanju grobovi i nalazi iz perioda od 8. do 11. stoljeća, vezuju se za iskopavanja na području sjeverozapadne BiH i vezana su uz djelatnost Zemaljskog muzeja u Sarajevu i radove Irme Čremošnik i Nade Miletić. Od navedenih istraživača pojedini (Lj. Karaman, S. Gunjača, D. Jelovina, J. Belošević, Z. Gunjača i N. Jakšić) su dali svoju terminologiju i tipološku podjelu grobalja s obzirom na problem njihove periodizacije. Maja Petrincec daje sljedeću podjelu starohrvatskih grobalja od 8. do 11. stoljeća: I. Paljevinska groblja, II. Groblja s poganskim značajkama pokapanja, III. Groblja s kršćanskim značajkama pokapanja, napominjući pri tome da podjelu na "poganski" i "kršćanski" horizont ne treba shvatiti doslovno jer je proces kristijanizacije bio dugotrajan proces. Unutar ove podjele postoji i uža podjela koja je detaljnije obrađena u Katalogu.

Katalog (11-97) je koncipiran prema podjeli grobalja, navedena je glavna skupina (I, II i III), naziv mjesta te tačna lokacija i uža podjela i to: u okviru I grupe paljevinskih grobalja – I A paljevinska groblja i I B paljevinska groblja – arheološki neproverena nalazišta; u okviru II grupe grobalja sa poganskim značajkama pokapanja – II A groblja na redove s poganskim ili pretežito poganskim značajkama pokapanja i II B pojedinačni nalazi karakteristični za groblja sa poganskim značajkama pokapanja; u okviru III grupe grobalja s kršćanskim značajkama pokapanja – III A groblja na redove s poganskim i kršćanskim značajkama pokapanja, III B groblja na redove s isključivo kršćanskim značajkama pokapanja, III C groblja uz crkve s fazom ukapanja 8–11. stoljeća, III D pojedinačni nalazi karakteristični za groblja s kršćanskim značajkama pokapanja. Također u katalogu su opisana nalazišta, nalazi i navedene su institucije koje čuvaju nalaze. Navedena je literatura, ukoliko je nalaz objavljen, te reproducirana fotografija nalazišta ili lokacija.

Opće značajke grobalja (97-115) je sljedeće poglavlje koje obrađuje položaj grobalja, veličinu i oblik grobalja te orijentaciju grobova, položaj i broj pokojnika u grobu, oblik i vrstu grobova. Veliki broj grobalja na prostoru ranosrednjovjekovne Hrvatske bio je smješten na povišenim terenima uz rubove kraških polja. Izbor ovakvih mjesta imao je geostrateški položaj, ali su pri izboru mjesta za groblje značajnu ulogu imali i položaji koji su u ranijim razdobljima bili ukopišta ili ostaci profanih ili sakralnih građevina. Vrlo je čest slučaj da se grobovi ukopavaju u željeznodobne humke, ostatke ilirske ili kasnije antičke nekropole, ostatke antičke i kasnoantičke arhitekture. Već od IX. stoljeća dešavaju se određene promjene te se započinju razvijati groblja uz crkve, koja su uglavnom namijenjena višim društvenim slojevima, dok se većina ostalog stanovništva ukopava na običnim grobljima na redove tokom čitavog 10. i kroz 11. stoljeće. O veličini i obliku grobalja, s obzirom na stupanj istraženosti, ne mogu se donositi konačni zaključci. Osnovni princip po kojem se ona razvijaju i na kojem se temelje jeste nizanje grobova u donekle pravilnim redovima u pravcu zapad – istok s većim ili manjim odklonima ka jugu ili sjeveru. Broj grobova na pojedinim grobljima je različit i pretežno se kreće u rasponu 20-30 do najviše 150-200 grobova, podjednako u horizontu s poganskim i kršćanskim načinom pokapanja. S obzirom na broj grobova, ova groblja uvrštavaju se u skupinu malih grobalja na redove, kakva se na Zapadu, a pretežno u srednjoj Evropi, pojavljuju u kasnom merovinškom razdoblju i zamjenjuju velika groblja na redove, sa hiljadu i više grobova. Na svim većim grobljima s poganskim značajkama pokapanja uočava se izrazito grupiranje grobova što je odraz rodovsko-porodične strukture i nastojanja da se porodično povezani pojedinci pokopaju što bliže jedni drugima. Vanijsko obilježavanje ukopišta ili pojedinog groba nije zapaženo na širem prostoru rasprostiranja grobova niti na većem broju nalazišta. Na drugim slavenskim područjima uz groblja na redove uobičajeni su i ukopi u zemljane humke, i to isključivo u horizontu s poganskim značajkama pokopavanja, a smatra se da je ovaj običaj vezan za poganska vjerovanja. Utvrđeno je da se tumuli kao lokacije za groblja odabiru zbog poštivanja starijega kulnog

mjesta te nema dokaza da su nad ranosrednjovjekovnim grobovima nasipani humci. U novije vrijeme je, na nekoliko nalazišta na području Cetinske krajine, u okviru grobalja sa kršćanskim značajkama pokapanja, uočena pojava obilježavanja grobova križem. Riječ je o grobovima u obliku sanduka, načinjenim od okomito postavljenih kamenih ploča s kamenim pokrovom i dnom. Križevi su urezani na donožnicima ili uzglavnicama, a zastupljeni su grčki (crux quadrata), Andrijin (crux decussata) i malteški križ. Bez obzira na način ukopa, u najvećem broju slučajeva u grobu je ukopan samo jedan pokojnik, poganut, u ispruženom položaju i s rukama ispruženim niz tijelo, te s glavom na zapadu, a samo iznimno na istoku, sjeveru ili jugu. Rijetko su ruke položene na bedrenim kostima, zdjelici ili trbuhu, a noge su katkad povijene u koljenima ili prebačene jedna preko druge. Poremećenost kostiju može biti prouzročena tkaninom u koju su pokojnici bili umotani, upotrebom lijesa ili potiskom zemlje. Pojavljuju se i grobovi s većim brojem ukopanih. Radi se o istovremenom ukopu dvaju pokojnika. Najčešće su zajedno ukopane odrasle osobe različitog, katkad i istog spola, ili odrasla osoba ili dijete. Može se pretpostaviti da se radi i porodičnim ukopima (otac, majka, dijete) ili o srođnicima u prvoj liniji (majka i dijete, brat i sestra). Premda u okviru grobalja s kršćanskim načinom pokapanja prevladavaju grobovi sa samo jednim ukopanim pokojnikom, znatnije su zastupljeni i dvojni grobovi. Kada su u pitanju oblik i vrsta grobova, autorica donosi podjelu na osnovu grobalja s poganskim načinom pokapanja i grobalja s kršćanskim načinom pokapanja. U okviru grobalja s poganskim načinom pokapanja javljaju se sljedeći oblici grobova: grobovi u običnim zemljanim rakama, grobovi u običnim zemljanim rakama djelomično obloženi kamenom, grobovi u običnim zemljanim rakama s upotrebom drveta, grobovi udubljeni u prirodnoj litici, grobovi sa suhozidnim ogradama od lomljenog kamena, grobovi s rakama obloženim okomito postavljenim kamenim pločama i zidane grobnice. U okviru grobalja s kršćanskim načinom pokapanja registrirano je znatno manje tipova grobova, pa bi se moglo reći da su gotovo isključivo zastupljeni grobovi s rakama obloženim uslojenim kamenom u suhozidu i grobovi s rakama obloženim okomito postavljenim kamenim pločama. Ponekad je na jednom groblju prisutan samo jedan tip groba, a ponekad oba tipa. Među najučestalije pogrebne običaje vezanje uz obred pokapanja mogu se uvrstiti paljenje vatre nad grobovima ili unutar grobnih raka i namjerno razbijanje zemljanog posuđa. U paganske pogrebne običaje spada i prilaganje hrane i pića u grobove u zemljanim posudama ili drvenim vjedrima. Osnovno obilježje grobalja s kršćanskim načinom pokapanja jeste nedostatak priloga ili bilo kakvih drugih predmeta koji ne pripadaju odjeći ili ličnom nakitu pokojnika. U nekoliko slučajeva registrirane su ljske jajeta unutar grobova.

Analiza grobnih nalaza (116-268) je naredno poglavlje u kojem autorica u okviru grobalja s poganskim načinom pokapanja analizira: nakit (naušnice, prstenje, ukrase za vrat, ogrlice), metalne dijelove odjeće (puceta, privjesci, praporci, aplikacije, metalni dijelovi pojasa, metalni dijelovi s obuće), oružje i konjaničku opremu (mačevi, koplja, strjelice, ostruge), oruđa i predmete iz dnevne upotrebe (noževi, sklopivi noževi, kresiva i kremenje, sjekire, srpovi, brusovi, šila, ključevi, češljevi, utezi za vreteno, koštani recipijenti), posuđe (stakleno, metalno, drveno i zemljano posuđe), novac (antički, franački i bizantski novac). U okviru grobalja s kršćanskim načinom pokapanja analizira sljedeće: nakit i metalne dijelove s odjeće (naušnice/sljepočničarke, prstenje, ogrlice, aplikacije s odjeće, dvodijelni privjesci bjelobrdske kulture, puceta i praporci), oruđe i ostali predmeti dnevne upotrebe (željezni noževi, igle, utezi za vreteno, koštani recipijenti), oružje i konjanička oprema (mačevi, koplja i ostruge).

Autorica u poglavlju Kronologija i zaključak (267-279) donosi kronologiju grobalja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države i predlaže sljedeću podjelu:

1. Paljevinska groblja – koja neposredno prethode početku pokopavanja u okviru grobalja na redove s poganskim značajkama;
2. Groblja na redove s poganskim načinom pokapanja – najstariji hronološki relevantni nalazi pripadaju sredini 8. stoljeća, ali već sa 700. godinom možemo računati na to da se javljaju ova groblja i traju do sredine ili početka druge polovine 9. stoljeća. U arheološkoj ostavštini grobalja može se raspoznati kasnoantička tradicija, bizantski i ranokarolinški uticaj;
3. Groblja na redove s poganskim i kršćanskim načinom pokapanja – nastaju prije 850. godine i traju najduže do kraja druge trećine 11. stoljeća. U ovom periodu dolazi do napuštanja poganskih pogrebnih običaja, iz grobova nestaju prilozima, a pretežno se može naći nakit, metalni dijelovi odjeće pokojnika te u manjoj mjeri konjanička oprema;
4. Groblja na redove s isključivim kršćanskim načinom pokapanja – pojavljuju se iza 850., najčešće na prelazu između 9. i 10. stoljeća, a traju najduže do kraja druge trećine 11. stoljeća. Uz standardne tipove starohrvatskog nakita i konjaničke opreme, na ovim grobljima se pojavljuju nalazi nakita ranog stupnja bjelobrdske kulture. Prestanak ukapanja na ovim grobljima pada u sredinu ili početak druge polovine 11. stoljeća;
5. Groblja uz crkve s fazom pokapanja od 9. do 11. stoljeća – formiraju se uz najstarije predromaničke crkve oko sredine 9. stoljeća, ostaju kontinuirano u upotrebi tokom zrelog i kasnog srednjeg vijeka, kada dobivaju funkciju župnih grobalja.

U drugoj polovici knjige publicirani su: popis kratica (276), tablice (278-585) sa crtežima nalaza iz grobova, slijede tipološko-kronološke tablice (585-634) u kojima su nalazi, s obzirom na tip, pregledno vremenski određeni unutar tablica. Autorica donosi opsežan popis korištene literature (634-651), kazalo arheoloških nalazišta (653-660), kazalo osobnih imena (661-662), kazalo povijesnih ličnosti (663) i na kraju knjige na zadnjim koricama priložene su karte rasprostranjenosti grobalja.

Autorica pripada skupini autora (J. Belošević, M. Jarak, M. Petrinc) koja zastupa mišljenje o kontinuitetu poganskog i kršćanskog horizonta, da Hrvati dolaze u 7. st., a da odvojene hrvatske migracije u 9. st. nije ni bilo. Ipak nam je, kroz niz dragocjenih podataka, obradu arheološkog fundusa grobne ostavštine starohrvatskih grobalja od 8. do 11. st., koje iznosi u knjizi, pokazala da njeno djelo nije opsesija identitetom i identifikacijom mrtvih, te da osvjetljava mnoge arheološke probleme vezane uz nastanak i razvoj materijalne i duhovne kulture Slavena/Hrvata u novoj postojbini na obalama istočnog Jadrana i u njegovom širem zaleđu. Knjiga je nezaobilazna za proučavanje najranije povijesti Slavena/Hrvata na području prve hrvatske države.

Midhat Dizdarević

Dubravko Lovrenović, Bosanska kvadratura kruga, Dobra knjiga – Synopsis, Sarajevo – Zagreb, 2012, 496 str.

U zajedničkom izdanju izdavačkih kuća *Synopsis* iz Zagreba i *Dobre knjige* iz Sarajeva, mjeseca marta 2012. godine, svjetlost dana ugledala je knjiga istaknutog mediaveliste Dubravka Lovrenovića pod naslovom *Bosanska kvadratura kruga*. Ovu publikaciju sačinjavaju tekstovi sukcesivno objavljivani u naučnoj periodici i zbornicima radova tokom perioda od 1996. do 2012. godine. Kako i sam naslov govori, autor se uhvatio ukoštac sa neprevaziđenim i uvijek aktuelnim historiografskim kontraverzama bosanskohercegovačkog podneblja. Iako je knjiga podijeljena u tri, naizgled raznolike tematske cjeline, unutarne tkivo veže ove cjeline u jednu zaokruženu misao.

Prvu i najobimniju cjelinu sačinjavaju tekstovi okupljeni pod naslovom: *O bosanskom autokefalnom kršćanstvu*, u kojima autor, prije svega, na osnovu ćirilskih povelja donosi sud o Crkvi bosanskoj – neiscrpnom vrelu historiografskih debata. U prvom tekstu autor raspravlja o promociji svetog Grgura Čudotvorca za patrona Kotromanića, koja se desila u rasponu od 70 godina između dislokacije biskupije u Đakovo i dolaska bana Stjepana II na vlast. Ime sv. Grgura se nalazi u intulacijama banova Stjepana II i Tvrtka I, te kneza Vladislava. Bazilijansku orijentaciju Crkve bosanske autor dovodi u vezu s pojavom lika sv. Grgura Nazijanskog, učenika sv. Bazilija, na novcu kralja Tvrtka II. Zanimljiva je i konstatacija da srednjovjekovna bosanska država nije razvila ideal kralja-sveca poznatog zapadnoj Evropi, iako su kraljevi smatrani *svetopočivšim*. Autor tretira pitanje *dualizma* Crkve bosanske na osnovu odnosa Pavlovića i Dubrovčana za vrijeme Konavoskog rata. Naime, u srednjovjekovnoj praksi, kada je politički duh bio usko vezan za vjerski, diskvalifikacija političkog protivnika se vršila na vjerskoj osnovi. Ovakvu praksu su, osim Dubrovčana, uperenu prema Bosni, praktikovali Ugri, ali i zvanični Rim. Sadržaj isprave Radoslava Pavlovića, vladara *po milosti Božijoj*, upućuje na kršćansku doktrinu božanskog porijekla zemaljske vlasti, čije su osnove zasnovane u biblijskim tekstovima. Ta činjenica obavezuje autora da ne izostavi naglasiti da Crkva bosanska, uz sve neosporne uticaje istočnog kršćanstva, ipak predstavlja dio crkvenog krajolika srednjovjekovne zapadne Evrope. Ove činjenice se tretiraju i na pitanju vjeroispovijesti Tvrtka I Kotromanića, na osnovu pisma pape Grgura XI iz 1377. godine. Navodi se kako njegov vjerski život nije bio vezan za samo jednu Crkvu i jednu konfesiju, što potvrđuje i činjenica da krstjani općenito nisu nalazili ništa odbojno u prisustvovanju misi katoličke crkve. Neosporno je da bi Tvrtko istakao svoju vezu s pravoslavljem da je ona uopće postojala, a u prilog tome ide i činjenica da nijedan bosanski vladar nije dobio svoje mjesto u crkvenopolitičkoj tradiciji Srpske pravoslavne crkve. Istina jeste da je 1377. godine došlo do spajanja historijskih iskustava, da Kotromanići svoju dinastičku svetost izvode preko Nemanjića, ali nije došlo do historijskog kontinuiteta, niti je Tvrtko od *praroditelja* naslijedio religiju ili nacionalnost. Paradoksalnost srednjovjekovnog vjerskog života najbolje ilustrira činjenica kada optužbe za herezu dolaze u Bosnu od velikih (međusobno ekskomuniciranih) Crkava, a kroz bosanske ćirilske isprave se kao crvena nit provlače kršćanske vjerske formule.

Drugi dio knjige pod naslovom *Bosanski mitovi* tretira refleksije srednjovjekovne zaostavštine modernom dobu, a kao pozornice tragikomedije, pored bosanskohercegovačke, služe i historiografije komšiluka. Bosanski

lonac je izrodio mnoštvo mitova, a autor je u ovom poglavlju pažnju usmjerio ka sedam kontradikcija na kojima su brojni naučnici lomili koplja. Mitovi o bosanskohercegovačkom prostoru kao srpskim i hrvatskim državnim tvorevinama nastali u XVIII, odnosno XIX stoljeću, proizašli su iz pera Dositeja Obradovića i Ante Starčevića. Najmarkantniji argument za Garašaninovo *ново препорођење српског царства на основу светог права историјског* pronašao je Vladimir Ćorović učitavanjem nepostojećeg sadržaja u Porfirogenetovo djelo. Na sličan način su na osnovu bliskih srednjovjekovnih crkveno-političkih veza, pojedini historičari XX stoljeća vidjeli *Hrvatsku do Drine*. Dvojbe između Mila i Mileševa kao krunidbenog mjesta Tvrtka I Kotromanića predstavljaju još jedno sporno mjesto bosanskohercegovačke historiografije. Autor na osnovu Tvrtkove povelje Dubrovčanima iz 1378. godine nudi rješenje enigme locirajući Mile kao krunidbeno mjesto, te djeda Crkve bosanske kao osobu koja je stavila krunu na glavu prvom bosanskom kralju. Mjesto u historiografiji bogumilima osigurao je Franjo Rački u drugoj polovici XIX stoljeća, a težište mita se zasniva na tvrdnji da je srednjovjekovna Bosna bila središtem neo-manihejsko-dualističke doktrine. Ovaj mit, kao i onaj o brzom padu srednjovjekovne Bosne u posljednjih nekoliko decenija, odbačen je. Mitovi o kontinuiranoj bosanskoj državnosti i idealnom bosanskom suživotu nešto su novijeg datuma. Prvi se veže za čin međunarodnog priznanja Bosne i Hercegovine, a drugi je vezan za sjećanja na osmansku vladavinu kada su četiri konfesionalne grupacije živjele u sastavu te imperije. Problem milenijumskog državnog kontinuiteta autor prvenstveno vidi u nemogućnosti dokazivanja pravnog kontinuiteta između Bosanskog kraljevstva i istoimenog ejaleta. Primjer različitih percepcija shvatanja jednog istog perioda autor pokazuje na primjeru historiografskih portreta Tvrtka I Kotromanića. Svi su ovi portreti oprečni jedan drugom, često politički obojeni, a obuhvataju period od osmanske do bosanskohercegovačke epohe.

U posljednjem poglavlju, *O pionirima i nastavljacima*, Lovrenović odaje priznanja istraživačima zaslužnim za doprinos u rasvjetljavanju istine o prošlosti srednjovjekovne Bosne. U pokušaju da ponudi odgovor na pitanje o mjestu akademika Srećka M. Džaje u historiografiji, autor objavljuje izbor iz bibliografije, te naglašava kvalitete naučnika ovakvih proporcija. Jedan od pionira razvoja franjevačke historiografije i autor knjige *Kultura i bosanski franjevci* je fra Julian Jelenić. Ova studija, nastala početkom XX stoljeća, pionirski je poduhvat sinteze franjevačke višestoljetne kulturne djelatnosti u BiH. Posljednji odlomci knjige su iskorišteni za prikazivanje naučnih opusa dvojice savremenika, pionira u zastupanju teze o muslimanima, katolicima i pravoslavnima u BiH kao jednom narodu. Jedan od njih je austrougarski službenik Layos Thallóczy, zaslužan za rasvjetljavanje ugarsko-bosanskih odnosa u srednjem vijeku. Drugi je fra Antun Knežević, poznat po djelu *Kratka povjest kralja bosanskih* u kojem Lovrenović prepoznaje vitalno znanstveno štivo utkano u same početke kritičke bosanskohercegovačke medijevalistike.

Svojom novom knjigom istaknuti bosanskohercegovački historičar Dubravko Lovrenović se uhvatio ukoštac sa nekim od najkontraverznijih tematskih okvira bosanskog srednjovjekovlja. Prepoznatljivim načinom pripovijedanja uz bogatstvo jezičkih i stilskih figura autor pred oči javnosti donosi novu sintezu starih, ali nedovoljno osvijetljenih kutaka naše prošlosti. Ovo djelo će sasvim sigurno imati značajnog odjeka u daljim proučavanjima bosanske historije. Na kraju nam ostaje samo da pohvalimo autorovu asketsku predanost radu, u nadi da će u budućnosti bosanskohercegovačku historiografiju još obogaćivati novim viđenjima nerazjašnjenih pitanja.

Enes Dedić

Zbornik radova, Пад Српске деспотовине 1459. године, *Српска академија наука и уметности*, Научни скупови, Књига CXXXIV, Одељење историјских наука, Књига 32, Београд 2011, 439 str.

Jubilarne obljetnice značajnih događaja u prošlosti uvijek su pogodan motiv za organiziranje naučnih skupova kojima bi se i obilježio datum, a i doprinijelo poboljšanju stanja u historiografiji o datom događaju. Upravo zbog toga je bilo i za očekivati da će 550. godišnjica pada Srpske despotovine 1459. godine biti praćena sličnim skupom. Tako je od 12. do 14. novembra 2009. godine u Beogradu i Smederevu, u organizaciji Srpske akademije nauka i umetnosti i Skupštine opštine Smederevo, održan naučni skup "Pad Srpske despotovine 1459. godine", na osnovu kojega je nastao i ovaj Zbornik radova. Iz uvodnog izlaganja akademika Momčila Spremića, predsjednika Organizacionog odbora, vidi se da je u obilježavanju ovog "kamena međaša u srpskoj istoriji" učešće uzelo trideset troje naučnika, čija je multidisciplinarnost osigurala sagledavanje ovog prelomnog događaja iz svih uglova.

U formiranju Despotovine kao političkog elementa na Balkanu, veliku ulogu je imao despot Stefan Lazarević i njegova vizija državnog uređenja. Upravo prisustvu te teme u djelu despotovog biografa Konstantina Filozofa posvetila se Milana Stefanovski radom *Tema uzornog poretka države u Konstantinovom životopisu despota*

Stefana Lazarevića (1-14). Pored načina uspostave hijerarhijske strukture društva, ustroja dvorskih službi, ceremonijala ustoličenja itd., autorica se osvrće na niz, za razumijevanje vladarske ideologije, bitnih termina. Tako izraz *службоначелује* objašnjava, za razliku od dotadašnjih stavova u književnosti, kao vrhovništvo službe, vrh hijerarhijskog poretka; izraz *сан* kao vladarski položaj ili dostojanstvo, a *спројумель* kao funkciju ustanovljavanja. Kao ideal na kome je zasnovana Lazarevićeva vlast Konstantin vidi Mojsijevu predaju božanskih zakona i sazdanje skinije kao slike savršenog nebeskog poretka, a ustanovljavanje takvog poretka dovodi u vezu sa Stefanovim pobjedonosnim povratkom u zemlju sa titulom despota, dobijenom u Carigradu nakon učešća u porazu Osmanlija od Timura kod Angore 1402. godine. Akademik Miloš Blagojević u pristupu *Despot Đurađ Vuković i srpska državnost* (33-55) postavlja pitanje kako je Srpska despotovina, u Đurađevo vrijeme vrlo uređena državna tvorevina, s efikasnom upravom i vojskom te sređenim finansijama i privredom, tako brzo propala nakon njegove smrti. Autor, prateći najvažnije detalje iz vladavine ovog srpskog vladara koji je na tronu sjedio punih 55 godina, analizira i razvoj pojma državnosti Srpske despotovine, kojeg shvata kao najvažnije svojstvo države, i mnogobrojne faktore koji utiču na njen nastanak. Blagojević također navodi čitav niz dugotrajnih procesa, započetih mnogo ranije, poput slabljenja centralne uprave, uloge srpskog plemstva i crkve u društvu, no snaga Osmanskog carstva ipak je bila prevelika i teško da bi joj se i mnogo bolje organizirana Despotovina mogla suprostaviti.

Vremenom despota Đurađa bave se i naredna tri rada. Siniša Mišić radom *Obnova Despotovine i njene granice (1444-1459)* (63-71) proučava uvijek komplikovano pitanje srednjovjekovnih granica, koncentrišući se naročito na istočnu i zapadnu granicu Despotovine nakon Duge vojne 1444. godine. Za bosanskohercegovačku historiografiju važnija su autorova razmatranja oko zapadne granice i dinamičnih odnosa Bosanskog kraljevstva s Despotovinom. Nakon rata vezanog za prevlast nad Srebrenicom, augusta 1452. godine, granica između Bosne i Despotovine je utvrđena i, prema Mišiću, išla je od ušća rijeke Lukavac u Savu na jugozapad, prateći tok rijeke, a zatim na jug prema obroncima Majevice. Granica na Polimlju, prema zemljama Stjepana Vukčića Kosače, nije se mijenjala u odnosu na raniji period. Jako negativnom slikom supruge despota Đurđa, Jerine, u folklorno-mitološkoj tradiciji srpskog naroda pozabavila se Nada Milošević-Đorđević radom *Istorijska i kulturnoistorijska predanja o prokletoj Jerini* (75-85), dok je Vujadin Ivanišević pristupom *Novac despota Đurđa Brankovića* (417-428) analizirao monetarnu politiku despota, rad njegove kovnice novca u Srebrenici, koju je dijelio s kraljem Tomašem, te posebnom akcijom Despota iz 1435. – uvođenjem novih dinara.

Smederevo, glavni administrativni centar Srpske despotovine, u ovom Zborniku je dobilo pažnju kako afirmiranih istraživača kulturne i arhitektonske povijesti, tako i nekih od najvećih imena srednjovjekovne historiografije. Jedan od vodećih eksperata proučavanja razvoja urbanih sredina Balkana u srednjem vijeku, Desanka Kovačević-Kojić, svoj obol proučavanju ovog grada dala je radom *Smederevo kao privredni centar* (257-262). Ističući kao glavnu prednost Smedereva njegovu lokaciju na sjeveru Srbije, u blizini prometnih saobraćajnica, ali ujedno i udaljenost od osmanskih upada na jugu zemlje, autorica definiše privredni razvoj ovog mjesta kao tipično administrativno podstrekujući, budući da u blizini nije bilo rudnika ili ranijih centara trgovinske razmjene. Formiranje dubrovačke kolonije, najpouzdanijeg dokaza privrednog rasta urbane sredine, počinje od 1445. godine i trajat će sve do dvije godine prije pada Despotovine. Kao glavni predmet trgovine u Smederevu ubrzo se istaklo srebro, no razvijala se i trgovina tkaninama, krznom, nakitom, oružjem, konjima i sl. Legendarni, nedavno preminuli, Sima Ćirković i ranije se osvrtao na značaj Smedereva (*Smederevo – престоница Српске деспотовине, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867. год., Београд 1970, 61–62*), pa je sada izložio tek kratak, no veoma interesantan rad *Smederevska tvrđava na početku turske vlasti* (287-290). Autor, na osnovu do sada u literaturi neupotrebljenog izvora – izvještaja zapovjednika tvrđave Jusufa, kojeg je objavio mađarski orijentalist Hazai György (1979) te ga datirao između 1486–1487, što Ćirković ispravlja na 1483. godinu, prikazuje planove za napad na Smederevo Matijaša Korvina, te stanje tvrđave i njene posade. Najpotpuniji prikaz nastanka i razvoja gradskih zidina Smedereva dao je naučni savjetnik Arheološkog instituta SANU Marko Popović u radu *Smederevski grad – etape građenja i značenje* (373-391). Autor kritikuje dosadašnje studije o Smederevu, koje počivaju na rezultatima međuratne historiografije i koje ponavljaju stereotipe o tome da je Smederevo građeno po uzoru na Carigrad, o ogromnoj ulozi grčkih neimara u njenom nastanku, o pretvaranju crkve Blagoveštenja u džamiju odmah po padu grada itd. Ovim radom svakako će započeti nova faza u suvremenim arheološkim i historiografskim analizama glavnog grada Despotovine.

Za historiografiju bosanskog srednjovjekovlja najznačajniji su radovi troje autora koji su i inače u svojim istraživanjima usmjereni na ovo područje. Tako Đuro Tošić radom *Bosanska nazovi "krivica" za pad Srpske despotovine* (185-193) pokušava dokazati da glasine i mitovi o prodaji Smedereva od strane kralja Tomaša i njegovog sina nisu u skladu s povijesnim činjenicama. Ističući rezultate novije, kritičke historiografije, autor ukazuje na to da su sami stanovnici Smedereva, plašeći se odmazde osvajačke vojske i podržavajući Mihaila Arandelovića (brata rumelijskog beglerbega Mahmud-paše) nauštrb od Ugarske postavljenog omraženog Tomaševića, pustili osmansku vojsku u grad. Brojne napade na bosanskog kraljevića i tek 92 dana srpskog Despota od strane pape Pija

II i ugarskog kralja Matije Korvina Tošić identifikuje kao zgodnu i prikrivenu odstupnicu kako bi sa sebe samih skinuli očitu odgovornost. Opisan je i bijeg Stjepana Tomaševića, s njegovom ženom, tek petnaestogodišnjom Marom, stricem Radivojem, punicom Jelenom i njene dvije mlađe kćerke Milicom i Jerinom. Povorka je preko utvrđenog Teočaka otišla put kraljevskog Jajca, a sa sobom je nosila i svete moći: desnicu Jovana Preteče i mošti svetog evanđeliste Luke. Odnos bosanske dinastije prema dešavanjima istočno od granice njihovog kraljevstva analizira i Jelena Mrgić u članku *Posljednja dva Kotromanića i Despotovina* (195-201). Autorica analizira odnose dvaju dinastija na više nivoa: na pitanju Srebrenice “jabuke razdora vladara Bosne i vladara Srbije voljom i namjerom njihovog zajedničkog seniora, ugarskog kralja Sigismunda”; na pitanju odnosa prema zajedničkoj opasnosti – Osmanskom carstvu; te na odnosu prema Dubrovniku, Mletačkoj republici i papskoj kuriji. Treći rad neposredno vezan za bosansko srednjovjekovlje jeste pristup Nevena Isailovića *Bračni planovi Kotromanića i državna politika Bosne polovinom XV veka* (203-214). Počevši rad od dolaska kralja Tomaša na vlast, autor precizno oslikava političke konture tog vremena. Blisko povezan s Janošom Hunjadijem, kralj Tomaš se automatski sukobio s moćnim neprijateljima: Celjskim, Talovcima i Brankovićima. Načini na koje je pretposljednji bosanski kralj pokušavao da učvrsti svoju vlast kretali su se od sitnih sukoba oko Srebrenice i na Cetini, do titulaturnog isticanja svojih prava – Tomaš je u svoju intitulaciju unio i Dalmaciju i Hrvate. Srednji vijek je poznavao još jedan način širenja i učvršćivanja vladarske moći – preko bračne politike. Tomaš nije zapostavio ni ovaj model – možemo pratiti gotovo grozničavo traženje najpogodnije mlade za njegovog sina Stefana, počev od udovice bana Petra Talovca Hedvige, preko kćerke moćnog milanskog vojvode Francesca Sforze, do konačno realiziranog braka s kćerkom srpskog despota Lazara Brankovića, Jelenom-Marom. Ipak, upravo će ovaj ambiciozni plan kralja Tomaša doprinijeti bržoj propasti njegovog kraljevstva.

Neposredna dešavanja tokom napada Osmanlija na Despotovinu i osvajanja Smedereva, te odjek koji je taj događaj imao na suvremenike, obrađuje naredni blok radova. Nastavljajući proučavanje vojne historije balkanskog srednjovjekovlja, Momčilo Spremić prezentira rad *Borbe za Smederevo 1458-1459. godine* (215-227). Ukoliko se zanemare neka očita pretjerivanja autora, iz ovog rada se mogu izvući korisni podaci o planovima i aktivnostima osmanske, ugarske i bosanske strane prije pada Smedereva. Nešto drugačiju, ali ujedno i veoma interesantnu metodologiju, primijenio je u svom radu *Pad Srbije u istorijskoj perspektivi* (263-285) Marko Šuica. Padu Despotovine, kao historijskom događaju, autor prilazi najprije sa dva hronološka nivoa – kraja XIV te prve polovine XV stoljeća, a zatim se opadanju srpske državnosti prilazi kao posebnom, nadhistorijskom događaju, ograničenom s tri ravni – historijskim događajem, nacionalnom tradicijom i historiografijom. Što se tiče radova koji analiziraju uticaj pada Despotovine na suvremenike, dva pristupa su posvećena sagledavanju stvari iz bizantskog ugla gledanja, a jedan iz osmanskog. Maja Nikolić je u radu *Vizantijski istoričari XV veka i pad Smedereva 1459. godine* (245-256), proučavajući pisanja Duke, Kritovula sa Imbrosa, Sfrancisa i Laonika Halkokondila, došla do zaključka da ovi autori nisu imali pravu namjeru da pokažu kako se pad dogodio. Za svakog od ovih hroničara, pad Despotovine je bio od različitog značaja (npr. Duka ga uopće i ne spominje, dok Halkokondil pad veoma opširno opisuje), a autorica ističe i veoma uočljivu razliku između opisa prvog pada Despotovine 1439. godine, koji se desio nakon tromjesečne opsade i herojskog otpora, te drugog pada iz 1459. godine, kome je data pažnja kao samo jednome u nizu osvajачkih uspjeha Mehmeda II Fatiha. Interpretacije pisanja navedenih bizantskih historičara su bile predmet istraživanja većeg broja bizantologa u prošlosti. Ocjenu i sažimanje tih istraživanja je sproveo Radivoj Radić u prilogu *Pad države srpskih despota u vizantologiji* (365-371). Izvještaje osmanskih hroničara suvremenih padu Despotovine obradio je Aleksandar Krstić u radu *Pad Srbije iz ugla osvajača: Ašikpašazade i Dursun-beg* (303-320). Zbornik zatvara veoma interesantan rad Petra Rokaija *Tragom puteva krune srpskih despota* (429-439). Autor prati put despotske krune od pada Smedereva do njenog dolaska do Sefana Bocskaya, koji se njome krunisao, nakon čega joj se gubi svaki trag. Navedena je i greška Alekse Ivića koji je krunu trakijskih despota identificirao kao krunu srpskih vladara, te svojevremeno čak i pokrenuo proces njenog povrata iz Beča u Srbiju.

Iako zbog nedostatka prostora nismo spomenuli više radova iz oblasti historije umjetnosti, crkvene historije i prilika u Smederevu nakon pada Srpske despotovine i osnivanja Smederevskog sandžaka, prezentirani radovi ipak daju uvid u najznačajnije napretke koje je ovaj Zbornik donio sa sobom. Može se slobodno zaključiti da je 1459. godina dostojno obilježena i da je historiografsko znanje o tom događaju podignuto na znatno viši nivo. Nekoliko radova koji su ili u potpunosti posvećeni srednjovjekovnom Bosanskom kraljevstvu, ili se samo dijelom dotiču prilika u njemu, donose vrlo zanimljive osvrtne na visokoj naučnoj razini, pa je izlaskom ovog Zbornika obogaćena i historiografija srednjovjekovne Bosne.

Dženan Dautović

Hronika / Chronik

Izvyještaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH u 2012. godini

U 2012. godini Centar je sa priličnim naporima uspio realizirati sve planirane aktivnosti. U januaru 2012. godine objavljen je jubilarni broj Godišnjaka broj 40. za 2011. godinu u kojem je objavljeno ukupno 14 članaka i jedan prikaz, redovna hronika Centra, kao i kompletna bibliografija svih radova objavljenih u 40 brojeva časopisa. Svoje priloge u ovom broju dali su naučnici i saradnici iz Australije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Kosova, SR Njemačke i Velike Britanije. Uz aktuelni broj priložen je i DVD sa sadržajem svih 40 brojeva u pdf izdanju čime se prigodno nastojalo obilježiti izdavanje jubilarnog četrdesetog broja. Od ovog broja časopis je indeksiran u bazama C.E.E.O.L (Central and Eastern European Online Library) i Ebsco Publishing. Godišnjak je u okviru redovne razmjene upućen na oko 150 adresa najznačajnijih institucija u zemlji i inostranstvu koje se bave arheologijom, historijom, etnologijom, lingvistikom i antropologijom. Izdavanje ovog broja Godišnjaka finansijski su pomogli Fondacija za izdavaštvo pri Federalnom ministarstvu kulture i sporta, Rimsko-germanska komisija Njemačkog arheološkog instituta iz Frankfurta na Majni i Regionalni austrijski ured za naučnu i kulturnu saradnju u Sarajevu. Svi brojevi Godišnjaka su postavljeni na web stranicu Akademije te su u pdf formatu dostupni svim zainteresovanim čitaocima.

Početkom 2012. godine završena je realizacija prve dvije faze projekta digitalizacije kartoteke "Grobovi prastanovnika zapadnog Balkana". Sredstva za projekat dodijeljena su od strane Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke i Ministarstva civilnih poslova Bosne i Hercegovine. Nakon što je u 2011. godini napravljena analiza cjelokupnog materijala i kreiran model infomacione baze, početkom 2012. godine završen je proces unosa sadržaja sa postojećih kartona te skeniranje i obrada slikovnih sadržaja kartona (crteži arheološkog materijala) i njihovo unošenje u bazu podataka. Za izvođenje treće faze projekta, koja obuhvata sređivanje informacione baze podataka (analiza i dizajn), sistematizaciju unesenih podataka (razvoj, testiranje) i web prezentaciju (implementacija), tražena su sredstva putem podnošenja aplikacija na javne pozive Ministarstva civilnih poslova Bosne i Hercegovine, Federalnog ministarstva kulture i sporta i BH Telecoma, no nijedna od navedenih aplikacija nije pozitivno riješena. U planu za 2013. godinu ostaje traženje sredstava za okončanje ovog projekta.

Još je u novembru 2011. godine u Centru pokrenuta inicijativa za organiziranje Međunarodnog naučnog skupa "Balkanologija danas" kojim bi se na najadekvatniji način obilježila 50. godišnjica postojanja i rada Centra. Prijedlog za organiziranje ovog skupa i drugih pratećih manifestacija (promocija izdanja Centra, organiziranje prigodne izložbe, pripremanje brošure o Centru sa digitaliziranim izdanjima) usvojen je početkom 2012. godine na Odjeljenju humanističkih nauka, a od Izvršnog odbora je u isto vrijeme traženo da se organizacija Međunarodnog naučnog skupa "Balkanologija danas" uvrsti u listu prioriteta u ANUBiH za 2013. godinu.

U skladu sa usvojenim planom, tokom 2012. godine u Centru se intenzivno radilo kako na organiziranju naučnog skupa tako i na pribavljanju finansijskih sredstava potrebnih za njegovu realizaciju i prateće manifestacije. Organizacioni odbor je održao nekoliko sastanaka na kojima je usvojena lista od ukupno 17 tema koje će biti prezentirane na skupu te određeni referenti koji će pripremiti izlaganja. Održavanje skupa planirano je za drugu polovinu oktobra 2013. godine, a referate će držati najeminentniji naučnici iz Austrije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske, SR Njemačke, SAD-a, Srbije, Turske i Velike Britanije. Za spomenute aktivnosti Centar je u 2012. godini uputio aplikacije Ministarstvu civilnih poslova i Ministarstvu kulture i sporta Kantona Sarajevo. Dobijene su odluke o dodjeli sredstava od strane Ministarstva civilnih poslova 10.000 KM (sredstva su pristigla) i Ministarstva kulture i sporta Kantona Sarajevo 10.000 KM.

S obzirom na to da su za realizaciju planiranih aktivnosti potrebna sredstva u visini od cca. 45.000 KM, planiraju se uputiti molbe za podršku Federalnom ministarstvu kulture i sporta i drugim ministarstvima, poje-

dinim opštinama u BiH (Sarajevo, Zenica, Tuzla, Mostar, Tešanj – gdje je planirano organiziranje izložbe izdanja Centra), BH Telecomu i drugim privrednim subjektima, kao i ambasadama Austrije, Njemačke, Turske, SAD-a i Velike Britanije, za podršku učešća referenata koji dolaze iz tih zemalja te oko organiziranja simultanog prevoda izlaganja. Radovi sa ovog međunarodnog naučnog skupa biće objavljeni u Godišnjaku za 2013. godinu.

Težište rada na izdavačkoj djelatnosti u drugoj polovini godine bilo je na pripremama za izdavanje knjiga dr. Veljka Paškvalina, akademika Alojza Benca i Godišnjaka br. 41 za 2012. godinu.

U novembru 2012. godine izdata je knjiga dr. Veljka Paškvalina “Antički sepulkralni spomenici sa područja Bosne i Hercegovine”. Knjiga je izdata u seriji Djela ANUBiH, br. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja br. 9, zahvaljujući finansijskog podršci Ureda Matice hrvatske u Sarajevu, Federalnog ministarstva kulture i sporta, Federalnog ministarstva turizma i okoliša i Ministarstva obrazovanja i nauke Kantona Sarajevo. Urednici knjige su prof. dr. Blagoje Govedarica, domaći član ANUBiH i član Centra i akademik Nenad Cambi, član HAZU i Član Centra. Knjiga je upućena u redovnu razmjenu.

U decembru 2012. godine izdata je knjiga “Religijske predstave prastanovnika južnoslovenskih zemalja” akademika Alojza Benca. Rukopis pronađen u zaostavštini akademika Benca njegova porodica predala je Centru na objavljivanje. Posao priređivanja i uređivanja rukopisa za štampu obavio je urednik prof. dr. Blagoje Govedarica, domaći član ANUBiH, sa saradnicom Centra Melisom Forić. Knjiga je, u povodu obilježavanja dvadesete godišnjice od smrti akademika Benca, osnivača i dugogodišnjeg direktora Centra, izdata u seriji Djela ANUBiH knj. LXXXIV, CBI knj. 10. Sredstva za objavljivanje knjige dodijeljena su od strane Fondacije za izdavaštvo Sarajevo i Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke.

U drugom dijelu 2012. godine intenzivno se radilo na pripremi Godišnjaka br. 41. Svoje priloge u ovom broju dali su naučnici i saradnici iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Kosova, SR Njemačke, Srbije i Rusije, a časopis se sastoji iz ukupno 15 članaka, devet prikaza, redovne hronike Centra i jednog teksta in memoriam. Osim u bazama C.E.E.O.L (Central and Eastern European Online Library) i Ebsco Publishing od ovog broja časopis je indeksiran i u ULRICH Periodicals te ZENON DAI (Journal data base of German Archaeological Institute). Izdavanje ovog broja Godišnjaka finansijski su pomogli Fondacija za izdavaštvo pri Federalnom ministarstvu kulture i sporta i Rimsko-germanska komisija Njemačkog arheološkog instituta iz Frankfurta na Majni.

Melisa Forić

In memoriam

Vesna Girardi Jurkić (1944. – 2012.)

Dana 25. kolovoza 2012. iznenada je u 69. godini života u Puli preminula Vesna Girardi Jurkić, arheologinja, istaknuta muzealka, znanstvena, kulturna i javna djelatnica, profesorica na Kulturalnim studijima Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci i Odsjecima za latinski jezik i kroatologiju Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu i voditeljica Međunarodnog istraživačkog centra Brijuni – Medulin.

Vesna Girardi Jurkić rođena je u građanskoj obitelji 15. siječnja 1944. godine u Zagrebu. Nakon završenog osnovnog i srednjoškolskog obrazovanja u Puli, upisala je studij arheologije i engleskog jezika na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu koji je uspješno 1968. godine završila obranivši, s izvrsnim rezultatom, diplomski rad na Odsjeku za arheologiju. Od tada započinje stručni i znanstveni rad ove nadasve nadarene i iznimno vrijedne arheologinje koja je neizbrisiv trag ostavila ne samo istražujući kulturnu baštinu Pule i Istre, gdje je provela najveći dio svog radnog vijeka, nego općenito Hrvatske.

Radni vijek Vesna Girardi Jurkić započela je kao volonter vježbenik 1968. u Arheološkom muzeju Istre u Puli. U istom Muzeju u Odjelu za antičku arheologiju 1974. postaje kustosica, 1978. viša kustosica, a 1979.

za kratko vrijeme, nakon što je imenovana voditeljicom toga Odjela, postaje i ravnateljicom Muzeja. Njezina muzejska karijera zaokružena je 1986. godine odlukom Muzejskog savjeta, kada je imenovana muzejskom savjetnicom. Kao dugogodišnja djelatnica i ravnateljica ovog Muzeja zalagala se unapređenje ne samo muzejske nego i muzejsko-pedagoške djelatnosti.

O rezultatima njezinog rada svjedoči i sedamdeset organiziranih izložbi kako u Hrvatskoj tako i u svijetu. S njima su na osobit način promovirane vrijednosti i značaj istarske i hrvatske kulturne baštine. U tom smislu surađivala je s brojnim muzejskim institucijama. S uspjehom je, kao voditeljica, realizirala reprezentativnu izložbu hrvatske arheološke građe predstavljenu u Veneciji, Veroni, Prištini, Beču, Berlinu, Parizu, New Yorku, Dubrovniku i 1987. u Sarajevu. Iznimno zanimanje ostvarila je s izložbom *Čarobna Istra* koja je nakon uspješnog predstavljanja po europskim metropolama 2005. prikazana i u Mostaru.

Znanstvenu karijeru, nakon završenog studija arheologije, Vesna Girardi Jurkić nastavila je prvo stjecanjem titule magistra na Odsjeku za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 1979., a zatim, nakon obrane disertacije *Kultovi u procesu romanizacije antičke Istre* i doktoratom humanističkih znanosti iz oblasti arheologije 2000. godine. Nastavnu karijeru je ostvarila na Odsjeku za kulturalne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci i Odjelu za latinitet i kroatologiju Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu gdje 2008. stječe redovnu profesuru. Istovremeno je bila angažirana kao profesor diplomskog studija Sveučilišta u Padovi. Iste godine postaje član Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Respektabilan znanstveni rad povezan je s nizom istraživačkih projekata. Među njima se posebno izdvaja projekt istraživanja i topografskog lociranja rimskih gospodarskih kompleksa u pulskom i porečkom ageru. Rezultirali su definiranjem istarske urbane i gospodarsko-ladanjske arhitekture, prometnicama i infrastrukturom Pule te antičkih i kasnoantičkih nekropola, sistematizacijom i analizom antičke nadgrobne, portretne i dekorativne plastike, izdvajanjem antičkih kulturnih središta Istre u Puli, Nezakciju, Brijunima i Poreču. S iznimnim zanimanjem posvetila se izučavanju istarskih kultova, božanstava grčko-rimskog panteona, ali i onih orijentalnog podrijetla. Obradila ih je u sveobuhvatnoj monografiji, sintezi kultova i vjerovanja od prapovijesti do pojave kr-

šćanstva na cjelovitom prostoru istarskog poluotoka. Inače, za života Vesna Girardi Jurkić napisala je 482 bibliografske jedinice: 12 knjiga, 24 priloga u knjigama i monografijama, 90 znanstvenih, 161 stručni rad i niz drugih koje je objavljivala u brojnim domaćim i stranim izdanjima. Uz to obavljala je značajne muzejske i javne funkcije. Bila je urednica časopisa *Histria historica*, *Histria archaeologica* (1985. – 1991.), utemeljiteljica i urednica *Monografija i kataloga Arheološkog muzeja Istre* (1985. – 1991.), i časopisa *Histria antiqua* od 1994. Međnarodnog istraživačkog centra za arheologiju, Brijuni-Medulin pod pokroviteljstvom UNESCO-a. Širini njezinih znanstvenih istraživanja doprinosila je izobrazba koju je već kao mlada kustosica stjecala u Ateni u Francuskoj arheološkoj školi, Rimu, Raveni, Tarantu i Akvileji.

Afirmirana znanstvenica, osim u arheološkoj i muzeološkoj struci, Vesna Girardi Jurkić je izgradila respektabilnu političku karijeru. 1991. godine preuzima dužnost pomoćnice ministra u Ministarstvu prosvjete, kulture i športa, a zatim 1992. – 1994. postaje ministricom u istom Ministarstvu. Na toj dužnosti preuzima odgovornu ulogu organizacije i zaštite spomenika kulture u vrijeme ratnih događanja. U to vrijeme počinje i njezina aktivna plodonosna suradnja s UNESCO-m. Nakon što osniva Povjerenstvo UNESCO-a u R Hrvatskoj, 1994. – 2000. postaje njegova prva veleposlanica. Na toj funkciji intenzivno je i uspješno radila na zaštiti i na promociji hrvatske kulturne baštine. Uskoro su se na UNESCO-voj Listi svjetske baštine našli kompleks Eufrazijeve bazilike u Poreču, urbana cjelina Trogir i katedrala Sv. Jakova u Šibeniku s gradskom jezgrom.

Za svoj rad Vesna Girardi Jurkić dobila je niz stručnih, državnih i inozemnih priznanja: Povelju Saveza arheoloških društava Jugoslavije 1976.; 1977. Povelju Hrvatskog arheološkog društva i njegovu nagradu Josip Brunšmid 2005.; Medalju Societa Istriana di Archeologia e Storia Patria; Spomenicu Domovinskog rata; Red kneza Branimira s ogrlicom; Spomenicu Domovinske zahvalnosti; Zahvalnicu Županije Istarske i grada Poreča za uvrštavanje episkopalnog kompleksa Eufrazijeve bazilike na UNESCO-vu svjetsku zaštićenu baštinu, kao i Trogira i Šibenika i brojne druge.

Znanstveni i istraživački uspjesi, pedagoški rad, političke i društvene aktivnosti, osim što su značile istinski odnos prema struci i njezinoj promociji, nisu rezultat samo upornog rada, nego prije svega odraz njezinog karaktera, neizmjerne energije, srčanosti i susretljivosti koja se osjećala pri svakom susretu s njom. Bila je spremna saslušati, savjetovati i nesebično pomoći. Centar je pamti kao izuzetnu suradnicu, nadahnutih i kreativnih ideja, koje ćemo s uspomenom na nju i sa žaljenjem što pri tome nije s nama ubuduće nastojati i realizirati.

Snežana Vasilj

Adrese autora / Autorenadressen

Dr. sc. Martina Blečić Kavur
Sveučilište u Rijeci
Filozofski fakultet
Sveučilišna avenija 4
HR – 51 000 Rijeka
martinabkavur@gmail.com

Dr. sc. Adnan Busuladžić
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
Zmaja od Bosne 3
BA – 71000 Sarajevo
zmuzej@zemaljskimuzej.ba

Dženan Dautović
Student Odsjeka za historiju
Filozofski fakultet u Sarajevu
Franje Račkog 1
BA – 71 000 Sarajevo
dzeno_D@hotmail.com

Enes Dedić
Student Odsjeka za historiju
Filozofski fakultet u Sarajevu
Franje Račkog 1
BA – 71 000 Sarajevo
Enes.history@hotmail.com

Midhat Dizdarević
Student Katedre za arheologiju
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Franje Račkog 1
BA – 71000 Sarajevo
midhatdizdarevic@gmail.com

Dr. sc. Danijel Džino
ARC Australian Postdoctoral Fellow
Department of Ancient History, Macquarie
University, Sydney
danijel.dzino@mq.edu.au

Prof. dr. sc. Naser Ferri
Universiteti i Prishtinës-Instituti Albanologjik
Rruga Eqrem Çabej p.n
Kosovë – 10000 Prishtinë
naserferri@yahoo.com

Prof. dr. sc. Blagoje Govedarica
Institut für Prähistorische Archäologie der FU Berlin
c/o Deutsches Archäologisches Institut
Eurasien-Abteilung, Im Dol 2-6, Haus II
D – 14195 Berlin
bgo@eurasien.dainst.de

Zijad Halilović
Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH
Obala Kulina bana 1/IV
BA – 71 000 Sarajevo
zijad.halilovic@kons.gov.ba

Aleksandar Jašarević, MA
Muzej u Doboju
Vidovdanska 4
BA – 74 000 Doboju
aleksandar_jas@yahoo.com

Dr. sc. Adnan Kaljanac
Katedra za arheologiju
Filozofski fakultet u Sarajevu
Franje Račkog 1
BA – 71000 Sarajevo
akaljanac2@gmail.com

Mr. sc. Mario Katić
Odjel za etnologiju i kulturnu antropologiju
Sveučilište u Zadru
Ulica dr. F. Tudmana 24
HR – 23000 Zadar
makatic@unizd.hr

Dr. sc. Sergey Nikolaevich Korenevsky
Institute of archaeology
Russian Academy of Sciences
Dm. Uljanov st. 19
R – 11 7036 Moscow
skorenevskiy@yandex.ru

Tijana Križanović
Student Katedre za arheologiju
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Franje Račkog 1
BA – 71 000 Sarajevo

Zilka Kujundžić-Vejzagić
Milana Preloga 4
BA – 71000 Sarajevo
kujundzic.zilka@gmail.com

Prof. dr. sc. Esad Kurtović
Filozofski fakultet
Franje Račkog 1
BA – 71000 Sarajevo
kurtovic.esad@gmail.com

Dr. sc. Ante Milošević
Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
S. Gunjače b. b.
HR – 21000 Split
ante.milosevic@st.t-com.hr

Amra Šaćić, MA
Odsjek za historiju
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Franje Račkog 1
BA – 71 000 Sarajevo
sacic.amra@gmail.com

Tino Tomas
Odjel za arheologiju
Filozofski fakultet
Matice hrvatske b.b.
BA – 88 000 Mostar
tomas.tino@yahoo.com

Mr. sc. Snježana Vasilj
Filozofski fakultet Sarajevo,
Franje Račkog 1,
BA – 71000 Sarajevo;
Fakultet humanističkih znanosti
Matice hrvatske bb
BA – 88000 Mostar
snjezanavasilj@gmail.com

Prof. dr. sc. Tibor Živković
Filozofski fakultet
Univerzitetski grad
BA – 78000 Banja Luka
tiborzivkovic@yahoo.com

Uputstva / Richtlinien / Guidelines

Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH

Forma priloga

Tekst (na njemačkom, engleskom, srpskom, hrvatskom, bosanskom jeziku...) uključuje obuhvatan rezime na stranim jezicima sa pet ključnih riječi, ilustracije, napomene i potpunu bibliografiju.

Tekst predati u digitalnom obliku uz primjerak odštampanog teksta u formatu „Din-A4“ sa marginom od 2,5 cm. Molimo vas da tekst bude u programu Microsoft Word ili Corel Word Perfect. Nemojte unositi paginaciju, zaglavlje ili na drugi način formatirati tekst. Poželjno je da tekst bude u fontu Times New Roman, Courier ili Arial veličine 12 pt kao i proreda od 1,5.

Ilustracije bi takođe trebalo da budu predate u digitalnom obliku, ili dobrog kvaliteta pogodne za skeniranje. Veličina ca. 19 x 13cm ili „Din-B5“ format. Prihvatamo slijedeće formate *.gif, *.jpg, *.psd, *.tif ili *.bmp.

Strane izraze navesti u kurzivu (*italic*).

Tekst ne hifenirati.

Napomene i citiranje

Napomene bi trebalo navoditi kao „*fus note*“ u formi kratkog citata, prema važećim bibliografskim pravilima.

Detaljno alfabetsko navođenje literature na kraju priloga treba da sadrži sve relevantne bibliografske podatke.

U tekstu, u fusnotama i u literaturi kod članaka na našem jeziku table se navode skraćenicom Tab. (a ne T.). Kod tekstova na njemačkom jeziku Taf.). Rimski brojevi se u principu ne upotrebljavaju, nego se u cjelini sve citirane numeracije pišu arapskim brojevima.

Redosljed navođenja citata

Pri navođenju citata preporučuje se pridržavanje sljedećeg redoslijeda: 1) ime autora, 2) godina izdanja, 3) br. strane, 4) navedena ilustracija, 5) br. table sa brojem ilustracije.

Primjer:

Childe 1926, 120-122.

Milojčić 1949, 267 f.; Sl. 8, 2; 14, 3. 5. 7.

Renfrew 1974 Tab. 4, 2-6.

Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Sl. 7, Tab. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Kod citiranja radova istog autora koji su objavljeni u jednoj godini, pored godine se unosi slovo.

Primjer:

Lüning 1996a, 12-56. Lüning 1996b, 45 f.

Molimo Vas da šaljete samo kompletirani materijal.

Znaci interpunkcije kod citiranja

Kod navedenih primjera obratiti posebnu pažnju na to gdje dolaze znaci interpunkcije, a gdje ne (između slovnih i brojanih navoda nema interpunkcije- autor/godina; slika/broj i sl.

Primjer:

Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Sl. 7 Tab. 19, 1. 7. 8; i sl.

Zarez dolazi iza godine kao i između broja pojedinačne slike i broja ilustracije na toj slici:
Milojčić 1949, 267 f.; Sl. 8, 2; itd.

Brojevi ilustracija se međutim razdvajaju tačkom: Sl. 14, 3. 5. 7.

Navođenje odvojenih stranica takođe se razdvaja tačkom: Naumann 1968, 12.34.

Ukoliko se radi o dva autora imena se razdvajaju kosom linijom “/”. Kod više od dva autora navodi se samo prvi autor, a na ostale se ukazuje sa “i dr.”.

Primjer:

Marinov / Yordanov 1978, 60-67; Agapov i dr. 1990, 48 f.

Pojedinačni citati u okviru jedne fus note mogu se razdvajati tačka-zarezom (semikolon) “;”.

Primjer:

Nehaev 1992, 76; Hančar 1937, 251, 333.

Literatura

Kod monografija navodi se kompletan naslov bez skraćivanja. Navodi se takođe i podnaslov.

Ukoliko je knjiga izdata u okviru serije navesti i naziv serije kao i broj sveske-izdanja. Između imena autora i naslova citiranog rada navesti godinu izdanja. Broj sveske izdanja se navodi neposredno poslije naslova.

Primjer:

Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beitrage zur Ur- und Fruhgeschichte 2, Derendingen 1976.

Naslov časopisa se u principu ne skraćuje. Godina izdavanja se navodi između broja časopisa i broja stranice, od kojih je odvojena zarezima.

Primjer:

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

Ukoliko se radi o zborniku radova (spomenica, akti kongresa, katalog i sl.) navedeni rad se navodi u neskraćenom obliku. Prije naslova citiranog zbornika treba da stoji “u:”. Ime izdavača koje slijedi treba odvojiti sa “ed.” i staviti ga prije naslova zbornika.

Primjer:

Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands During the Uruk Era, In: Stein, G. / Rothman, M. S (ed.), Chiefdoms and Early States in the Near East, Monographs in world Archaeology, Madison 1994, 85-102.

Ukoliko se navode dva ili više autora imena se odvajaju sa “/”.

Primjer:

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

Ako imate dodatnih pitanja molimo Vas da konsultujete redakciju.

Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zentrums für Balkanforschungen der AWBH

Form der Vorlage

Der Text (deutsch, englisch, serbisch, kroatisch, bosnisch...) sollte eine umfassende Zusammenfassung mit fünf Schlüsselwörter, Abbildungen, Anmerkungen und vollständiger Literaturliste umfassen.

Text bitte in digitaler Form (als Textdatei) und als Din A4-Ausdruck mit 2,5 cm umlaufenden Seitenrand ein-senden. Bitte verwenden Sie möglichst ein gängiges Textverarbeitungsprogramm, wie Microsoft Word oder Co-rel Word Perfect. Fügen Sie keine Seitenzahlen, Kopf- oder Fußzeilen ein und verwenden Sie ausschließlich die Schriftarten Times New Roman, Courier oder Arial der Größe 12pt sowie einen Zeilabstand von 1,5 Zeilen. Ungewöhnliche Sonderzeichen (Č,č,Ć,ć,Š,š,Ž,ž usw.) unbedingt im Probeausdruck speziell markieren!

Auch die gewünschten Abbildungen möglichst in digitaler Form oder als scanfähige Druckvorlage einsenden. Folgende Dateiformate sollten ausschließlich Verwendung finden: *.GIF, *.JPG, *.TIF oder *.BMP (Größe ca. 19 x 13 cm oder Din A5).

Fremdsprachliche Begriffe durch Kursivdruck hervorzuheben (signifier).

Der Text sollte fortlaufend, d.h. ohne Silbertrennung, und ohne Einzüge verfasst sein.

Bitte nur das komplette Druckmaterial abgeben.

Anmerkungen und Zitierrichtlinien

Anmerkungen sind grundsätzlich als Fußnoten in Form von Kurzzitaten in das Dokument einzufügen.

Ein ausführliches alphabetisches Literaturverzeichnis am Ende des Dokuments enthält alle wesentlichen biblio-graphischen Angaben (s. u.).

Gliederung innerhalb der Fußnoten

Folgende Reihenfolge innerhalb der Kurzzitate ist generell einzuhalten: 1. Autorname, 2. Erscheinungsjahr, 3. Seiten-zahlen, 4. Abbildungsverweis und 5. Tafelnummer mit Abbildungsziffer.

Bsp.:

Childe 1926, 120-122.

Milojčić 1949, 267 f.; Abb. 8, 2; 14, 3. 5. 7.

Renfrew 1974, Taf. 4, 2-6.

Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Abb. 7, Taf. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Bei gleich lautenden Kurzzitaten wird an das Erscheinungsjahr ein Buchstab angehängt.

Bsp.:

Lüning 1996a, 12-56; Lüning 1996b, 45 f.

Interpunktion beim Zitieren

Keine Interpunktion zwischen Buchstaben und Nummern (Autorenname und Jahr: Nauman 1968;

Abbildung und Nummer: Abb. 7 Taf. 19).

Das Komma erscheint nach dem Jahr und zwischen der Abbildungsnummer und Einzelbildnummer.

Bsp.

Milojčić 1949, 267 f.; Abb. 8, 2.

Nummerierung der Einzelbildern innerhalb einer Abbildung wird mit einem Punkt getrennt: Abb. 14, 3. 5. 7.

Zitieren der Einzelseiten wird ebenso mit einem Punkt getrennt: Naumann 1968, 12.34.

Sind zwei Verfasser beteiligt, werden die Namen im Kurzzitat der Fußnote durch Schrägstrich „/“ getrennt. Bei mehr als zwei Autoren wird lediglich der erstgenannte Autor aufgeführt und auf die übrigen mit „u. a.“ verwiesen.

Bsp.:

Marinov/Yordanov 1978, 60-67; Agapov u.a. 1990, 48 f.

Einzelne Zitate innerhalb einer Fußnote können durch das Semikolon „;“ getrennt werden.

Bsp.:

Nechaev 1992, 76; Hancar 1937, 251.333.

Literaturverzeichnis

Bei Monographien Katalogen, Festschriften u. ä wird der Titel vollständig und ohne Abkürzungen aufgeführt. Der Untertitel, Herausgeber und Verlag ist ebenfalls mit aufzuführen. Ist das Buch innerhalb einer Publikationsserie erschienen, ist der Serientitel anzugeben sowie die Serien- und Bandzahlen. In Klammern steht das Erscheinungsjahr, dem zitierten Titel vorangestellt wird.

Bsp.:

Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte 2, Derendingen 1976.

Zeitschriftentitel sind generell nicht abzukürzen. Die Jahrgangszahl wird dabei in Kommata eingeschlossen.

Bsp.:

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

In einem Sammelband (Festschrift, Kongressbericht, Katalog o.ä.) erschienene Arbeiten werden mit dessen ungekürztem Titel zitiert. Vor dem Titel des zitierten Aufsatzes steht „In:“. Der darauf folgende Name des Herausgebers wird durch „(Hrsg.)“ oder „(ed.)“ gekennzeichnet und steht vor dem Titel des Sammelwerkes.

Bsp.:

Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands During the Uruk Era, In: Stein, G. / Rothman, M. S (ed.), Chieftdoms and Early States in the Near East, Monographs in world Archaeology, Madison 1994, 85-102.

Wenn zwei oder mehrere Autoren zitiert sind wird mit „/“ getrennt.

Bsp.:

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

Bitte wenden Sie sich bei offenen Fragen an die Redaktion.

Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH

Form of article

Text (in German, English, Serbian, Croatian, Bosnian ...) should contain a comprehensive summary in foreign language, with five key words, illustrations, references and bibliography.

Text should be given in a digital form accompanied printed version format both "Din- A4" with margins 2,5 cm each. You are kindly asked to send text in a Microsoft Word Program or in Corel Word Perfect. Do not insert paging, headers or different kinds of text formatting. It is recommended that you use fonts: Times New Roman, Courier or Arial, size 12 pt, and the line spacing 1,5. Special characters and symbols ((Č, č, Ć, ć, Š, š, Ž, ž etc.) have to be marked in a print version.

Illustrations should be prepared also in a digital form or with a good scanning quality - size cca. 19 x 13 cm or "Din-B5" format. We accept following formats: *.gif, *.jpg, *.psd, *.tif or *.bmp.

Foreign expressions should be cited in italic

Text should not be hyphenated.

Notes and citations

Notes should be in form of footnotes as short quotes according the bibliographic rules.

Detail alphabetic list of bibliography in the end of the article should contain all relevant bibliographical data.

In text, footnotes and bibliography in Bosnian and English, Tables are given with a short Tab. (not T.). In German text (Taf.). Roman numbers are basically not in use, all numbering is principally in Arabic numerals.

Citation order

Citation is recommended by the following order: 1) Name of author, 2) Year of publication 3) Page number, 4) Quoted illustration 5) Table number with a number of illustrations.

Example:

Childe 1926, 120-122.

Milojčić 1949, 267 f.; Fig. 8, 2; 14, 3. 5. 7.

Renfrew 1974, Tab. 4, 2-6.

Naumann 1968, 12. 34; 50-72 Fig. 7, Tab. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Citation of the same author's articles published in the one year has to have letter mark following the year of publication.

Example:

Lüning 1996a, 12-56; Lüning 1996b, 45 f.

We kindly ask you to send only the completed material.

Punctuation marks in quoting

In following examples see where the punctuation marks are (between letter and number characters in quote there are no punctuation marks, author/year; illustration / number and picture number).

Example:

Naumann 1968, 12.34; 50-72, Fig. 7, Tab. 19, 1. 7. 8;

Comma comes after year, as between the number of a single picture or the number of the illustration in that picture (table) :

Example:

Milojčić 1949, 267f.; Sl. 8, 2; itd.

Numbers of illustrations are separated by periods: Fig. 14, 3. 5. 7.

Different pages quoting should also be separated by period mark: Naumann 1968, 12.34.

If there are two authors their names are separated by slash line “/”. In case of more authors only the name of the first one is quoted and other are just mentioned as “et al.”

Example:

Marinov / Yordanov 1978, 60-67; Agapov et al. 1990, 48 f.

Individual quotations in one footnote can be separated by semicolon “;”

Example:

Nehaev 1992, 76; Hancar 1937, 251, 333.

Bibliography

Monographs, catalogues, proceedings and other special publications are given with whole title without abbreviation. Subtitles, editor and publisher should also be included. If the book is published in a serial publication, serial number and number of the volume should be introduced as well. A year of publication should be given between the name of the author and the title of the quoted article or the book, there. Number of the volume should be right after the title.

Example:

Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beitrage zur Ur- und Fruhgeschichte 2, Derendingen 1976.

Principally title of the journal should not be reduced. Year of publication should be given, between the number of the journal's volume and page numbers, separated by comma.

Example:

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, *Antiquity* 65, 1991, 22-38.

In case of a proceedings (commemorative volume, congress articles, catalogue), whole title should be given, without abbreviation. It should be introduced “in” before the title of quoted Proceedings. Name of the editor that follows should be also separated with “ed.”, and given before the title of the Proceedings.

Example:

Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands during the Uruk Era. In: Stein, G. / Rothman, M. S. (ed.), *Chiefdoms and Early States in the Near East, Monographs in world Archaeology*, Madison 1994, 85-102.

In a case of two or more authors, their names are separated with “/”.

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, *Antiquity* 65, 1991, 22-38.

For any further questions please contact the editorial board.

Godišnjak izlazi od 1957. godine. Prva (I) i druga sveska (II-1961) štampane su u izdanju Balkanološkog instituta Naučnog društva BiH, a od 1965. (III/1) izdavač časopisa je Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH. Počev od sveske XXXIX/37 numeracija je svedena na prvu cifru koja se izražava arapskim brojem. Objavljeni radovi su vrednovani od strane međunarodne redakcije i recenzenata.

Das Jahrbuch erscheint seit dem Jahr 1957. Der erste (I) und zweite Band (II-1961) wurden in dem Balkanologischen Institut der wissenschaftlichen Gesellschaft B-H herausgegeben. Seit Band III/1, 1965 erscheint die Zeitschrift im Zentrum für Balkanforschungen der AWK B-H. Ab Band XXXIX/37 wird die Nummerierung auf die erste, folglich arabisch ausgedrückter Zahl, zurückgezogen. Die veröffentlichten Artikel wurden von der internationalen Redaktion und Rezensenten begutachtet.

* * *

Naslovna strana / Tittelblatt
Dževad Hozo

Ilustracija na naslovnoj strani:
Ukrašene brončane falere iz ostave Krehin Gradac, Čitluk, Bosna i Hercegovina
Abbildung auf dem Titelblatt:
Verzierte Phallaren aus Bronze, Hortfund Krehin Gradac, Čitluk, Bosnien und Herzegowina

Adresa redakcije / Redaktionsadresse
cbi-anubih@anubih.ba

Web izdanje / Web-Ausgabe
www.anubih.ba/godisnjak

Sekretarica redakcije / Sekretärin der Redaktion
Melisa Forić

Lektura/ Lektorin
Zenaida Karavdić

Prevod na engleski jezik / Übersetzung auf Englisch
Edin Bujak

Tehnička urednica / Technische Redakteurin
Ružica Riorović

DTP
Narcis Pozderac

Tiraž / Auflage
500

Štampa / Druck
Dobra knjiga, Sarajevo

Časopis je indeksiran u / Zeitschrift verzeichnet in
C.E.E.O.L. (Central Eastern European Online Library)
Ebsco Publishing
Ulrich Periodicals
ZENON DAI (Journals Database of German Archaeological Institute)
Cross Ref